

İRAN

ÇALIŞMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF IRANIAN STUDIES

CİLT: 9 SAYI: 1 2025 / VOL: 9 NO: 1 2025

E-ISSN: 2651-4370

Kurban Durmuşoğlu

Horasan'da Dinî Hayat ve Tasavvuf: İlhanlılar Dönemi

Masoud Sadrmohammadi

Kâve Gazetesi'nin Osmanlı Devleti'ne İlişkin Haber Politikası (1916-1918)

Ömer Doru

İran Ekonomisinde Kaynak Laneti Hipotezi ve Ticari Açıklığın Etkisi:

ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Elif Yazıcı

İran Devrimi'ni Türkiye'den Okumak:Yeniden Millî Mücadele ve

Tevhid Dergileri Özelinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Melike Şeker

Gulâm Huseyn Sâidi'nin "Top" Adlı Romanında İran'da Meşrutiyet Dönemi

Oğuzhan Özoğlu

Zerdüşti Geleneğinde Nevruz İkilemi:Ferverdîn Ayının Hordâd Günü

Hakkında Pehlevice Bir Metin ve Türkçe Tercümesi

Ersin Aksoy & Harun Çoban

Osmanlı Arşivlerinde II. Abdülhamid Dönemi

Osmanlı Devleti'nden İran'a Göçler

Alper Kasımoğlu

İran'da Muhafazakârlar ve Reformistler Arasında Siyasal Mücadelenin

Dönüşen Dinamikleri

Emre Yürük

Osmanlı Dış Politikasında Kriz Yönetimi:

Osmanlı – İran/Zend Hanedanlığı Krizi (1765-1779)

Talha İsmail Duman

Aksa Tufanı Bağlamında Husilerin İran'la İlişisini Yeniden Okumak:

Sponsor-Vekil Modeline Eleştirel Bir Değerlendirme

Aslınur Özcan Kocabey & Sedat Kocabey

Nüzhetü'l-kulüb'da Faziletli Şehirler: İranlı Şâir Hamdullah Müstevfî'nin Gözünden Mekke, Medine ve Kudüs

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

The Journal of Iranian Studies

Cilt: 9, Sayı: 1, 2025
Vol: 9, No: 1, 2025

E-ISSN: 2651-4370

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

İran Çalışmaları Dergisi *The Journal of Iranian Studies*

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İran Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İran Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors
Doç. Dr. Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya-Türkiye*)

Yardımcı Editörler/ Assistant Editor
Dr. Öğr. Üyesi Furkan Polat
furkan.polat@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Burak Çakırca
burak.cakirca@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Arş. Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Arş. Gör. Dr. Recep Tayyip Gürler
rtgurler@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Melih Kazdal
melihkazdal@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Menderes Kurt
mendereskurt@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Doç. Dr. Habib Kartaloğlu
hkartaloglu@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya-Türkiye*)

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor
Doç. Dr. İsmail Akdoğan
ismail.akdogan@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bursa-Türkiye*)

Dil Editörü/Language Editor

Doç. Dr. İbrahim Efe

ibrahimefe@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis-Türkiye

(Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis- Türkiye)

Alan Editörleri/Section Editors**Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science**

Doç. Dr. Rahman DAĞ

rahman.dag@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul-Türkiye

(Marmara University, Institute of Middle Eastern And Islamic Countries, Istanbul-Türkiye)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu

muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimler Anabilim Dalı, Bolu- Türkiye

(Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu- Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dünder

mdunder@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya- Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya- Türkiye)

Tarih/History

Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo

diegoch@ugr.es

Granada Üniversitesi/ Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern Tarih Bölümü. Granada- İspanya

(University of Granada/ Faculty of Philosophy and Letters/Department of Contemporary History. Granada-Spain)

Prof. Dr. Osman Özgüdenli

osmangazi@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

(Marmara University, Institute of Turkic Studies)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran

sedat.baran@batman.edu.tr

Batman Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü. Batman-Türkiye

(Batman University, Faculty of Islamic sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Islamic Philosophy, Batman- Türkiye)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı

nezahatbasci@artuklu.edu.tr

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Mardin- Türkiye

(Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, Mardin- Türkiye)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Prof. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir-Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir- Türkiye)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya-Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya-Türkiye)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Prof. Dr. Adnan Çevik (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi), Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz (Amasya Üniversitesi), Doç. Dr. Mehdi Abbaszadeh Fathabadi (Shahid Bahonar University of Kerman),

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, Social Science Database (ProQuest), International Bibliography of the Social Sciences Database (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Academic Source Database (CEEAS- EBSCO) ve Index Islamicus (BRILL) tarafından taranmaktadır

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, Social Science Database (ProQuest), International Bibliography of the Social Sciences Database (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Academic Source Database (CEEAS- EBSCO), and Index Islamicus (BRILL).

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Anadolu Üniversitesi Eskişehir, Türkiye), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Prof. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Habib Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Jorge Ramos Tolosa (Universitat de Valencia) Dr. Öğr. Üyesi Antonio Ballasote Marin (University of Seville) Doç. Dr. Nigar Golazova (Azerbaijan National Academy of Sciences), Prof. Dr. Namir Karahalilović (University of Sarajevo, Bosna Hersek), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Doç. Dr. Alireza Hajiyan Nezhad (University of Tehran, İran), Doç. Dr. Tajudeen Sanni (University of the West of England, Birleşik Krallık), Dr. Firuz-akhtar Lubis (The National University of Malaysia, Malezya), Dr. Olsi Jazexhiu (International Islamic University Malaysia, Malezya), Dr. Hossein Mohammadi Sirat (Imam Sadıq University, İran),

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	xi
Araştırma Makaleleri	
Horasan’da Dinî Hayat ve Tasavvuf: İlhanlılar Dönemi <i>Kurban Durmuşoğlu</i>	1-21
Kâve Gazetesi’nin Osmanlı Devleti’ne İlişkin Haber Politikası (1916-1918) <i>Masoud Sadrmohammadi</i>	23-54
İran Ekonomisinde Kaynak Laneti Hipotezi ve Ticari Açıklığın Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı <i>Ömer Doru</i>	55-77
İran Devrimi’ni Türkiye’den Okumak:Yeniden Millî Mücadele ve Tevhid Dergileri Özelinde Karşılaştırmalı Bir Analiz <i>Elif Yazıcı</i>	79-113
Gulâm Huseyn Sâidi’nin Top Adlı Romanında İran’da Meşrutiyet Dönemi <i>Melike Şeker</i>	115-137
Zerdüşti Geleneğinde Nevruz İkilemi:Ferverdîn Ayının Hordâd Günü Hakkında Pehlevice Bir Metin ve Türkçe Tercümesi <i>Oğuzhan Özoğlu</i>	139-163
Osmanlı Arşivlerinde II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti’nden İran’a Göçler <i>Ersin Aksoy & Harun Çoban</i>	165-190
İran’da Muhafazakârlar ve Reformistler Arasında Siyasal Mücadelenin Dönüşen Dinamikleri <i>Alper Kasımoğlu</i>	191-218
Osmanlı Dış Politikasında Kriz Yönetimi: Osmanlı – İran/Zend Hanedanlığı Krizi (1765-1779) <i>Emre Yürük</i>	219-248

Aksa Tufanı Bağlamında Husilerin İran'la İlişkisini Yeniden Okumak:
Sponsor-Vekil Modeline Eleştirel Bir Değerlendirme
Talha İsmail Duman249-282

Nüzhetü'l-kulüb'da Faziletli Şehirler: İranlı Şâir Hamdullah Müstevfî'nin
Gözünden Mekke, Medine ve Kudüs
Aslınur Özcan Kocabey & Sedat Kocabey.....283-310

Kitap Değerlendirmeleri

Sino-Iranian and Sino-Arabian Relations in Late Antiquity:
China and the Parthians, Sasanians, and Arabs in the First Millennium
Muammer İskenderoğlu311-318

CONTENTS

Editor's Note	xii
Research Articles	
Religious Life and Sufism in Horasan: The Ilkhanid Period <i>Kurban Durmuşoğlu</i>	1-21
Kāve Newspaper's Reporting Policy on the Ottoman Empire (1916-1918) <i>Masoud Sadrmohammadi</i>	23-54
The Resource Curses Hypothesis and The Effect of Trade Openness in The Iranian Economy: An ARDL Bounds Testing Approach <i>Ömer Doru</i>	55-77
Reading the Iranian Revolution from Turkey: A Comparative Analysis of the Journals Yeniden Milli Mücadele and Tevhid <i>Elif Yazıcı</i>	79-113
Ghulam Hossein Saedi's "Cannon" In the Framework of Constitutional Period in Iran <i>Melike Şeker</i>	115-137
The Dilemma of Nowruz in Zoroastrian Tradition: A Pahlavi Text and Its Turkish Translation on the Day of Khordad of the Month of Farvardin <i>Oğuzhan Özoğlu</i>	139-163
Migrations From the Ottoman Empire to Iran During the Period of Abdulhamid II in the Ottoman Archives <i>Ersin Aksoy & Harun Çoban</i>	165-190
The Evolving Dynamics of Political Struggle Between Conservatives and Reformists in Iran <i>Alper Kasımoğlu</i>	191-218
Crisis Management in Ottoman Foreign Policy: The Ottoman – Iran/Zand Dynasty Crisis (1765-1779) <i>Emre Yürük</i>	219-248

Rethinking the Houthis-Iran Relationship in the Context of the Al-Aqsa Flood: A Critical Assessment of the Sponsor-Proxy Model <i>Talha İsmail Duman</i>	249-282
---	---------

The Virtuous Cities in Nuzhat al-Qulub:Mecca, Medina and Jerusalem from the Perspective of the Iranian Poet Hamdullah Mustawfi <i>Aslınur Özcan Kocabey & Sedat Kocabey</i>	283-310
--	---------

Book Reviews

Sino-Iranian and Sino-Arabian Relations in Late Antiquity: China and the Parthians, Sasanians, and Arabs in the First Millennium <i>Muammer İskenderoğlu</i>	311-318
---	---------

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 9. cildinin 1. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda onbir makale ve bir kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınamaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 9. cilt, 1. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the first volume of the ninth issue. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, eleven articles and one book review have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the first volume of the ninth issue will contribute to the field of social sciences.

Horasan'da Dinî Hayat ve Tasavvuf: İlhanlılar Dönemi*

Kurban DURMUŞOĞLU*

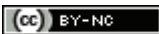
Öz

İlhanlılar dönemi, Orta Çağ İslâm dünyasında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu dönem, siyasî ve toplumsal yapıların yeniden şekillendiği, dinî ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. Bu bağlamda İran ve Hint geleneğinin buluştuğu kavşak noktası konumundaki Horasan coğrafyası da bu dönemde dinî ve tasavvufî hareketlerin merkezi olmuştur. İlhanlılar dönemi, bölgedeki İslâmî yapının şekillendiği ve tasavvufî düşüncenin güçlendiği bir dönemdir. Çalışma, bu süreçteki siyasî faktörlerin dinî yaşama nasıl etki ettiğini ele alırken, tasavvufun hem halk arasında hem de yönetim düzeyinde nasıl bir rol oynadığını analiz etmektedir. Çalışmada tasavvufî ekollerin ve tarikatların yayılımı, dinî liderlerin ve sûfilerin toplum üzerindeki etkileri ve İlhanlı yönetiminin tasavvufa yaklaşımı gibi konular ele alınmaktadır. Çalışma, kaynaklardan elde edilen verilerle, dönemin dinî atmosferine dair kapsamlı bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Araştırmada, Horasan'daki İslâmî pratiklerin ve tasavvufî düşüncenin nasıl bir dönüşüm geçirdiği; İlhanlıların bölgedeki dinî politikalarının bu dönüşüme nasıl yön verdiği incelenmektedir. Ayrıca, çalışmada dönemin önde gelen mutasavvıflarının ve dinî liderlerinin, Horasan'da dinî hayatın şekillenmesindeki rolleri üzerine de yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, İlhanlılar, Dinî Hayat, Tasavvuf, Hankâh.

* Bu makale Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL danışmanlığında hazırlanan İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335) adlı tezden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, kdurmusoglu@bayburt.edu.tr, Bayburt, Türkiye ORCID: 0000-0001-5847-1209.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Religious Life and Sufism in Horasan: The Ilkhanid Period*

Kurban DURMUŞOĞLU*

Abstract

The Ilkhanate period is a significant turning point in the medieval Islamic world. This period was when political and social structures were reshaped, and religious and cultural transformations occurred. In this context, the geography of Khurasan, the crossroads where the Iranian and Indian traditions meet, became the center of religious and sūfī movements in this period. The Ilkhanate period is a period in which the Islamic structure in the region was shaped, and sūfī thought was strengthened. The study examines how the political factors in this process affected religious life and analyzes sufism's role among the people and at the administrative level. The study addresses issues such as the spread of sūfī schools and orders, the effects of religious leaders and sufis on society, and the Ilkhanate administration's approach to Sufism. The study aims to provide a comprehensive analysis of the religious atmosphere of the period with the data obtained from the sources. The research examines how Islamic practices and sūfī thought in Khurasan transformed and how the religious policies of the Ilkhanate in the region shaped this transformation. In addition, the study focuses on the roles of the leading sufis and religious leaders of the period in shaping religious life in Khurasan.

Keywords: Khurasan, Ilkhanate, Religious Life, Sufism, Khānkāh.

* This article is based on the dissertation *Khorasan in the Ilkhanid Period (1256–1335)*, prepared under the supervision of Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel.

* Assist. Prof., Bayburt University, Department of History, Division of Medieval History, kdurmusoglu@bayburt.edu.tr, Bayburt, Türkiye ORCID: 0000-0001-5847-1209.

1. Giriş

Horasan coğrafyası, tarihsel süreç içerisinde yalnızca stratejik ve kültürel bir merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda dinî çeşitliliğiyle de dikkat çekmiştir. Sâsânîler ile Bizans arasındaki uzun süreli siyâsî ve askerî mücadelelerin ardından bölge, İslâmîyet ile tanışmıştır. Bu dönemde İslâm’ın yayılmasıyla birlikte, daha önce etkin olan çeşitli inanç sistemleri zamanla etkilerini yitirmiş ve bölgede tek Tanrı inancı hâkim duruma gelmiştir (Safâ, III/I, 1369hş., s. 113; Ocak, 2002, s. 115; DeWeese, 2011, s. 722; Barthold, 2012, s. 65; Çetin, 1998, s. 238). Bölgede geçmişten itibaren görülen dinî çoğulculuk, Horasan’ın tasavvufî hareketler açısından da önemli bir merkez konumuna gelmesine zemin hazırlamıştır. Sûfilerin yoğun biçimde yaşadığı bu coğrafyada, özellikle Belh, Nîşâbûr ve Merv gibi şehirlerde tasavvufî eğilimlerin ve faaliyetlerin dikkate değer bir gelişme gösterdiği bilinmektedir (Hücvirî, 2016, s. 42; Keyanî, 2013, s. 197-198). Horasan’da faaliyet gösteren önemli sûfî şahsiyetler arasında Bahâüddîn Veled (öl. 628/1231), Ferîdüddîn Attâr (öl. 618/1221), Sa’deddîn Hammûye (öl. 671/1272-73’ten sonra [?]) ve Seyfeddîn Bâherzî (öl. 659/1261) gibi isimler öne çıkmaktadır. Ancak bu sûfî çevre, Moğol istilâsının yıkıcı etkilerinden ciddi biçimde etkilenmiştir. Söz konusu istilâ nedeniyle birçok sûfî ya hayatını kaybetmiş ya da bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu sûfilerin mensubu oldukları tarikatlar arasında özellikle *Kübrevîlik*, *Yesevîlik* ve *Hâcegân* ekolü dikkat çeken yapılar arasında yer almaktadır (Eflâkî, 2012, s. 69; Devletşâh, 1338hş., s. 187; ez-Zehabî, XXIII, 1405, s. 364; el-Münzirî, III, 1405, s. 40, 67-68; el-Hanbelî, VII, 1416, s. 144-145; Razî, II, 1378hş., s. 748-749; Zirikli, I, 1399, s. 51; Uludağ, 1991, s. 474; Öngören, 2008, s. 389; Efendioğlu, 2009, s. 462-463; Ceceli Dursun, 2015, s. 108-113, 244-245; Ocak, 2020, s. 84-85). Özellikle Horasan, dinî ve tasavvufî açıdan diğer İslâm bölgelerine göre daha belirgin bir öneme sahiptir. Bunun temel nedenlerinden biri, bölgenin Türkistan ve Hindistan’a olan yakınlığıdır (Vekilî vd., 1391 hş., s. 133). Schimmel (2001, s. 106)’ın, bu bağlamdaki tespiti oldukça önemlidir: “İran’ın doğu vilayetleri, tasavvufî eğilimlere sahip ruhlar için her zaman verimli bir toprak olarak övülmüştür.” Schimmel’in bu değerlendirmesi, Horasan’ın da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Keyanî (2013, s. 197), Horasan’ı tasavvufun doğduğu bir merkez olarak nitelendirir ve bu bölgenin diğer İslâm bölgelerinden daha ayrıcalıklı olduğunu vurgulamaktadır.

Horasan, Moğol istilâsına kadar İslâmî kimliğini muhafaza etmiş ve bu durum İlhanlılar döneminde de devam etmiştir (Bausani, 2002, s. 224, 227). Dominikli rahip Simon De Saint Quentin (2006, s. 28)'in Moğolların, insanların dinî tercihlerini özgürce yaşamalarına müsaade ettiğini ve Müslümanların bu dönemde ibadetlerini rahatlıkla yerine getirdiğini belirtmesi, Moğol istilâsının Horasan'daki dinî yaşam üzerinde olumsuz bir etkisi olmadığını düşündürse de dönemin kaynakları bu durumu tam anlamıyla doğrulamamaktadır. Zira Şiblî-yî Numânî (II, 1343hş., s. 1), Moğol istilâsından sonra dinî ve tasavvufî hayatın yeniden canlandığını ifade ederek, bu sürecin farklı bir boyutunu ortaya koymaktadır. Kargaşa döneminin ardından, İran coğrafyasında siyasî istikrarın yeniden tesis edilmesiyle birlikte, Selçuklulardan miras kalan dinî ve tasavvufî birikim, İlhanlı himayesinde Horasan'da yeniden canlanmaya başlamıştır.

Çalışma, İlhanlılar döneminde Horasan'daki dinî hayatın ve tasavvufî düşüncenin dönüşümünü ele alırken, bu süreçlerin hangi dinamiklerle etkileşim hâlinde olduğunu analiz etmeyi hedeflemektedir. Özellikle, İlhanlı yönetiminin dinî politikalarının ve bu politikaların yerel dinî uygulamalara etkilerinin derinlemesine incelenmesi, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Horasan'da faaliyet gösteren mutasavvıfların ve dinî liderlerin rolü, dinî hareketlerin oluşumu ve bu hareketlerin bölge halkı üzerindeki etkileri üzerine odaklanmaktadır.

2. İlhanlılar Dönemi Dinî Hayat ve Tasavvufun Horasan'daki Yayılımı

İlhanlılar döneminde Horasan'daki nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu bağlamda Mazaherî (1972, s. 167). XIII. yüzyılda Horasan'da Hanefîlerin baskın bir demografik yapı oluşturdu ifade etmektedir. Horasan'daki dinî yapıyı dönemin coğrafya eseri olan *Nuzhetu'l-kulûb* en açık şekilde ortaya koymaktadır. *Nuzhetu'l-kulûb* (1915, s. 150), Horasan'ın genel olarak Sünnî bir yapıya sahip olduğunu ancak bölgede çeşitli mezhepsel farklılıkların da mevcut olduğu belirtmektedir. Mesela, Nîşâbûr'a bağlı Beyhak'ta Şîî, Cüveyn ve İsferyân'de ise Şafî nüfusun yoğun olduğu kaydedilmektedir (Huart, 1987, s. 1074; Bosworth, 1997, s. 107). Herât'ta Sünnî nüfus ağırlıkta olsa da (Kazvînî, 1915, s. 152; İbn Battûta, 2004, s. 367), İsfizar'da Şafîler (Kazvînî, 1915, s. 152) ve Hâf'ta Hanefîler yaşamaktaydı (Kazvînî, 1915, s. 154). Yine Tûs halkının da Müslüman

ve inançlarının oldukça sağlam olduğu aktarılmaktadır (Kazvînî, 1915, s. 151). *Nuzhetu'l-kulûb*'ün aktardığı bilgilere dayanarak Horasan'da Sünnî İslâm'ın belirgin bir ağırlığa sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, Abbâsî Halifeliği'nin ortadan kaldırılmasıyla birlikte yaşanan dinî değişimlerle birlikte, İran coğrafyasında Sünnîler zayıflarken, Nasîrüddîn Tûsî'nin etkisiyle Şîîlik ön plana çıkmıştır (el-Bağdâdî, 1424 hş., s. 251; Abû'l-Farac, II, 1999, s. 571). Sünnîler, İsmailîlerin ortadan kaldırılmasını olumlu karşılamış olsalar da Abbâsî Halifeliği'nin kaldırılmasını aynı şekilde değerlendirmemiştir. Halifelîğin kaldırılması, siyasal otoritenin hali-feden Moğol hanlarına geçmesi anlamına gelmekteydi (May, 2008, s. 85). Dolayısıyla, İlhanlı dönemi İran coğrafyasında Sünnî-Şîî çatışmasının varlığı söz konusu olabilir (Eşrâkî & Cedîdî, 1385 hş., s. 41). Ancak mevcut bilgiler ışığında bu çatışmanın Horasan'da yaşanıp yaşanmadığı net olarak belirlenememektedir. *Nuzhetu'l-kulûb*'e göre Şîîlerin genel olarak Horasan dışında yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda (Kazvînî, 1915, s. 40, 47, 54-55, 58, 60, 62, 67-69, 79, 83, 115, 159), Horasan coğrafyasının Sünnî-Şîî çatışmasından nispeten uzak olduğu ifade edilebilir.

İlhanlılar döneminde tasavvuf hem hükümdarlar hem de halk arasında büyük bir ilgi görmüş ve bu ilgi Horasan'ın ötesinde, İlhanlı coğrafyasının birçok yerinde çeşitli tasavvufî düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Dayı, 2021, s. 58). İlhanlılar dönemindeki bu zengin tasavvufî hayata katkıda bulunan önemli unsurlardan biri de İlhanlıların tıpkı ataları gibi dervişleri, şeyhleri ve ruhanileri vergiden muaf tutmaları anlayışıdır (İbnü'l-İbrî, 2011, s. 25; Rezevî, 1388 hş., s. 329). İran coğrafyasındaki sûfiler, dinî ve tasavvufî hayatı canlı tutmak amacıyla faaliyetlerini *hankâh*lar üzerinden yürütmüştür. Bu dönemde pek çok şehirde *hankâh*ların kurulduğu belirtilmektedir (Lambton, 2011, s. 225). Dervişlerin, şeyhlerin ve sûfilerin sohbet ve zikir için toplandıkları, ayrıca ikametgâh olarak kullandıkları bu yapılar, Horasan'da ilk olarak Kerrâmîler tarafından inşa edilmiştir. Genellikle sakin yerlerde konumlanan bu yapılar, zamanla çevresindeki yeni yerleşimlerle canlı bir ortam hâline gelmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'daki *hankâh*lar, çoğunlukla şeyh ve dervişleri barındıran, kerpiç ve ağaçtan yapılan basit yapılar olarak tanımlanmıştır. Bu yapılar, genelde İslâm öncesi gelenekleri yansıtır ve dört eyvanlı olarak inşa edilmiştir; bu gelenek, Osmanlı dönemine kadar sürdürülmüştür. İlhanlı döneminde İran coğrafyasında *hankâh*ların inşası, özellikle Müslüman hükümdarların desteğiyle gerçekleşmiştir (Keyanî, 2013, s. 141-280; Chabbi, 1997, s. 1025-1026; Uludağ & Tanman, 1997, s. 42-46; Dayı, 2021, s. 115-144).

3. İlhanlı Hükümdarlarının Horasan'da Dinî Hayatı ve Tasavvufu Himayesi

İlhanlı kuruluş dönemi hükümdarlarının İslâm'a mesafeli yaklaşımları, dinî ve tasavvufî hayat üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. İlhan Hülegü, 1260 yılında Harran bölgesinde karşılaştığı *Kalenderî* dervişlerine itibar göstermemiş ve danışmanı Nasîrüddîn Tûsî'nin etkisiyle onları öldürtmüştür. Bu olay, Hülegü'nün sûfî şeyhlerini, görünüşleri açısından Şamanlara benzemelerine rağmen desteklemediğini ortaya koymaktadır (Uyar, 2012, s. 11; Uyar, 2015, s. 216). Öte yandan İlhanlı hükümdarları Hülegü ve Abaka'nın bazı ermiş popüler sûfî şeyhleri sayesinde Müslüman olduklarına dair aktarımlar (*Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme"*, 2019, s. 38-44), gerçeği yansıtmamaktadır. İlhan Abaka'nın Aybek Baba adında bir Türk şeyhi ile olan yakınlığına dair anlatımlar mevcutsa da Uyar (2015, s. 216) bu kişinin gerçek bir şeyh değil, dönemin bir emîri ile karıştırıldığını tespit etmiştir.¹

İlhan Hülegü döneminde tasavvuf, inziva esaslı bir görünüme sahip olmuştur (Dayı, 2021, s. 65). Bu dönemde Horasan'da *Kübrevîlik* tarikatı etkili olmuştur. Şeyh Sa'deddîn Hammûye (Kazvînî, 1387 hş., s. 670), çeşitli ilmî seyahatlerin ardından 1243 civarında Horasan'a dönmüştür. Nîşâbûr'a bağlı Bahrâbâd'daki *hankâh* ve mescidi onaran Hammûye, bölgede Moğollarla uyumlu bir *Kübrevî* şeyhi olarak tanınmıştır. Hammûye'nin 1243/1244 yılında Herât'ta Kâdî Kemâleddin Ahmed'e, 1247 yılında Horasan'da Necmeddin Osman b. Muvaffak Edkânî'ye ve 1250 yılında yine Horasan'da İmam Şerefeddin'e yazdığı icazetnameler, onun Horasan'daki etkin *Kübrevî* şahsiyetini ortaya koymaktadır (Knysh, 2020, s. 237; Elias, 1994, s. 59-60; Landolt, 1995, s. 389-390).

Hülegü'nün ardından yönetimi devralan oğlu Abaka döneminde, tasavvuf toplum içinde giderek daha fazla güç kazanmış ve Müslümanların desteğiyle İlhanlı coğrafyasının farklı bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Bu süreçte, Müslüman devlet adamlarının mutasavvıflara yönelik koruyucu tutumları, İlhan Abaka'nın tasavvufî çevrelerle olan bağlarını kuvvetlendirmiştir (Dayı, 2021, s. 68). Reşîdüddîn, Abaka'nın Çağataylı Barak ile yapacağı savaş öncesinde evliya ve seyit türbelerini ziyaret ettiğini kaydetmektedir (Reşîdüddîn, II, 1373 hş., s. 1080). Bu durum, Abaka'nın

¹ Uyar'ın Aybek Baba ile ilgili çalışması için bkzn. Uyar, 2014, 879-888.

tasavvufî inançlara verdiği önemi ve bu çevrelerle kurduğu yakın ilişkiyi göstermektedir. Abaka döneminde de tıpkı babası Hülegü zamanında olduğu gibi Horasan bölgesinde *Kübrevilik* etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Reşat Öngören (2008, s. 390), Sa'deddin Hammûye'nin Cüveyn'e bağlı Bahrâbâd'daki *hankâh*ının asırlar boyunca faaliyetlerini sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bu, *Kübrevilik*in bölgede köklü ve kalıcı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Abaka dönemine denk gelen önemli *Kübrevî* şeyhlerinden Radiyeddin Ali Lâlâ (ö. 1244)'nın tasavvufî mirasını sürdüren İsferyânlı Cemâleddin Ahmed Cûrfânî (ö. 1270)'nin Horasan bölgesindeki *Kübrevî* faaliyetlerin sürekliliğinde belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (Câmî, 2020, s. 653; Gökbulut, 2010, s. 138, 171).

İlhanlılar döneminde hükümdarlarla sûfiler arasındaki ilişkinin en belirgin şekilde ortaya çıktığı dönem, Müslüman hükümdarların yönetimi olduğu zamana denk gelir. Bu bağlamda Köprülü, sûfilerin hem Moğolları hem de onlarla yakın olan Türk boylarını din değiştirmeye teşvik etmesi üzerinde durarak, Şamanlarla sûfilerin benzerliğinin bu süreci etkilediğini öne sürmektedir (May, 2008, s. 91). Ancak Amitai-Preiss (1999, s. 23, 38), bu iddianın ispatlanmamış bir varsayım olduğunu belirterek, İlhanlı hükümdarlarının ihtidasını, yönetici çevrelerle yakın olan ılımlı sûfilere bağlamaktadır. Her durumda, Müslüman hükümdarların döneminde Horasan bölgesindeki tasavvufî hareketlerin daha aktif olduğu söylenebilir. Bu dönemdeki ilk Müslüman hükümdar, İlhan Ahmed Tegüder'dir. Tegüder'in küçük yaşlardan itibaren *Ahmediyye* tarikatına mensup sûfilerle yakın ilişkisi olmuştur. Kaynaklarda Türk ve *Rıfâî* olarak tanımlanan Kemâleddin Abdurrahman el-Kevâşî ile olan ilişkisi dikkat çekmektedir (Uyar, 2012, s. 13; Uyar, 2015, s. 217; May, 2008, s. 91; Şahin, 2016, s. 114-115). Ahmed Tegüder'in dönemi için önemli bir husus, Babi Ya'kûb'un müritlerinden Îşân Hasan Mengli adında bir Türk *Kalenderî* şeyhi ile olan ilişkidir (Reşîdüddin, II, 1373 hş., s. 1129). Ahmed Tegüder, bu *Kalenderî* şeyhine "karındaş" diye hitap etmiş ve çadırındaki *semâ*lara katılarak 1284 yılında Babi Ya'kûb'u ziyaret etmiştir (Pfeiffer, 2006, s. 383; Uyar, 2012, s. 17-18; Uyar, 2015, s. 221). *Kalenderî*liğin, Horasan Melametiliği'nin bir biçimi olduğu göz önüne alındığında (Ocak, 2017, s. 67), bu durum Ahmed Tegüder'in bir anlamda Melametiliği benimsediğini göstermektedir.

İslâmiyet'in benimsendiği Gazan Han dönemi, dinî ve tasavvufî faaliyetlerin yoğun şekilde yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Gazan

Han'ın Horasan valiliği sırasında Türkistan kökenli Mevlânâ Hibetullah ile kurduğu yakın ilişki, Gazan Han'ın tasavvufa olan ilgisinin bir başka göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Hândmîr, Gazan Han'ın Horasan valiliği sırasında Mevlânâ Hibetullah ile olan bu yakın bağlarını ve onların sürekli olarak gerçekleştirdikleri ilmî ve tasavvufî sohbetleri detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Mevlânâ Hibetullah'ın daha sonra Horasan'dan İlhanlı sarayına gelerek burada da büyük saygı gördüğü ve Gazan Han ile yakın ilişkisini sürdürdüğü belirtilmektedir (Hândmîr, III, 1333 hş., s. 190).

Gazan Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi, *Kübrevî* şeyhi Sa'deddîn Hammûye'nin oğlu Sadreddîn İbrâhim'in öncülüğünde gerçekleştirilen bir törenle olmuştur (Benâketî, 1348 hş., s. 455-456; Elias, 1994, s. 68-69). Sadreddîn İbrâhim, babasının vefatının ardından Bahrâbâd'daki *hankâh*ın başına geçerek buradaki tasavvufî faaliyetlerin sürekliliğini sağlamıştır (Öngören, 2008, s. 390). Gazan Han'ın Müslüman olmasında önemli bir rol oynayan Sadreddîn İbrâhim, İlhanlı sarayında da güçlü bağlar kurmuş ve bu çerçevede dönemin ünlü tarihçisi Atamelik Cüveynî'nin kızıyla evlenmiştir. Bu evlilik, Sadreddîn İbrâhim'in İlhanlı Devleti içindeki konumunu daha da güçlendirmiştir (Zerrînkûb, 1375 hş., s. 118; Elias, 1994, s. 67; Algar, 2006, s. 501). Gazan Han dönemi, aynı zamanda, Horasan bölgesindeki *Kübrevîyye* tarikatının etkisinin artarak devam ettiği bir dönem olmuştur. Cemâleddîn Ahmed Cûrfânî'nin silsilesini sürdüren ve *Kübrevîyye*'nin bir kolu olan *Nûriyye*, Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî (ö. 1317) tarafından temsil edilmiştir. İsferâyînî, Gazan Han ve oğlu Ölceytü ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve onlar için risaleler kaleme almıştır. Gazan Han'ın, İsferâyînî'ye büyük bir hürmet göstermesi, İsferâyînî'nin bu dönemdeki nüfuzunu ve İlhanlı sarayı üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca, İsferâyînî'nin 1242 yılında Nişâbûr'a bağlı Kesirk köyünde doğmuş ve burada *Kübrevîyye* tarikatına intisap etmiş olması, 1242'den itibaren bölgede *Kübrevî* şeyhlerinin *hankâh*larda etkin bir şekilde faaliyet gösterdiklerini açıkça ortaya koymaktadır (İsferâyînî, 1383 hş., s. 15-20; Gökbulut, 2010, s. 171; Zümrüt Orhan, 2020, s. 647). Bu bilgiler, Gazan Han döneminin, sadece siyasî ve askerî açıdan değil, aynı zamanda dinî ve tasavvufî alanlarda da önemli gelişmelere sahne olduğunu göstermektedir. Gazan Han'ın İslâmiyet'i kabulü, İlhanlı Devleti'nde dinî yapının güçlenmesine ve tasavvufî hareketlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Sadreddîn İbrâhim ve Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî gibi önde gelen mutasavvıflar, bu dönemdeki dinî ve tasavvufî gelişmelerin baş aktörleri olarak ön plana çıkmaktadır.

Gazan Han, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, şer'i hükümlerin titizlikle uygulanmasına büyük önem vermiş ve tasavvufî çevrelerle olan ilişkilerini derinleştirerek dikkat çekici faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda, mescitler, medreseler ve *dâr'uş-şîfâ* gibi İslâmî yapıların inşasına öncülük etmiş ve bu yapıların toplumsal hayatta yer edinmesine katkı sağlamıştır. Gazan Han, ayrıca kurdurduğu *hankâh*larda günde iki kez, sabah ve akşam vakitlerinde yemek dağıtılmasını emretmiş ve ayda iki kez sûfilerin *semâ* törenleri düzenlenmesini zorunlu kılmıştır (Şîrâzî, 1346 hş., s. 232-233). Bu tür uygulamalar, onun tasavvufî çevrelerle olan yakın ilişkilerini ve bu çevrelerin faaliyetlerine verdiği desteği göstermektedir. Gazan Han'ın, dönemin önde gelen mutasavvıflarıyla kurduğu yakın ilişkiler de dikkat çekicidir. Özellikle Şeyh Zâhid Gîlânî (ö. 1301)'yi zaman zaman ziyaret ettiği, bu ziyaretlerin Gazan Han'ın tasavvufî eğilimlerini güçlendirdiği ifade edilmektedir. İbn Bezzâz (1373 hş., s. 149-150, 206-208, 210-211, 229-230), eserinde Gazan Han ile Şeyh Zâhid Gîlânî arasındaki bu ilişkiden defalarca bahsetmektedir. Ayrıca, Gazan Han'ın Horasan bölgesindeki önemli dinî şahsiyetlerin türbelerini ziyaret ettiği de bilinmektedir. Özellikle İmam Rızâ ve Ebû'l-Hasan Harâkanî gibi velilerin türbelerine olan ziyareti, onun dinî hassasiyetini ve bu şahsiyetlere duyduğu saygıyı göstermektedir (Reşîdüddîn, 1940, s. 208; Özgüdenli, 2009, s. 408-409; Murtazavî, 1341 hş., s. 110).

Gazan Han'ın *Kübrevî*lere olan ilgisi kendisinden sonra da devam hâle getirilmiştir. Özellikle Ölceytü döneminde, *Kalenderî*ler diplomatik ilişkilerde en tanınmış ılımlı tasavvuf gruplarından biri olarak ön plana çıkmıştır (May, 2008, s. 94). Bu bağlamda, Türkmen babalarından Barak Baba (ö. 1307) dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Gazan Han, Barak Baba'ya özel bir ilgi göstermiştir. Bir dizi sınavdan sonra Gazan'ın yakın çevresine girmeyi başaran Barak Baba, bu konumunu Ölceytü döneminde de sürdürmüştür. Ölceytü, çeşitli bölgelere gönderdiği elçilik heyetlerine Barak Baba'yı da dâhil etmiştir (Ocak, 1992, s. 61; Lewis, 1986, a. 1031; Ocak, 2020, s. 225-226). XIII. yüzyılda Anadolu'da Cavlakî *Kalenderî*lerin yanı sıra, *Haydarî* ve *Vefâî-Babâî* şeyhleri de siyasî hayatta önemli roller üstlenmiştir (Azamat, 2011, s. 255).

Gazan Han zamanı Horasan'a bağlı Herât şehri dinî ve tasavvufî hayat açısından özel bir önem taşıyan bir dönemdir. Herât, tasavvuf geleneğinin ortaya çıkışından itibaren irfânî meselelerin tartışıldığı önemli bir merkez

hâline gelmiştir (Keyanî, 2013, s. 213). Bu dönemde, İlhanlı Devleti'ne bağlı Müslüman Kertler tarafından yönetilen bölge, özellikle *Câmiyye* ve *Çistiyye* tarikatlarına mensup şeyhlerin faaliyetleriyle ön plana çıkmaktadır. *Câmiyye* tarikatının önde gelen isimlerinden Şeyh Şihâbüddîn İsmail ve *Çistiyye* tarikatına mensup Hoca Kutbüddîn, siyasî meselelerde arabuluculuk rolleriyle bölgede önemli bir etki yaratmıştır. Orta Çağ İran'ında sûfiler, siyasî düşmanlar, boy liderleri ve devlet yetkilileri arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmeye aracı olarak kritik roller üstlenmiştir. Şehirlerin tehdit altında olduğu durumlarda, bölgedeki etkili sûfilerin şehirlerin korunmasına yönelik girişimlerde bulundukları da bilinmektedir (Potter, 2011, s. 232). Mesela, Melik Rüküddîn Kert'in, Haysâr Kalesi'nde Emîr Nevruz tarafından hapsedilen oğlu Fahrüddîn'in serbest bırakılmasında, Şeyh Şihâbüddîn İsmail ve Hoca Kutbüddîn gibi sûfilerin arabuluculuk görevini üstlendikleri görülmektedir. Bu olay, tasavvufi liderlerin siyasî krizleri çözmeye ne denli etkili olduklarını gösteren önemli bir örnektir. Benzer şekilde, Gazan Han'ın, Nikuderîlere verdiği destekten dolayı Melik Fahrüddîn'i cezalandırmak amacıyla Şehzâde Ölceytü'yü Herât'a göndermesi sırasında da Şeyh Şihâbüddîn İsmail araya girerek iki taraf arasında barışın sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu tür örnekler, İlhanlıların karşılaştıkları siyasî sorunları çözmek için bölgedeki sûfi ve şeyhlerden nasıl faydalandıklarını açıkça ortaya koymaktadır. İlhanlı Devleti, bu süreçte yerel güçleri etkili bir şekilde kullanmış ve sûfilerin yerel hanedanlar üzerindeki nüfuzunu kendi lehine çevirmeyi başarmıştır (Dayı, 2021, s. 83). Bu bağlamda, Gazan Han dönemi Herât'ta dinî ve tasavvufi faaliyetlerin sadece bölgesel değil, aynı zamanda siyasî etkiler de yarattığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Sûfilerin ve şeyhlerin hem yerel yönetimler hem de İlhanlı merkezî yönetimi nezdinde oynadıkları arabuluculuk rolleri, tasavvufun bu dönemdeki önemini daha da pekiştirmektedir. Bu durum, İlhanlıların, sûfilerin yerel hanedanlar üzerindeki etkisini etkin bir şekilde kullanarak bölgede istikrar sağlamaya yönelik çabalarını gözler önüne sermektedir.

Kert yöneticilerinin İlhanlı Devleti'nin desteğiyle Herât'ta yürüttükleri imar faaliyetleri, bölgedeki dinî ve tasavvufi hayatın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, Melik Şemsüddin Muhammed Kert, Herât'ın çeşitli mahallelerinde cami inşa ve imar faaliyetleri üstlenmiştir (Herevî, 1943, s. 184-185). Aynı şekilde, Melik Fahrüddin Kert de birçok cami ve medrese inşa ettirmiştir (Frye, 1986, s. 177; Uslu, 1988, s. 216).

Bu süreçte, Gıyâsüddîn Kert ise Herât Cuma Cami'nin restorasyonunu gerçekleştirmiş (Fasîh-i Hâfî, III, 1439 hş., s. 31; Hândmîr, III, 1333 hş., s. 378-379; Semerkandî, 1372 hş., s. 124) ve caminin kuzeyinde Gıyasiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir (Hândmîr, III, 1333 hş., s. 379). Ayrıca, Gıyâsüddîn Kert, Herât'a bağlı Câm şehrinde Şeyh Ahmet Türbesi'nin genişletilmesini sağlamıştır (Golombek, 1971, s. 28). Kertler döneminde gerçekleştirilen bu imar faaliyetleri, Herât'taki dinî ve tasavvufî yaşamın canlılığını koruması ve gelişmesi açısından son derece önemli bir rol oynamıştır. Bu faaliyetlerin temelinde, Kert yöneticilerinin Müslüman kimliklerinin yanı sıra, İslâm'ın bölgedeki etkisini güçlendirme arzusu yatmaktadır. Kertlerin bu imar çalışmaları, aynı zamanda, onların ilim ve tasavvuf merkezlerine verdikleri önemi de yansıtmaktadır.

Gazan Han'ın ardından tahta geçen Ölceytü döneminde, Herât'taki *Câmiyye* ve *Çiştîyye* tarikatlarının şeyhleri etkinliklerini sürdürmüştür. Ancak Ölceytü dönemi, mezhepsel geçişlerin en yoğun yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu geçişler, Ölceytü'nün Hanefî, Şafîî ve sonunda Şîî mezheplerini benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, bu dönemde İlhanlılar arasında Şîî din adamlarının daha etkili olduğu gözlemlenmiştir (Beyânî, II, 1371 hş., s. 484-486; Özgüdenli, 2007, s. 346; Özgüdenli & Umanç, 2023, s. 76-78). Buna rağmen, bu mezhepsel geçişler tasavvufa olan ilgiyi azaltmamıştır. Ölceytü, tıpkı abisi Gazan gibi, tasavvufa büyük bir ilgi göstermiştir. Kâşânî (1348 hş., s. 107-108)'nin Ölceytü'nün sürekli âlimlerle oturup kalktığını, onların ilmi sohbetlerine katıldığını ve medrese yapılmasına önem verdiğini vurgulaması, bu ilgiyi gösterir.

Ölceytü döneminde Horasan bölgesinde, özellikle tasavvufî hareketler yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde *Kübrevilik* ve onun bir kolu olan *Nûriyye* tarikatı etkinliklerini sürdürmüştür. Ölceytü *Kübrevî* şeyhi Sa'deddîn Hammûye'nin oğlu Sadreddîn İbrâhim ile yakın ilişki kurmuştur (Özgüdenli, 2007, s. 346). Bölgedeki tasavvufî hareketlerin merkezî olarak bilinen Bahrâbâd'daki *hâhgâh*ın, bu dönemde de etkisini sürdürdüğü kuvvetle muhtemeldir; zira bu merkez uzun yıllar boyunca faal bir şekilde tasavvufî hayatın odak noktası olmuştur. Beyânî (II, 1371 hş., s. 713), *Nûriyye* tarikatının Horasan'da, Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî'nin rehberliğinde varlığını devam ettirdiğini aktarır. İsferâyînî'nin, Ölceytü'nün ölümünden bir yıl sonra vefat etmesine rağmen, Nîşâbûr'a bağlı Kesirk'te-

ki *hankâh* üzerinden faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu durum, *Nûriyye* tarikatının Horasan'daki etkinliğinin sadece teorik değil, aynı zamanda pratik bir karşılığı olduğunu ve bölgedeki manevî liderliğini devam ettirdiğini göstermektedir. *Kübrevîlik* ve *Nûriyye* tarikatlarının yanı sıra, Herât özelinde *Câmiyye* ve *Çiştîyye* tarikatlarının da bu dönemde aktif olduklarını kaynaklar ifade eder. Bu durum, tasavvufi hareketlerin sadece dinî ve manevî bir alanla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda siyasî arenada da etkin bir rol oynadığını gösterir. Özellikle *Çiştîyye* tarikatı mensubu Şeyh Kutbüddîn'in, İlhanlı emîri Danişmend Bahadır ve Herât meliki Fahrüddîn Kert arasındaki krizlerin çözümünde arabulucu olarak öne çıkmıştır (Herevî, 1943, s. 466-467; Hâfız-ı Ebrû, 1317 hş., s. 21-22; İsfizârî, I, 1338 hş., s. 444; Mîrhând, VIII, 1380 hş., s. 4285).

Son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd döneminde de Horasan'daki dinî ve tasavvufi hayat, büyük ölçüde kendisinden önceki hükümdarların dönemleriyle benzerlik göstermektedir. Ancak, Ebû Sa'îd, babası gibi Şiîliği benimsememiş, aksine Sünnîliği tercih etmiştir (Yuvalı, 1994, s. 219). Onun sûfileri himaye etmesi ve *hankâh*ları inşa ettirmesi, tasavvufi hayatın bölgede olumlu bir şekilde yükseldiğine işaret etmektedir (Murtazavî, 1341 hş., s. 111). Sadreddîn İbrâhim aracılığıyla Bahrâbâd'daki *hâhgâh*ın bu dönemde de etkinliğini koruduğu kuvvetle muhtemeldir. Sa'deddîn Hammûye'den sonra *hâhgâh*ın başına geçen oğlu Sadreddîn İbrâhim'in 1322 yılında vefat ettiğine göre (Elias, 1994, s. 68-69), Ebû Sa'îd'in hükümdarlığı döneminde *hâhgâh*ın aktif olduğu ve faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Ebû Sa'îd döneminde Horasan coğrafyasında tasavvufi hareketlerin çeşitliliği dikkat çekmektedir. *Kübrevîlik* tarikatının yanı sıra, *Rûkniyye* tarikatı da bu bölgede varlık göstermiştir. *Rûkniyye* tarikatı, özellikle Tûs şehrinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu etkinin en somut örneklerinden biri, tarikatın kurucusu olan Alâüddevle-i Simnânî (ö. 1336)'nin takipçilerinden Şeyh Abdullah Garcistânî (ö. 1333)'ye ait bir *hankâh*ın Tûs'ta bulunmasıdır (Keyanî, 2013, s. 208). Bu *hankâh*, *Rûkniyye* tarikatının Horasan'daki etkinliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Alâüddevle-i Simnânî'nin, Argun'un Horasan'daki şehzâdelik döneminde onun yanında bulunmuş ve bu ilişki Argun'un hayatı boyunca devam etmiştir (Şahinoğlu, 1989, s. 345). Lane (2011, s. 256), bu ilişkinin Simnânî'nin tasavvufi ve siyasî etkisini arttıran bir faktör olduğunu öne sürmektedir. Simnânî,

Herât'taki *Câmiyye* ve *Çiştîyye* şeyhleri gibi, bölgede yaşanan siyasî krizlerin çözümünde de aktif rol almıştır. Bu arabuluculuk faaliyetleri, Simnânî'nin bölgedeki itibarını ve tanınırlığını arttırmış, onu dönemin önemli mutasavvıflarından biri hâline getirmiştir. Simnânî'nin tarikatı olan *Rûkniyye*, Argun döneminden itibaren Horasan'da etkili olmaya başlamış ve bu etkinlik Ebû Sa'îd döneminde de devam etmiştir. Tarikatın özellikle Tûs şehri ve çevresinde aktif bir şekilde faaliyet gösterdiği, çeşitli kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Simnânî'nin en önemli müritlerinden biri olan Şeyh Abdullah Garcistânî de bu dönemde Tûs'ta önemli bir rol üstlenmiştir. Câmî (2020, s. 681-682)'ye göre, Garcistânî, şeyhi Simnânî tarafından Tûs'a gönderilmiş ve burada bir *hankâh* kurmuştur. Ayrıca, Câmî, Garcistânî'nin, ismini vermediği dönemin hükümdarının isteği üzerine düşmanla yapılan savaşlara katıldığını ve bu savaşlardan birinde şehit düşerek Tûs'a gömüldüğünü aktarmaktadır. Bu bilgiler, Garcistânî'nin, sadece bir tasavvufî lider değil, aynı zamanda savaşlara katılan ve bu uğurda şehit düşen bir figür olarak da anıldığını gösterir. *Rûkniyye* tarikatının, Horasan'daki diğer tasavvufî hareketlerle paralel olarak hem dinî hem de siyasî alanda etkili olmuştur. Simnânî'nin liderliğinde şekillenen bu tarikat, Ebû Sa'îd döneminde de faaliyetlerini sürdürmüş ve Horasan'ın manevî yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tarikatın siyasî otorite ile kurduğu ilişkiler, *Rûkniyye*'nin tasavvufî öğretilerini yayma sürecinde stratejik bir konum elde etmesine olanak sağlamıştır. Bu durum, *Rûkniyye* tarikatının Horasan coğrafyasında kalıcı bir etki bırakmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

İbn Battûta'nın seyahat notları da Horasan'daki dinî ve tasavvufî hayat üzerine bazı bilgiler vermektedir. 1300'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden ünlü seyyah, Belh'te karşılaştığı ve etkileyici bulduğu bir zaviyeden bahsetmektedir. Zaviyenin şeyhi Hacı Hurd ile şehri gezdiğini ve zahid ve sûfî İbrahim b. Edhem'in evinin hâlâ aktif olarak kullanıldığını ifade etmektedir (İbn Battûta, 2004, s. 366-367). *Horasan Mektebi*'nin kurucularından olan ve *Çiştîyye* tarikatının bir üyesi olan Edhem (Öngören, 2000, s. 294; Nizami, 1993, s. 343)'in evinin Battûta döneminde de aktif bir şekilde kullanılması, *Çiştîyye* tarikatına mensup şeyhlerin bu zaviyede yaşadığını göstermektedir.

Horasan'daki seyahati sırasında Herât'a uğrayan İbn Battûta, Cam şehrinde Ahmed-i Câmî (öl. 536/1141)'ye atfedilen *Câmiyye* tarikatının faa-

liyetlerinin bölgedeki torunları tarafından sürdürüldüğünü belirtmektedir. Battûta, Ebû Sa'îd'in bu bölgeyi ziyaret ederek Şeyh Ahmed'in zaviyesinde konakladığını ve Şeyh Şihâbüddîn'in Allah yoluna nasıl yöneldiğini aktarmaktadır. Ayrıca, Ebû Sa'îd'in son dönemlerinde Kutbeddin Haydar (öl. 618/1221 [?])'ın doğduğu yer olan Zâve'yi ziyaret eden Battûta, *Haydarî* dervişlerinin vücutlarına, özellikle cinsel organlarına bilezikler ve demir halkalar taktıklarını gözlemlemiştir (İbn Battûta, 2004, s. 372-373). Zâve'de metfun bulunan Kutbeddin Haydar'a (Kazvîni, 1915, s. 154) atfedilen Haydarîlerin bölgedeki varlığı, Ahmet T. Karamustafa tarafından, İranlı şair Pûr Bahâ'nın *Kârnâme-i Evkâf* adlı eserine dayanarak 1269 yılına tarihlenmektedir. Pûr Bahâ'nın eserinde, Zâve'nin güneydoğusunda ki Hâf civarında bir *Haydarî* dervişinden bahsedilmekte olup, bu dervişin dış görünüşü Battûta'nın tanımladığı *Haydarî* dervişlerine benzemektedir (Karamustafa, 2019, s. 72).

4. Sonuç

İlhanlılar döneminde Horasan'daki Müslüman topluluklar, bu dönemin çeşitli zorluklarına rağmen dinî kimliklerini büyük ölçüde korumayı başarmıştır. Horasan'daki Müslüman toplulukların, dinî ve tasavvufî hayatlarını sürdürmesinde, İlhanlı hükümdarların kabul ve destekleri önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde, Horasan'da belirgin bir şekilde etkili olan tarikatların başında *Kübrevilik* gelmektedir. İlhanlı hükümdarlarının bu tarikat üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. İlhan Hülegü'nün Horasan'da hüküm sürmeye başlamasıyla birlikte, *Kübrevilik* tarikatı ve onun çeşitli kolları, özellikle *Nûriyye*, *Rûkniyye* ve *Haydarîlik* bölgede yeniden etkinlik kazanmaya başlamıştır. Bu tarikatlar, mevcut *hankâhlarda* faaliyetlerine devam etmiştir. İlhanlılar döneminde Horasan'da yeni bir tarikatın ya da tasavvuf hareketinin ortaya çıktığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yerine, mevcut tarikatlar İlhanlı yönetimi altında yeniden aktif hale gelmiştir. Bu durum, İlhanlı hükümetinin bölgedeki eski tasavvufî geleneklere ve tarikatlara olan yaklaşımının bir yansımasıdır. Özellikle Horasan'da *Câmiyye* ve *Çiştîyye* tarikatları, bölgedeki siyasî krizlerin çözümünde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu tarikatlar, siyasî ve sosyal süreçlerde etkili olmuş ve bölgedeki çeşitli krizlerin yönetiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Sonuç olarak, İlhanlılar döneminde Horasan'daki dinî ve tasavvufî hareketler, İlhanlı yönetiminin desteği ve etkisi altında varlıklarını sürdürmüş ve bölgedeki siyasî süreçlerde önemli bir rol oynamıştır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ahmed Eflâkî. (2012). *Ariflerin menkıbeleri*. (Çev. Tahsin Yazıcı). Kabalıcı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1897).
- Algar, H. (2006). Necmeddîn-i Kübrâ: Kübreviyye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 32, s. 498-506). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Amitai-Preiss, R. (1999). Sufis and Shamans: some remarks on the islamization of the Mongols in the Ilkhanate. *JESHO*, 42(1), 27-46. 27-46. <https://www.jstor.org/stable/3632297>
- Azamat, N. (2011). Kalenderiyye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 24, s. 253-256). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, W. (2012). *İslâm medeniyeti tarihi*. (Çev. M. Fuad Köprülü). Akçağ Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1918).
- Bausani, A. (2002). İlhanlı hakimiyeti zamanında İran'da din. (Çev. Mustafa Uyar). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, 223-231. http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=..tr&midno=123485625&Dergi_valkod=1351
- Beyânî, Ş. (1371 hş.). *Dîn ve devlet der Îrân 'ahd-i Mogûl*. (C. 2). Iran Universtiy Press.
- Bosworth, C. E. (1997). Isfarâyîn. İçinde *Encyclopedia of Islam* (C. 4, s. 107). Brill.
- Ceceli Dursun, G. (2015). *Hârizmşâhlar devleti'nde ilmî hayat*, (Kayıt No. 425555) [Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Chabbi, J. (1997). *Khānkhāh*. İçinde *Encyclopedia of Islam* (C. 4, s. 1025-1026). Brill.
- Çetin, O. (1998). Horasan. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 18, s. 234-241). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dayı, Ö. (2021). *İlhanlılar zamanında tasavvuf (İran Moğollarında hângâhlar ve sûfiler)*. Altınordu Yayınları.
- DeWeese, D. (2011). Islam in central Asia. İçinde Idris El Hareir and El Hadji Ravane M'Baye (Ed.), *The Different Aspects of Islamic Culture (721-734)* (Vol. 3), Unesco Publishing.

- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci. (2004). *İbn Batûtâ seyahatnâmesi*. (Çev. A. Sait Aykut). Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal yayının tarihi 1829).
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî (2011). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. (Çev. Şerafettin Yaltkaya). TTK Yayınları.
- Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî. (1348 hş.). *Târîh-i Ülcâyâtü*. (Neşr. Mehîn Hambelî).
- Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. (1416). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabîri men zeheb*. (C. 7). Daru İbn-i Kesîr.
- Efendioğlu, M. (2009). Sem'ânî, Abdürrahim b. Abdülkerîm. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 36, s. 462-463). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Elias, J. J. (1994). The sufi lord of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi. *Iranian Studies*, 28(1), 53-75. <https://www.jstor.org/stable/4310886>
- Emîr Devletşâh Semerkandî. (1338 hş.). *Tezkiretu's-su'arâ* (Tash. Muhammed Ramazânî). İntişârât-i Pedîde-i Hâver.
- Eşrâkî, İ. & Cedîdî, N. (1385 hş). Tasavvuf-i İrânî karn-i hetom tâ dehom-i hicrî, besterî berâyî tekvîn-i nohzet-i Safevîyân. *Meskûviyye*, (2), 35-52.
- Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî. (1340-1439 hş.). *Mucmel-i fasîhî*. (C. 2-3). (Tash. Mahmûd Ferruh). Kitâbufuruş-i Bastan.
- Frye, R. N. (1986). Harât. İçinde *Encyclopedia of Islam* (C. 3, s. 177-178). Brill.
- Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. (1333 hş.). *Habîbu's-siyer*. (C. 3). (Haz. Muhammed Debîr Siyâkî). Kitâbfuruş-i Hayyâm.
- Golombek, L. (1971). The chronology of turbat-i shaikh Jâm. *Iran*, (9), 27-44. <https://doi.org/10.2307/4300436>
- Gökbulut, S. (2010). *Necmeddîn-i Kübrâ hayatı, eserleri, görüşleri*. İnsan Yayınları.
- Gökbulut, S. (2016). İbrahim Zâhid Gîlânî üzerine bir inceleme. *Sûfî Araştırmaları*, 7(13), 47-64. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=87571875&Dergival kod=0543>

- Gregory Abû'l-Farac. (1999). *Abû'l-Farac tarihi*. (C. 2). (Çev. Ömer Rıza Doğrul). TTK Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1943). Selçuklular'ın Horasan'a indikleri zaman İslâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu. *Belleten*, 7(25), 59-99. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/81332/1399936>
- Hâfız-ı Ebrû. (1317 hş.). *Zeyl-i Câmi'ü't-tevârîh-i Reşîdî*. (Neşr. Hân bâbâ Beyânî). Şirketi Tezâmuni İlmî.
- Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî. (1387 hş.). *Târih-i guzîde*. (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î). İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî. (1915). *Nuzhetu'l-kulûb*. (Neşr. G. L. Strange). *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Composed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340)*.
- Huart, Cl. (1987). İsferyân. İçinde *MEB İslam Ansiklopedisi* (C. 5/2, s. 1074). Milli Eğitim Basımevi.
- Hücvirî. (2016). *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat bilgisi)*. (Haz. Süleyman Ulu dağ). Dergâh Yayınları.
- İmam Şemseddîn b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. (1374-1405). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. (C. 23). Müessetür Risâle.
- Karamustafa, A. T. (2019) *Tanrının kural tanımaz kulları İslâm dünyasında derviş toplulukları (1200-1550)*. (Çev. Ruşen Sezer). Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1994).
- Kemâleddin Abdürrezzâk-ı Semerkandî. (1372 hş.). *Matla-ı sa'deyn ve mecma-ı bahreyn*. (Neşr Abdülhüseyn Nevâ'î). Müessese-i İtlâ'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî.
- Kemâlüddîn Ebû'l-Fazî Abdürrezzâk b. Ahmed eş- Şeybânî el-Bağdâdî. (1424 hş.). *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fî'l-mi'ati's-sâbi'a*. (Tahk. Mehdi En-necm).
- Keyanî, M. (2013). *Hankahlar tarihi*. (Çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut). Büyüyenay Yayınları.
- Knysh, A. (2020). *Tasavvuf tarihi*. (Çev. Nurullah Koltaş) Ketebe Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2013). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Akçağ Yayınları.

- Lambton, A. K. S. (2011). Ortaçağ İran'ında sufiler ve devlet. (Çev. Murat Zengin). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(50), 211-230. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000503
- Landolt, H. (1995). Sa'd al-Dîn al-Hammû'î. İçinde *Encyclopedia of Islam* (C. 8, s. 703-704). Brill.
- Lane, G. (2015). Persian notables and the families who underpinned the Ilkhanate. İçinde Reuven Amitai-Michal Biran (Ed.), *Nomads as agents cultural change the Mongols and their Eurasian predecessors* (s. 182-213). University of Hawai'i Press.
- Lane, G. E. (2011). The Mongols in Iran. İçinde Touraj Daryaee (Ed.), *The Oxford handbook of Iranian history* (s. 243-270). Oxford University Press.
- Lewis, B. (1986). Barak Baba. İçinde *Encyclopedia of Islam* (C. 1, s. 1031-1032).
- Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme"*. (2019). (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı). İnkılâp Yayınları.
- May, T. (2008). The Relationship between sufis and Inner Asian ruling elites. *Southeast Review of Asian Studies*, (Vol. 38), 84-101. <https://research.ebsco.com/c/mwvn5v/viewer/pdf/3ehxa5olc>
- Mazaherî, A. (1972). *Ortaçağda müslümanların yaşayışları*. (Çev. Bahriye Üçok). Varlık Yayınları.
- Molla Câmi. (2020). *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds (Evliyâ Menkıbeleri)*. (Haz. Abdulkadir Akçiçek). Huzur Yayınları.
- Mu'înu'd-din Muhammed Zamçî İsfizârî. (1338). *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*. (C. 1). (Neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî). İntişarat-ı Danişgah-ı Tahrân.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (1380 hş.). *Târîh-i ravzatu's-safâ*. (C. 8). (Tash. Cemşid Kiyânfer). İntişârât-ı Esâtîr.
- Murtazavî, M. (1341). *Tahkîk-i derbâre-i dovre-i İlhanân-i Îrân*. Kitâbfurûş-i Tahrân.
- Nizami, K. A. (1993). Çiştîyye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 8, s. 343-346). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Nûreddîn Abdurrahmân İsferâyînî. (1383 hş.). *Kâşifu'l-esrâr*. Müessesese-i Mutâla'ât-i İslâmî.
- Ocak, A. (2002). *Selçukluların dinî siyaseti (1040-1092)*. TATAV Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1992). Barak Baba. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 5, s. 61-62). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2017). *Osmanlı imparatorluğunda marjinal sûfilik: Kalenderîler XIV-XVII. yüzyıllar*. Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2020). *Babailer İsyanı Alevîliğin tarihsel alt yapısı*. Dergâh Yayınları.
- Öngören, R. (2000). İbrahim b. Edhem. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 21, s. 293-295). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2008). Sa'deddîn-i Hammûye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 35, s. 389-391). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Olcaytu Han. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 33, s. 345-347). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009) *Moğol İranında gelenek ve değişim Gâzân Han ve reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, O. G., & Umanç, Fırat. (2023) Bir İlhanlı hükümdarının ibadet dünyası: Sultan Olcâytû Muhammed (1304-1316). *TAD*, 42(73), 73-104.
- Pfeiffer, J. (2006). Reflections on a 'double rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate. İçinde Linda Komaroff (Ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (s. 369-389). Brill.
- Potter, L. G. (2011). Moğollar sonrası İran'da sûfiler ve sultanlar. (Çev: Hanifi Şahin). *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 28, 215-243. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=49777500&Dergival kod=0579>
- Razî, E. A. (1378 hş.). *Tezkire-i heft iklîm*. (C. 2). (Tash. Seyyîd Muhammed Rızâ Tâhirî). Soruş.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî (1373 hş.). *Câmi'u't-tevârih-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*. (C. 1-5). (Tash. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî), Neşr-i Elbruz.

- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî. (1940). *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*. (Neşr. Karl Jahn), *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al Daula Abû'l-Hair*.
- Rezevî, S. E. (1388 hş.). *Şehr, siyâset ve iktisâd der 'ahd-i İlhanân*. Müessesese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Safâ, Z. (1369 hş.). *Târîh-i edebîyyât der Îrân*. (C. 3//1). İntişârât-ı Firdovs.
- Schimmel, A. (2001). *İslamın mistik boyutları*. (Çev. Ergun Kocabıyık). Kabalcı Yayınları.
- Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî. (1943). *Târîh-nâme-yi Herât*. (Neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî).
- Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî. (1348 hş.). *Târîh-i benâketî*, (Tash. Ca'fer Şi'âr).
- Simon De Saint Quentin. (2006). *Bir Keşiş'in anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. (Çev. Erendiz Özbayoglu). DAKTAV.
- Şahin, H. (2016). İlhanlıların sosyo-politik ilişkilerinde dinî-mezhebî kabullerin rolü. *İLTED*, 45, 114-115.
- Şahinoğlu, M. N. (1989). Alâüddeve-i Simnânî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 2, s. 345-347). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. (Tash. Abdulmuhammed Âyetî). İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân.
- Şiblî-yî Numânî. (1343 hş.). *Şî'ru'l-'Acem/ Târîh-i şî'r ve edebîyyât-i Îrân*. (C. 2). (Ter. Seyyid Muhammed Takî Fahr Daî-yi Gilanî).
- Tevekkülî b. İsmâîl b. Hâc Muhammed el-Erdebîlî (İbn Bezzâz), *Safvatu's-safâ*, tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâ-î Mecd, Tebriz 1373 hş.
- Uludağ, S. (1991). Bâharzî, Seyfeddîn. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 4, s. 474-475). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S., & Tanman, M. B. (1997). Hankah: Mimari. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 16, s. 42-46). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Uslu, R. (1988). Herât. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 17, s. 215-218). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uyar, M. (2012). İlhanlı hükümdarlarının İslâm'a girmesinde rol alan Türk sûfîleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han devirleri. *Belleten*, 76(275), 7-30. <https://doi.org/10.37879/belleten.2012.7>
- Uyar, M. (2014). Bir Ortaçağ Anadolu sûfîsi hakkında yeni bulgular: Aybek Baba şeyh mi, emîr mi?. *Belleten*, 78(283), 879-891. <https://doi.org/10.37879/belleten.2014.879>
- Uyar, M. (2015). Ortaçağ Moğol hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk unsurların ve Türk din anlayışının rolü üzerine. İçinde Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ed.). *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar* (s. 211-233). Hel Yayıncılık.
- Vekîlî, H., Şerîf, H., & Sâdât, İ. (1391 hş.) Peyvestegîhâyî tasavvuf ve tesennon der Horâsân siddehâyî sevvom tâ şeşom-i hicrî. *Fasılname-i 'İlmî-Pejûheşî Pejûheşnâme-yî Târih-i İslâm*, 7, 123-136.
- Yuvalı, A. (1994). Ebû Said Bahadır Han. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 218-219). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî el-Münzirî. (1405). *el-Tekmile livefeyâtî'n-nakale*. (C. 3). Müessetür Risâle.
- Zerrînkûb, A. (1375 hş.). *Donbâle-i costecû der tasavvuf-i İrân*. İntişârât-i İlmî.
- Zirikli, H. (1399). *el-A'lâm*. (C. 5). Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- Zümrüt Orhan, K. (2020). İsferâyînî, Nüreddin. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. EK-1, s. 647-648). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kāve Gazetesi'nin Osmanlı Devleti'ne İlişkin Haber Politikası (1916-1918)

Masoud SADRMOHAMMADI*

Öz

1916-1922 yılları arasında Berlin'de yayınlanan Kāve gazetesi, I. Dünya Savaşı sırasında İran kamuoyunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Savaş sırasında Alman hükümetinin mali desteği ile yayımlanmış olmasına rağmen, Kāve gazetesi İran basın tarihinde milliyetçi gazetelerden biri olarak tanınmaktadır. Gazetede Osmanlı Devleti hakkında yayımlanan haberler, analizler ve makaleler incelendiğinde, editörlerin İran toplumunda Osmanlı Devleti'ne karşı gelişen olumlu bakış açılarına dayandıkları görülmektedir. Gazete, bir yandan İslam birliği düşüncesine vurgu yaparak Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi her Müslüman için ilkel ve gerekli bir görev olarak göstermeye çalışmış, diğer yandan İran'ın siyasi geleceği ve bağımsızlığını Osmanlı zaferlerine bağlı olarak sunmaya çalışmıştır. Ayrıca, Kāve, Osmanlı'nın savaş başarılarına özel bir vurgu yapmış ve Osmanlı ordusunun zaferlerini ayrıntılı bir şekilde sunarak büyütme çalışmıştır. Aynı zamanda, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik olumsuz propagandalarını etkisizleştirmeyi amaçlamıştır. Osmanlı ordusunun İranlılar tarafından sıcak bir şekilde karşılandığı ve Osmanlı'nın İran'ı kurtarma çabalarının vurgulanması, Kāve gazetesinin Osmanlı'ya karşı içerdeki olumsuz propagandayı etkisizleştirmeye çalıştığı diğer konular arasında yer almıştır. Buna rağmen, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın İran topraklarında kalıcı bir şekilde varlık göstermesi ile birlikte, Kāve gazetesi Osmanlı'nın İran'daki gelecekteki varlığı konusunda endişelerini dile getirmiştir. Gazete, her zaman Osmanlı'yı destekleyen İranlı milliyetçilerin eleştirilerini yansıtarak bu endişeleri Osmanlı Devleti ve Almanya'ya iletmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaçarlar Devleti, Kaçar–Osmanlı ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı, Kāve Gazetesi, Seyid Hasan Takizade.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, sadrmesut@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0001-7046-8846

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Kāve Newspaper's Reporting Policy on the Ottoman Empire (1916-1918)

Masoud SADRMHAMMADI*

Abstract

The Kāve newspaper played a pivotal role in shaping Iranian public opinion during World War I. Although it was financially supported by the German government during the war, Kāve is recognized as one of the nationalist newspapers in Iranian press history. Analyzing the news, analyses, and articles published about the Ottoman Empire reveals that the editors relied on the positive views of the Ottoman state prevalent in Iranian society. The paper highlighted the concept of Islamic unity, portraying support for the Ottoman Empire as a fundamental duty for every Muslim, while also presenting Iran's political future and independence as reliant on Ottoman victories. Additionally, Kāve focused on the military successes of the Ottoman Empire, emphasizing their victories in detail while attempting to neutralize the negative propaganda from Britain, France, and Russia. The paper underscored the welcoming reception of the Ottoman army by Iranians, emphasizing Ottoman efforts to save Iran, thus countering anti-Ottoman propaganda domestically. Despite this optimism, following the Brest-Litovsk Treaty and the continued Ottoman presence in Iran, Kāve expressed concerns about the future of this presence. It has reflected the criticisms of pro-Ottoman Iranian nationalists and aimed to communicate these worries to the Ottoman Empire and Germany.

Keywords: Qajar Dynasty, Qajar-Ottoman Relations, World War I, Kāve Newspaper, Seyyed Hassan Taqizadeh

* PhD Student, Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Department of History, sadrmesut@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0001-7046-8846

1. Giriş

Kaçar dönemi İran-Osmanlı ilişkileri karmaşık ve çok faktörlüdür. Bu dönemde Kaçar İran'ı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Safevi döneminden miras kalan siyasi ayrışma ve karşıtlık modeline dayanıyordu. İki devlet arasında Kafkasya, Azerbaycan, Kürdistan, Arap ve Acem Irak'ında yaşanan siyasi ve askeri çatışmalar, bu karşıtlık ve ayrışmanın bir yansımasıydı. Bu durum, Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleriyle yürütülen ikili diplomatik süreçlerin bir ürünü olan Erzurum Antlaşması (1823) ile durdurulmuş sorunların bitmemesi ile beraber iki devlet ilişkilerinde yeni dönem başlamış oldu.

Bu yeni siyasi dönemde, Rusya ve İngiltere'nin siyasi baskıları sonucu her iki devlet iş birliğine yöneldi ve özellikle 1848 yılında Tahran'da Osmanlı sefareti ve 1851 yılında İstanbul'da İran sefaretinin kurulmasıyla Tahran ve İstanbul arasında yeni bir yakınlaşma dönemi başladı. Sınır anlaşmazlıkları ve gümrük sorunları gibi bazı eski dönem problemleri devam etse de genel itibarıyla iki ülkenin ilişkileri daha uyumlu bir yöne evrilmekteydi. Osmanlı topraklarında yaşayan binlerce İran vatandaşı, Osmanlı'da faaliyet gösteren çok sayıda İranlı aydın ve yazar, Osmanlı'nın İttihad-i İslâm politikası, Kaçar hükümdarlarının Osmanlı'ya seyahatleri, Osmanlı'dan çevrilen ve İran'da yayımlanan kitaplar gibi pek çok etken, Osmanlı'nın İranlıların kolektif hafızasındaki imajını derinden etkiledi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Osmanlı'nın İranlıların kolektif hafızasında olumlu yönde değişen imajını devam ettirmesi açısından önemli olduğu gibi bu değişimin İranlıların Osmanlı Devleti'ne karşı tutum ve eylemlerine etkisi bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'ne karşı İran'daki elitlerin ve halkın tutumlarındaki değişiklikleri gösteren en önemli unsurlardan biri, aydınlar tarafından yayımlanan gazeteler ve dergilerdir. Bu yayınlara bakarak ve Osmanlı'ya dair kullandıkları söylemleri analiz ederek, Osmanlı Devleti'ne yönelik tutumları ve Batılı devletlerin Osmanlı'ya karşı yürüttüğü politikalara dair analizlerini inceleyerek, İranlı halk ve aydınların Osmanlı Devleti'ne bakış açısını genel hatlarıyla anlayabiliriz.

Bu bağlamda, Kaçar dönemi sonlarına ve Birinci Dünya Savaşı'na denk gelen süreçte, İran'da kamuoyunun şekillenmesinde önemli bir rol oynayan yayınlardan biri olan 1916 yılından itibaren genellikle iki haftada bir

yayınlanan Kāve gazetesi öne çıkmaktadır. Bu makalede, Kāve gazetesinin Osmanlı Devleti'ne yönelik haber politikası ve bu gazetenin Osmanlı hakkında çizdiği imaj incelenmeye çalışılacaktır.

2. Literatür İncelemesi

Kāve gazetesi, İran çağdaş düşünce tarihinde taşıdığı önem nedeniyle sosyologlar, siyasi tarihçiler ve Fars edebiyatı tarihçileri tarafından dikkatle incelenmiştir. Edebiyat araştırmacıları arasında İran edebiyat tarihçilerinin en önde gelen araştırmacılarından Yahya Aryanpur, Kāve'nin İranlıları edebi konularla tanıştırmadaki önemli rolünü ve onları bilimsel araştırma yöntemleriyle tanıştırmakla gelecekteki edebiyat araştırmaları ve yaratıcılıklarına yön vermedeki katkılarını vurgulamıştır (Aryanpur, 1357, c.2, s. 231). Cemşid Behnam ise, Berlin'de toplanan bir grup aydının rolünü ayrıntılı bir araştırmayla incelemiştir. Her ne kadar Behnam Kāve gazetesine özel olarak odaklanmamışsa da Berlin'deki İranlı aydınlar çevresinde faaliyet gösteren kişiler hakkında verdiği belgeli açıklamalarla bu grubun söylesel düzenini net bir şekilde ortaya koymuştur (Behnam, 1396, s.79-88).

Kāve'nin yazarları için ulusal kimlik önemli bir kaygı olduğundan, gazete-deki İran kimliği meselesi Abbas Milani gibi araştırmacıların ilgisini çekmiştir (Milani, 1369). Ondan sonra Hüseyin Behniyar, Kāve makalelerinde İran'ın yeniden canlanması olasılığı bağlamında Berlinli aydınlar çevresinin milliyetçiliği yayma rolünü incelemiştir (Behmenyar, 1382). Hüseyin Âbâdiyan ise Kāve'nin modernleşme meselesiyle karşılaşması ve bunun İran kimliğinin tanımlanmasındaki rolü üzerine bir makale yayınlamıştır (Âbâdiyan, 1384). Kāve üzerinde çalışan diğer araştırmacılar da Kāve'nin Farsça'ya verdiği önem ve İran'daki dil çeşitliliğine gösterdiği ilgisizliği (Kureyşi, 1397) ve İran edebiyat tarihi yazım sürecine etkisi gibi konular üzerinde çalışmışlardır (Zerkani, 1402).

Avrupa dillerinde de Seyid Hasan Takizade'nin kişiliği ve İran'ın siyasi ve kültürel tarihindeki etkileri üzerine yapılan çok sayıda araştırmada, bazen özet olarak bazen de detaylı bir şekilde Kāve gazetesi hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Homa Katouzian (2013, s. 54-77), Ali Gheissari (1998, s. 40-43) ve İraj Afşar (2013, s. 132-135) gibi tanınmış İranlı araştırmacılar, çağdaş İran tarihi ve düşüncesi üzerine yaptıkları çalışmalarda Takizade'nin hayatı ve düşünceleri ile Kāve'nin önemine yer vermişlerdir.

Takizade ve Kāve gazetesinin İran düşünce tarihindeki önemine rağmen, mevcut araştırmalar arasında Kāve'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik haber verme ve siyasi analizler yapma şekli hakkında bağımsız bir araştırma bulunmamaktadır.

3. Birinci Dünya Savaşı ve İran'ın Tutumu

Birinci Dünya Savaşı'nın ateşi Ortadoğu'ya sıçradığında, İran 20. yüzyılın başlarından beri köklü bir siyasi ve sosyal kriz yaşıyordu. Nasıruddin Şah Kaçar'ın saltanatının elli yılına yaklaşırken suikasta uğraması, meşrutiyet devriminin gerçekleşmesi ve meclisin kurulması, meşrutiyet sonrası iç savaşın yaşanması, Muhammed Ali Şah'ın ülkeden sürülmesi, Rusya'nın İran'ın Kuzeyindeki gücünü pekiştirmesi, İngiltere'nin Güney İran'a daha fazla müdahale etmesi, İran'ın Rusya ve İngiltere gibi iki dünya gücü arasında gayri resmi olarak paylaşılması ve derin ekonomik krizler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İran'ın karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlar arasındaydı. Savaşın başlamasıyla birlikte İran hükümeti tarafsızlığını ilan etmek zorunda kaldı (Sepehr, 1336, s. 89), ancak bu durum meşrutiyetten bu yana oldukça aktif hale gelen İranlı siyasi akımların dünya savaşına kayıtsız kalacağı anlamına gelmiyordu. Meşrutiyet Devrimi'nden sonra oldukça aktif hale gelen İran siyasi ve kültürel elitleri arasında İran'ın Savaşta sergileyeceği tutumla ilgili üç ana eğilim vardı. Radikal azınlık, Merkezi Güçlerle (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu) ittifak kurmayı savunuyordu; muhafazakâr grup ise İran'ın pasif kalmasının ve bu yolla Müttefik Devletlerle (İngiltere, Fransa, Rusya) iş birliği yapmasının ülkenin yararına olduğunu ileri sürüyordu. Ilımlılar (İtaliyalıların) ise, Rus ve İngiliz müdahalelerinden rahatsız olmalarına rağmen daha temkinli davranıyor ve Müttefiklerle açıkça düşmanlık kurmanın İran'ın tamamen sömürgeleştirilmesi ve parçalanması riski taşıdığına inanıyorlardı. Bu durumda azınlıkta kalan radikaller, kendi başlarına harekete geçmeye karar verdiler (Katouzian, 1981, s.66).

İran hükümetinin tarafsızlık ilanı, ülkenin savaşın yıkıcı etkilerinden uzak kalması anlamına gelmiyordu; çünkü savaşın başlamasıyla birlikte hem Rusya ve İngiltere hem de Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu İran'daki siyasi, askeri ve güvenlik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. İran hükümeti ise bu güçlerle başa çıkacak ve tarafsızlık pozisyonunu koruyacak kapasite-

den yoksundu. Bu ortamda, Rus ordusu İran'ın başkenti Tahran'a doğru ilerlemeye başlayarak Kazvin kentini ele geçirdi. Rusların Tahran'a doğru ilerlemesiyle birlikte, Millî Meclis'teki milliyetçi gruplar ve özellikle Demokrat Parti, İran hükümetinin başkenti savunmadaki yetersizliğini fark ederek, başkentten göç etmek ve başkenti İran'ın daha merkezi şehirlerine taşımak zorunda kaldılar (Şeybani, 1378, s.15). Başkent üzerindeki tehdit ciddileştikçe, dönemin başbakanı Mostofi ol-Mamalek, Alman hükümetinin temsilcilerinden aldığı güvenceyle Ahmed Şah ve kabineyi İsfahan'a göndermeye ve başkenti taşımaya karar verdi (Devletabadi, 1387, c.3, s.295). Ancak bu karara karşılık, İngiltere ve Rusya'nın Tahran'daki büyükelçileri, şaha açıkça tarafsızlık politikasından vazgeçmesi ve Müttefik Devletlerin temsilcilerine katılması halinde onu tahttan indireceklerini bildirdiler (Sykes, 1377, c.2, s.629). Şah üzerindeki siyasi baskılar nedeniyle başkentin Tahran'dan İran'ın merkezi şehirlerine taşınması mümkün olmadı; ancak Tahran'dan önemli bir halk kitlesiyle birlikte (Behar, 1371, c.1, s.19) Rusya ve İngiltere karşıtı ve Meşrutiyet yanlısı bazı siyasi aktivistler, Rusların Tahran'a ulaşmasıyla birlikte hayatlarının tehlikede olduğunu düşünerek Kum'a göç etti (7 Muharrem 1334 Hicri) (Hidayet, 1344, s.288). Bu grup, o dönemde ve daha sonrasında İran'ın siyasi literatüründe "Muhacirler" olarak bilindi. Muhacirler, Kum'a yerleştikten sonra Almanların desteğiyle Süleyman Mirza İskenderi liderliğinde Millî Savunma Komitesi'ni kurdular ve kısa bir süre sonra adını İslam Savunma Komitesi olarak değiştirdiler (Ayn-us Saltane, 1378, c.6, s.4370). Rus ordusunun Kum'a yaklaşması ve İslam Savunma Komitesi'nin az sayıda askeri gücüyle Rus ordusu arasındaki çatışmalar sonucu komite önce Kaşan'a, ardından İsfahan'a ve oradan da Kirmanşah'a hareket ederek kendilerini İran'ın millî hükümeti olarak ilan etti (Sasani, 1386, s.30). Bu gelişmeyle birlikte İran'da, gerçekte hiçbirinin tam anlamıyla gücü olmayan iki ayrı hükümet ortaya çıktı (Keddie, 1381, s.146). Kirmanşah'ta geçici millî hükümet, bölgede bulunan Osmanlı güçleriyle yakın iş birliği içinde çalışarak onlara yardımcı kuvvetler olarak hareket etti (Mirzayi, 1400, s. 50-85). Osmanlı kuvvetlerinin Irak'ta İngiliz güçlerine ve Batı İran'da Rus güçlerine karşı birçok kez geri çekilip yeniden ilerlemesiyle birlikte, geçici millî hükümet de siyasi ve askerî taktiklerini değiştirdi. Sonuçta, Osmanlı kuvvetlerinin Irak'taki nihai yenilgisiyle birlikte geçici hükümetin bazı unsurları İran'da kalırken, lider kadrosu Osmanlı kuvvetleriyle birlikte İran'dan ayrılarak Kerkük, Musul ve nihayetinde İstanbul'a doğru çekildi (Atabaki, 2006,

s.26). İranlı milliyetçi güçlerin bir kısmı Osmanlı ve İngilizlerle doğrudan iş birliği içinde İran'da savaşıırken, diğer bir grup milliyetçi ise Berlin ve İstanbul'da siyasi ve basın faaliyetleri yürüttü.

4. Berlin Çevresi ve Kāve Gazetesi'nin Yayını

Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, Alman diplomatlar, akademisyenler ve askeri liderler, Müttefiklerin sömürgelerindeki anti-sömürgeci güçleri harekete geçirmek amacıyla geniş çaplı planlar üzerinde tartışmalar yürüttüler. Bu tartışmalar, Hindistan, Orta Asya, Kuzey Afrika, Kafkasya ve Güneydoğu Asya gibi bölgelere odaklanmıştı. Alman diplomatlar özellikle Müslüman entelektüeller ve politikacılara yönelerek, onların sözde Pan-İslamcı ve bağımsızlıkçı duygularını harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 yılının Ekim ayında Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında savaşa katılması ve halifenin Müttefiklere karşı cihat ilan etmesi, Alman diplomatlar ve askeri liderler arasında İslam dünyasında Müttefiklere karşı bir ayaklanma beklentisini artırdı. Alman diplomat-akademisyen Max von Oppenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu "Düşmanlarımızın İslami Topraklarını Devrimleştirme" başlıklı stratejik makalesi ile bu beklentiyi daha da güçlendirdi. Oppenheim, bu makalede, çoğunluğu Müslüman olan Müttefiklerin sömürge ve yarı sömürge topraklarında isyan başlatmak için karmaşık bir strateji önerdi (Epkenhans, 1401, s.213). Bu bağlamda, Alman hükümeti İran Komitesi adında bir komite kurdu ve bu komitenin başkanlığına, tanınmış İranlı siyasetçi ve entelektüel Seyid Hasan Takizade getirildi (Takizade, 1368, s.184-186).

Seyid Hasan Takizade (1878-1970), İran'daki Meşrutiyet'in ilk meclisinde (1906- 1908) tanınmış bir milletvekili olarak kısa sürede mecliste etkili bir figür haline geldi. İran'da siyasi gerilimlerin tırmanması ve Ayetullah Behbahani'ye suikast düzenlediği iddiaları nedeniyle hayatı tehlikeye giren Takizade, 1910 yılında İran'dan ayrılmak zorunda kaldı (Abrahamian, 2008, s. 58). Osmanlı ve İngiltere üzerinden Amerika'ya seyahat etti. Amerika'ya yaptığı bu seyahat, siyasi bir amaç gütmemekle birlikte, orada İngiltere'ye karşı mücadele eden Hindistanlı milliyetçi hareketiyle tanışması, ileride yapacağı faaliyetlerin ve Almanların onu İngiltere ve Rusya'ya karşı propaganda faaliyetlerinde kullanmalarının önünü

açtı (Bonekdariyan, 1401, s. 166). Bu bağlantılar neticesinde Takizade, Almanya tarafından Berlin'e davet edildi ve İngiltere ile Rusya'ya karşı Almanya'nın İran'daki siyasi faaliyetlerinin öncüsü haline geldi. İran Komitesi kurulduktan hemen sonra Takizade, diğer sürgündeki İranlı siyasetçileri ve entelektüelleri Berlin'e davet ederek, bu komitenin faaliyetlerine katkıda bulunmalarını sağladı (Takizade, 1368, s.185). Bu faaliyetler arasında Kāve gazetesinin yayınlanması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı görevler, örneğin İstanbul'da Havar dergisinin ve Bağdat'ta Restehiz gazetesinin yayınlanması yer alıyordu (Epkenhans, 1401, s. 219). Böylece Takizade, Muhammed Kazvini ve Muhammed Ali Cemalzade gibi isimlerle iş birliği yaparak, Müttefiklere karşı Farsça bir gazete olan Kāve'yi, 24 Ocak 1916 tarihinde yayımladı (Takizade, 1368, s. 184). Alman gazeteleri bu yayını geniş bir şekilde tanıtarak, onu "İranlı milliyetçilerin sözcüsü" olarak lanse ettiler (Bonekdariyan, 1401, s. 176). Takizade'nin daha sonra belirttiği gibi, Kāve "savaşın ortasında doğmuştu" (No.1, s.1). Gazetenin adı, efsanevi İran kahramanı Kāve'ye atıfta bulunur. Kāve, zalim hükümdar Zahhak'a karşı isyan eden bir figürdür. Her Kāve sayısının üst kısmında, halkı ayaklandıran ve isyan bayrağını kaldıran Kāve'nin bir tasviri yer alıyordu.

Kāve'nin yayınlanmasında çeşitli isimler yer alsa da makalelerin çoğu Takizade'nin kaleminden çıkmıştı. Muhammed Ali Cemalzade, yazı sayısı bakımından ikinci sıradaydı. Kāve'nin altı yıllık yayını boyunca, bu iki isim gazetenin makale ve çevirilerinin yaklaşık yüzde 80'ini oluşturdu (Afşar, 2013, s. 133). Kāve'nin yayın süreci iki aşamaya ayrılır: ilk aşama: Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın mali desteğiyle yayımlanan dönem ve ikinci aşama: savaş sonrası, Takizade'nin kişisel olarak finanse ettiği dönem. İlk serinin içeriği daha çok siyasi yorumlar ve haberlerden oluşuyordu. Siyasi makalelerinin büyük kısmı, Rusya ve İngiltere'nin İran'daki faaliyet ve politikalarının eleştirisini içeriyordu. Haber bölümü ise Reza Kulu Han Nizamü's-Saltane ve Seyid Hasan Modarres'in önderliğindeki İranlıların Kirmanşah ve ardından İstanbul'daki faaliyetlerine ayrılmıştı. Ancak Takizade ve diğer bazı yazarların edebiyat ve tarihe olan ilgisi nedeniyle zaman zaman bu konularda da makaleler yayımlandı. Kāve'nin önemli bir özelliği de bir Farsça gazetede ilk kez, Avrupa'daki önemli İran hakkında yazılmış kitaplara dair eleştirel incelemelerin yayımlanmasıydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Almanya'nın desteğinin kesilmesiyle Takizade, gazetenin yayınına iki yıl daha devam etti ve kişisel mali yardımlar ile gazetenin yayımını finanse etmeye çalıştı. Bu ikinci dönemin başında Takizade, Kāve'nin artık savaş dönemindeki Kāve'den tamamen farklı olacağını gösterdi (No.1, s.1). Bu dönemde gazete, ağırlıklı olarak bilimsel, edebi ve tarihi makalelerin yer aldığı yeni bir dergiye dönüştü. Bu serideki temel amaç, İran'da Avrupa medeniyetini teşvik etmek, fanatizme karşı mücadele etmek, milli duyguyu ve birliği korumak, Fars dili ve edebiyatını tehdit eden tehlikelere karşı koruma ve temizleme mücadelesi vermektir. Kāve'nin bu ikinci dönemindeki yayınlar, modernite ve Batılılaşma sürecinde İran'daki entelektüel gelişmeleri inceleyen çalışmalar arasında yer aldı.

5. Kāve ve Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti, Safevi döneminden bu yana İran ile yaşanan yüzyıllar süren siyasi ve dini gerilimlerin bir sonucu olarak İranlılar tarafından sürekli "öteki" olarak algılanmıştı. Ancak, Erzurum Müzakereleri sırasında İranlı yetkililerin Osmanlı topraklarında birkaç ay boyunca bulunmaları, İran yönetici sınıfının bu devletin değişim ve ilerlemelerini fark etmelerini sağladı. Devamında, eğitim, ticaret ve ibadet amacıyla Osmanlı topraklarına seyahat eden İranlıların sayısının artmasıyla birlikte, Osmanlı'ya dair İranlıların genel bakış açısı da yavaş yavaş değişti. II. Abdülhamid'in İttihad-i İslâm politikaları çerçevesinde iki devletin birbirine yaklaşması, İranlıların Osmanlı'ya güvenini ve iyimserliğini artırdı.

Batı Avrupa'nın Osmanlı'ya yönelik baskılarının İran basınında nasıl yansıtıldığına baktığımızda, İranlıların birkaç on yıllık bir süreçte Osmanlı'ya karşı empati geliştirdiklerini ve Batı'nın Hristiyan dünyasının bir Müslüman devlete baskı yapmasına karşı Osmanlı ile ortak bir kimlik duygusu hissettiklerini görebiliriz. Örneğin, Ahtar gazetesi yöneticileri, Avrupa'nın artan gücüne karşı İttihad-i İslâm fikrini, İslam ülkelerinin bağımsızlığını korumanın ve ilerlemenin bir yolu olarak görüyorlardı (Ahtar, No. 41, s.3). Bu bağlamda, yayınlanan ilk sayılarından itibaren mevcut çatışmalara tepki göstererek Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına ve bağımsızlığına saygı duyulmasını talep ettiler. Ahtar'ın yazarları, Times gazetesinde yayınlanan bir makaleye tepki olarak, Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın

içişlerine müdahalesini kınayan bir makale yayımladılar (Ahtar, No.1, s.2). Benzer bir durumu, Hindistan'ın Kalküta kentinde İranlılar tarafından Farsça yayımlanan *Habl-ul Matin* gazetesinde de gözlemlemek mümkündür.

Böyle bir ortamda, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, İranlıların Osmanlı'ya bakışında bir dönüm noktası oldu. Savaşın ilk günlerinde Osmanlı Şeyhülislamı ve ardından Kerbela ve Necef'te yaşayan birkaç Şii alim ve merci, İran'ın Müslüman kardeşleri Osmanlı'ya katılmasının gerekliliğine dair fetvalar yayınladılar. Şii alimlerinin bu fetvaları yayınlamaktaki amacı, kuşkusuz Müttefik devletlerin sömürgeci eylemlerine bir cevap vermektir (Sepehr, 1336, s.70). Onlarca İranlı, Osmanlı ordusu safalarında savaşmaktaydı (Canpolad, 1385, s. 199) ve birçoğu Osmanlı'nın bu savaşı kazanmasını, İslam'ın ve İran'ın zaferi olarak görüyordu (Arfa, 1400, s. 85). Bu dönemde Kâve gazetesinin de Alman propaganda mekanizmasının bir parçası olarak faaliyet göstermesi, Osmanlı yönetimiyle empati kuran bir tutum sergilemesi doğaldı.

Gazetede yer alan haberlerin ve analizlerin içeriksel incelemesi, bir yandan İran toplumunun Osmanlı Devleti'ne yönelik temel yaklaşımlarını anlamamızı sağlarken, diğer yandan Osmanlı Devleti, Almanya ve İranlı milliyetçi aydınların, Osmanlı'yı İran halkının zihninde nasıl şekillendirmek istediklerini gözler önüne sermiştir. Kâve gazetesinde Osmanlı Devleti hakkında yayımlanan haberler, makaleler ve raporlar incelendiğinde, gazetede en önemli haber akışlarının aşağıdaki başlıklar altında toplandığı söylenebilir: İttihad-i İslâm, ortak kader, Osmanlı'nın zaferlerine vurgu, Osmanlı'nın niyetleri hakkındaki şüphelerin giderilmesi, Osmanlı'nın İran'a yönelik politikalarıyla ilgili kaygılardır.

Bu başlıklara ve örneklerine geçilmeden önce, Osmanlı Devleti'nin İranlılar nezdindeki saygınlığını ve bu devleti savunmanın İran kamuoyunda ne ölçüde kabul gördüğünü anlamak için, Takizade'nin Berlin'de kaldığı dönemde gerçek adıyla yayımladığı ilk makalenin, Osmanlı Devleti ile İran'ın ortak çıkarlarını konu aldığı bir yazı olduğunu hatırlatmak gerekir.¹ Çünkü Takizade'nin bu dönemde yayımlanan yazıları ya isimsiz ya da takma adlıdır.

¹ Bu makale, 6 Ekim 1916 tarihli *Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient* dergisinde yayımlandı. Ocak 1917'de *Der Neue Orient* adını alan bu dergi Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Enformasyon Dairesi'ne aitti (Bonekdariyan, 1401, s.178.)

5.1. İttihad-i İslâm

Kâve gazetesinin Osmanlı Devleti ile ilgili haberlerini şekillendiren en önemli konulardan biri İttihad-i İslâm meselesiydi. Çünkü İslam Birliği düşüncesi ve bu doğrultuda Müslüman bir devletle ortak bir ideal temeline birleşme gerekliliği, 19. yüzyılın son çeyreğinde İran'daki düşünsel ortamda yeni bir kavram değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İttihad-i İslâm'ı teşvik etmek amacıyla birçok kitap ve dergi İran'da yayımlanmıştı (Şey Reis Kaçar, 1363). Bu nedenle Kâve gazetesi de haber ve analizlerini İttihad-i İslâm düşüncesi doğrultusunda sunmuştur.

II. Wilhelm'in doğum günü vesilesiyle Kâve Gazetesinde yayımlanan bir yazıda, Almanya'nın savaş öncesi ve savaş süresince elde ettiği büyük başarılar ve ilerlemelere vurgu yapıldıktan sonra, Alman imparatorunun büyük kişiliğine dikkat çekilmekte ve şu ifadeye yer verilmektedir: “Almanya ve müttefiklerinin zaferi, biz Müslümanların en büyük arzusudur. Almanya'nın zaferi, Müslümanların hem şu anki hem de gelecekteki çıkarlarını koruyacaktır. Ellerimizi semaya açıyor, Allah'tan Almanya ordusunun nihai ve kesin zaferini, Osmanlı Devleti'nin ilk bağımsız İslam devleti olarak bu zaferin bir parçası olmasını ve İslam'ın yüceltilmesini niyaz ediyoruz” (No. 2, s.8).

Kâve gazetesinin savaş dönemindeki politikasına bakılacak olursa, Osmanlı Devleti'nin İslami kimliğine vurgu yapıyordu. Bu yüzden sürekli olarak “İslam Ordusu”, “İslam Askerleri” ve “İslam Kahramanları” gibi terimler kullanılıyordu (No. 10, s.8). İslamiyet vurgusunu pekiştirmek amacıyla, gazete Şii alimlerinin Osmanlı Devleti'ni destekleyen ve Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşmanın zorunluluğunu belirten fetvalarını yayımlıyordu. Bir fetvada, bu dönemin İslam ve küfür mücadelesi olduğuna, savaştan kâfir devletlerinin Müslümanlara karşı suç işlediklerine dikkat çekiliyor ve Müslüman düşmanlarına herhangi bir şekilde yardım edenlerin durumu sorgulanıyordu. Fetvada, Müslümanlara karşı savaştan kâfir devletler olarak İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya belirtilmiştir.

Bu fetvaya destek amaçlı Ayetullah Seyid Mustafa Kaşani, Rusya, İngiltere, İtalya ve Fransa'ya her ne şekilde olursa olsun yardım eden herkesi Allah ve Peygamberle savaş halinde ve Allah'ın dinini yok etmeye çalışan biri olarak nitelendirmiştir. Ayetullah Kumşeyi de bu devletlere her türlü yardımı en büyük günah olarak nitelendirmiş ve Müslümanların bu devlet-

lerle iş birliği yapmasını engellemenin bir mümin görevi olduğunu belirtmiştir (No.3, s.4). Fransa ve İtalya'nın İran'da fiilen askeri bir varlıkları olmadığını ve Osmanlı ile savaşta olduklarını göz önünde bulundurarak, bu ülkelerin isimlerinin fetvada neden yer aldığını anlayabiliriz.

Kāve gazetesinin başka bir sayısında, Kerbela cephesinin durumu ve ulusal güçlerin durumu anlatıldıktan sonra, Şii alimlerinin Rusya ve İngiltere'ye karşı direnişi desteklediği vurgulanmış ve Necef ve Kerbela'dan Kâzimiye'ye seyahat eden Şii alimlerinin İngiltere ve Rusya'ya karşı cihat çağrısında bulundukları ve İran'a seyahat etmeyi planladıkları belirtilmiştir. Haberde ayrıca, İran'ın Ulusal Savunma Komitesi liderlerinin Osmanlı topraklarında bulundukları ve geleceğe umutla baktıkları belirtilmiştir (No.4, s.6). Aynı sayının ekinde, İmam Hüseyin'in türbesinin kutsal bayrağını ve Hz. Hüseyin'e ait olduğu söylenen kılıcı, Osmanlı'nın Irak'taki başkomutanı Nurettin Bey'e armağan eden büyük Şii alimlerinin ve Hz. Hüseyin türbesi hizmetkârlarının yer aldığı bir fotoğraf yayımlanmıştır. Bu hediye, Osmanlı ordusuna duyulan saygıyı ve onların zaferi için Allah'tan yardım dileğini simgelemektedir (No.4, s.8).

Aynı tematik yapıyı, İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı milliyetçi duyguları alevlendirmek amacıyla kaleme alınmış yazarı bilinmeyen bir Kürtçe şiirinde de gözlemlemek mümkündür. Şiirin bir beytinde, "Ey Türk milleti, ey İslam alemi, işi tamamlayın ki Peygamber sizinle iftihar etsin" şeklinde bir çağrıya yer verilmiştir (No. 4, s.8).

Kāve gazetesinin Berlin'de esir tutulan Müslümanların bayram kutlamalarına dair haberi, gazetenin İslam kimliğine ve birlik vurgusuna verdiği önemin bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir. Alman esir kamplarında bulunan Müslüman esirlerin bayram kutlamalarına dair bir yazıda, törene katılan esirlerin durumu etnik, dilsel ve ulusal dağılımları hakkında bilgiler verilmiş ve Berlin'de bulunan Osmanlı askeri ataşesi Şükrü Bey, Osmanlı büyükelçiliğinin imamı Şükrü Efendi ve Berlin'de yaşayan tanınmış Müslüman şahsiyetler de dâhil olmak üzere birçok Osmanlı komutanının törene katıldığı belirtilmiştir. Yazıda şu ifadeler yer almaktadır: "Osmanlı subayları, 2 bin 527 Tatar esiriyle birlikte Osmanlı büyükelçiliğinin imamının arkasında saf tutarak büyük bir cemaatle namaz kıldılar. Namazın ardından Şükrü Bey, çok yüksek bir sesle kısa bir konuşma yaparak Müslüman mezheplerinin birleşmesinin ve diğer Müslüman kardeşlerini düşman esaretinden kurtarma çabasının önemine değindi. Bu sözler, birçok dil bi-

len Tatar âlimi İdris Kazani tarafından Tatar Türkçesine çevrildi. Ardından İslam ordusunun ve müttefiklerin zaferi, Sultan V. Mehmed Reşad, Almanya ve Avusturya imparatorlarının sağlığı için dualar edildi.” (No.11, s.3).

Kāve yazarlarının ve İranlı milliyetçi aydınların Osmanlı'ya bakışını gösteren en ilginç makalelerden biri de Kāve'nin 12. sayısında yer alan “İran ve Osmanlı'nın Çıkar Birliği” başlıklı Takizade'nin başyazısıdır. Takizade, başyazısında “İranlılar Osmanlı ordusunu kurtarıcı olarak görüyorlar ve onları her yerde kucaklayarak karşılıyorlar” ifadelerini kullanmış ve İran ile Osmanlı'yı büyük bir eski ağacın iki dalı veya gurbet ve vahşet içinde birbirini bulan büyük bir kabilenin hayatta kalan son iki mensubu olarak nitelendirmiştir. Yazar, İran ve Osmanlı arasındaki geçmişteki anlaşmazlık ve çatışmaların, cehalet ve taassuptan kaynaklanan bir tarihsel basiretsizliğin ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda tarihçiliği eleştiren yazar, Şah İsmail Safevi ve Sultan Selim'i siyasi amaçları için mezhebi düşmanlığı alevlendirmekle suçlamakta, takipçilerini ise “İsfahan molla”ları ve “İstanbul efendileri”nin etkisi altında kalarak Avrupa güçlerinin çıkarları doğrultusunda birbirlerine karşı mücadele ettiklerinin farkında olmamakla eleştirmektedir (No. 12, s. 1).

Makalesinin devamında yazar, İslam dünyasının karmaşık durumu karşısında Tahran ve İstanbul'daki Şiî ve Sünnî ulemanın dışında herkesin İslam dünyasının ve İslam dininin tehlikede olduğunu fark ettiğini belirterek Nadir Şah Afşar ve Cemaleddin Afganî'yi İslam birliğinin iki kahramanı olarak sunmaktadır. Yazar, Nadir Şah Afşar'ı “Doğunun Napolyonu ve İttihad-i İslâm fikrinin gerçek ve pratik kurucusu” olarak nitelendirmekte, hatta İranlı tüm Şiîleri ve hatta Şiî alimlerini zorla Sünnîliğin usulü ve Hulefâ-yi Râşidîn halifeliğini kabul etmeye zorlayan imkansıza yakın bir işi başardığını iddia etmektedir. Seyyid Cemaleddin Afganî için ise tüm hayatını İslam birliği için harcamış başka bir İranlı olarak bahsetmektedir (No. 12, s. 2). İttihad-i İslâm meselesinin tarihsel geçmişi hakkındaki bu yorumlardan sonra “Nadir Şah ve Cemaleddin Afganî ektiği bu tohum, çeşitli İslam topraklarında yeşermiş ve gelişmiştir” demiştir. Ardından, İslam birliği söyleminin anlamlarını incelemeye başlar ve üç akımı tanıtır:

Birinci eğilim, birliğin amacını şiddetli mezhebi ayrılıkları, karşılıklı küfür ve hakaretleri ortadan kaldırmaya ve farklı İslam mezheplerine mensup kişiler arasında sevgi ve saygı oluşturma şeklinde açıklamıştır. Bu eğilim, daha çok Rus ve İngiliz sömürgesi altında yaşayan Kafkasya, Türkistan ve

Hindistan gibi ezilen İslam ülkelerine aittir. Zira bu ülkeler, yabancı güçlerin Müslümanları zayıflatmak için aralarındaki ayrılıkları kullandığını fark etmişlerdir. Bu toplumların İslam birliği anlayışı siyasi değil, sadece dini ve ahlaki bir anlayıştır.

İkinci eğilimi ise yazar, “ham bir hayal” ve “tehlikeli bir düşünce” olarak nitelendirdiği büyük bir İslam devleti kurma fikridir. Yazar, bu fikrin “İslam alimleri ve diğer İslam ülkelerinin önde gelenleri arasında artık bir etkisi olmadığı” için memnuniyetini ifade etmektedir. Kâve’nin yazarına göre bu fikir, sadece Sultan Selim ve Süleyman’ın danışmanlarının ve Namık Kemal gibi aşırı milliyetçi Osmanlı aydınlarının hayallerinden ibarettir.

Üçüncü eğilim olarak Takizade İslam birliğinin amacını Almanya ve Avusturya arasındaki gibi İslam devletleri ve milletleri arasında siyasi bir birlik kurmak olarak görmektedir ve şöyle yazmaktadır: “Amaç, bağımsız Osmanlı, İran ve Afganistan devletlerinin siyasi bir birliği ve diğer İslam milletlerinin esaretten kurtarılması, onlara tam siyasi ve ekonomik bağımsızlık verilmesi ve bu birliğe dahil edilmesidir. Bu birlik fikrini ilk olarak Nadir Şah ve Cemalettin Afgani ortaya atmıştır. Seyid Abdurrahman el-Kawakibi ve Mısır ve Hindistan siyasetine vakıf alimler de bu fikri yaymıştır.” Takizade, İstanbul’daki Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim gazeteleri, Mısır’daki el-Menar, Kalküta’daki Hablülmetin, Osmanlı siyasetçileri ve Genç Türkler, Enver Paşa ve Nizam-us Saltane (sürgündeki İranlı milliyetçi lider) ve büyük Şii müçtehitleri bu İttihad-i İslâm anlayışının destekçileri olarak göstermiştir (No. 12, s.3).

Kâve yazarı, samimi bir Osmanlı-İran birliğinin Asya’daki tüm İslam ülkelerinde büyük bir etki yaratacağını ve Hindistan, Afganistan, Kafkasya ve Türkistan’da Şiiler ve Sünniler arasında yakınlaşmaya neden olacağını, İran’ın Kürdistan ve Şam’ın Şii bölgelerindeki manevi etkisini güçlendireceğini ve Basra Körfezi için “İslam gölü” ifadesini kullanarak bu birliğin İngiltere’nin Güney İran ve Basra Körfezi’ndeki oyunlarını bozacak bir etkiye sahip olacağını belirtmektedir. Yazar, makalesinin sonunda şu vurguda bulunmaktadır: “Eğer bu politika, her iki tarafın akıllı kişilerinin desteğiyle devam ederse, Enver Paşa, Talat Paşa ve onları destekleyenler ve İranlı milliyetçilerin liderleriyle birlikte, İttihad-i İslâm hedefini gerçekleştirenler olarak İslam tarihinde isimleri yer alacaktır” (No. 12, s.4).

5.2. Ortak Kader

Kâve gazetesinin Osmanlı Devleti ile ilgili haberlerinde İslam kimliğine yapılan vurgunun yanı sıra okuyucularına İran'ın kaderi ve çıkarlarının Osmanlı'nın bu savaşta elde edeceği başarıya bağlı olduğunu hatırlatmak önemli bir tema olarak öne çıkmaktadır. Kâve'ye göre, eğer Osmanlı yenilirse, İran'ın hayati çıkarları da Rusya, İngiltere ve diğer devletler tarafından tehdit edilecektir. Kâve, bu ortak kaderi yalnızca iki devletle sınırlı tutmaz, aynı zamanda tüm Asya'yı da içine alacak şekilde genişletir (No.1, s.7). Aslında bu analiz, Kâve gazetesinde yayınlanan bu haber ve değerlendirmeler, Pan-İslamizm, Pan-İranizm ve Pan-Asyacılık gibi ideolojilerin bir kesişme noktası olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Kâve gazetesinin 15 Eylül 1916 tarihli 12. sayısında yer alan “İran ve Osmanlı'nın Çıkar Birliği” başlıklı başyazı, o dönemde İranlı milliyetçi çevrelerin Osmanlı'ya bakışını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Muhtemelen yazarı Seyid Hasan Takizade olan bu başyazıda, Türk ordusunun Hanekin üzerinden Tahran'a doğru ilerlediği ve bunun sonucunda Rusya'nın Irak'tan çekildiği belirtilmektedir. Takizade, Osmanlı ordusunun ilerlemesinin İran iç siyasetindeki etkilerine değinerek, Tahran'daki hükümetin düşüşünü bu ilerlemelere bağlamaktadır. Böylece Takizade Osmanlı ordusunun ilerlemeleri ve galibiyetlerini İran devletinin çıkarları doğrultusunda olduğunu vurguluyor. Takizade Osmanlı'nın İran'a yönelik politikalarını analiz ederek şöyle yazmaktadır: “İranlılar bilmelidir ki, Osmanlı ordusunun ilerleyişi, mazlum İran'a yönelen ilahi bir yardımdır. Bu ordu, kardeşlerini kurtarmak için gönderilmiş melekler ordusudur. Osmanlı'nın damla damla dökülen kanı, asil bir milletin kardeşlerini kötülerin pençesinden kurtarma yolunda dökülen temiz kandır... İranlı vatan-severler, ülkelerinin kaderini doğru değerlendirmelidir... Zira İran'ın iki seçeneği vardır: Ya Osmanlı ordusunun yardımıyla kurtuluş ya da Rusya ve İngiltere'nin sonsuz esareti” (No 12, s.3).

Kâve yazarının bu konuda yaptığı başka bir analizde şu ifadeleri kullanmaktadır: Müslüman komşu büyük bir devletin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, İranlıları savaşa daha da yaklaştırmış ve İranlılarda milliyetçi ve İslamcı duyguları artırmıştır. Aslında İranlılar, eski düşmanlarından intikam almak ve ülkeyi Rus ve İngiliz sömürgeciliğinden kurtarmak için bir fırsat arıyorlardı. İran'ın komşusu olan Osmanlı Devleti'nin savaşta olması ve her gün zafer haberlerinin gelmesi bundan daha iyi bir fırsat olamazdı.

İranlılar, savaşın düşmanlara karşı bir fırsat olduğunu ve eğer kazanırlarsa bağımsızlıklarının korunacağını, düşman elinin ülkeden çekileceğini düşünüyordular (No.18-19, s.9).

Bu ortak kader anlayışı üzerine Kāve yazarı, İran hükümetini savaşa kayıtsız kalmakla eleştiriyor ve Osmanlı'yı desteklememekle suçluyordu. 8 Şubat 1916 tarihinde ikinci sayısında yayımlanan uzun bir başyazıda, İran'ın milli savunmasının Rusya ve İngiltere'ye karşı yapılması gerektiği vurgulanıyor ve bunun örneği olarak “cesur Osmanlı ordusu” olarak gösteriliyor. Yazar, “Çanakkale'deki kahraman Osmanlı ordusunun, düşmanları Fransa ve İngiltere'ye kıyasla daha az imkana sahip olmasına rağmen, azim ve fedakârlık sayesinde zafer kazandığını” vurgulamaktadır. Yazar, bu zaferi, “kararlı mücahitlere ve hak arayan yiğitlere” Allah'ın yardımı olarak değerlendirmektedir (No.2, s.3).

29 Şubat 1916 tarihli üçüncü sayıda yayınlanan sert bir başyazıda, tarafsızlık perdesi altında fiilen keyfi ve Rusya ile İngiltere güçlerinin elinde oyuncak haline gelmiş olan Kaçar yönetimine yönelik eleştiriler yer almaktadır. Yazar, “İslam ordusu ve Osmanlı askerlerini, bozuk ve şeytani güçlerden ayırmak için ilahi bir güç olarak sunmaktadır. Kāve yazarına göre siyasetçilerin Osmanlı ordusu ile Rus ve İngiliz güçlerine karşı gösterdiği tepkiler, “kötü ile iyiyi” net bir şekilde ortaya koymaktadır. İran'ın en iyi temsilcileri, yani bilgi, cesaret ve İranlılık özünü taşıyan kişiler, Bistun Dağı'nın eteğinde, Darius'un yazıtlarının üzerinde gözetleyen Ahura Mazda'nın koruması altında toplanmışlardır. Buna karşılık, bu temiz ülkenin utancı olan kötü yönetim, Damavand'ın eteğinde (yani Tahran'da) ihanet yuvasını kurmuştur.

Yazar, Kur'an-ı Kerim'deki “Ashâbü'l-Yemîn” ve “Ashâbü's-Şimâl” kavramlarını kullanarak, Kirmanşah ve İran'ın merkezi, batı ve güney bölgelerinde Osmanlı ordusuyla iş birliği yapanları “Ashâbü'l-Yemîn” olarak nitelendirmiştir. Yazar, Kirmanşah halkının Osmanlı askerlerinin girişini kutlarken, Tahran yönetiminin ise o kadar güçsüz olduğunu ki, Tahran kapılarında Osmanlı büyükelçisinin Ruslar tarafından esir alındığını belirtmiştir.

Yazar, makalesinin devamında, İngilizlerin ve Rusların her zaman Müslüman hükümdarları süslü unvanlar vererek kandırdıklarını belirterek, Mısır hükümdarına örnek vermektedir. Yazar, Mısır hükümdarını gaspçı olarak

nitelendirmekte ve hükümdarın unvanının “hıdiv”den “sultan”a değişmesine rağmen, Osmanlı Sultanının valisi olan büyük Mehmet Ali Paşa kadar güçlü olmadığını söylemektedir. Yazar, bir kez daha Tahran’da Osmanlı büyükelçisinin Ruslar tarafından esir alınmasını örnek göstererek, bunun İran devletinin ne kadar güçsüz olduğunu gösterdiğini vurgulamaktadır (No. 3, s. 1,2).

Makalenin birkaç sayfa ilerisinde yer alan Kirmanşah’a Milli Savunma Komitesi’nin gelişi haberi ve yazarın zikrettiğimiz makalesinde Kirmanşah’a bu kadar önem vermesinin nedenini açıklamaktadır. Bu habere göre, Rusların Kum’a saldırması üzerine, bir grup siyaset büyüklerinden ve 34 milletvekilinden oluşan Milli Savunma Komitesi, Rus ve İngiliz güçlerine karşı milli mücadeleyi yönetmek amacıyla Kirmanşah’a gelmiştir (No. 3, s.4).

14 Mart 1916 tarihinde dördüncü sayıda ise, Kerbela’daki güçlerin Osmanlı’yı desteklediği ve savaşı sürdürdüğü belirtilmiş, Osmanlı ordusunun ilerleyişi ile İran’ın da bağımsızlığını kazanacağı belirtilmiştir. Yazar, Müttefiklerin yenilgiye uğraması durumunda Osmanlı ve müttefikleriyle iş birliği yapan tüm milletlerin de kurtulacağını vurgulamıştır. Yazar, İttifak Devletlerinin zaferi durumunda Sırlar, Belçikalılar, Arnavutlar ve diğerlerinin kaderlerinin değişeceği gibi genel cephe durumuna atıfta bulunarak, “Biz de güçlü düşman kuvvetleri karşısında geçici olarak İran sınırlarının gerisine çekilmeye mecbur kalsak bile, cihattan vazgeçmezsek ve vatanımızı kurtarmak ve İtilaf Devletleri ile ittifakımızı korumak için canımızı feda etmeye kararlı kalırsak, bu durumda Fransa’nın kuzeyinde, Kurland’da, Selanik’te bu devletlerin zaferi ile birlikte biz de zafer kazanacak ve özgürlüğümüze ve bağımsızlığımıza kavuşacağız. Müttefik Devletlerle iş birliği yapan hiçbir millet yalnız bırakılmadı ve her yerde işleri ilerledi.” şeklinde ifade etmektedir (No. 4, s.2).

Kâve gazetesi, 1 Ocak 1917 tarihli on yedinci sayısında “Osmanlı İslam Ordularının Fetihlerinin Olumlu Etkileri” başlıklı haberde, İngilizlere ve Ruslara sempati gösteren yayınların kapatılmasının ardından, bu kez İran’ın özgürlüğü ve bağımsızlığını destekleyen “Bâmdâd-ı Roşn” ve “Sedây-ı İran” gazetelerinin, Osmanlı ordusunun ilerleyişi ve Rusların nüfuz ve baskısının azalmasıyla birlikte yayına başladığına dikkat çekilmektedir. Kâve gazetesinde, Osmanlı ordusunun zaferlerinin yaklaştığını, karanlık bir gecede Rusların İran üzerindeki üstünlüğü sonucu ortaya çıkan

böceklerin gürültüsünü yok eden ve güzel sesli kuşların ötüşmeye başladığı gün doğumuna benzetmektedir (No.17, s.7).

Kāve gazetesi, esas itibariyle İranlı ve Osmanlı güçleri arasında bir ayrım yapmaz ve her ikisini de Rus kuvvetlerine karşı İran topraklarında savaşılan tek bir cephenin askerleri olarak görür. Gazeteye göre, İran cephesi aslında Osmanlı-Rus mücadelesinin yaşandığı Kafkas cephesinin devamıdır ve İran’da Osmanlı ve İran birlikleri birlikte hareket etmektedir (No.18, s.1). Sonuç olarak, Kāve gazetesine göre, İran’ın geleceği ve bağımsızlığı, Osmanlı Devleti’nin savaşta kazanacağı zafere bağlıydı. Gazete, Osmanlı ile İran’ın kader birliği içinde olduğunu savunarak, bu iki ülkenin bir araya gelerek ortak bir mücadele yürütmesi gerektiğini vurgulamıştır.

5.3. Osmanlı Ordusu’nun Zaferlerine Vurgu

Kāve gazetesi, savaşın İttifak tarafı lehine propaganda yapmak amacıyla yayımlanmaya başladığından, Osmanlı Devleti’nin çeşitli cephelerdeki zaferlerine özel bir vurgu yapmaktadır. Bu politika, gazetenin ilk sayısından son sayısına kadar net bir şekilde görülebilmektedir. Bu politikanın ilk örneği, Kāve gazetesinin ilk sayısında (24 Ocak 1916) Çanakkale Harekâtı hakkında yayımlanan ayrıntılı yazısında yer almaktadır. Bu uzun yazıda, “19 Şubat 1915’te başlayan ve 9 Ocak 1916’da sona eren Çanakkale olayı, nifak devletlerinin Doğu’da ve özellikle İslam dünyasında uğradığı en büyük askeri ve siyasi yenilgilerden biridir” sözleriyle başlamakta ve dünya tarihindeki bu boğazın rolü üzerine uzun bir anlatımla devam etmektedir. Bu yazıda Çanakkale Boğazı’nın İskender’in Asya’ya ve İran Kralı Darius’un Yunanistan’a gerçekleştirdiği seferlerdeki önemi vurgulanarak, boğazın Asya ve Avrupa arasındaki karşı karşıya gelmenin bir parçası olarak ele alındığı belirtilmektedir. Daha sonra Osmanlıların bu bölgeyi fethettiği belirtilerek, 17 yüzyıl sonra, sanki İskender’in intikamını almak ister gibi, Asya ordularının yeniden Avrupa’ya saldırdığı ifade edilmektedir. Zafer kazanmış Osmanlı askerleri, büyük komutan Sultan II. Mehmet önderliğinde Asya ovalarından hareketle Çanakkale Boğazı’nı geçerek İstanbul ve Doğu Avrupa’nın diğer bölgelerini fethetmiştir. Böylece, Emevi halifesi Muaviye bin Ebu Süfyan döneminden bu yana yaklaşık 700 yıldır Müslüman ordularının ulaşamadığı bir hedefe bu büyük sultan sayesinde ulaşılmıştır. Tarihsel göndermelerden sonra, makale Çanakkale savaşına

odaklanarak şu ifadelerle devam etmektedir: “Bu son 60 yılda, Gelibolu Yarımadası Avrupalıların dört kez savaş meydanı olmuştur: Biri 1858’de Kırım Savaşı’nda, diğeri 1878’de Osmanlı ile Rusya arasındaki savaşta, üçüncüsü ise son Balkan Savaşı sırasında olmuştur.”

Makale, devam eden savaş hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Rusya, İngiltere ve Fransa, başlayan savaşın başlarında, geçmiş rekabetlerini tamamen bir kenara bırakarak, İstanbul’u fethetme, Rusya’ya teslim etme ve Osmanlı Devleti’ni sona erdirmeye kararlılığıyla hareket etmişlerdir. Bu hedefe ulaşacaklarına o kadar eminlerdi ki, hatta bu zafer için bir tarih bile belirlemişlerdir. İngiliz Donanma Bakanı Churchill, resmi bir konuşmada, gemilerinin daha önce hiçbir savaşta görülmemiş büyük bir zaferden sadece birkaç mil uzakta olduğunu belirtmiştir. Bu zaferi çok yakın ve son derece önemli olarak değerlendirmektedir. Bu zafer, savaşın süresini önemli ölçüde kısaltacaktır. Hatta Osmanlılar, Fransız ve İngiliz esirlerinin ceplerinden, İstanbul’a girdiklerinde ilk birkaç gün para sıkıntısı çekmemeleri için verilmiş 120 kuruş değerinde banknotlar bulmuşlardır.

Makale, daha sonra Fransız gazetelerinin Çanakkale zaferinin kesin olduğu yönündeki haberlerini ve Çanakkale Savaşı’nın kesinlikle İtilaf Devletleri lehine sonuçlanacağı iddiasına dayalı bahisleri ele almaktadır. Metin, Çanakkale Boğazı’nın İtilaf Devletlerinin savaş stratejilerindeki önemli yerini vurguladıktan sonra, savaşın nasıl başladığını açıklamaktadır: 19 Şubat 1915’te dünya, Fransa ve İngiltere’ye ait, 19 büyük savaş gemisi ve çok sayıda lojistik gemi, mayın taraması yapan gemi, denizaltı vb.den oluşan dünyanın en büyük deniz kuvvetlerinin Çanakkale’nin Asya ve Avrupa kıyılarındaki kalelerini beklenmedik bir şekilde ateş altına aldığını öğrendi. Fransa ve İngiltere bu saldırının hazırlıklarını uzun süredir gizlice yapmışlardı ve amaçları birincil olarak kamuoyunda psikolojik baskı oluşturmak ve ikincil olarak Yunanistan ve Bulgaristan devletlerini karadan yapılacak bir işgal için kendilerine katılmaya ikna etmektir. Ancak ne siyasi ne de askeri amaçlarına ulaşamadılar.

Yazar, İtilaf Devletlerinin Çanakkale’deki yenilgisinin nedenini şöyle açıklamaktadır: Zafer kazanamadılar çünkü eski çağlardan beri meşhur olan Türklerin cesareti ve yiğitliği bir kez daha kendini göstermiş ve bu çağın Türklerinin, geçmişte Çalikesme Savaşı’nı kazananların çocukları ve Asya’nın en iyi askerleri olduğunu tüm dünyaya kanıtlamıştır. Türkler beklenmedik bir direniş göstererek, İtilaf Devletlerinin tüm planlarını boşa

çıkarmışlardır. Yazar, devamında müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nda savaş gemilerinin nasıl batırıldığını ve yüzlerce askerlerinin canlarından olduğu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Müttefiklerin çıkmaz bir sokağa girdiklerini anladıklarını ve bu nedenle karacı kuvvetlerini savaşa dahil etmekten başka çareleri kalmadığını belirtmektedir. Bu amaçla, Fransa ve İngiltere'nin çeşitli kolonilerinden yaklaşık yüz bin kişi bölgeye gönderilmiş ve 25 Nisan'da karaya çıkmışlardır. Yazar, müttefik karacı kuvvetlerinin yenilgisini şöyle açıklamaktadır: "Ancak müttefiklerin şansı yaver gitmezken, cesur Osmanlı askerlerinin ve tecrübeli Alman subaylarının gözü pekti. Karacı kuvvetlerin karaya çıkarıldığı ilk bir-iki günde müttefiklere öyle bir darbe indirildi ki, düşmana Çanakkale Boğazı'nı geçmenin sadece iddia ettikleri gibi basit bir askerî harekât olmadığı açıkça gösterilmiştir. Müslüman askerlerin göğsü, İskender'in setinden daha sağlamdı ve fitne fesat orduları buradan geçemeyecekti."

Yazar, devamında Unsuri Belhi'nin (v. 1040) Sultan Mahmud Gaznevi'yi öven methiyesinden iki beytini Osmanlı Sultanına ithaf ederek, onun bu methiyeyle mazhar ve misal olduğunu belirtmiştir. Yazarın ifadesine göre, "Eğer İskender, Yecüc ve Mecüc ordusuna karşı demir bir sur inşa etmiş ve bu eylemi tarihte bir destan olarak anlatılmışsa, senin surun ise mübarek ellerinde tuttuğun kılıcıdır. İskender'e nerede olduğunu sormak gerekir: Gel de gör ki kahramanlar ne denli sağlam bir sur inşa etmişlerdir."² Yazar, metnin devamında Osmanlı kuvvetlerinin kahramanlıklarına bir kez daha vurgu yaparak, ilk günün sonunda Osmanlı askerlerinin Fransız birliklerini Kumkale'de denize döktüklerini belirtir. Diğer cephelerde de İtilaf Devletleri güçlerinin ilerleyebildiği en uzak mesafenin deniz topçularının menzili kadar olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, dokuz ay boyunca bir karış bile ilerleme kaydedilememiştir.

Yazar, İngilizlerin Anafartalar ve Suluva Körfezi'ne kuvvet indirerek Osmanlı askerlerini arkasından vurma amacıyla kurdukları tuzağın sonuçsuz kaldığını ve daima zafer kazanmış Türk ordusunun bu İngiliz hilelerine karşı koyduğunu vurgular. Bu bölgede de İngiliz askerleri, kör yarasa gibi sahil kayalarına yapışıp, ilerleme sağlayamamıştır. Nihayetinde Sırbistan'ın yenilgiye uğratılması ve Berlin ile İstanbul arasındaki yolun birleştirilme-

²گر سکندر برگذار لشکر یاجوج بر؛ کرد سدی آهنین آن بود داستان آوری؛ سد تو شمشیر توست اندر مبارک دست تو؛ کو سکندر گو بیا تا سد مردان بنگری.

siyle birlikte, Balkanlarda şansı her geçen gün azalan İtilaf Devletleri, bir anda İstanbul'u fethetme, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırma ve topraklarını müttefik eşkıyalar arasında paylaşma ümidini kaybetmişlerdir.

Yazar daha sonra bu “müttefik eşkıyaların” Küçük Asya'yı ve İstanbul'u Rusya'ya, tarihi Şam bölgesini Fransa ve Arap Yarımadası ile Irak'ı ise İngiltere'ye verme kararı aldıklarını açıklar. Makale, müttefiklerin Çanakkale operasyonunu 9 Ocak 1916'da tamamladığını belirterek alaycı bir üslupla şöyle devam eder: “Nihayetinde bölgeden tamamen çekilmek zorunda kalmışlardır. Arkalarında ebedi bir rezalet, solunda utanç, arkasında Müslümanların laneti, önünde Alman ve Avusturya'nın kınaması, her yandan tarafsız milletlerin alayı ile tam bir aşağılanma ve rezalet içinde kuyruklarını sıkıştırıp işlerine gitmişlerdir” (No.1, s.7).

Bir sonraki sayıda (8 Şubat 1916) da Çanakkale zaferi işlenmekte, İtilaf Devletleri'nin bu harekâta 250 bin asker kaybettiği belirtilmektedir. Gazete, bu zaferi büyük bir coşkuyla dile getirmiş ve Osmanlı'nın askeri gücüne duyduğu hayranlığı ifade ederken, İngiltere ve Fransa'yı küçümseyici bir üslupla eleştirmiştir. Makalenin devamında, Müttefiklerin bu harekâta maruz kaldıkları kayıpların sadece savaş meydanında ölenlerle sınırlı olmadığını altı çizilerek, bunun yanında siyasi sonuçlara da dikkat çekilmesinin gerekliliği anlatılıyor: “Zira Müttefikler, zaferlerine o kadar emindiler ki, İstanbul'un mahallelerini kendi aralarında nasıl bölüşeceklerini ve bu bölgeleri nasıl yöneteceklerini bile planlamışlardı. Bu amaçla, devlet dairelerini, belediyeleri, postane ve telgraf ofislerini yönetecek personel ve işçileri bile hazırlamışlardı. Ancak “İstanbul'un fethinin hayali onların kursaklarında kaldı ve Ayasofya'yı kiliseye çevirme arzularını yarı yarıya mezara, yarı yarıya da ülkelerine götürdüler” (No.2, s.5).

Makale, Osmanlı'nın ele geçirdiği büyük miktardaki ganimete dikkat çekmekte ve İngiliz hükümetinin Çanakkale ve Gelibolu savaşlarının komutanlarına cesaret madalyası vermesini alay konusu yapmaktadır. Makalede, Osmanlı'nın Arı Burnu ve Anafarta'daki ele geçirdiği ganimetlerin büyüklüğü vurgulanarak, İngilizlerin Türk ordusundan kaçarken bile kendi komutanlarına ödül verdikleri ifade edilmektedir.

Aynı sayıda, Osmanlı ordusunun Arap Irak'ı ve İran'daki zaferlerine de değinilmiştir. Habere göre, “Irak'ta, Osmanlılar, Tizpon'dan kaçan 10 bin İngiliz askerini generalleri ile birlikte Kut'ül-Amâre'de kuşatmıştır

ve yakında hepsini esir etmeyi ummaktadır.” Bir diğer haberde, Osmanlı ordusunun Batı İran’da, Kirmanşah ve Azerbaycan bölgelerinde Ruslarla çatıştığı ve onları geri püskürterek Meraga ve Tebriz’e doğru ilerlediği belirtilmektedir (No.2, s.4). Aynı konu, gazetenin ikinci sayısında da takip edilmekte ve İngiliz kayıpları ile esirlerinin durumu hakkında ayrıntılı haberler verilmektedir. Kâve gazetesi, İngiliz kuvvetlerinin Kut’ül-Amâre’de Osmanlı ordusu karşısında uğradığı yenilgiyi “feci bir mağlubiyet” olarak nitelendirmekte ve İngilizlerin de bunu kabul ettiklerini vurgulamaktadır (No.2, s.6-7).

Birkaç ay sonra, birlikte yayımlanan 16 Mayıs 1916 tarihli yedinci ve sekizinci sayılarda Kâve gazetesi, Kut’ül-Amâre’nin önemine vurgu yaparak İngiltere’nin bu yenilgiyi küçük göstermeye yönelik propaganda politikasını alaya almaktadır. “Kut’ül-Amâre’nin Düşüşü” başlıklı bir yazıda, Müttefik Devletlerin önemli bir bölgeyi kaybettiklerinde ve cephede yenildiklerinde izledikleri iki temel propaganda politikasına dikkat çekiliyor: Birincisi, bu operasyonun beklenmedik bir şey olmadığını ve İngiltere’nin bu geri çekilmeye önceden hazırlıklı olduğunu vurgulamak, böylece durumu kontrol altında tuttuklarını iddia etmek; ikincisi ise kendi yenilgilerini küçük gösterip kaybettikleri bölgeyi önemsizmiş gibi sunmak. Kut’ül-Amâre için de aynı iki politika izlenmiştir ve İngilizler, burayı önemsiz bir bölge olarak tanıtmaya çalışmışlardır.

Yazı, İngiliz ve Fransız gazetelerinden birkaç haberi aktararak şu sonuca varıyor: “İngilizler, yenilgilerini sadece yüzeysel bir başarısızlık olarak kabul ediyorlar ve yenilgilerine 10 sebep gösteriyorlar: 1. Havanın kötü olması, 2. Arazinin kötü olması, 3. Yolların bataklıklarla dolu olması, 4. Lojistiğin yetersizliği, 5. İçme suyu sıkıntısı, 6. Fırtına ve sel, 7. Dicle Nehri’nin taşması, 8. Sivrisinekler, 9. Sıtma, 10. Arapların İngilizlere ihanet etmesi.” Yazar, bu faktörlerin yalnızca İngiliz ordusunu etkilediğini, ancak neden Osmanlı ordusunun bu doğal ve hava koşullarından etkilenmediğini sorgulamaktadır (No.7-8, s.9).

Yazar, Müttefiklerin Çanakkale’deki yenilgileri hakkında da aynı politikayı izlediklerini ve Osmanlı’yı aşağılayarak kendi yenilgilerini küçültmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Kâve gazetesi 16 Mayıs 1916 tarihli sayısında, 25 Şubat 1915 tarihli Fransız *Matin* gazetesinden bir habere atıfta bulunarak, bu gazetede Osmanlı ordusunun Ali Baba’nın hırsızlarına benzetildiğini ve onların dünyada hiçbir etki bırakmadan, onursuz bir

şekilde ölecek kişiler olarak tanımlandığını aktarmaktadır. Fransız gazete, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in kaderine atıfta bulunarak şu ifadelerle yer vermektedir: “Yaşlı Abdülhamid, atalarının Avrupa'yı fethetmek için Asya'dan yola çıktığı topraklara geri döndü ve gözlerini kapatmadan önce, Batılı güçlerin bayraklarının Ayasofya üzerinde dalgalandığını görecek” şeklindeki yazısına Kâve gazetesi, Müttefik Devletlerin tüm kibir ve aşağılayıcı söylemlerine rağmen, Osmanlı askerlerinin tek bir darbeye onları kaçmaya zorladığını ve yenilgilerini sivrisinek, sıtma ve Dicle Nehri'ne bağladıklarını belirtmektedir (No.7-8, s.9).

Osmanlı'nın Çanakkale zaferi, Osmanlı ordusu için bir dönüm noktası olarak kabul edilmekte ve Rusya'da endişe yaratmıştır. Kâve gazetesi, Müttefik Devletlerin Çanakkale'den çekilmesiyle birlikte, İstanbul çevresindeki Osmanlı birliklerinin serbest kaldığını ve Rusların, bu birliklerin Kafkasya cephesine yönlendirilmesinden korktuğunu belirtmektedir. Bu nedenle, Rus generali Yudenic, Rus ordusunun Erzurum'a saldırmasını emretmiştir, ancak Osmanlı birliklerinin bölgeye gelmesiyle bu plan başarısızlığa uğramıştır (No.18, s.2).

Kâve gazetesinin, Osmanlı ordusunun başarılarını vurgulamak için kullandığı yöntemlerden biri zaferleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktır. Örneğin, 15 Ağustos 1916 tarihli 11. sayıda, Osmanlı ordusunun “İslam Ordusu” adıyla anılarak Kirmanşah'ta elde ettiği zaferlerden bahsedilmekte ve “İslam Ordusu'nun Hemadan'a doğru ilerleyip, Rus ordusunu geri püskürttüğü anlatılmaktadır. Bu haberde, Osmanlı ordusunun stratejik zaferlerinin önemi özellikle vurgulanmaktadır (No.11, s.8). Kâve gazetesi, Rusların ağır kayıpları ve yüzlerce Rus askerinin Osmanlılar tarafından esir alınmasıyla birlikte, Osmanlı ordusunun Hemedan'a doğru ilerlemesiyle Kazvin'in ele geçirilme olasılığının arttığını belirtiyor. Bu durum aynı zamanda Tahran ve merkezi vilayetleri tehdit ederek, Rusların İsfahan, Tahran ve merkezi bölgelerden çekilmesine neden olacaktır. Bu durum, Rusya'nın siyasi hakimiyetini zayıflatacak ve Tahran sarayında yarattığı korkuyu azaltacak, böylece ülkedeki siyasi ortamı İttifak Devletleri lehine değiştirecektir (No.10, s.8).

Bir ay sonra, 15 Ekim 1916'da Osmanlıların Tahran'a doğru ilerlemeleeri haberi hala Kâve'nin en önemli haber başlıklarından biri olarak vurgulanıyor. Gazete, Osmanlı kuvvetlerinin Hemedan çevresinde durduğunu ve ilerleyemediğini kabul etse de bunun siyasi etkilerine vurgu yapmaya

çalışıyor. Yayınlanan haberde, Osmanlıların ilerlemesi sonucu Tahran'da büyük bir heyecan yaşandığı ve İtilaf Devletleri vatandaşlarının mallarını satarak ülkeden kaçtıkları iddia ediliyor. Rus konsolosu Tahran'ı terk ederek Reşt'e gitmiş ve İtilaf Devletleri büyükelçilikleri Tahran'ı terk etmeye hazırlanıyor. Hatta İran şahına başkenti Tahran'dan kuzeydeki şehirlerden birine taşınması önerilmiştir. Ancak bu öneri, şehzadeler, ulema ve siyasi büyükler tarafından ret cevabı görmüştür (No.13, s.7). Benzer şekilde, sonraki sayıda Kâve gazetesi, İtilaf Devletlerine yakın gazeteler olan "İttılaat" ve "Rad"ın kapatıldığını duyuruyor (No.14, s.7). Osmanlı ordusunun 1916 Ağustos'unda İran'ın güneybatı bölgelerindeki ilerlemeleri ve Hermedan ile merkezi ve kuzey bölgelerine doğru hareketi, Kâve yazarlarını Tahran'ın veya Batı İran'ın büyük bir kısmının Osmanlılar tarafından fethedilme olasılığının arttığına inanmaya yöneltmiştir (No.12, s.1).

Kâve gazetesi, 15 Şubat 1917 tarihli ikinci yılının ilk sayısında bir yıllık savaş olaylarını içeren başyazısında, Kut'ül-Amâre ve Çanakkale boğazının boşaltılmasını İngilizlerin kanlı yenilgileri olarak değerlendiriyor. Kâve gazetesine göre bu olaylar, İtilaf Devletlerinin işin artık kötüye gittiğini anlamalarına ve savaş stratejilerini değiştirerek tüm cephelerde birbirleriyle tam iş birliği yapmaları gerektiğini anlamalarına neden olmuştur (No.18, s.2). Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı zaferlerine verilen önemin temel ilkelerinden biri, bu zaferlerin detaylarını sunarak Osmanlı ordusunun gücünü göstermek ve bu zaferlerin savaşın genel gidişatında yarattığı etkileri vurgulamaktır.

5.4. Babıâli'nin Siyasi Niyetlerine Karşı Şüphelerin Giderilmesi

Daha önce belirtildiği gibi, Kâve gazetesi Almanya'nın savaş propagandası dairesinin maddi desteğiyle kurulmuştu ve bu yüzden en önemli görevlerinden biri, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı ve Almanya aleyhindeki olumsuz propagandalarını etkisiz hale getirmektir. Bu bağlamda, Kâve gazetesi, Osmanlı Devleti'ne karşı İran kamuoyunda dile getirilen suçlamalara cevap vermeye çalışmıştır. Bu suçlama konularından biri de Osmanlı Devleti'nin daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin ciddi olarak başını ağrıtan bir konu olan Ermeni meselesidir. Bir yazısında gazete İtilaf Devletleri'nin Osmanlı ve Almanya'yı itibarsızlaştırmak için yürüttüğü propaganda politikasına değinmiş ve Osmanlı'ya yönelik Ermeni mesele-

sinin, İngiliz basınında olumsuz bir propaganda unsuru olarak kullanıldığını belirtmiştir. Diğer bir makalede (14 Mart 1916) Avrupa basınında diğer devletlere dair öne çıkan konulara değinerek Osmanlı hakkındaki iftiralara şu şekilde yer vermiştir: “İtilaf Devletleri’nin gazeteleri, 30 yıldır Osmanlı büyüklerinin ailelerinde eğitmenlik yapmış ve kısa bir süre önce Londra’ya dönmüş yaşlı bir İngiliz kadının Osmanlı’daki ahlaksız davranışlarını ve Osmanlıların Ermeni kızlarına ve yaşlı kadınlara uyguladığı zulmü anlattığını ve bunları kendi gözleriyle gördüğünü iddia etmektedir. Bu yalanları duyanın başına gök yıkılacak gibi olur.” Aynı makalenin devamında Avrupa basınında Osmanlı askerlerinin vahşi gösterildiği başka bir örnek zikredilerek “Dardanel’de esir alınan Osmanlı askerlerinin ceplerinden birçok göz küresi çıkmış. Bu gözler, Osmanlıların Fransız ve İngiliz askerlerinden çıkarıp ceplerinde sakladıkları gözlerdir.” denildiği açıklanıyor (No.4, s.3).

Kâve gazetesi, Osmanlı’nın İran’ı işgal etme ya da Kuzeybatıdaki Türk bölgelerini bölme ihtimali karşısında oluşan endişeleri gidermeye çalışmış ve Osmanlı’nın İran’ın bağımsızlığını koruma yönündeki çabalarını vurgulamıştır. 1 Aralık 1916 tarihli Kâve gazetesinin 15. Sayısındaki başyazıda, Sultan V. Mehmet Reşat’ın Osmanlı Meclisi’nin açılışında yaptığı konuşmasına yer verilmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır: “Osmanlı Devleti’nin İran’a yönelik iyi niyetinin sadece sözle değil, İran’ı Ruslardan korumak için dökülen Osmanlı askerlerinin kanıyla da kanıtlandığı açıktır.”

Başyazıda şu vurgular yer almaktadır: “Bu sözler, en yüksek Osmanlı makamı olan Müslümanların halifesinin ağzından çıkmıştır ve her İranlının kalbine hitap edecektir. Sultan, İran’ın tam bağımsızlığını garanti etti ve bunda hiçbir siyasi oyun yoktur.” Yazının devamında, Osmanlı’nın, sadece kendi milletini değil, aynı zamanda İslam dünyasını ve Doğu’yu kurtarmak için savaştığı belirtilmiş, Osmanlı’nın zaferinin Doğu için bir diriliş ve İslam için yeni bir hayat anlamına geleceği ifade edilmiştir. Ayrıca, Enver Paşa’yı, Halid bin Velid’e benzetilerek, Müslümanların kurtuluşu için mücadele eden bir kahraman olarak tanımlanmıştır.

Takizade, bütün Doğu dünyası insanların Osmanlı kahramanlarının başarıları için duydukları samimi duanın temel nedenini bu kahramanların temiz ve halis niyetlerine bağlar. O, Türklerin bütün İslamî erdemleriyle birlikte doğuya özgü cesaret, gayret ve mertliği bir araya getirdiğini vurgulayarak, Türk milletinin sahip olduğu bu üstün özellikleri öne çıkarır. Rusya’nın doğu Avrupa ve Çin’e yaptığı işgallerde toprakları asla boşaltmamasını ör-

nek göstererek, Türk askerinin sözünün daima kılıcı gibi doğru olduğunu belirtir ve bu durumun Türk milletinin güvenilirliği ve sözüne bağlılığına işaret ettiğini vurgular. Takizade, bir kez daha Osmanlı Sultanının sözlerine atıf yaparak, bu sözlerin İran milletinin hafızalarında daima canlı tutulacağını ve İslam dünyasının düşmanlarına karşı cihatta bu sözlerle cesaretleneceklerini ifade eder.

Bu makalenin sonunda, Enver Paşa'nın Osmanlı Meclisi'ndeki konuşmasına da değinilmektedir. "Gazi Komutan" olarak anılan Enver Paşa, konuşmasında İranlıların düzenli askeri birlikler kurduğuna ve Osmanlı ordusuyla birlikte düşmanlara karşı mücadele ederek İran'ın bağımsızlığına vurgu yaptıklarına dikkat çekmiştir (No.15, s.1-2). Bu bağlamda, İran Ulusal Savunma Komitesi'nin lideri olan Nizam-us Saltana, bir açıklama yaparak İran halkına Osmanlı'nın İslam birliği için mücadele ettiğini belirtmiştir. Nizam-us Saltana, Osmanlı ve İran ordularının ortak askeri güçlerinin sadece dini kardeşliği korumak ve İslam'ı kurtarmak amacı taşıdığını ve Rusya ile İngiltere'nin çekilmesinden sonra Osmanlı askerlerinin kendi topraklarına döneceğini söylemiştir (No.20, s.7).

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Kâve gazetesi, bu antlaşmaya ve Osmanlı'nın İran'dan çekilme kararıyla ilgili maddeye özel bir vurgu yapmıştır. Gazete, Osmanlı'nın bu anlaşmayı kabul ederek İran'ın bağımsızlığını garanti ettiğini belirtmiş ve Osmanlı'nın bu adımını büyük bir samimiyet olarak değerlendirmiştir. Kâve, Osmanlı'nın İran topraklarından çekilme kararını İran'ın bağımsızlığına olan bağlılığının bir göstergesi olarak sunmuş ve bu kararın Osmanlı Devleti'nin içtenliğini ortaya koyduğunu savunmuştur (No.24, s.3). Makalede, Kâve, Tanin gazetesine atıfta bulunarak, bu gazetenin Osmanlı'nın İran topraklarına zorunlu şartlar icabınca girdiğini ve her zaman ulusların haklarını koruduğunu belirttiğini aktarmıştır. Osmanlı'nın İran'ı parçalama niyetinin olmadığını ve bu tür iddiaların asılsız olduğunu savunmuştur (No.25, s.7). Gazete, Almanya ve Osmanlı'nın İran'a karşı dürüst ve samimi olduğunu, ancak İngiltere'nin bu samimiyetten yoksun olduğunu ve İran'daki güçlerini çekmeme yönünde çaba gösterdiğini iddia etmiştir (No.24, s.4).

Kâve, Berlin'deki İranlıların Brest-Litovsk Antlaşması'nın 10. maddesi vesilesiyle düzenlediği bir kutlamaya dair bir yazısında, Alman ve Osmanlı yetkililerinin de bu törende hazır bulunduğunu belirtmektedir. Kutlamada, Berlin'deki İranlılar adına Vahidülmülk, İran'ın gerçek bağımsızlığını

tamamlamak adına atılan adım dolayısıyla Alman ve Osmanlı devletlerine teşekkür etmiştir. Aynı mecliste, Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi Emir Şekib Arslan, oldukça coşkulu ve heyecan verici bir konuşmada, bu başarıda Rus devriminin etkisine işaret ederek Fransızca olarak şu ifadeleri kullanmıştır: ‘Ben, büyük İran milletine verilen bu özgürlükten dolayı sadece müttefik devletleri değil, tüm insanlığı tebrik ederim’ (No.25, s.12). Kâve bu açıklamalar üzerinde durarak Osmanlı yetkililerinin iyi niyet ve samimiyetini vurgulamak istemektedir.

5.5. Osmanlı Devleti'nin İran'a Yönelik Tutumu Hakkındaki Endişeler

Daha önce de belirtildiği gibi, Rusya'nın İran topraklarından çekilmesinden önce Osmanlı'nın İran'daki varlığı makul ve kabul edilebilir bir durum olarak görülüyordu. Ancak Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın İran'da askeri varlığını sürdürmesi, ayrılıkçı eğilimlere yönelik endişeleri artırdı. Osmanlı'nın gerçekten bu tür niyetlere sahip olup olmadığı bir yana, bu dönemde İran'daki çeşitli yayınlara bakıldığında, kamuoyunda bu endişelerin giderek arttığı görülmektedir. Kâve gazetesi de milliyetçi bir yayın organı olarak, Osmanlı'yı uzun yıllar desteklemiş olmasına rağmen, bu duruma kayıtsız kalamamıştır.

Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında cephelerin durumu ve İran'ın boşaltılması, Kâve gazetesinin tahmin ettiği gibi gitmedi ve bu antlaşmanın hemen ardından, İran'daki Rus kuvvetlerinin yerini İngiliz kuvvetleri aldı. İngiltere, yerel unsurlar olan Ermeniler ve Asuriler aracılığıyla bölgede kontrolü sağlamaya çalıştı. Kâve, İngiltere'nin bu davranışını utanmazca ve hilekârlık olarak nitelendirdi ve Kuzeybatı İran'daki duruma ilişkin olarak şu ifadeleri kullandı: “İngilizler, çoğunluğu Osmanlı topraklarından göç eden Ermeniler ve Asurilerden oluşan bir askeri güç kurdular. Bu güç, İngiliz bayrağı altında, Fransız subayların komutasıyla Rus silahları ve İngiliz parasıyla yönetilmektedir. İngilizlerin amacı, Rus kuvvetlerinin boşalttığı bölgeleri kontrol altına almaktır... Bu güçler İranlılarla çatışmaya girmiş ve Selmas, Hoy ve Urmiye çevresinde birçok kişiyi katletmişlerdir. İngilizler ayrıca, Kirmanşah ve Hemedan'a da asker göndererek İran hükümetinin itirazlarını önemsememektedir” (No.28, s.6).

Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı kuvvetleri tekrar İran topraklarında faaliyete geçti. Kâve, 15 Temmuz 1918 tarihli kısa bir haberde, Osmanlı or-

dusunun İran'ın Batı Azerbaycan bölgesindeki Hoy ve Selmas şehirlerini işgal ettiğini ve daha sonra Urmiye Gölü kıyısındaki Şerafhane Limanı'nı ele geçirdiğini bildirir. Haberde ayrıca Osmanlı birliklerinin Tebriz'e kadar ilerlediği belirtilir (No. 29-30, s.12). Ekim sayısında da Osmanlı güçleri ile Cilolar olarak tanınan Asuriler arasında yaşanan çatışmalara dair haberler yayınlanmıştır (No. 31-32, s.15).

Kāve gazetesinde Osmanlı'nın İran'daki faaliyetlerine ilişkin haberlerin dilinden, gazetenin bu duruma duyduğu rahatsızlık açıkça anlaşılmaktadır. Gazete daha sonra yayımladığı bir makalede, Osmanlı'nın Azerbaycan'a ve İran'ın iç bölgelerine yönelik son askeri harekâtlarının "makul bir gerekçesi" olmadığını dile getirir. Ancak aynı makalede, Osmanlı'nın İran'daki faaliyetlerine karşı genel bir hüsnüzan olduğu belirtilir. "Tecrübe Üzerine Hüküm" başlıklı başyazıda, Takizade, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bu yana Osmanlı'ya sığınmak zorunda kalan İranlı siyasilere Osmanlı düşünce sistemini daha yakından tanıdıklarını ve Osmanlı yetkililerinin İran'a yönelik niyetlerinin iyi olduğunu savunur. Takizade, İstanbul'da bulunan tanınmış İranlı siyasilerin Osmanlı Devleti'ne yönelik bakış açılarını aktarır. Ali Muhammed Devletabadi, savaş sırasında İranlıların Osmanlı'ya verdikleri desteği vurgular ve iki ülkenin karşılıklı saldırmazlık anlaşması imzalaması gerektiğini önerir. Devletabadi, İran ve Osmanlı arasında kalıcı bir dostluk ve kardeşlik tesis edilmesi gerektiğini savunur (No.33, s.2). Mirza Süleyman Han ise Osmanlı'nın İran'da askeri varlığını sürdürmek yerine, düşünce ve kalem gücüyle İran üzerinde etki yaratması gerektiğini belirtir (No.33, s.3).

Mirza Muhammed Sadık Tabatabai, İran halkının savaş boyunca Osmanlı'ya verdiği desteği hatırlatarak, Osmanlı'ya en fazla fedakârlık yapan milletin İran olduğunu vurgular. İran halkının Osmanlı askerlerini kardeşleri gibi gördüğünü ve onlara büyük destek verdiğini belirten Tabatabai, İran halkının Osmanlı'ya karşı tutumunu şöyle ifade eder: "İranlılar, Osmanlı askerlerini ailelerinin bir üyesi gibi kabul etti ve onlara evlerini açtı, yardım topladı, ihtiyaçlarını karşıladı. Hemedanlılar, bahçelerindeki ağaçları ve evlerinin kapılarını Osmanlı askerlerinin yakıt ihtiyaçları için vermekten çekinmemişler ve hatta Hemedanlı kadınlar, Osmanlı askerlerine çorap ve eldiven örmekten, elbiselerini yıkamaktan geri durmamışlardır. Kirmanşahlılar ise Osmanlı askerlerinin şehitleri ve ölenleri için toplu yardımlar toplayarak onlar için özel bir mezarlık inşa etmiş ve yaralı Os-

manlı askerleri için bir hastane kurmuşlardır. Kısacası, İran halkı Osmanlı askerlerine bir İranlı gibi, adeta ailelerinin bir ferdi olarak bakmışlardır... İranlıların fedakarlıkları sadece kendi ülkeleriyle sınırlı kalmamış, Basra ve Bağdat'tan İstanbul ve Berlin'e kadar her nerede bir İranlı bulunuyorsa, çevresindeki imkanlar ölçüsünde elinden gelen her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmemiştir.”

Tabatabai, ayrıca İstanbul'daki basının İran'a yönelik eleştirilerinin hayal kırıklığı yarattığını ve İran halkının Osmanlı'ya olan desteğine rağmen Osmanlı basınının bu tür söylemlerle İran'ı incittiğini belirtir. Tabatabai, Osmanlı basınında dile getirilen Türkçü eğilimlerin ve Azerbaycan'ın Osmanlı ile birleşmesine yönelik söylemlerin İran'da ciddi bir rahatsızlık yarattığını vurgular. Tabatabai'nin bu eleştirileri, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'daki politikaları ve Türk milliyetçiliği eğilimlerinin İran'da olumsuz bir etki yarattığını gösterir. Tabatabai, bu tür söylemlerin sadece İran'da değil, tüm İslam ülkelerinde Osmanlı'ya karşı olumsuz bir hava oluşturduğunu ve İngiltere'nin bu durumu kullanarak İran ile Osmanlı arasındaki dostluğu zayıflatabileceğini ifade eder (No.33, s.3-4).

Kırmanşah ulemasının önde gelen isimlerinden ve bu şehirdeki Demokrat Hareketi'nin liderlerinden biri olan Kevvam-ül Ulema da Osmanlı'nın son dönem politikalarının İran üzerindeki etkisi hakkında eleştirel bir açıklama yazmıştır: “İranlı, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren hilal ile yıldızlı bayrağa ve aslan ile güneşli bayrağa aynı gözle bakmış ve her iki bayrağa da eşit derecede saygı göstermişse, bu sadece dini nedenlerden ötürü değildir. Aksine, İranlı bu bayraklarda kendi bağımsızlığını koruma işaretini görmüştür. İranlı, iyiliği unutmayan bir halktır; fakat aynı zamanda hoşnutsuzluk hissi de onlarda derin etki bırakır... Bir İranlı, başka bir İranlının izinsiz evine girmesine razı olmadığı gibi, başka bir devletin sınırlarını ihlal ederek ülkesine izinsiz girmesine de razı olmaz. İranlı'nın Rusya ve İngiltere ile savaşmasının nedeni de budur” (No.33, s.5).

Kāve Gazetesi, Osmanlı'ya verdiği tüm desteğe rağmen, Rus birliklerinin çekilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Osmanlı askerlerini “işgalci” olarak nitelendirmeye başlamıştır. Ancak gazete, Osmanlı güçlerinin İran'dan çekilmesiyle birlikte bu devletin zayıf ulusları destekleme iddialarının doğrulanacağına dair umutlarını ifade etmiştir. Yine de Kāve, İngiliz kuvvetlerinin İran'da neden olduğu yıkım ve işgalin, Osmanlı'nın getirdikleriyle kıyaslanamayacak kadar büyük olduğunu vurgulamıştır (No. 33, s.6).

6. Sonuç

Kāve gazetesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne ilişkin İran kamuoyunun şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Alman hükümetinden mali destek almasına rağmen, Kāve, İran basın tarihinde milliyetçi bir gazete olarak kabul edilir. Gazete, İslam birliği düşüncesini ön plana çıkararak Osmanlı Devleti'ni desteklemenin her Müslüman için ilkesel bir görev olduğunu savunmuş ve Osmanlı zaferlerini İran'ın geleceği ve bağımsızlığıyla ilişkilendirmeye çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı ordusunun zaferlerine vurgu yaparak, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı aleyhine yürüttüğü olumsuz propagandayı etkisizleştirmeyi amaçlamıştır.

Gazete, Osmanlı ordusunun İran halkı tarafından sıcak bir şekilde karşılandığını, Osmanlı'nın İran'ı koruma çabalarını öne çıkararak İran'daki Osmanlı karşıtı propagandayı zayıflatmaya çalışmıştır. Ancak Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Osmanlı'nın İran'daki varlığının devam etmesiyle birlikte, Kāve Osmanlı'nın niyetleri konusunda endişelerini dile getirmiştir. Gazete, Osmanlı'yı destekleyen İranlı milliyetçilerin eleştirilerini yansıtarak bu endişeleri dile getirmiş ve Osmanlı'nın İran'daki varlığını sorgulamıştır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abadiyan, H. (1384), “Ruznameye Kāve rehyafti roşenfekrane beray te-
ceddod ve hoviyet İran”, *Motaleat melli*, 6(21), 95-120.
- Abrahamian, E. (2008), *A history of modern Iran*, Cambridge University
Press.
- Afşar, İ. (2013), “Kāva newspaper”, içinde: *Iranica*, Cilt XVI, Fasikül 2,
s. 132-135.
- Arfa, H. (1400), *Der zemanе penc padişah* (Çev. Mani Salehi), Mahi Yayı-
nevi (Orijinal yayın tarihi 1964).
- Aryenpur, Y. (1372), *Ez Saba ta Nima*, Cilt 2, Zevar Yayınevi.
- Atabaki, T. (2006), *Iran and the first world war*, Tauris Press.
- Ayn-us Saltane, K. M. (1378), *Ruzname hatırat Ayn-us Saltane* (Ed. Mesud
Salver), Esatir Yayınevi, Cilt 6.
- Behar, M. T. (1371), *Tarih mohtasar ehzab siyasi İran*, Emir Kebir Yayın-
ları, Cilt 1.
- Behnam, C. (1396), *Berleniha*, Furuzan Yayınevi.
- Behmenyar, H. (1382), “Ruznameye Kāve ve emkan tecdid hayat İran”,
İranname, 81-82, 91-108.
- Bonekdariyan, M. (1401), “Faaliyethaye zed imperyalisti Takizade der ha-
ric ez İran ve telaşhaye u der difa ez hak hakimiyet İran der salhaye
1908 ta 1918”, içinde: İraj Afşar vd., *Meşrutehah Liberal: Seyyed Ha-
san Takizade*, Eger Yayınları.
- Canpolad, S. A. (1385), *Sergozeşt yek efser irani*, Şiraze Yayınevi.
- Devletabadi, Y. (1387), *Hayat Yahya* (Ed. Mücteba Berzabadi), Cilt 3, Fir-
devs Yayınevi.
- Epkenhans, T. (1401), “Takizade der Berlin (1915-1922)”, içinde: İraj Af-
şar vd., *Meşrutehah liberal: Seyyed Hasan Takizade*, Eger Yayınları.
- Foruği, M. A., *Toğyan eramene*, Taş baskı, Milli Meclis Arşivi, No. 2987.
- Gheissari, A. (1998), *Iranian intellectuals in the twentieth century*, Univer-
sity of Texas Press.

- Hidayet, M. S. (1344), *Hatırat ve hatarat*, Zevvar Yayınevi.
- Kaçar, Ş. R. (1368), *Risale İttihad İslam* (Ed. Sadık Secadi), Tarih İran Yayınları.
- Katouzian, H. (1981), *The political economy of modern iran: despotism and pseudo-modernism, 1926-1979*, The Macmillan Press.
- Katouzian, H. (2013), *Iran: politics, history and literature*, Routledge Press.
- Kāve Gazetesi, 1916 – 1918 yılları arasındaki farklı sayılar.
- Keddie, N. (1381), *İran devran kacar ve berameden rıza han* (Çev. Mehdi Hakikathah), Kuknus Yayınevi (Orijinal yayın tarihi 1999).
- Kureyşi, F. vd. (1397), “Bersaht gotmani siyaset zeban der revend nosazi iran mord motalee neşriye kāve (1301-1294)”, *Cameeşenasi ektesadi ve tosee*, 7(2), 125-153.
- Milani, A. (1369), “Mecelle Kāve ve meseleye teceddod”, *İranşenasi*, 3, 504-519.
- Mirzayi, M. (1400), *Hemderdan nahemgun*, Şiraze Yayınevi.
- Sasani, A. H. (1386), *Yadbudhay-e sefaret İstanbul*, Esatir Yayınevi.
- Sepehr, A. A. (1336), *İran der ceng bozorg (1914 - 1918)*, Bank Melli Yayınevi.
- Sykes, S. P. (1377), *Tarih-e İran* (Çev. Muhammed Taki Fahr Dai), Cilt 2, Donyaye Ketab Yayınevi (Orijinal yayın tarihi 1921).
- Takizade, S. H. (1368), *Zendegi tufani* (Ed. İraj Afşar), Elmi Yayınevi.
- Zerkani, S. M., (1402), “Nakş ruzname Kāve der tarih edebiyat negari farsi”, *Feslname zeban ve edeb farsi*, 76(247), 201-215. <https://doi.org/10.22034/perlit.2023.56322.3479>

İran Ekonomisinde Kaynak Laneti Hipotezi ve Ticari Açıklığın Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Ömer DORU*

Öz

Bu çalışma, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerliliği ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. İran ekonomisi, önemli doğal kaynak rezervlerine sahip olmasına rağmen yeterli ekonomik büyüme performansı gösterememektedir. İran ekonomisinin büyüme sorununu kaynak laneti hipotezi çerçevesinde açıklamak ve ticari açıklığın bu olguyu dışlayıp dışlamadığını belirlemek çalışmanın motivasyonunu ortaya koymaktadır. Araştırma, 1990-2021 dönemine ait yıllık verilere dayanmaktadır. Kurulan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) sınır testi modeli sonuçları, değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını doğrulamaktadır. Elde edilen bulgular, doğal kaynak kirası değişkeninin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğunu, dolayısıyla İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Ticari açıklık değişkeni ise uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyerek dış ticaretin kaynak lanetinin etkilerini hafifletebileceğine işaret etmektedir. Aynı zamanda reel gayrisafi sabit sermaye yatırımları değişkeni de ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki yaratmaktadır. Hata düzeltme modeline göre, modelde kısa dönemde oluşan sapmaların uzun dönemde telafi edildiği ve tekrar dengeye ulaşıldığı görülmüştür. Bulgular, ticari açıklığın, İran ekonomisinin doğal kaynak bağımlılığını azaltarak ekonomik büyümeyi destekleyebileceğini ve doğal kaynak zenginliğini bir lanet olmaktan çıkarıp bir nimet haline dönüştürebileceğini göstermektedir. Bu çalışma, İran'ın bol doğal kaynak rezervlerinin ekonomik büyümeye olan katkısını optimize etmek için ticari açıklığın oynayabileceği rolü vurgulamakta ve literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaynak Laneti, Ticari Açıklık, Ekonomik Büyüme, İran Ekonomisi, ARDL Sınır Testi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisat Bölümü, omerdor@artuklu.edu.tr, Mardin, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8119-4908

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Resource Curses Hypothesis and The Effect of Trade Openness in The Iranian Economy: An ARDL Bounds Testing Approach

Ömer DORU*

Abstract

This study aims to examine the validity of the resource curse hypothesis and the impact of trade openness on economic growth in the Iranian economy. Despite possessing substantial natural resource reserves, the Iranian economy has struggled to achieve satisfactory economic growth performance. The core motivation of this study is to address Iran's growth challenges within the framework of the resource curse hypothesis and to investigate whether trade openness mitigates this phenomenon. The research relies on annual data spanning the period from 1990 to 2021. Employing the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing approach, the study confirms the existence of a co-integration relationship among the variables. The results reveal that natural resource rents exert a negative and statistically significant long-term effect on economic growth, thus validating the resource curse hypothesis in the Iranian context. In contrast, trade openness has a positive long-term impact on economic growth, suggesting that foreign trade can mitigate the adverse effects of the resource curse. Additionally, real gross fixed capital investment significantly and positively contributes to economic growth. According to the error correction model, short-term deviations from equilibrium are corrected over time, restoring balance in the long run. These findings underscore the role of trade openness in fostering economic growth by reducing Iran's dependence on natural resources and transforming resource wealth from a curse into a blessing. This study highlights the critical role of trade openness in optimizing the economic benefits of Iran's abundant natural resource reserves and makes a unique contribution to the literature.

Keywords: Resource Curse, Trade Openness, Economic Growth, Iranian Economy, ARDL Bounds Test.

* Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Department of Economics, omerdoru@artuklu.edu.tr, Mardin, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8119-4908

1. Giriş

Doğal kaynakların ekonomik büyüme ve refaha katkı sağladığı genel kabul gören bir yaklaşımdır (Balassa, 1980; Nurkse, 1966; Romer, 1996; Ros-tow, 1959). Ancak, 1990’lı yıllardan itibaren “kaynak laneti” hipotezi, bu görüşe karşı çıkan dikkat çekici bir ekonomik paradoks olarak literatürde yer edinmiştir (Auty, 1993; Sachs & Warner, 1995). Bu hipotez, doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin, kaynak yoksunu ülkelere kıyasla daha düşük ekonomik performans ve kalkınma göstergelerine sahip olabileceğini öne sürmektedir. Kaynak laneti olgusunun, kurumsal zayıflık, doğal kaynak fiyatlarındaki oynaklık, ekonomik tekdüzellik ve siyasi rant arayış-ları gibi faktörlerden kaynaklandığı düşünülmektedir (Mehlum vd., 2006; Majumder, 2020).

Doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisinin, dış ticaret kanalıyla önemli bir büyüme kaynağına dönüştürülebileceğini belir-ten çalışmalara rastlamak mümkündür (Dou vd., 2024; Li & Gong, 2023; Sachs & Warner, 1995). Ticari açıklığın, doğal kaynakların daha verimli kullanımı, ihracatta çeşitlilik sağlanması ve teknolojik gelişime erişim gibi kanallar aracılığıyla ekonomik büyümeyi teşvik ettiği belirtilmekte-dir. Yüksek teknoloji, doğal kaynakların daha verimli çıkarılmasına ola-nak sağladığı gibi, çıkarılan bu kaynaklardan ara ve nihai mal üretimini de mümkün kılmaktadır. Bu nedenle, kaynak zengini ülkelerin uluslararası ticarete daha fazla entegre olarak doğal kaynak lanetinin etkilerini hafifle-tebileceği öne sürülmektedir (Majumder vd., 2020).

İran, dünya petrol rezervlerinin %13’üne ve doğal gaz rezervlerinin %16’sına sahip olmasına rağmen, uzun vadede istikrarlı bir ekonomik bü-yüme performansı sergileyememiştir. Bu durum, kaynak laneti hipotezinin İran özelinde geçerli olup olmadığını incelemek için uygun bir zemin sun-maktadır. Bununla birlikte, İran ekonomisi, 1979 İslam Devrimi sonrası uygulanan uluslararası yaptırımlar nedeniyle dış ticaret entegrasyonunda önemli kısıtlamalarla karşılaşmıştır. Bu durum, ticari açıklığın kaynak la-neti üzerindeki etkilerini incelemek açısından önemli bir vaka çalışması oluşturur. İran, petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynaklara olan yüksek bağımlılığı nedeniyle ekonomik çeşitliliğini artırmakta zorlanmış ve ekono-mik yaptırımlarla bu bağımlılık daha da derinleşmiştir.

İran ekonomisi üzerine yapılan ampirik çalışmalar sınırlıdır ve bu çalışmalar genellikle kaynak laneti hipotezini test etmeye yönelik, ekonomik yaptırımlara veya petrol gelirlerinin etkilerine odaklanmaktadır. İran özelinde kaynak laneti hipotezi ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi test eden kapsamlı bir analizin bulunmaması, bu çalışmayı literatür açısından değerli ve özgün hale getirmektedir. Bu bağlamda, İran'ın ekonomik yapısı, dış ticaret potansiyeli ve doğal kaynak bağımlılığı gibi unsurlar, bu ülkeyi çalışmanın odak noktası haline getirmiştir. İran, dünya genelinde petrol ve doğalgaz rezervleri açısından üst sıralarda yer almasına karşın, özellikle ekonomik yaptırımlar ve kaynak bağımlılığı nedeniyle ekonomik çeşitliliğini ve büyümesini sürdürülebilir şekilde artıramamıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, İran ekonomisi özelinde kaynak lanetinin varlığını ampirik olarak test etmek ve ticaret açıklığının bu etkiyi azaltmadaki rolünü değerlendirmektir.

Araştırma, 1990-2021 dönemine ait yıllık verilere dayanmaktadır. Çalışmada bağımlı değişken olarak kişi başına düşen reel gayrisafi milli gelir, reel doğal kaynak kirası, ticari açıklık oranı ve reel gayrisafi sabit sermaye yatırımları değişkenleri ABD doları olarak kullanılmıştır. Değişkenlerin uygulanan birim kök testi sonucunda farklı düzeylerde durağan oldukları tespit edildiğinden, çalışmada ARDL sınır testi yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın tek ülke verisine dayanması ve kullanılan değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olması zaman serilerine dayalı ARDL sınır testi modelinin kullanımını gerekli kılmaktadır. ARDL sınır testi, farklı düzeylerde durağan olan değişkenler arasında model kurulmasına olanak vermesi nedeniyle diğer testlerden ayrılmaktadır. Çalışma, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğu ve ticari serbestliğin ekonomik büyüme üzerindeki bu negatif etkiyi azaltabileceğine dair kanıtlar sunmaktadır. Araştırma, İran özelinde literatürdeki sınırlı sayıdaki çalışmayı genişletmek ve özellikle dış ticaretin kaynak laneti üzerindeki etkisine odaklanmayı hedefleyerek yalnızca İran için değil, diğer kaynak zengini ülkeler için de önemli çıkarımlar sağlayabilir.

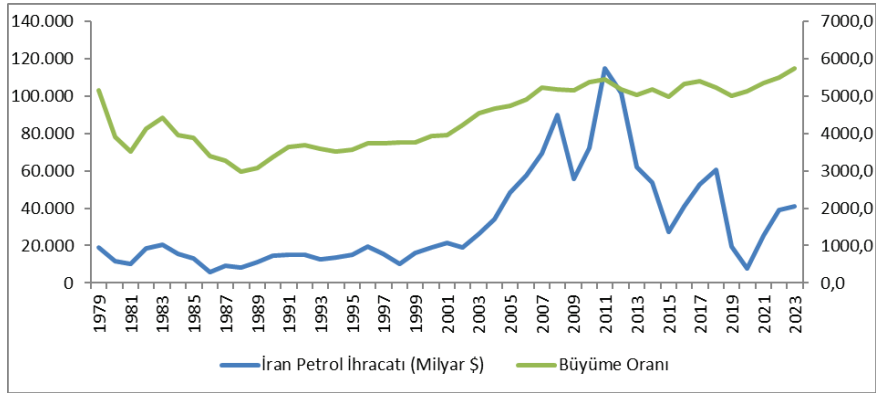
2. İran Ekonomisinde Petrol ihracatı ve Ekonomik Gelişmişlik

Önemli doğal kaynaklara sahip olan İran ekonomisi, dünya petrol rezervinin (1.569 milyar varil) %13'üne (208 milyar varil) sahip olup en çok

petrol rezervine sahip 3. ülke konumundadır. Bunun yanında dünya doğal gaz rezervinin (206 trilyon m³) ise %16'sına (34 trilyon m³) sahip olup en çok doğal gaz rezervine sahip 2. ülke konumundadır (asb.opec.org).

Ülkenin petrol ihracatı verilerine baktığımızda, 1979 İran İslam Devriminden beri özellikle ABD tarafından konulan ambargoların ve petrolün varil fiyatlarındaki değişmelerin etkisiyle dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir (Grafik 1).

Grafik 1

İran Petrol İhracatı (USD) ve İran Kişi Başına Düşen Reel Gelir (USD)

Not. OPEC, Organization of the Petroleum Exporting Countries (2024). Annual Statistical Bulletin, <https://publications.opec.org/asb>; World Bank (2024). World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

2000'li yıllara kadar yatay bir seyir izleyen İran petrol ihracatının bu tarihten sonra artış göstermeye başladığı ve 2011 yılında 110 milyar Doları geçerek en yüksek rakama ulaştığı görülmektedir. Ancak, bu tarihlerde yoğunluğunu arttıran ekonomik yaptırımların etkisiyle ülkenin petrol ihraç etmede zorlandığı görülmektedir. 2015 yılında Birleşmiş Milletler beş daimi üyesi (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa) ve Almanya ile imzalanan Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) ile 2016 yılının başında kaldırılan yaptırımların etkisiyle petrol ihracatı tekrar artış göstermeye başlamıştır.

2016 yılında 27 milyar Dolar’a kadar düşen ihracat rakamı 2018 yılında 60 milyar Dolar’a çıkmıştır. 2018 yılında ABD’nin KOEP’ten çekilme kararı ve kaldırılan yaptırımların tekrar uygulanmaya başlanması ve 2020 yılının başlarında görülen Covid-19 salgınının neticesinde petrol ihracatı sert düşüş yaşayarak 2020 yılında 8 milyar Dolar’a kadar düşmüştür.

İran’ın sahip olduğu önemli doğal kaynak rezervlerinin ekonomik gelişmesine katkı sunup sunmadığı ülkenin kişi başına düşen reel GSYH verileri üzerinden analiz edilebilir. İran’ın kişi başına düşen reel gelirine (2015 sabit fiyatlarla) baktığımızda (Grafik 1), yüksek bir ekonomik büyüme ivmesi yakalayamadığını ve İran İslam Devriminden beri yatay bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Uzun yıllar 3500-4500 dolar arasında seyreden rakam, 2007 yılından itibaren 5000 doların üstüne çıkmıştır. Söz konusu tarihten itibaren yatay bir seyir izleyen bu rakam, İran’ın Dünya Bankası tarafından yapılan sınıflandırmaya göre Yüksek Orta Gelirli Ülke grubu için belirlenen alt sınırın (4600 dolar) biraz üzerinde yer aldığı görülmektedir.

3. Literatür

Doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, iktisat literatüründe uzun süredir tartışılmaktadır. Sachs ve Warner (1995) ile Auty ve Warhurst (1993) gibi öncü çalışmalar, doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin diğer ülkelere kıyasla daha düşük büyüme performansı sergilediklerini tespit ederek “kaynak laneti” kavramının literatürde yer edinmesine katkı sağlamışlardır. Bu bulguları takip eden çalışmalarda, kaynak laneti olgusunu destekleyen (Henry, 2019; Kim & Lin, 2017; Malik & Masood, 2022; Yaduma vd., 2013) ve reddeden (Arin & Braunfels, 2018; Cavalcanti vd., 2011; Fan vd., 2012; Matallah, 2020; Redmond & Nasir, 2020; Yang vd., 2019) bulgulara ulaşılmıştır.

Kaynak laneti hipotezinin farklı ülkelerdeki sonuçlarını açıklamaya çalışan literatür, ülkelerin kurumsal yapıları, yönetim şekilleri, doğal kaynak türleri ve gelişmişlik seviyelerine göre değişen etkiler sunduğunu göstermektedir (Apergis & Payne, 2014; Belaid vd., 2021; Ofori & Grechyna, 2021; Pan vd., 2021; Smith, 2015; Yılcı vd., 2022). Mehlum vd. (2006) ve Mobarak & Karshenasan (2012), zayıf kurumsal yapıya sahip ülkelerin kaynak lanetinden kaçınmasının zor olduğunu vurgularken, Alexeev ve

Conrad (2009) gibi araştırmalar, güçlü kurumsal yapının kaynak zenginliğini ekonomik büyümeye dönüştürebileceğini göstermektedir.

Kaynak lanetinin önemli bir belirleyicisi olarak Hollanda Hastalığı literatürde sıkça ele alınmaktadır. Hollanda Hastalığı, doğal kaynak gelirlerindeki artışın sanayi sektörünü zayıflatarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini öne sürer (Corden & Neary, 1982; Frankel, 2012; Wijnbergen, 1984). Bu durum, özellikle petrol ve doğalgaz gibi tek bir kaynağa bağımlı ülkelerde daha belirgin hale gelmektedir (Alssadek & Benhin, 2023; Omolade & Ngalawa, 2014).

Ticari açıklığın kaynak laneti üzerindeki etkisi ise literatürde nispeten daha az çalışılmış bir konudur. Sachs ve Warner (1995), 1971-1989 döneminde on sekiz gelişmekte olan ülke için kişi başına düşen büyüme oranları ile doğal kaynak ihracatı değişkenleri arasında negatif bir ilişki bulmuştur. Araştırmacılar, ticaret politikası, yatırım oranları ve ticaret oynaklığının da içinde olduğu birçok değişkeni modele dâhil ettikten sonra da iki değişken arasında negatif ilişkinin varlığını tespit dolayısıyla kaynak laneti hipotezinin geçerli olmaya devam ettiğini tespit etmişler. Yazarlar bunun yanında ticari açıklığın ekonomik büyümeyi destekleyerek kaynak laneti etkisini hafiflettiğini ortaya koymuşlardır.

Arezki ve Van der Ploeg (2011), emtia fiyatlarındaki oynaklığın gelişmemiş kurumlara sahip doğal kaynak zengini ülkelerde kişi başına düşen gelir üzerinde olumsuz etkiler meydana getirdiğini belirtmektedir. Araştırmacılar, bu ülkeler için kaynak lanetini azaltmada ticaretin ve kurumların rolünü araştırmakta ve yüksek derecede ticari açıklığa sahip ülkelerde kaynak lanetinin zayıfladığına dair bulgulara ulaşmaktadırlar. Benzer şekilde Majumder vd. (2020), kaynak laneti paradoksunu ve ticari açıklığın etkisini dünya ticaret örgütünün (DTÖ) kurulmasından önceki dönem (1980-1994) ve sonraki dönem (1995-2017) gibi iki alt örneklemde incelemiştir. 95 ülke verisi kullanarak yapılan çalışma sonucunda, DTÖ'nün kurulmasından önceki dönem için kaynak lanetinin varlığı tespit edilmesine rağmen ticari açıklığın etkisi anlamsız bulunmuştur. DTÖ'nün kurulmasından sonraki dönem için ise kaynak lanetinin varlığı ile beraber ticari açıklığın kaynak lanetini azaltabileceğine dair önemli kanıtlar sunulmaktadır.

Ampofo vd. (2020), Dünyadaki mineral zengini on ülkenin 1981-2017 dönemi için doğal kaynak rantının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ve

dış ticaretin rolüne odaklanmıştır. Her ülke için ayrı ayrı NARDL (Doğrusal Olmayan ARDL) testlerinin uygulandığı çalışmada doğal kaynak rantlarının Avustralya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Hindistan ekonomik büyümeleri üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu dolayısıyla bu ülkeler için kaynak laneti olgusunu doğrulamaktadır. Ancak bu ülkelerdeki ticari açıklığa gelen pozitif bir şokun bu ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerinde olumlu etkileri tespit edilmiştir. Bunun yanında kaynak rantlarının Brezilya ve Kanada'daki ekonomik büyüme üzerinde ise pozitif bir etkiye sahip olduğu ve bu nedenle doğal kaynakların bu ülkelerde nimete dönüştüğü görülmektedir. Bu ülkelerde ticari açıklığa gelen pozitif bir şok, Kanada'nın ekonomik büyümesi üzerinde olumlu bir etki yaparken, Brezilya'nın ekonomik büyümesi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı belirlenmiştir.

Namahoro vd. (2023), toplam doğal kaynak rantları ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1980-2018 dönemi için 48 Afrika ekonomisi verileri ile test etmiştir. Bulgular, toplam doğal kaynak rantının ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanında ticari açıklığın GSYH üzerinde kaynak rantlarından daha yüksek pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar; ticari açıklığın, kaynak lanetinin negatif etkisinin giderilmesinde önemli bir araç olduğunu ortaya koymaktadırlar. Dou vd. (2024), 11 Doğu Asya ekonomisinin 2000-2020 dönemi için ticari açıklığın ve emek verimliliğinin mineral kaynak rantları üzerindeki etkisini panel veriye dayalı ekonometrik yöntemlerle analiz etmiştir. Bulgular, ticari serbestleşme ve emek verimliliğinin mineral kaynak rantları üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar, ticareti serbestleşmenin Doğu Asya ülkelerinin ekonomilerini çeşitlendirmelerine, küresel değer zincirlerinde yükselmelerine ve sürdürülebilir büyüme elde etmelerine yardımcı olabileceğini dolayısıyla kaynak laneti olgusunu nimete dönüştürebileceğini öne sürmektedir.

İran ekonomisi bağlamında konu ile ilgili yapılan sınırlı çalışmalar, ülkenin geniş doğal kaynak rezervlerine sahip olmasına rağmen kaynak bağımlılığı nedeniyle ekonomik büyümesinin sınırlı kaldığını göstermektedir. Nejati ve Bahmani (2020), İran ekonomisinin 1973 Petrol Krizi ve 2006-2009 dönemlerinde Hollanda Hastalığı etkilerini ciddi şekilde yaşadığını belirtmektedir. Ahmed vd. (2016) ise 1965-2011 dönemi için Cobb-

Douglas üretim fonksiyonunu kullanarak İran ekonomisinde doğal kaynak laneti hipotezini test etmiştir. Yapılan eş-bütünleşme ve uzun dönem katsayı analizlerinden elde edilen bulgular kaynak laneti hipotezini İran ekonomisi için doğrulamaktadır. Bunun yanında çalışma, ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisini tespit ederek kaynak bolluğunun negatif etkilerinin ihracattaki ürün çeşitliğinin arttırılmasıyla azaltılabileceğini belirtmektedir. Dell’Anno ve Maddah (2022), İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezini politik ekonomi teorisi bağlamında 1984-2017 dönemi için analiz etmiştir. Çalışma, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu belirterek ülkenin kurumsallaşma düzeyinin etkisine odaklanmıştır.

Konuyla ilgili yapılan literatür incelemesinde, kaynak laneti hipotezi ile ilgili farklı sonuçlar olmasına rağmen ticari açıklığın bütün çalışmalarda ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu dolayısıyla kaynak laneti olgusunu zayıflatacak önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Bu çalışmada önemli doğal kaynak rezervlerine ve ihracat potansiyeline sahip İran ekonomisi özelinde kaynak laneti hipotezi ve ticari açıklığın önemi analiz edilmektedir. Yapılan literatür araştırmasında İran ekonomisi özelinde bu iki olguyu inceleyen çalışmaların çok kısıtlı olduğu ve bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4. Araştırma Metodolojisi

Bu çalışmada, önemli doğal kaynak rezervlerine sahip (Petröl, Doğalgaz) İran ekonomisinde doğal kaynak laneti hipotezi ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Çalışmada, veri seti ve model tanıtıldıktan sonra analiz yöntemleri ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra yapılan analizler şu şekilde sıralanacaktır: (1) birim kök testi, (3) Diagnostik test sonuçları, (4) ARDL Eş-Bütünleşme testi sonuçları ve uzun dönem katsayılar, (5) Hata düzeltme modeli ve kısa dönem katsayılar. Analizlerden elde edilen bulgular son olarak değerlendirilecektir.

5. Veri Seti ve Model

Çalışmada, İran ekonomisinde kaynak lanetinin varlığı ve ticari açıklığın etkisi 1990-2021 dönemi için araştırılmıştır. Çalışma İran’da köklü rejim değişikliğinin yaşandığı “1979 Devrimi” ve hemen sonra başlayan İran-İrak savaşından sonraki dönemi kapsamaktadır.

Bu amaçla kişi başına düşen GSYH (gsyh) değişkeni geliri temsil etmek amacıyla bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bağımsız değişkenlerden doğal kaynak kiralari değişkeni (kr), toplam doğal kaynak kiralalarının GSYH içindeki payı olarak, ticari serbestliği temsil etmek üzere ticari açıklık değişkeni (ta) ihracat ve ithalat toplamının GSYH’ya oranı şeklinde ve son olarak fiziki sermayeyi temsil etmek üzere sabit sermaye yatırımları değişkeni gayri safi sabit sermaye yatırımlarının GSYH’a oranı şeklinde kullanılmıştır. Bütün değişkenler Dünya Bankası veri tabanından ABD doları cinsinden temin edilmiş ve logaritmik formda modele dahil edilmişlerdir. Çalışmada kullanılan değişkenler ve model, literatürde yer alan (Ampofo vd., 2020; Namahoro vd., 2023; Redmond ve Nasir, 2020; Sachs ve Warner, 1995) çalışmalarından hareketle belirlenmiştir. Değişkenler logaritmik dönüşümü yapılarak analizde kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan modele (1) nolu denklemde yer verilmiştir.

$$\ln gsyh_t = \beta_0 + \beta_1 dgsyh_{t-1} + \beta_2 \ln kr_t + \beta_3 \ln ta_t + \beta_4 \ln gssy_t + u_t \quad (1)$$

Denklemde yer alan “gsyh” kişi başına düşen reel GSYH’yı, “dgsyh” kişi başına düşen reel GSYH’ın bir gecikmeli değerini, “kr” reel doğal kaynak kiralalarını (kaynak rantı), “ta” ticari açık oranını, “gssy” gayri safi sabit sermaye yatırımı/gsyh oranını ifade ederken “ln” değişkenlerin logaritmik formda kullanıldığını belirtmektedir. Bunun yanında t (1990-2021) zamanı, β_0 sabit katsayıyı, β_1 , β_2 , β_3 ve β_4 esneklik katsayılarını, uu ise hata terimini ifade eder.

Modelde $\ln kr$ değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olması ve negatif işaret alması incelenen ülkede kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Değişkenin pozitif işaret alması ise doğal kaynakların ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini dolayısıyla kaynak laneti hipotezinin geçerli olmadığını açıklamaktadır. Ticari açıklık değişkeni olan $\ln ta$ ve kontrol değişkeni olarak kullanılan $\ln gssy$ değişkenlerinden beklenen işaret ise pozitifdir.

5.1. Analiz Yöntemi

Bu çalışmada, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin sınanması amacıyla tek ülke verisine dayalı zaman serisi analizi yapılacaktır. Zaman serisi analizlerinde sahte regresyon olgusuna düşmemek ve doğru eş-bütünleşme yöntemini belirlemek için kullanılan serilen durağanlık seviyelerinin tespiti (birim kök testi) önemlidir. Birim kök testleri açısından literatür oldukça zengindir. Çalışmada klasik birim kök testlerinden olan Dickey ve Fuller (1981) birim kök testi uygulanacaktır. Bu test; kesmesiz-trendsiz (none), sabitli-trendsiz (Intercept) ve sabitli-trendli (trend) üç model ile uygulanabilir. Bu modeller sırasıyla aşağıdaki denklemlerle tanımlanabilir.

$$\begin{aligned}\Delta Y_t &= \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \\ \Delta Y_t &= c + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \\ \Delta Y_t &= c + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + u_t\end{aligned}\quad (2)$$

Burada u_t hata terimini, c kesme terimini, β trendin katsayısını ifade etmektedir.

Değişkenlerin farklı seviye düzeylerinde ve maksimum I(1) düzeyinde durağan olması Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL Sınır Testi yaklaşımına yönelik eş-bütünleşme analizini yapmamıza olanak sağlamaktadır. ARDL sınır testinde, önceki testlerin aksine değişkenlerin aynı seviyede durağan olmaları şartı aranmaz. Değişkenler farklı seviyelerde durağan olabilirler. Boş hipotezin eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden testte kritik değer sınamaları F ve t istatistik değerleri ile yapılır. Değişkenler arası eş bütünleşme denklem (3) de verilmiştir:

$$\Delta \ln gsyh_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta dgsyh_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_i \Delta \ln kr_{t-i} + \sum_{i=0}^k \gamma_i \Delta \ln ta_{t-i} + \sum_{i=0}^l \omega_i \Delta \ln gssy_{t-i} + \delta_1 dgsyh_{t-1} + \delta_2 \ln kr_{t-1} + \delta_3 \ln ta_{t-1} + \delta_4 \ln gssy_{t-1} + u_t. \quad (3)$$

Denklem (3) de $\alpha_i, \beta_i, \gamma_i, \omega_i$ katsayıları kısa dönem ilişkiyi, $\delta_1, \delta_2, \delta_3, \delta_4$ katsayıları uzun dönem ilişkiyi, m, n, k, l harfleri ise uygun gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden boş(sıfır) hipotez aşağıdaki şekildedir.

$$H_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0. \quad (4)$$

ARDL sınır testinde, tüm değişkenlerin I(0) ve tüm değişkenlerin I(1) olabileceği farklı iki durum için kritik değerler hesaplanmıştır. Çalışmada

elde edilen değer, iki durum ile karşılaştırılır. $I(0)$ değerinden küçük ise boş hipotez reddedilemez. Yani eş-bütünleşme yoktur. $I(1)$ değerinden büyük ise, boş hipotezi reddedilir. Yani değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi vardır. Elde edilen değer, $I(0)$ ve $I(1)$ kritik değerleri arasında ise karara varılamaz, yani test olumlu veya olumsuz yorum imkânı vermez (Doru & Düşünceli, 2021). Kısa dönem ilişkisini gösteren hata düzeltme modeli denklem(5)'te verilmiştir.

$$\Delta lngsyh_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta dgshy_{t-i} + \sum_{i=0}^l \beta_i \Delta lnkr_{t-i} + \sum_{i=0}^m \gamma_i \Delta lnta_{t-i} + \sum_{i=0}^n \omega_i \Delta lngssy_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + u_t \quad (5)$$

Eş bütünleşme ilişkisi olan değişkenlerde oluşacak bir sapmanın düzeltme katsayısı olan φ (ECM) teriminin, istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif olması kısa dönemde oluşacak sapmaların uzun dönemde düzeleceğini göstermektedir.

6. Bulgular

Bu çalışmada serilerin durağanlık düzeylerini belirlemek üzere üç modelden, sabitli-trendsiz ve sabitli-trendli modelleri uygulanmıştır. Serilerin durağanlık düzeylerini belirten ADF birim kök testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1

ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli			Sabitli+Trendli		
	Durağanlık Düzeyi	t istatistiği	Olasılık	Durağanlık Düzeyi	t istatistiği	Olasılık
Lngsyh	I(1)	-4,957957	0,0004*	I(1)	-4,818635	0,0029*
Lnkr	I(0)	-3,255012	0,0261**	I(0)	-3.490.238	0.0587***
Lnta	I(1)	-5,30891	0,0001*	I(1)	-5,191205	0,0012*
Lngssy	I(1)	-5,811533	0,0000*	I(1)	-5,701234	0,0003*
Dgsyh	I(0)	-4,896482	0,0004*	I(0)	-4,770751	0,0032*

Not. * %1, ** %5 ve ***%10 anlamlılığı ifade etmektedir.

Birim kök testi sonuçlarına göre; lngsyh, lngssy ve lnta değişkenleri 1.farkları alındığında durağan olduğu görülürken, lnkr ve dgsyh değişkenlerinin seviye düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Değişkenlerin farklı düzeylerde durağanlığını belirten bu sonuçlara göre, modelde eş-bütünleşme ilişkisini analiz etmek için farklı düzeylerde durağanlığa izin veren ARDL sınır testinin yapılması gerekmektedir.

ARDL sınır testi yapmak için öncelikle en uygun modelin ve kurulan modele ait tanısal test ve kararlılık testleri sonuçlarının uygunluğu önemlidir. Bu amaçla belirlenen ARDL 4,3,3,3,3 modeli için tanısal test sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2

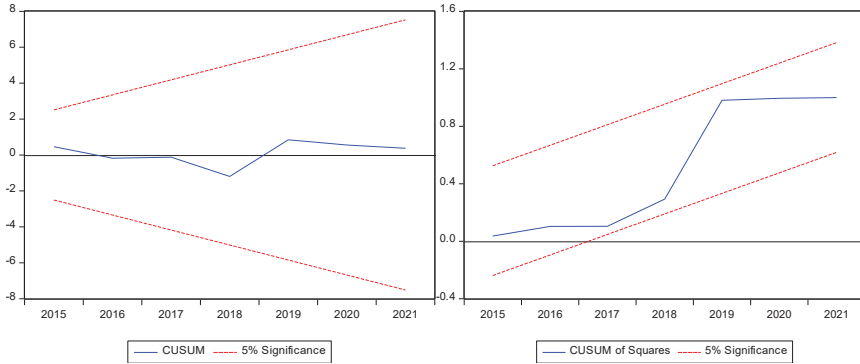
Diagnostik Test Sonuçları (ARDL 4,3,3,3,3 Modeli)

Testler	İstatistiki Değer	Olasılık Değeri
Jargue-Bera Normallik Testi	0,889621	0,641
Breusch-Godfrey LM Testi	1,152715	0,472
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi	0,591234	0,832
Ramsey RESET Testi	3,155762	0,126

Yapılan tanısal testlerin sonuçlarına göre belirlenen modelin; hata terimlerinin normal dağıldığı (Jargue-Bera Normallik Testi) ve otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM Testi), değişen varyans (Breusch-Pagan-Godfrey testi) ve spesifikasyon (Ramsey RESET Testi) sorunu yaşanmadığı görülmektedir. Son olarak modelin kararlılık testleri Cusum ve CusumQ Testleri ile analiz edilmiş ve sonuçlar Şekil 1’de verilmiştir. Buna göre, ardışık hata ve kareler toplamı belli bir güven aralığında kaldığından modelde yapısal kırılma olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Şekil 1

Cusum ve CusumQ Testleri

Uzun dönemli bir ilişkinin varlığını incelemek amacıyla yapılan ARDL sınır testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3

Sınır Testi Sonuçları (ARDL 4,3,3,3,3 Modeli)

K	F-statistic	%1 Kritik Değerler	
4	9.645517	3,29 I(0)	4,37 I(1)

Not. Kritik değerler belirlenirken 65 veri ve case 3 dikkate alınmıştır.

ARDL sınır testi sonucuna göre bulunan 9,65 F-İstatistiği değerinin %1 önem düzeyinde belirlenen I(0) ve I(1) kritik değerlerinden büyük olması H_0 hipotezi olan “değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi yoktur” hipotezinin ret edilmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla ARDL (4,3,3,3,3) Modelinde değişkenler arasında bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu aşamadan sonra aralarında eş-bütünleşme ilişkisi olan değişkenlerin uzun ve kısa dönem katsayılarını tahmin edebiliriz. Öncelikle uzun dönem katsayıları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4**Uzun Dönem Katsayılar**

Değişkenler	Katsayı	Stan.Hata	t ist.	Olasılık Değeri.
lnkr	-1,03104	0,246231	-4,187280	0,0041
lnta	2,015	0,262588	7,673615	0,0001
lngssy	1,152495	0,286161	4,027436	0,0050
dgsyh	0,004313	0,000619	6,962569	0,0002
C	0,1453	0,512400	0,283567	0,7849

Uzun dönem esneklik katsayıları incelendiğinde bütün bağımsız değişkenlerin lngsyh bağımlı değişkeni üzerinde istatistiksel olarak %1 önem düzeyinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Buna göre Doğal kaynak kirasındaki (lnkr) %1’lik bir artış, kişi başına düşen reel geliri uzun dönemde %1,03 oranında azaltmaktadır. Bu sonuç, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu açıkça göstermektedir. Yani, doğal kaynaklara aşırı bağımlılık, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bunun yanında ticari açıklık oranındaki (lnta) %1’lik bir artış, kişi başına düşen reel geliri uzun dönemde %2,015 oranında artırmaktadır. Bu bulgu, ticari açıklığın ekonomik büyümeyi desteklediğini ve İran ekonomisinin dışa açılarak kaynak lanetinden kurtulma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu katsayının oldukça yüksek olması, ticaret politikalarının ekonomik büyüme üzerinde güçlü bir araç olabileceğine işaret etmektedir. Sabit sermaye yatırımlarındaki %1’lik artış, kişi başına düşen reel geliri %1,15 oranında artırmaktadır. Bu sonuç, sermaye birikiminin İran ekonomisinde büyüme için önemli bir itici güç olduğunu ortaya koymaktadır. Sabit sermaye yatırımları, ekonomik çeşitliliği ve üretim kapasitesini artırarak büyümeyi destekleyebileceğini söylemek mümkündür. Son olarak Kişi başına düşen GSYH’nın bir önceki dönem değeri (dgsyh), mevcut dönem ekonomik büyüme üzerinde çok düşük pozitif bir etki yaratmaktadır. Bu durum, ekonomik büyümenin kısmen kendi geçmiş trendleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Son olarak yapılan hata düzeltme modeli sonuçlarına Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5

Kısa Dönem Katsayılar ve Hata Düzeltme Modeli (ARDL 4,3,3,3 Modeli)

Değişkenler	Coefficient	t-Statistic	Prob.
D(lngsyh(-1))	-1,10911	-6,18868	0,0005
D(lngsyh(-2))	-0,77441	-5,13424	0,0013
D(lngsyh(-3))	-0,74940	-6,20615	0,0004
D(dgsyh)	8.55005	72,36472	0,0000
D(dgsyh(-1))	-0,00013	-6,59032	0,0003
D(dgsyh(-2))	-6.08005	-5,83622	0,0006
D(lnkr)	-0,01861	-6,64764	0,0003
D(lnkr(-1))	0,03440	6,45409	0,0003
D(lnkr(-2))	0,01994	4,63178	0,0024
D(lnta)	0,04372	6,44892	0,0004
D(lnta (-1))	-0,05082	-4,83967	0,0019
D(lnta (-2))	-0,04796	-5,30821	0,0011
D(lngssy)	0,05301	8,09909	0,0001
D(lngssy (-1))	-0,00497	-0,78205	0,4598
D(lngssy (-2))	0,01840	2,57887	0,0365
ECM(-1)*	-0,07182	-9,96047	0,0000

Hata düzeltme modelinde hata katsayısı olarak ifade edilen gecikmeli ECM değerinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması kısa dönemli ilişkinin varlığını doğrulamaktadır. Buna göre katsayının negatif olması kısa dönemde hata teriminde oluşan sapmaların ilerleyen dönemlerde telafi edileceğini ve tekrar dengeye geleceğini ifade etmektedir. Tablo 5’te verilen sonuçlara göre, ECM_{t-1} katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olup (-0,07) olarak hesaplanmıştır. Buna göre modelde oluşan sapmanın her dönemde %7’si düzelmektedir. Kısa dönem katsayılarına bakıldığında ise, kaynak kiralari değişkeninin (lnkr) seviye katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı iken birinci ve ikinci gecikmeli değerleri pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ticari açıklık oranı (lnta) değişkeni de seviye katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı iken birinci ve ikinci gecikmeli değerleri negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Yapılan analizler genel olarak değerlendirildiğinde kurulan modelin tanınal testlerden geçtiği ve değişkenler arasında uzun dönemli bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Uzun dönem esneklik katsayılarının da istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Kaynak kiralari değişkeni (Inkr) katsayısının negatif olması (-1,03) İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Ticari açıklık oranı değişkeni (Inta) katsayısının pozitif olması ise İran ekonomisinde var olan kaynak laneti etkisinin dış ticaretin desteklenmesi ile elimine edilebileceğini ve hatta kaynak nimetine dönüşebileceğine dair işaretler vermektedir. Ticari açıklık oranı değişkeni (Inta) değişkenine ait esneklik katsayısının yüksek olması (2,015) bu çıkarımı doğrular niteliktedir. Bunun yanında İran ekonomisinde fiziki sermayenin (Ingssy) ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi (1,15) bulunmaktadır.

7. Sonuç

Bu çalışma, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerliliğini ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamıştır. 1990-2021 yılları arasında yıllık verilere dayalı olarak yapılan ARDL sınır testi sonuçları, İran ekonomisinde kaynak laneti hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Araştırma bulguları, doğal kaynak gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğunu, ancak ticari açıklığın bu olumsuz etkiyi hafifletme potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Özellikle ticari açıklık değişkeninin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunması, İran'ın ekonomik büyümesini destekleyecek önemli bir politika aracı olarak dış ticaretin rolüne işaret etmektedir. Ticari açıklık, hem ihracat ürünlerini çeşitlendirme hem de üretimde teknolojik gelişime erişim imkânı sunarak, doğal kaynak bağımlılığını azaltabilir ve kaynak zenginliğini bir lanetten ziyade bir nimete dönüştürebilir. Bu sonuç, ticaret serbestleşmesinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgulayan literatürle uyumludur (örneğin, Sachs ve Warner, 1995; Majumder vd., 2020).

Bununla birlikte, İran ekonomisinde sabit sermaye yatırımlarının da büyümeyi desteklediği görülmüştür. Sabit sermaye birikiminin artırılması, ekonomik çeşitliliği destekleyerek doğal kaynak bağımlılığını daha da azaltabilir. Doğal kaynak gelirlerinden oluşturulacak yatırım fonlarının sanayi

ve hizmet sektörlerini desteklemek için kullanılması, büyüme üzerindeki olumlu etkileri daha da güçlendirebilir.

Araştırma bulguları, İran ekonomisinin kaynak lanetinden kurtulabilmesi için kurumsal yapıların güçlendirilmesi, ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonomik çeşitliliğin artırılması gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca, uzun yıllardır devam eden ekonomik yaptırımların, İran'ın dış ticaret potansiyelini sınırlayarak kaynak lanetinin etkilerini daha da derinleştirdiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, yaptırımları azaltacak bir dış politika stratejisi geliştirmek, İran ekonomisinin hem ticaret kapasitesini artırmasını hem de büyüme performansını iyileştirmesini sağlayabilir.

Bu çalışma, İran özelinde kaynak laneti ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi ele alan sınırlı literatüre katkı sunmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, kurumsal kalite, yolsuzlukla mücadele ve insan sermayesinin kaynak laneti üzerindeki etkilerini ele alarak bu alandaki bilgi birikimini daha da genişletebilir. Ayrıca, doğal kaynakların etkisini azaltmak için uygulanabilecek alternatif politikaların karşılaştırmalı analizleri yapılabilir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ahmed, K., Mahalik, M. K., & Shahbaz, M. (2016). Dynamics between economic growth, labor, capital and natural resource abundance in Iran: An application of the combined cointegration approach. *Resources Policy*, 49, 213-221. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.06.005>
- Alexeev, M. & Conrad, R. (2009). The elusive curse of oil. *The review of Economics and Statistics*, 91(3), 586-598. <https://doi.org/10.1162/rest.91.3.586>
- Alssadek, M., & Benhin, J. (2023). Natural resource curse: A literature survey and comparative assessment of regional groupings of oil-rich countries. *Resources Policy*, 84. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103741>
- Ampofo, G. K. M., Cheng, J., Asante, D. A. ve Bosah, P. (2020). Total natural resource rents, trade openness and economic growth in the top mineral-rich countries: New evidence from nonlinear and asymmetric analysis. *Resources Policy*, 68. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101710>
- Apergis, N. & Payne, J. E. (2014). The oil curse, institutional quality, and growth in MENA countries: Evidence from time-varying cointegration. *Energy Economics*, 46, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.08.026>
- Arezki, R. & Van der Ploeg, F. (2011). Do natural resources depress income per capita?. *Review of Development Economics*, 15(3), 504-521. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2011.00623.x>
- Arin, K. P., & Braunfels, E. (2018). The resource curse revisited: A Bayesian model averaging approach. *Energy Economics*, 70, 170-178. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.12.033>
- Auty, R. & Warhurst, A. (1993). Sustainable development in mineral exporting economies. *Resources Policy*, 19(1), 14-29. [https://doi.org/10.1016/0301-4207\(93\)90049-S](https://doi.org/10.1016/0301-4207(93)90049-S)
- Auty, R. (1993). *Sustaining development in mineral economies: the resource curse thesis*, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203422595>
- Balassa, B. A. (1980). *The process of industrial development and alternative development strategies* (Working Paper No. 141). World Bank.

- <http://documents.worldbank.org/curated/en/575571468739193023/The-process-of-industrial-development-and-alternative-development-strategies>
- Belaid, F., Dagher, L. & Filis, G. (2021). Revisiting the resource curse in the MENA region. *Resources Policy*, 73. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102225>
- Cavalcanti, T.V.D.V., Mohaddes, K. & Raissi, M. (2011). Growth, development and natural resources: New evidence using a heterogeneous panel analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 51(4), 305-318. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2011.07.007>
- Corden, W. M., and Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825-848. <https://doi.org/10.4337/9781035334643.00029>
- Dell'Anno, R., & Maddah, M. (2022). Natural resources, rent seeking and economic development. An analysis of the resource curse hypothesis for Iran. *Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies*, 15(1), 47-65.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of The Econometric Society*, 49(4), 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Doru, Ö., & Düşünceli, F. (2021). Türkiye’de ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: ARDL sınır testi ve nedensellik analizi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 37-54. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2021.003>
- Dou, S., Wang, X., Shi, J., & Sannah Gbolo, S. (2024). The role of trade openness and labour productivity on mineral rents: evidence from East Asian countries. *Applied Economics*, 1-12. <https://doi.org/10.1080/0036846.2024.2342076>
- Fan, R., Fang, Y. & Park, S. Y. (2012). Resource abundance and economic growth in China. *China Economic Review*, 23(3), 704-719. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2012.04.007>
- Frankel, J. A. (2012). The natural resource curse: A survey of diagnoses and some prescriptions. R. Arzeki ve Z. Min (Ed.), *Commodity Price Volatility and Inclusive Growth in Low-Income Countries* (s.7-34). IMF.

<https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781616353797/ch002.xml>

- Henry, A. (2019). Transmission channels of the resource curse in Africa: A time perspective. *Economic Modelling*, 82, 13-20. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.05.022>
- Kim, D. H., & Lin, S. C. (2017). Natural resources and economic development: new panel evidence. *Environmental and resource economics*, 66, 363-391. <https://doi.org/10.1007/s10640-015-9954-5>
- Li, C. & Gong, K. (2023). Does the resource curse hypothesis hold in China? Evaluating the role of trade liberalisation and gross capital formation. *Resources Policy*, 86, 103975. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103975>
- Majumder, M. K., Raghavan, M. & Vespignani, J. (2020). Oil curse, economic growth and trade openness. *Energy Economics*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104896>
- Malik, M. A. & Masood, T. (2022). Analysing the impact of oil capital on economic growth in West Asia and North African countries. *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*, 16(1), 107-120. <https://doi.org/10.1504/IJEPEE.2022.124656>
- Matallah, S. (2020). Economic diversification in MENA oil exporters: Understanding the role of governance. *Resources Policy*, 66. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101602>
- Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. *The economic journal*, 116(508), 1-20. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01045.x>
- Mobarak, A. & Karshenasan, A. (2012). The impact of institutional quality on relation between resource abundance and economic growth. *Iranian Economic Review*, 16(32), 95-110. <https://doi.org/10.22059/ier.2012.32740>
- Namahoro, J. P., Qiaosheng, W., & Hui, S. (2023). Economic growth, natural resource rents, and business openness nexus in regions and income levels of Africa: evidence from recent panel estimators. *Mineral Economics*, 36(4), 583-598. <https://doi.org/10.1007/s13563-022-00362-y>

- Nejati, M., & Bahmani, M. (2020). The economic impacts of foreign direct investment in oil and gas sector: A CGE analysis for Iranian economy. *Energy strategy reviews*, 32, 100579.
- Nurkse, R. (1952). Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review*, 42(2), 571-583. <https://www.jstor.org/stable/1910629>
- Ofori, P. E. & Grechyna, D. (2021). Remittances, natural resource rent and economic growth in Sub-Saharan Africa. *Cogent Economics & Finance*, 9(1) <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1979305>
- Omolade, A., & Ngalawa, H. (2014). Oil revenue and manufacturing sector growth in Africa's oil-exporting countries. *Journal of Economic and Financial Sciences*, 7(3), 925-944. <https://hdl.handle.net/10520/EJC164668>
- OPEC, Organization of the Petroleum Exporting Countries (2024). *Annual Statistical Bulletin*, <https://publications.opec.org/asb>
- Pan, K., Cheng, C., Kirikkaleli, D. & Genç, S. Y. (2021). Does financial risk and fiscal decentralization curb resources curse hypothesis in China? Analyzing the role of globalization. *Resources Policy*, 72. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102020>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Redmond, T. & Nasir, M. A. (2020). Role of natural resource abundance, international trade and financial development in the economic development of selected countries. *Resources Policy*, 66. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101591>
- Romer, D. (1996). *Advanced Macroeconomics*. McGraw-Hill.
- Rostow, W. W. (1959). The stages of economic growth. *The Economic History Review*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.2307/2591077>
- Sachs, J.D. & Warner, A.M. (1995). *Natural Resource Abundance and Economic Growth* (Working Paper No. 5398). National Bureau of Economic Research. <https://uwamicroeconomics.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/04/natural-resource-abundance-and-economic-growth-sachs-and-warner-1997.pdf>

- Smith, B. (2015). The resource curse exorcised: Evidence from a panel of countries. *Journal of development economics*, 116, 57-73. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2015.04.001>
- Wijnbergen, S. V. (1984). The Dutch disease': A disease after all?. *The Economic Journal*, 94(373), 41-55. <https://doi.org/10.2307/2232214>
- Vespignani, J., Raghavan, M., & Majumder, M. K. (2019). Oil curse, economic growth and trade openness. *Globalization and Monetary Policy Institute Working Paper*, (370).
- World Bank (2024). World development indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Yaduma, N., Kortelainen, M. & Wossink, A. (2013). *An investigation of oil curse in OECD and Non-OECD oil exporting economies using green measures of income*. Economics Discussion Paper Series 1321, The University of Manchester. <https://ideas.repec.org/p/man/sespap/1321.html>
- Yang, Q. & Song, D. (2019). How does environmental regulation break the resource curse: Theoretical and empirical study on China. *Resources Policy*, 64. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101480>
- Yılancı, V., Turkmen, N. C. & Shah, M. I. (2022). An empirical investigation of resource curse hypothesis for cobalt. *Resources Policy*, 78. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.102843>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 79-113
Geliş Tarihi: 30.10.2024
Kabul Tarihi: 22.03.2025
DOI: 10.33201/iranian.1576313
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran Devrimi'ni Türkiye'den Okumak: Yeniden Millî Mücadele ve Tevhid Dergileri Özelinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Elif YAZICI*

Öz

1979 yılında meydana gelen İran İslam Devrimi, şüphesiz 20. yüzyılın dini motivasyonlu önemli siyasi olaylarından biridir. Pehlevi rejimi altında varlık göstermeye çalışan Şii ulemanın Muhafazakârlar, Merkezçiler ve Radikaller olarak üç ayrı gruba ayrıldığı görülmektedir. Radikaller olarak adlandırılan ve Ayetullah Humeyni'nin baş aktörlüğünü yaptığı grup, öncesinde Ak Devrime karşı çıkmış ve sonrasında yönetime baş kaldırarak 1979 yılında İran İslam Devrimini gerçekleştirmişlerdir. Bu devrimle birlikte İran'da Pehlevi rejiminin mirası olarak görülebilecek birçok unsur, Humeyni'nin getirmiş olduğu Velayet-i Fakih teorisi ve Şii din düşüncesinin lokomotifliğini yaptığı bir dönüşüm kampanyası yaşayarak İran'ın sosyal ve siyasal atmosferinden dışlanmışır. İran'da devrimin başarılı bir şekilde neticelenmiş olması ve getirdiği yeni din-şariat eksenli yaşam tarzı, çevre Müslüman toplumları tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Dönemin basın yayın organlarında İran İslam Devrimini konu alan çokça yazı ve analiz yayınlanmış ve devrim olumlu ve olumsuz değerlendirmelerle dünya gündemini uzun bir süre meşgul etmiştir. İran Devrimini ilgi ile takip eden ülkelerden biri de Türkiye olup özellikle dönemin İslamcı dergileri, devrim sürecini sayılarında çokça işlemişlerdir. Bu çalışmada Türkiye'de yayımlanıp devrimi konu edinen 1978-80 arası dergiler taranmış ve aralarından devrime iki farklı bakış açısı getiren Yeniden Millî Mücadele ve Tevhid dergileri seçilerek Türk kamuoyunun bir kısmının devrime olan yaklaşımı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran İslam Devrimi, Humeyni, Tevhid, Yeniden Millî Mücadele, Görüş.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, elifyazici1919@gmail.com, İzmir, Türkiye, ORCID: 0009-0006-9117-3645

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Reading the Iranian Revolution from Turkey: A Comparative Analysis of the Journals Yeniden Milli Mücadele and Tevhid

Elif YAZICI*

Abstract

The 1979 Iranian Islamic Revolution was undoubtedly one of the most significant religiously motivated political events of the 20th century. Under the Pahlavi regime, the Shiite clergy in Iran was divided into three distinct groups: Conservatives, Centrists, and Radicals. The Radical faction, led by Ayatollah Khomeini, had previously opposed the White Revolution and later initiated an uprising that culminated in the Iranian Islamic Revolution of 1979. This revolution led to the systematic removal of various elements associated with the Pahlavi legacy, as Khomeini's Velayat-e Faqih theory and Shiite religious thought became the driving forces behind a comprehensive transformation campaign. As a result, Iran's social and political landscape underwent a profound shift. The revolution's success and the establishment of a new socio-political order based on Islamic law and governance sparked widespread reactions among Muslim societies. The event was widely covered in contemporary media, with extensive analyses and commentaries presenting both supportive and critical perspectives, keeping the revolution at the center of global discourse for an extended period. Turkey was among the countries that closely followed these developments, and in particular, its Islamist periodicals devoted significant attention to the unfolding events. This study examines periodicals published in Turkey between 1978 and 1980 that engaged with the Iranian Revolution. Among them, Yeniden Millî Mücadele and Tevhid were selected for their contrasting perspectives on the revolution, offering insight into the broader Turkish public discourse on the issue.

Keywords: Iranian Islamic Revolution, Khomeini, Tawhid, Renewed National Struggle, Opinion.

* MA Student, Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, elifyazici1919@gmail.com, Izmir, Türkiye, ORCID: 0009-0006-9117-3645

1. Giriş

İran, mezhebi kimliği olan Şiiliği tarih boyunca merkezine alarak hem siyaseten hem de diyaneten bu kimliğini diri tutma çabasında olan bir ülke olmuştur (Kolsuz, 2017, ss. 18-19). Geçmişten bugüne siyasette ve ülkeler arası ilişkilerde etkisinin fazlaca görülmesi açısından Şiilik, İran'da mezhebi önemini korumaya devam etmektedir.

İran'ın Şiileşmesinde ve Şiiliğin kalıcı olmasında önemli bir rol oynayan Safevi devleti, bu kalıcılığı ulema hareketleri ile destekleyerek sağlayabilmiştir (Hıttı, 1937/2011, s. 968). Özellikle Şah İsmail'in İran'ı tam manasıyla bir İsnaaşeriyeye yurdu haline getirmesi, Sünni ulemanın ülke dışı edilip Şii ulemanın ön plana çıkarılmasıyla gerçekleştirilmiştir (Daftary, 2013/2020, ss. 108-110). Uzun yıllar devam eden bu politika 1925 yılında İran'da yönetimi ele alan Pehlevi devletinin uygulamalarıyla önemli ölçüde güç kaybetmiştir. Pehlevi devleti ile Şiiliğin ve Şii ulemanın geri plana itilerek mezhepçi politikalara son verilmesi ülkede kimi kesimlerde rahatsızlık yaratarak tepkilere yol açmıştır. Bu tepki zamanla daha da büyümüş ve en sonunda da Ayetullah Humeyni (Ayrıca bkz. Amirpur, 2011/2020) önderliğinde bir İslam devriminin gerçekleşmesine yol açmıştır (Cleveland, 2004/2015, ss. 468-475).

Tarihi ve mahiyeti açısından İran devrimi, dönemin pek çok ülkesi tarafından ilgi odağı olmuştur. Gerek komşuluk ilişkileri gerekse Müslüman kesimin yoğunluğu sebebiyle devrim hakkında birden çok yorum çeşitliliğinin bulunduğu ve bu çeşitliliği basın-yayın yoluyla en fazla iletmeye çalışan ülkelerden biri de Türkiye'dir. Ülke içerisinde yayımlanan, dönemin gazete ve dergileri incelendiğinde devrimin kendisini ön plana çıkardığı yerin, dergiler olduğu görülmektedir.

"1978-1990"¹ arası, yani devrimin yaşandığı tarihler aralığında faaliyet gösteren dergiler incelendiğinde, birçok derginin devrimi kapsamlı bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Bu süreçte, devrime geniş yer ayıran ve görüşlerini açık bir biçimde ortaya koyan dönemin önde gelen yayınları

¹ Bu tarih aralığı, 2020 yılında yayınlanan Hülya Özkan, "İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye Etkileri: 1978-1990 Yılları Arasında Türkiye'de Yayımlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme", Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, Doktora Tezinden alınmıştır.

arasında, makalenin de konusu olan Yeniden Millî Mücadele (YMM) ve Tevhid dergileri öne çıkmaktadır. Daha önce dergiler üzerinde yapılan çalışmaların bulgularından hareketle, bu makalede YMM ve Tevhid dergileri detaylı şekilde analiz edilmiş, İran İslam Devrimi'ne yaklaşımları ve devrimin ideolojik etkisi kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

İran Devrimi ve Türkiye ilişkileri üzerine genel, İran Devrimi ve Türk basını üzerine ise özel olarak literatürde pek çok çalışma mevcuttur (Ayrıca bknz. Özkan, 2020; Yılmaz, 2020; Çetin, 2022; Arslan, 2023). Mevcut literatür, bu makalenin konusuna katkı sağlamakla birlikte, ele aldığı konular ve boyutlar büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Ancak bu çalışma, İran İslam Devrimi'ne yönelik bakış açılarını merkeze alarak, YMM ve Tevhid dergilerinin sağ kesimin farklı boyutlarına nasıl evirildiğini, bu evirilmenin hangi sebeplere dayandığını ve nasıl gerçekleştiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, dönemin dergilerinin devrimi genellikle sağ, antikomünist ve antiemperyalist bir perspektiften ya da sol, komünist, kapitalist bir çizgide ele aldığı görülmektedir. Ancak bu çalışmada, aynı ideolojik temelde yer alan YMM ve Tevhid dergilerinin İran İslam Devrimi karşısındaki farklı yaklaşımları ortaya konulmaya çalışılmış, Şiilik bağlamında devrimin mezhepsel yönünün de bu yayınlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu farklılaşma ve mezhepsel etkinin gün yüzüne çıkarılmasının alana önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Aynı zamanda bu çalışma, sadece iki derginin farklı boyutlara evrilme sürecini ortaya koymakla kalmayıp, Türk kamuoyunun İran İslam Devrimi'ne bakışını iki farklı ideolojik perspektiften inceleyerek özgün bir katkı sunmayı amaçlamıştır. Böylece, İran İslam Devrimi'nin Türkiye'de sağ düşünce üzerindeki etkisi detaylı şekilde incelenerek, literatürde eksik kalan ve yeterince ele alınmamış bu yön ön plana çıkarılmaya çalışılmış ve sağ ideolojinin nelere dayandığına dair yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlamıştır.

2. Yeniden Millî Mücadele Dergisi'nin İran İslam Devrimi'ne Bakışı

2.1. YMM Dergisinin Kısa Tarihi, Görüşleri ve Özellikleri

Yeniden Millî Mücadele dergisi, adını kendi kurucularının oluşturduğu hareketten almaktadır. Bu dergi 1967 yılında Konya'da milli ve dini hassasiyetlerle kurulan, Yeniden Millî Mücadele Hareketi adında bir grup tarafından çıkarılmıştır. 3 Şubat 1970 tarihinde de YMM dergisinin ilk sayısı yayımlanmıştır (Rigiderakhshan, 2022, s. 266).

Hareketin ve derginin görüşleri Türkiye'de 1967-1980 dönemi olayları etrafında şekillenmiştir. Bu dönemlerde yaşanan siyasi içerikli olaylar karşısında hareket, toplum içerisinde yaşanan karışıklıklara sessiz kalmak istememiştir. Bu yüzden hareket ilk nüvelerini, aynı yıllarda ve aynı okullardan mezun olmuş birkaç gencin çözüm yolları aramak için Afyon'da bir araya gelmesiyle atmıştır. Aynı zamanda Afyon grubunun yolu aynı amacı güden Konyalı bir grupla kesişmiş ve bir araya gelen gençler milli ve dini görüşler çerçevesinde çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Önceleri evlerde gerçekleşen bu çalışmalar ilerleyen zamanlarda ev ile sınırlı kalmayarak ileri seviyeye taşınmış, haftalık kültür çalışmaları ve seminerler yapmaya başlamışlardır. Yapılan çalışmalar yaklaşık üç yıl kadar harekete isim koyulmadan devam etmiştir. Bu üç yıl içinde neredeyse ülkenin bütün illerinde teşkilatın parçaları şekillenmiş ve bu parçalar zamanla birleşerek bütünü oluşturmuştur. Böylece hareket, Aykut Edibali liderliğinde 18 Kasım 1967'de Konya'da Mücadele Birliği derneği olarak resmi bir şekilde kurulmuştur. Hareketin kurucu ve savunucu kadrosunu, Aykut Edibali, Yavuz Aslan Argun, İrfan Küçükköy, Kemal Yaman, Mevlüt Baltacı, Mevlüt İslamoğlu, Mehmet Aydın, Hasan Elmas, Mustafa Alptekin, oluşturmaktadır. (Araba, 2009, ss. 48-50).

Hareketin dayandığı ilke ve görüşlere gelince YMM hareketi tek partili dönemde baskı altına alınan muhafazakâr kesime ses olmak, soğuk savaş döneminin Türk gencinin ve ülkenin üzerinde bıraktığı komünizmin olumsuz etkilerini düzeltmektir. Grubun dayandığı ilkeler de buna göre şekillenmiştir. YMM hareketinin prensipleri; antisyonist, antikomünist, antikapitalist, milli değerlere bağlı ve İslam'a saygılı olmaktır (Hareketi ve görüşlerini daha detaylı bir şekilde anlamak adına Ayrıca bkz. Çebi, 2021). Aynı zamanda 'ilmi Sağ, İnkılap ilmi' kavramları da hareketin çokça kullandığı ve savunduğu prensiplerdendir (Yalçın, 2019, s. 158). Bu prensipler üzerine

görüşlerini geliştirmişler ve yayımladıkları çalışmalar da bu görüşler üzerine olmuştur. Hareketin yayımlanan çalışmalarına bakıldığında ön plana çıkan görüşleri daha çok ‘din’ ve ‘dış politika’ hakkındadır.

Gerek soğuk savaş dönemi gerek dış ülkelerde yaşanan siyasal olaylar ve bu olayların Türkiye’ye yansması harekette belli başlı bir dış politika görüşü geliştirmiştir. Bu durumlar, dış politikanın YMM hareketi üzerindeki bir yansması olarak da değerlendirilebilir. Örneğin YMM dergisinin sayılarının geneli incelendiğinde diğer ülkelerde yaşanan siyasal olaylara karşı Türkiye’yi önlem alma konusunda sürekli uyarmış ve bu yönde bir politika geliştirmesini istemiştir. Derginin bu çerçevede ele aldığı konulardan biri, İran Devrimi ve bu devrimin Türkiye’ye yansımalarıdır. Bu konu dergi ışığında diğer bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Derginin kadrosu ve ideolojik çizgisi ele alınmak istendiğinde, sahibi YMM hareketinden Ömer Ziya Belviranlı ve İrfan Küçükköy’dür. Derginin başyazarı ve yazı işleri müdürü ise Aykut Edibali’dır. Dergide yer alan başlıklardan bazıları; Lozan Tavizleri Açıklansın (Yeniden Millî Mücadele, 1970, [25], s. 1), Bütün Milliyetçiler Milli Cephede Birleşiniz (Yeniden Millî Mücadele, 1970, [33], s. 1), İslam’ı Saran Tehlike Siyonizm (Yeniden Millî Mücadele, [35], 1970, s.1) Komünizm Namus ve Hayatını Tehdit Ediyor (Yeniden Millî Mücadele, 1970, [32], s. 1), İran’daki karışıklık Türkiye’yi Tehdit Ediyor (Yeniden Millî Mücadele, 1979, [469], s. 1) şeklindedir. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere dergi, milliyetçi, devletçi, muhafazakâr ve sağ çizgide yer almıştır.

Sayı bakımından oldukça zengin olan YMM dergisi ve grubu 1980 yılının başlarında dağılma sürecine girmiştir. Bu dağılmaya sebep olarak gösterilen birtakım iddialar mevcuttur. Kimine göre bu, hareket içindeki liderlik tartışmasından, kimine göre birkaç hareket mensubunun derin devlet ile ilişkisinin olmasından, kimine göre de bazı mensupların siyasi hayata atılma isteğinden kaynaklanmaktadır (Araba, 2009, s. 67). Bu zamanlarda ortaya çıkan İslamcı akımlar ve savunucuları, hareketin bazı mensuplarını etkilediği ve bu mensupların radikal İslamcı kesime doğru yöneldikleri de iddialar arasındadır (Selçuk, 2023, ss. 214-215). Az veya çok bu faktörlerin etkisiyle hareketten kopmalar yaşanmış ve 1970’li yılların sonunda hareket dağılma sürecine girmiştir. Hareketin bünyesinde kalan kişilerde siyasete atılıp parti kurarak varlıklarını devam ettirmişlerdir (Yalçın, 2019, s. 155).

2.2. YMM Dergisinde İran İslam Devrimi

1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam devrimi, YMM dergisinin dış politika ekseninde en fazla üzerinde durduğu konular arasında yer almıştır. Derginin İran ile alakalı sayıları baştan sona incelendiğinde sadece devrimi değil devrimden önceki ve sonraki siyasi olayları da konu edindiği görülmüştür. Örneğin derginin 2. Cilt 104. Sayısının başlığı “İran-İrak anlaşmazlığı ve Türkiye'nin yapması gereken” şeklindedir. Bu ve buna benzer şekillerde İran, dergide dış politika kapsamında pek çok şekilde konu edilmiştir. Bu konular arasında İran İslam Devrimi önemli bir yer tutmaktadır. Derginin devrim hakkındaki görüşü, devrime ayrılan başlıkların incelenmesiyle anlaşılır hale gelmektedir. YMM dergisinin devrim hakkında oluşturduğu başlıklardan en dikkat çekenleri şu şekildedir:

Tablo 1

YMM dergisinde İran İslam Devrimi ve Türkiye'ye Etkileri Hakkındaki bazı başlıklar

CİLT	SAYI	TARİH	BAŞLIK
9.	424.	21 MART 1978	İSLAM ORDULARI İRAN'A GİRERKEN...
9.	434.	30 MAYIS 1978	İRAN NEREYE SÜRÜKLENİYOR?
9.	463.	19 ARALIK 1978	İRAN'DA KANLI OLAYLARIN ÖNÜNE GEÇİLEMİYOR
9.	467.	16 OCAK 1979	ŞAH'IN İRAN'DAN AYRILIŞI GEZİ Mİ KAÇIŞ MI OLACAK?
9.	468.	30 OCAK 1979	ŞAH GİTTİ OLAYLAR SÜRÜYOR
9.	468.	30 OCAK 1979	İRANDA'KI KARGAŞA TÜRKİYE'Yİ NASIL ETKİLEYECEK?
9.	468.	30 OCAK 1979	İRAN'DAKİ OLAYLAR TÜRKİYE'NİN GÜVENLİĞİNİ TEHDİT EDİYOR
10.	470.	6 ŞUBAT 1979	İRAN'DA SON GELİŞMELER VE TÜRKİYE İÇİN ÇALAN TEHLİKE ÇANLARI
10.	472.	20 ŞUBAT 1979	EMPERYALİZMİN İRAN OYUNU
10.	473.	27 ŞUBAT 1979	HUMEYİNİ YÖNETİMİ ELE GEÇİRDİ AMA ÜLKEDEKİ KARGAŞA YENİ BOYUTLAR KAZANIYOR
10.	482.	1 MAYIS 1979	TÜRKİYE İRAN'I SARAN İÇ SAVAŞ TEHLİKESİYLE KARŞI KARŞIYA
10.	482.	1 MAYIS 1979	İRAN'DAKİ İÇ SAVAŞ TEHLİKESİ VE TÜRKİYE
10.	490.	26 HAZİRAN 1979	İRAN'DAKİ İLİŞKİLER VE CHP İKTİDARININ ÇIKMAZI
10.	496.	7 AĞUSTOS 1979	İRAN YÖNETİMİ HALA ÇIKMAZDA
10.	500.	4 EYLÜL 1979	İRAN İÇ SAVAŞ EŞİĞİNDE
11.	522.	5 ŞUBAT 1980	ORTADOĞU VE TÜRKİYE

Not. Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'de YMM dergisinin devrimle ilgili ve çoğunlukla Türkiye'yi ilgilendiren başlıkları yer almaktadır. Derginin 528 sayısının hepsi incelendiğinde 1978-1980 arası neredeyse 70 küsur başlığı İran İslam Devrimi'ne ayrılmıştır. Yukarıdaki tabloda ise daha çok Türkiye ile ilgili olan ve derginin devrim hakkındaki görüşlerini yansıtan başlıklar verilmiştir.

Başlıklardan hareketle yazıların içeriği incelendiği zaman YMM dergisinin, devrime karşı olumsuz bir tavır takındığını söylemek mümkündür. Kurulduğu andan itibaren milliyetçi-muhafazakâr çizgisini korumaya özen gösteren ve gittikçe milliyetçi tarafı ağır basan bu hareket (Rigide-rakhsan, 2022, ss. 266-267), başlıklardan da anlaşılacağı üzere devrime çok da olumlu yaklaşmamıştır. Devrime giden süreci ve devrim zamanını dikkatli bir şekilde ele alan YMM dergisi, Hükümet ve halk arasındaki problemleri, Muhammed Rıza Pehlevi Şah’ın ülkeyi terk edip Ruhullah Musavi Humeyni’nin ülkede tekrardan etkin bir rol kazandığını, devamında da gerçekleşen devrimi hem siyasal hem de sosyal açıdan eleştiriye tabi tutmuştur.

Başlıklar detaylı şekilde ele alınacak olunursa, “İran Nereye Sürükleniyor?” başlığının detayına inildiği zaman, YMM dergisi İran’da Halk ve devlet arasında bir çatışma yaşandığını savunup bu çatışmanın sebebini de Şah’ın batılılaşmasına, emperyalist güçlerin tesiri altında kalmasına ve İslam’dan uzaklaşmalarına bağladıkları görülmektedir. Aynı zamanda bu çatışma hususunda dergi, Türkiye’yi de İran’la ilişkiler hususunda sıkça uyarmıştır.

“Şah’ın İran’dan Ayrılışı Gezi mi kaçış mı olacak?” adlı başlıkta YMM ekibi, devrimin ayak izlerini giderek hissetmeye başlamış olmalı ki burada, Hükümetin yaşanan olaylara karşı çaresiz kaldığını, Humeyni ve destekçilerinin Şah’ın ülkeyi terk etmesini, eğer etmezse problemi silah zoruyla çözmeye çalışacaklarını belirtmiştir. Silah zoruyla problemlerin çözülmesini kaleme almalarındaki asıl amaç, Humeyni ve yandaşlarının radikal yönünü ortaya çıkarmaktır. Bu tarihten sonra İran ve iç karışıklıkları dergiye daha fazla konu olmaya başlamıştır.

“İran’daki Olaylar Türkiye’nin Güvenliğini Tehdit Ediyor” adlı başlıkta ise Şah’ın ülkeden ayrılışı ve Humeyni’nin ülkeye dönmesinin sonuçları kaleme alınmıştır. Bu dönüşün ertesinde yaşanan devrim süreci, dergiyi endişeli bir sürece sokmuştur. Çünkü yaşanan olaylar esnasında Türkiye’de bazı kesimlerin benzeri bir devrim arzulaması, buna karşılık devrim karşıtı grupların söylemleri ülke içerisinde bir çatışma ve iç karışıklığı halinin meydana gelebileceği dergi tarafından yürütülen tahminlerin başında gelmektedir. Dergi, yaşanacak olası bir karışıklığın ayrışmaya sebep olacağı için iç siyasete, bunun yansıması olarak batı ile olan ilişkilerin zedelenmesi açısından dış siyasete zarar verebileceği konusunda da Türkiye’yi temkinli olmaya davet etmiştir.

“Humeyni Yönetimi Ele Geçirdi Ama Ülkedeki Kargaşa Yeni Boyutlar Kazanıyor” başlığı altında ise dergi, İran’ı kritik bölge olarak varsaymakta, burada yaşanan devrimi de “kaos” olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda bu kaostan sadece iç olaylarla meydana gelmediğini savunmuştur. Dergiye göre kritik bölge İran’da kaosa sebep olan en temel neden dış güçlerdir. Dergi, devrim lideri Humeyni’yi Sovyet yanlısı olarak görmüş ve Humeyni’nin Fransız gizli servislerinin himayesi altında korunduğunu savunmuştur. Bu yüzden eğer bütün olaylar batı istikametinde neticelenirse, Türkiye için yapılan haince planlar devreye sokulacaktır. Bunun dışında dergi, Şah’ı adeta bir ABD kuklası olarak görmüştür. Hatta Şah’ın ülkeyi terk etmesinin nedeni olarak da kendi çıkarlarının batı çıkarlarıyla ters düştüğü ve batının desteğini artık sırtında hissetmediğinden dolayı olduğunu savunmuştur.

Bütün bu yaşanan gelişmelere karşı YMM dergisi yazılarında Türkiye’yi hem kendi halkının birlik beraberliği hem de İran’la olan ilişkileri hususunda temkinli yaklaşıma davet eder. Çünkü gerçekleşen devrimle birlikte İran’daki iç çatışma üst seviyeye yükselmiştir. Humeyni Takımı, Komünistler, Azeriler ve Kürtçü gruplar arasında cereyan eden sürüşme, ülke içerisinde iç savaş olarak nitelenebilecek boyuta taşınmıştır. Dergi bu kargaşanın baş aktörlerini emperyalist dış güçler olarak belirler ve üzerine o dönemlerde Türkiye’de yaşanan sağ-sol, Alevi-Sünni çapındaki bölücülük faaliyetlerini de ekler. Dergiye göre İran’da yaşanan bu iç karışıklıkların temelindeki aktörler, Türkiye’de yaşanan olayların da senaryosunu yazmaktadır (Yeniden Millî Mücadele, 1979, [482], s. 3).

Buna dair dergide yer alan şu ifade, durumu daha iyi açıklamak açısından dikkate değerdir:

Gerek İran’daki olaylar gerekse güneyimizdeki birleşme hazırlığı Türkiye’yi yakından ilgilendirmektedir. Özellikle İran’da ki gelişmeler, ülke sınırlarını aşarak bütün bölgeyi etkileyecek boyutlar kazanmaktadır. Güneydoğumuz büyük bir fırtınanın eşiğindedir. Fırtınanın doğuracağı dalgalar ülkemize kadar uzanacaktır. Esasen Gaziantep, Elâzığ, Malatya ve en son Kahramanmaraş olayları tehlikenin boyutları hakkında yeterince bilgi vermiş olmalıdır. İran’daki kargaşa Türkiye’de aynen tekrarlanmak istenmektedir. Kayseri’de Humeyni’nin fotoğraflarının bulunması; Konya’da Humeyni’ye yardım için para toplanması

göstermektedir ki olaylar Türkiye’ye sıçratılmaya çalışılmaktadır. Bunun için İran’daki gelişmeler, Türkiye’nin güvenliğini çok ciddi olarak tehdit etmektedir. Durum son derece kritik ve endişe vericidir. Yöneticilerden bu endişe verici gelişmelerin tehlikesine denk düşen bir uyanıklık bekleniyor. (Yeniden Millî Mücadele, 1979, [482], ss. 4-5)

Bu çerçevede, dergi, devrimi çoğunlukla olumsuz bir çerçevede değerlendirmiş ve devrimci sürecin çeşitli toplumsal ve siyasi etkilerini ele alırken belirli kavram ve terminolojilere sıkça yer verilmiştir. Sayılar bazında, devrimle ilgili kullanılan dil ve terimler, özellikle devletin ideolojik yapısını ve dış politikadaki tutumunu sorgulayan ifadelerle yoğunlaşmıştır. Ayrıca, derginin yaklaşımında, İran İslam Devrimi’nin Türkiye’nin iç politikası üzerindeki olası etkilerine dair belirli temalar öne çıkmakta ve bu temalar, yazıların sıklığında belirgin bir şekilde izlenmektedir.

Derginin sadece İran İslam Devrimi ile sınırlı kalmayarak, etrafında konuşulduğu temalar genel hatlarıyla belirtilmek istenirse: “Sağ merkezli, Türk-İslam ülküsü, “Milliyetçi, Devletçi, Muhafazakâr, Batı karşıtı, anti-komünizm, Milli kimlik, siyaset” şeklindeki temalar ön plana çıkmaktadır. Devletçi ve milliyetçiliğin getirmiş olduğu düşünce yapısı ile dergi, sadece İran İslam Devrimi ile ilgili değil, ülke zerinde olumsuz etki bırakacak diğer siyasi ve dış politika olaylarını da eleştirmekten, Türkiye’yi temkine davet etmekten geri durmamıştır. İran devrimi dönemin siyasi-dini motivasyonlu ve yayılmacı politikası sayesinde gündeme gelen karakteristik özelliği sebebiyle, Tablo 1’de de görüldüğü üzere dergide çokça kaleme alınıp olumsuz temalarla yorumlanmıştır.

3. Tevhid Dergisinin İran İslam Devrimi’ne Bakışı

3.1. Tevhid Dergisinin Kısa Tarihi, Görüşleri ve Özellikleri

Tevhid dergisi, yayın çizgisi ve içerik itibarıyla, kendisinden önce yayımlanan Şura dergisi ile kendisinden sonra çıkan Hicret dergisi arasında bir konumda yer almakta ve bu iki yayın organı arasında bir geçiş niteliği taşımaktadır. Tevhid dergisine kaynaklık eden Şura dergisi, kurucu ve yazar kadronun çıkardığı ilk dergidir. 5 Ocak 1978 tarihinde yayım hayatına başlamıştır. İhsan Aslan, Yılmaz Yalçiner ve Ali Galip Vural derginin sahiple-

ridir. Dergi, sayı başlıkları ve içerikleri bakımından söylem analizine tabi tutulduğunda, İslamcı ve yer yer radikal çizgide yer aldığı görülmüştür.

Derginin makaleleri ve yazıları çoğunlukla “Dini siyaset, İslami kimlik, Toplumun yeniden inşası, İslam egemenliği, İslami perspektif” ifadeleri etrafında şekillenmiştir. İslam’ı hayata etkin kılma, “sağ” olanı savunma, “sol, karşıt” olanı ise geri planda bırakma derginin ilkelerini oluşturmaktadır. İslamcı çizgisi ve yönetimde düzenin İslami kurallara uygun olarak düzenlenmesi isteği itibarıyla, derginin yayımlandığı tarih aralığı boyunca ele aldığı sayı başlıklarına bakılacak olunursa: “İran Şeriat İstiyor”, “Şah’ın Müşrik Rejimine Karşı Şeriatçıların 17 Yıllık Kanlı Mücadelesi İran”, “Küfür Rejimi Devrilmeli”, şeklindedir. Daha devrim gerçekleşmeden ortada dolaşan devrim söylemlerine destek vermiş, aynı zamanda da bu devrimin etkisini Türkiye’de de görmek istemiştir (Özkan, 2020, ss. 141-142).

Derginin ilerleyen sayılarına bakıldığında ise ilk bölümün konusu olan Yeniden Millî Mücadele dergisi için tenkitlerde bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu tenkitler öncelikle Milliyetçilik ve Türkçülük kavramlarını ele alarak başlamaktadır. Dergi, 23. Sayısında “Şu Türkçülük” başlığı altına bu terimleri, tarihçelerinden bahsederek açıklamaya çalışmıştır. Şura ekibine göre Türkçülük ve Milliyetçilik, kavmiyetçiliğe yani toplum arası ayrışmaya yol açan ifadelerdir. Bu ifadelerin yabancılar tarafından toplumumuza aşılandığı fikrindedirler. Bu noktada Türkçülük kavramıyla öne çıkan dönemin yazarı Ziya Gökalp’i ve onunla aynı görüşte olan yazarları da oldukça eleştirmişlerdir.

Derginin eleştirileri ileri seviyeye ulaşarak bu yazarların birkaçının Cemalettin Afgani’den (ayrıca bkz. Kuru, 2021) etkilendiğini, Afgani’nin ise bir mason olduğunu iddia etmişlerdir. Buradan hareketle dönemin milliyetçi-muhafazakâr çizgisinde yer alan Yeniden Millî Mücadele dergisi hakkında da eleştiride bulunmuşlardır. Derginin 31. Sayısında “Mücadele Birliği Yeniden İslam’a Dönecek” başlığı altında YMM hareketinin iç karışıklığından bahsetmiştir. Şura dergisine göre bu iç karışıklığın sebebi, YMM dergisinin İslamcı çizgiden ayrılıp Milliyetçi çizgiye yönelmiş olmasıdır.

Derginin bu düşüncesine YMM dergisindeki bir yazarın yapmış olduğu yorum da kaynaklık eder. Yorum şu şekildedir: “üç yıldan beri yanlış yol takip ettik. Asıldan uzaklaştık. Yeniden İslam’a dönmemiz gerek” (Şura,

1978, [31], ss. 6-7). Şura dergisi bu yorumdan hareketle, milliyetçi çizginin hiçbir faydası olmadığı gibi daha da çok YMM hareketine zarar verdiğini düşünmüştür. Eğer sarf edilen sözler doğru ise Şura dergisine göre bu bir uyanıştır ve artık İran'daki devrimi YMM hareketinin de olumlu karşılaması gerektiğini savunmaktadır. Bu söylemlerden yola çıkarak Şura ekibinin İslamcı, devrim yanlısı ve YMM ekibine karşı perspektifi net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Derginin yazarları arasında, Selahaddin Eş Çakırgil, Ömer Yorulmaz, Yılmaz Yalçın ve Mekki Yassıkaya gibi isimler kadronun başında gelen isimlerdir. Haftalık ve 41 sayı olarak yayımlanan bu derginin basımına farklı sebeplerden dolayı 30 Ekim 1978 yılında son verilmiştir. Fakat bu durum yeni başlangıçları beraberinde getirmiş ve kapanan derginin ardından, iki ay sonra Tevhid dergisi çıkarılmaya başlanmıştır.

Bu derginin kendisinden önce ve sonra yayımlanan dergilerden farkı hem devrime giden süreci hem de devrimin yaşandığı süreci kapsıyor olmasıdır. Dergi ilk sayısını Aralık 1978'de son sayısını da Ağustos 1979'da yayımlamıştır. Derginin sahibi ise Abdulkadir Vural'dır. Derginin yazar kadrosu; Selahaddin Eş Çakırgil, M. Beşir Eryarsoy, Ali Bulaç, Hüsnü Aktaş, Fatih Uğurlu, Fatih Selim gibi önceki dergide de yazarlık yapmış isimlerden oluşmaktadır. Haftalık olarak yayımlanan Tevhid dergisi, yayımlandığı dönemde oldukça ilgi görmüş ve 40.000 tiraja kadar ulaşmıştır (İslamcı Dergiler Projesi, 2013).

Tevhid dergisi, Şura dergisinin devamı niteliğinde yayımlanan bir dergi olduğu için görüşleri açısından da Şura ile benzerlik göstermektedir. Toplamda 32 sayı olarak yayımlanan Tevhid dergisinin kapak sloganlarından hareketle detaylı bir şekilde içerik analizi yapıldığında “İran Devrimi, Humeyni, İslam, İslam Devleti, Şirk, Şeriat, Küfür, Kur'an Anayasası, Tevhit, Tağuti Düzen, Halife” gibi kavramlar etrafında şekillendiği görülmektedir. Kapak sloganları dışında derginin sayılarında işlediği konular detaylı şekilde analiz edildiğinde: “İslami Devlet, Kur'an'ı Kerim'i anlamak, Tevhid Mücadelesi, anarşizm ve faşizm karşıtlığı, İran İslam Devrimi, Afganistan ve Pakistan'daki İslamcı hareketler” şeklindeki konuların üzerinde yoğunlaştığı göze çarpmaktadır.

Sloganlardan ve içeriğinden de anlaşılacağı üzere dergi ülke içerisinde veya ülke dışında meydana gelen olayları İslamcı bir perspektifle kale-

me almış, dünya çapında ses getiren İslamcı hareketlere ise ayrı bir önem vermiştir. Dergi, İslam'ı ve İslam devletini ümmetin kurtuluşu olarak görmektedir. Bu sebeple de diğer ülkelerde yaşanan İslamcı ayaklanmalara özellikle İran İslam Devrimi'ne önemli açıdan destek vermiş ve bunu da sayılarına yansıtmıştır. Dergi Türkiye'de yaşanan siyasi gelişmelerden ötürü 1979 yılının Ağustos ayında kapanmıştır. Fakat aynı kadro sesini duyurmak üzere bu sefer Hicret adlı dergiyi kaleme almışlardır.

Hicret dergisi benzer kadro tarafından çıkarılan ve birbirinin devamı niteliğinde olan dergilerin sonuncusudur. Dergi 17 Eylül 1979 tarihinde, haftalık olarak yayımlanmaya başlamıştır. Yazar kadrosu, Selahaddin Eş Çakır, Ali Bulaç, Beşir Eryarsoy, Haluk Ülman, Eyüb Salah, Hüsnü Aktaş, Fatih Selim gibi diğer dergilerde de ön planda olan isimlerdir. Derginin işlediği konular diğer iki dergiyle benzerlik göstermekle birlikte ele aldığı başlıklar: “İran İslam Devrimi, Müslüman Rejimi, Mevdudi, İslam'a bağlılık, Afganistan-Pakistan, Suriye'deki İslam ayaklanması, Kafir Nusayriler, İslami İnkılap, Tağuti düzene karşı çıkma” şeklindedir.

Konulardan da anlaşılacağı üzere Hicret dergisi de mirasçısı olduğu Tevhid dergisi ile benzer bir İslamcı çizgide yer almıştır. Yazarları, İran İslam Devrimi'ni İslami bir cihat niteliğinde gördüklerinden dolayı, devrim bu dergide de çokça işlenen konu olmuştur. Hatta ilk sayısının kapağında Humeyni'nin fotoğrafı ve ona ait olan “İslami olmayan iktidarları devirmeliyiz” şeklindeki sözü bulunmaktadır.

Hicret dergisinin yazıları, kendisinden önceki iki dergiye nazaran daha siyasi ve radikal bir boyutla kaleme alınmıştır. Bir nevi yer almış oldukları İslamcı-radikal çizgi yüzünden kapanan Şura ve Tevhid dergisinin görüşlerini daha ileri bir boyuta taşımış ve siyasi alanda dönemin partilerine karşı boykot yazıları dahi yazmaya başlamıştır. Bu yazılan yazılar sebebiyle derginin sahibine açılan dava sonucunda dergi 21. ve son sayısını 1980 yılının Nisan ayında yayımlamış ve kapatılmıştır.

3.2. Tevhid Dergisinde İran İslam Devrimi

Tevhid dergisinin tarihçesi, yazar kadrosu ve benimsediği ideolojik çizgi detaylı bir şekilde ele alındıktan sonra, Devrime yönelik yaklaşımının incelenmesi ve devrimi sayılarında nasıl ele aldığına dair detaylı bir analiz yapılması gerekmektedir. Derginin devrime ayırdığı başlıklar şu şekildedir:

Tablo 2

Tevhid Dergisinde İran İslam Devrimi ve Türkiye'ye Etkileri Hakkındaki Bazı Başlıklar

SAYI	TARİH	BAŞLIK
1.	17 ARALIK 1978	İRAN'DA ZAFERE DUACIYIZ
1.	17 ARALIK 1978	İRAN'DA ARTIK DİNİ LİDERLER KATLEDİLİYOR
1.	17 ARALIK 1978	ERBAKAN: "İRAN HALKININ İSTEĞİNİ SAYGIYLA KARŞILAMAK GEREKİR" DEDİ.
1.	17 ARALIK 1978	İSLAMİ DEVLETTE HÜKÜMET
2.	25 ARALIK 1978	MÜSLÜMAN KIYAMI YAYILIYOR
2.	25 ARALIK 1978	İRAN HADİSELERİ VE TÜRKİYE MÜSLÜMANLARI
4.	8 OCAK 1979	"ALLAH'IN YARDIMIYLA HAREKET ZAFERE ULAŞACAK"
6.	23 OCAK 1979	ŞAH'IN ŞAHANE GİDİŞİ VE SONRASI
6.	23 OCAK 1979	İRAN MÜSLÜMANLARI HEDEF YAKLAŞTI
9.	19 ŞUBAT 1979	MÜSLÜMANLARLA İLGİLENMEK, HAYATA MÜSLÜMAN GİBİ BAKMAK HUMeyNİCİLİK MİDİR?
9.	19 ŞUBAT 1979	İRAN HALKI, İSLAM ÜMMETİNİN BİR PARÇASIDIR!
9.	19 ŞUBAT 1979	İRAN'DAKİ ZAFER BÜTÜN MÜSLÜMANLARIN ZAFERİDİR
9.	19 ŞUBAT 1979	İSLAMİ İSTİLAHLAR: CUMHURİYET, İSLAM CUMHURİYETİ
10.	26 ŞUBAT 1979	İRAN'DAN TÜRKİYE'YE
10.	26 ŞUBAT 1979	HUMeyNİ: ÖLSEK DE ÖLDÜRSEK DE CENNETE GİDERİZ
10.	26 ŞUBAT 1979	BATI, İSLAMİ HAREKETİ SİLAHLA SİNDİRMEK PEŞİNDE
12.	12 MART 1979	İRAN'IN ŞARTLARI VAR
12.	12 MART 1979	İRAN MÜSLÜMANI KISASTA HAYAT VARDIR DİYOR
12.	12 MART 1979	İSLAM DEVLETİ, YAZAR: HUMeyNİ, DÜŞÜNCE YAYINLARI
13.	19 MART 1979	"BİRLİK OLUN Kİ ANAYASAMIZIN KAYNAĞI KUR'AN OLSUN" HUMeyNİ
14.	26 MART 1979	İRAN'DA Şİİ-SÜNNİ ULEMA EL ELE VERDİ
14.	26 MART 1979	HUMeyNİ: İSLAM EZİLENLERİ KURTARMAK İÇİNDİR
16.	9 NİSAN 1979	İRAN ULEMASI GÜCÜNÜ NEREDEN ALIYOR?
16.	9 NİSAN 1979	İSLAM CUMHURİYETİ
17.	16 NİSAN 1979	İRAN TÜRKİYE İLE MÜNSAEBETLERİNİ ASKIYA ALDI
19.	30 NİSAN 1979	İRAN'A GİDİYOR: MSP LİDERİ PAKİSTANA'DA UĞRAYACAK
21.	14 MAYIS 1979	ÇIKTI... İRAN İSLAM DEVRİMİ YAZAN MEHMED KERİM
21.	14 MAYIS 1979	ERBAKAN'IN İRAN'A GİDECEK OLMAZI
22.	21 MAYIS 1979	İRAN'DAN KAÇAN KAÇANA
23.	28 MAYIS 1979	"...İSLAM'A DAVETTE Şİİ-SÜNNİ TEK SES OLMALIYIZ"
31.	23 TEMMUZ 1979	İRAN İSLAM CUMHURİYETİ ANAYASA TASLAĞI

Not. Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Derginin sayıları incelendiğinde, devrimi geniş bir açıyla ele aldığı görülmektedir. Derginin içeriğine inilmeden, kaleme aldığı başlıklardan da anlaşılacağı üzere devrime giden süreci ve devrimin gerçekleştiği süreci YMM dergisinden farklı bir perspektifle yansıtmıştır. Başlıkları göz önünde bulundurarak, derginin içerik analizi yapıldığında derginin devrimi oldukça istekli karşıladığı görülmüştür. Çünkü gerçekleşen devrim, çizgisi ve savunduğu görüşleri itibariyle Tevhid ekibine göre bir İslam inkılabıdır. Bu çerçevede Şah'ın yıkılan rejimini de Müslümanların zaferi olarak görmüştür.

“İran’da Zafere Duacıyız” başlığı ile dergide kastedilen mana, devrimin gerçekleşmesi yönünde olan istektir. Kurtuluşun ve tek çarenin İslam’da olduğunu savundukları için Türkiye’deki Müslümanların da bu devrime destek vermesini istemişlerdir. Tevhid dergisi “İran Hadiseleri ve Türkiye Müslümanları” başlığının altında devrim hakkında gündeme getirilen ve Türkiye için olumsuz sonuçlar doğurabilecek iddiaları “dış kaynaklı” görmüş, devrimin Müslümanların birliğini zedelemesinden ziyade, toparlayıcı ve bütünleştirici bir özelliğinin olduğuna vurgu yapmıştır.

Gerçekleşen devrimin tüm amacının mezhepsel bir çıkar taşımadığını hatta bu devrime Şii-Sünni hep birlikte destek verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Derginin kapak sloganlarında sıklıkla Humeyni’nin ismi geçmiş ve içeriğinde de onun sözlerine fazlaca yer verilmiştir. Tevhid dergisi için Humeyni, birleştirici, toparlayıcı ve İslam kıyamına davet edici rolünü üstlenmektedir. İslamcı çizgisinden ödün vermeyen Tevhid ekibi, kavmiyetçilik kavramını reddetmiş bununla birlikte anarşist ve komünist rejimleri, ülke içinde bu görüşü savunan siyasilere sert bir dille eleştirmiştir.

Tevhid dergisinin, İran devrimi dışında etrafında toplandığı temalara da değinilmesi gerekmektedir. Dergi, “İslamcılık, Ümmetçilik, milliyetçiliğin karışıklığı, anti-kapitalizm, anti-emperyalizm, İslami düzen-yönetim vurgusu” temaları üzerinden yayım politikasını yürütmüştür. Kullanmış olduğu temalar bağlamında yaşanan devrimin olumlu karşılanması ve bir benzerinin arzulanması derginin doğası gereğidir. Bu doğrultuda Tevhid dergisi, İran İslam Devrimi’ne oldukça pozitif yaklaşmış, sayıları itibariyle devrime olan desteğini her fırsatta dile getirmiştir.

4. YMM ve Tevhid Dergilerinin İran İslam Devrimi'ne İlişkin Görüş Farklılıkları ve Benzerlikleri

Makalenin önceki bölümlerinde, İran İslam Devrimi bağlamında iki derginin görüşleri, tarihçeleri, kadroları ve yayımladıkları sayılar temelinde detaylı bir şekilde araştırılmaya tabi tutulmuştur. Mevcut bölümde ise dergilerin devrim hakkında ele aldıkları başlıklar ve devrime dair yaklaşımları ele alınmıştır. Makalenin konusu ve amacı itibarıyla ele alınan sayılar, başlıklar ve konular İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye etkileri şeklinde sınırlandırılmıştır. Yapılan sınırlandırma ile dergilerin devrim hakkındaki perspektifleri karşılaştırmalı bir analiz şeklinde, tablo haline getirilerek ele alınmıştır (TABLO 3). Her iki derginin devrim hakkındaki eş zamanlı sayı başlıkları şu şekildedir:

Tablo 3

YMM ve Tevhid Dergilerinin İran İslam Devrimi ve Türkiye'ye Etkileri
Bakımından Sayı Başlıklarının Karşılaştırılması

YMM DERGİSİ	TARİH	TEVHİD DERGİSİ	TARİH
İRAN NEREYE SÜRÜKLENİYOR?	30 MAYIS 1978	İRAN'DA ZAFERE DUACIYIZ	17 ARALIK 1978
İRAN'DA KANLI OLAYLARIN ÖNÜNE GEÇİLEMİYOR	19 ARALIK 1978	ALLAH'IN YADIMIYLA HAREKET ZAFERE ULAŞACAK	8 OCAK 1979
ŞAH'IN İRAN'DAN GİDİŞİ KAÇIŞ MI AYRILIK MI OLACAK?	16 OCAK 1979	ŞAH'IN ŞAHANE GİDİŞİ VE SONRASI	23 OCAK 1979
ŞAH GİTTİ OLAYLAR SÜRÜYOR	30 OCAK 1979	İRAN MÜSLÜMANLARI HEDEFE YAKLAŞTI	23 OCAK 1979
İRAN'DAKİ KARGAŞA TÜRKİYE'Yİ NASIL ETKİLEYECEK	30 OCAK 1979	İRAN HALKI İSLAM ÜMMETİNİN BİR PARÇASIDIR.	19 ŞUBAT 1979
İRAN'DAKİ OLAYLAR TÜRKİYE'NİN GÜVENLİĞİNİ TEHDİT EDİYOR	30 OCAK 1979	İRAN'DAKİ ZAFER BÜTÜN MÜSLÜMANLARIN ZAFERİDİR.	19 ŞUBAT 1979
İRAN'DA SON GELİŞMELER VE TÜRKİYE İÇİN ÇALAN TEHLİKE ÇANLARI	6 ŞUBAT 1979	İRAN'DAN TÜRKİYE'YE	26 ŞUBAT 1979
EMPERYALİZMİN İRAN OYUNU	20 ŞUBAT 1979	BATI, İSLAMİ HAREKETİ SİLAHLA SİNDİRMEK PEŞİNDE	26 ŞUBAT 1979
TÜRKİYE İRAN'I SARAN İÇ SAVAŞ TEHLİKESİYLE KARŞI KARŞIYA	1 MAYIS 1979	İRAN TÜRKİYE İLE MÜNASEBETLERİNİ ASKIYA ALDI	16 NİSAN 1979
İRAN İÇ SAVAŞ EŞİĞİNDE	4 EYLÜL 1979	"... İSLAM'A DAVETTE Şİİ-SÜNNİ TEK SES OLMALIYIZ"	28 MAYIS 1979

Not. Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3’te dergilerin devrim hakkındaki görüşlerinin karşıtlığına dikkat çekmek için, ele aldıkları sayı başlıklarının birbirine yakın tarihler arasında olmasına özen gösterilmiştir. Devrim ve Türkiye’ye yansımaları açısından dergilerin sayıları ve içerikleri detaylı bir şekilde analiz edildiğinde, YMM’nin negatif, Tevhid’in ise pozitif yaklaşımı göze çarpmaktadır. Makalenin bu farklı yaklaşımların üzerinde önemle durmasının sebebi, iki derginin de “sağ” çizgide yer alıp devrime farklı çerçevelerden bakmış olmalarıdır.

Tablodan hareketle dergilerin detaylı analizine geçmeden önce, karşılaştırmanın daha anlaşılır hale getirilmesi ve mantık düzlemine net bir şekilde oturtulması adına, öncelikle Sağ kavramının içeriği, yıllar içerisinde hangi boyutlara evirildiği bu evrilmenin hangi sebeplerle gerçekleştiği biraz daha derinleştirilmelidir. Türkiye’de özellikle 1960’lardan sonra kamu, siyaset ve politika yaşanan siyasi olaylar sebebiyle “sağ” ve “sol” kavramları etrafında şekillenmiştir (Fedayi, 2019, ss.10-12). Belirtilen zamanlarda Türkiye’de sağ görüş, temelde dört esasa dayanmaktadır, bunlar: Muhafazakarlık, liberallik, milliyetçilik ve İslamcılıktır (Kaygusuz, 2021, s.167).

YMM ve Tevhid dergileri, yer almış oldukları sağ çizgi itibarıyla belirtilen bu dört unsurun ortak paydasında buluşmuştur. Fakat ilerleyen zamanlarda ülke geneli kamuoyunda sağ görüş içerisinde bu ortaklık bozulmuş, bahsi geçen dört unsur kendi içerisinde bir ayrışmaya giderek farklı açılarla ele alınmaya başlanmıştır. Bu ayrışma ileri seviyelere ulaşarak kamuoyunda çeşitli perspektiflere neden olmuş, iç ve dış politikada yaşanan siyasi olaylar sadece sağcı-solcu kesim tarafından değil İslamcı ve Milliyetçi ayrılığının getirmiş olduğu bakış açısından da ele alınmaya başlanmıştır. Sağ kesimin bu ayrımı dönemin basın yayınında da kendisini olukça hissettirmiş, en büyük örneklerinden biri ise İran İslam Devrimi hakkındaki görüş ayrılıklarıyla gündeme gelen YMM ve Tevhid dergileri olmuştur.

Bu aşamada özelde YMM ve Tevhid dergilerinde, genelde ise ülke kamuoyunda İran İslam Devrimi’nin belirtilen farklılaşmalar bağlamında ele alınmasının kritik düzeyde belirleyici sebepleri mevcuttur. Dergilerin yer almış oldukları çizgi farklılıkları ve devrim hakkındaki görüş ayrılıklarından hareketle içerik karşılaştırılmasına geçilmeden bu sebepler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

YMM ve Tevhid dergisi arasındaki görüş ayrılıklarının arkasında rol oynayan en önemli sebep, Türkiye’de ve dünyada yaşanan dini-siyasi unsurlardır. Dergilerin kuruluş ve düşünce yapısı tarihine bakıldığında zaman, bu tarihlerle sınırlanamamakla birlikte, 1960-1980 dönemlerine tekabül etmektedir. Verilen tarihlere bir sınır koyulmamasının nedeni, geçmişte yaşanan olayların bu tarihlere yansımış olmasıdır. Belirtilen tarihlerde yaşanan dini-siyasi olaylar, farklı düşünce gruplarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. 1960-1980 yıllarına gelinceye kadar, ülkeyi derinden etkileyen gerek soğuk savaş dönemi gerekse de muhafazakâr kesimin tam manasıyla bir destek bulamaması ülkede kutuplaşmalara yol açmıştır.

Bu kutuplaşma genellikle sağ-sol, komünizm-antikomünizm, emperyalizm-antiemperyalizm şeklinde gerçekleşmiştir. 1960’lara gelindiğinde yapılan darbe ve yürürlüğe giren anayasa ile, her iki kesimde daha özgürlükçü bir ortama kavuşmuştur. Özgürlükçü ortamın getirmiş olduğu fırsat ile, özellikle sağ kesim bu dönemde Cemaat-i İslami ve İhvanü’l-Müslimin hareketleri (Yalçın, 2019, ss. 38-42-44) ile Seyyid Kutup (Ayrıca bkz. Aktay, 2020), Hasan El-Benna (Ayrıca bkz. Güney, 2022), Mevdudi (Ayrıca bkz. Özbadem, 2016) gibi isimlerden yapılan çevirilerle yeni bir İslami anlayışa sahip olmuştur (Büyükkara, 2022, s. 40). Yeni İslami anlayış ise 1960-1980 arası sağ bloktaki grupları çok yönlü biçimlerde etkilemiştir. Aynı zamanda YMM ve Tevhid dergilerinin ayrılıklarının temelini de bu İslamcı ayaklanmalar, çeviriler ve dergilerin arka planlarındaki isimlerin görüşleri atmıştır.

Her iki dergi baştan sona incelendiği vakit, yer almış oldukları çizgi sağ, muhafazakâr, antikomünizm, antiemperyalizm şeklindedir ki bu görüşlerini sayı başlıklarında veya kapak sloganlarında mutlaka belirtmişlerdir. Fakat sonraki dönemlerde birbirlerine uzaklaşmalarının dinamikleri altında bahsedilen çeviri faaliyetleri ve İslamcı ayaklanmaların etkisinden hareketle, YMM dergisinin zamanla daha milliyetçi-devletçi, Tevhid dergisinin ise daha muhafazakâr-İslamcı şekilde sergilemiş oldukları tutumlar yatmaktadır.

YMM dergisinin arkasındaki kadro, soğuk savaş döneminin Türk gencinin üzerindeki olumsuz Çin-SSCB etkisini yok etmek üzere ortaya çıkan bir gruptur. Bunun sebeple oldukça milliyetçi bir tavır sergilemişlerdir (Araba, 2009, s. 48). Derginin yazar kadrosunun siyasetteki aktifliği, özellikle sağ ve milliyetçi partiler çevresinde konuşlanmaları bu görüşlerini destekler

niteliktedir. Tevhid dergisinin kadrosuna bakıldığında ise yazarları, çeviri hareketlerinden etkilenen aynı zamanda da “akıncı gençliğe hitap eden bir dergidir” (Özkan, 2020, s.144). Akıncılar diye ifade edilen topluluk ise dönemin muhafazakâr-İslamcı tarafı ağır basan ve siyasette de etkin olmaya çalışan kişiler tarafından kurulmuş bir dernektir. Bu grup, diğer ülkelerdeki İslami hareketlere, bilhassa İran İslam Devrimi’ne yoğun şekilde ilgi gösteren ve bu yüzden de Türkiye’deki halihazırda bulunan rejimi tam manasıyla İslami olmadığı için eleştiren bir gruptur (Özkan, 2020, s. 92).

İlk dönemlerde iki dergi de ortak paydada buluşurken, belirtilen sebeplerden ötürü günün sonunda bu ortaklık sonlanmıştır. YMM dergisi sağ çizginin devletçi, milliyetçi kanadını temsil ederken, Tevhid dergisi ise İslamcı, muhafazakâr kanadını temsil etmiştir. YMM’de gelişen milliyet bilinci, Tevhid’de gelişen ümmet bilinciyle ciddi derecede kapsam farklılığı yaşadığı için zamanla bu evrilmenin etkisi daha yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bugün ortaya çıkan milli-dini gruplarında fikri temelini oluşturmuşlardır.

Seçilen iki derginin ve dönemin yaşadığı bakış açısı farklılığının arka planı ortaya konulmaya çalışıldıktan sonra, her iki derginin İran İslam Devrimi’ne yönelik yaklaşımları Tablo 3’ten de hareketle karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilecek olunursa; YMM dergisi açısından İran Devrimi, bir devrim niteliğinde değildir. Derginin makaleleri ve yazıları söylem analizi ile incelendiğinde, devrim emperyalizmin oyunu, iç kargaşa, iç savaş, kanlı olay gibi tehdit bildiren kelimelere ifade edilmeye çalışmıştır. Bu kelimeler bağlamında İran’da yaşanan olaylar Türkiye açısından tehlike arz etmektedir.

Sayıların içerikleri incelendiğinde devrimin daha çok Türkiye bağlamında ele alındığı görülmektedir. Bilhassa “Emperyalizmin İran Oyunu, İran’daki Olaylar Türkiye’nin Güvenliğini Tehdit Ediyor” gibi başlıkların içeriğinde dergi bu devrimin bir kaos olduğunu, İran’da ve Dünyada karışıklıklar meydana getirdiğini savunur. Şahıslar bağlamında dergi, Humeyni’yi Fransız himayesinde Sovyet destekli bir şahıs olarak naklederken, Şah’ı ise “ABD’nin kuklası” gibi kelimelerle ifade etmiştir. Devletçi ve milliyetçi sınırlarından taviz vermeyen YMM ekibi, devrimin meydana gelmesinin yanında, Şah’ın yönetimini de Türkiye için potansiyel bir tehdit olarak algılamışlardır.

YMM dergisinin, devrim için kullandığı tabirler: “Şii Devrimi, İran’daki olaylar-karışıklıklar-kriz, Humeyni’nin beyin takımı, Humeyni hareketi, bölgedeki tehdit, tehlike çanları, Türkiye için oluşabilecek tehlikeler, dış güçlerin oyunu, radikal hareket, kaos, iç savaş, kaynayan kazan, kanlı olay, görüş ayrılığı” şeklindedir. Kavramların ne ifade ettiği detaylı şekilde açıklanacak olunursa; devrimin bir Şii devrimi olduğu vurgusunu yaparak mezhebi yönünü ön plana çıkararak İslam toplumlarının ortak paydası haline gelemeyeceğini savunmuşlardır. Devrimin ayak izlerini ve kendisini “olaylar-krizler-karışıklıklar” bağlamında ifade ederek, aslında yaşananların olumu bir tarafının olmadığını bunun sonucunda da halk ve devlet arasında bir uçurumun meydana geldiğini savunmuşlardır.

Aynı zamanda devrimin gerçekleştiği döneme “devrim dönemi” kavramını değil “istikrarsız dönem” kavramını ön plana çıkarmışlardır. “Humeyni ve beyin takımı, Humeyni hareketinden” kasıt ise, devrimin halk desteğini alarak değil de bireysel veya belirli bir gruba has bir ayaklanma niteliğinde değerlendirmişlerdir. “Tehdit, tehlike çanları” kavramlarından kasıt ise, YMM gerçekleşen devrimi İslam devrimi olarak değil de İran’ın ve Şiiliğin yayılmacı politikasına hizmet eden siyasi bir bakış açısıyla yorumlamışlardır. Fakat ülkedeki Müslüman yoğunluğu ve bazı grupların devrimi arzulaması gibi durumların devrimin bir benzerinin Türkiye çapında da meydana gelebileceği tehlikesi konusuna dikkat çekmek istemiştir. Ele alınan yazılar genellikle bu kavramlar etrafında konuşlanmıştır.

Bunun yanında dergide 1978-1980 arası yayımlanan 8., 9., ve 10. Ciltte toplamda 55 sayı başlığında devrime yoğun bir şekilde yer verildiği, aynı zamanda da devrim için kullandığı olumsuz tabirlerin de sıkça kullanıldığı tespit edilmiştir. Dergi sayılarında Şah’ın ülkeden ayrılmasını takiben meydana gelen yeni rejimin titizlikle planlandığını, bu nedenle yapılan devrimin İslami boyuttan çok siyasi boyut taşıdığını nakletmiştir. Bu siyasi boyut, Müslüman ve Alevi nüfusun yoğunluğundan ötürü eğer Türkiye’ye yansırса tamamen bir iç karışıklık meydana getirecektir. Dergi bunu o dönemde yaşanan, Güneydoğu’da özellikle Maraş’taki olaylar bağlamında savunmaktadır.

Tevhid dergisinde ise olaylar tam tersi bir düşünce tarzıyla ele alınmıştır. YMM dergisine göre bir devrim niteliği taşımayan bu karışıklıklar, Tevhid’e göre adeta bir İslami uyanış, Müslüman İnkılabı şeklindedir. Derginin sayıları incelendiğinde YMM dergisinin tam tersi olarak, devrime

giden süreci ve devrim sürecini oldukça hevesli şekilde karşılamış olduğu görülmektedir. Türkiye’yi bu devrime karşı uyarmaktan ziyade, daha da Türkiye’deki Müslümanların devrime destek vermesi gerektiğini savunmuştur.

Devrime vermiş olduğu destekten ötürü, Tevhid dergisinin de İran İslam Devrim’i için kullandığı tabirler: “İslam devrimi, Müslümanların zaferi, İslami inkılap, İslami hareketin zirvesi, Şah’ın zulmü, mazlumların iktidarı, Batı’nın oyunlarının bozulması, direniş hareketi, Humeyni önderliğinde büyük devrim, Türkiye için bir model, zafer” şeklindedir. Bu kavramlardan hareketle, devrimi sadece İran’ın içerisinde sınırlı bir gelişme olarak değil, dünya çapında İslam’ın genel bir ayaklanması, uyanışı olarak görülmüştür. Devrim, Tevhid ekibine göre beraberinde İslamcı yönetim biçimini getirmiştir ve bu da arzuladıkları yönetim biçimine hitap etmektedir.

Aynı zamanda Şah’ın rejiminin Batın’ın tesiri altında kaldığı için bir zulme dönüştüğü ve bu zulmün devrimle birlikte ortadan kalktığı savunulmuştur. Humeyni için de kendisini sadece bir yönetici olarak değil, İslam ümmetine bir rehber olarak değerlendirmişleridir. Son olarak bu hareketi halkın haklı bir direnişin zaferi olarak adlandırmış, Türkiye için de bir rol model olabileceğini savunmuşlardır. Dergi 1. Sayısından 31. Sayısına kadar toplam 40 başlıkta İran İslam Devrimi’ne yer vermiştir. Devrim etrafında konuşlanan kavramlarını ise içeriğinde etkili bir biçimde işlemiştir. Derginin tablo dışı sayı başlıklarında Müslümanların devrime yeterli desteği vermediği, ümmet bilincinde olmadığı şeklinde yapılan eleştirilerle benzer devrimin Türkiye’de bu yüzden söz konusu olamayacağı dile getirilmiştir. “İran’daki Zafere Duacıyız” (Tevhid, [1], 1978) başlığı ile devrimi YMM dergisinin aksine bir kaos olarak değil bir zafer olarak değerlendirmiştir.

İran İslam Devrimi hakkında dergilerin görüş farklılığını ortaya koyacak kayda değer bir unsur da dergilerin devrim hakkında tasarlamış olduğu kapak fotoğraflarıdır. Konunun net şekilde anlaşılabilmesi ve yazılanları desteklemesi adına konuyla alakalı önem arz eden, YMM ve Tevhid dergilerine ait fotoğraflar kapak fotoğrafları eklenmiştir. Her iki dergiye ait kapak fotoğrafları incelendiğinde de İran Devrimi hakkındaki görüşlerine az çok sahip olunmaktadır.

Foto 1

YMM dergisi 469. sayı

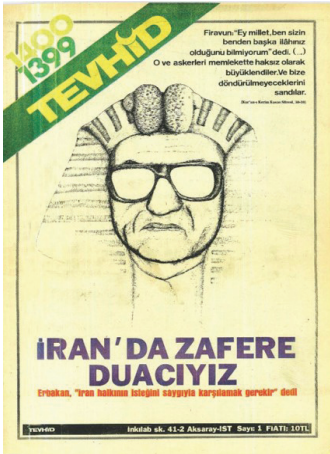

Not. YMM dergisinde, İran İslam Devrimi için hazırlanan bir kapak sayfası.

<https://katalog.idp.org.tr/sayilar/7840/9-cilt-469-sayi>

Foto 2

Tevhid Dergisi, 1. Sayı

Not. Tevhid dergisinde İran İslam Devrimi için hazırlanan bir kapak sayfası

<https://katalog.idp.org.tr/sayilar/2498/1-sayi>

YMM ile karşılaştırmalı bir analiz yapıldığı zaman, Tevhid dergisinin devrim için kullandığı tabirler taban tabana zıtlık göstermiştir. Savundukları farklı ideolojilerden ötürü yaşanan devrimin olumlu ve olumsuz perspektiflerden görülmesine, dergilerde Türk kamuoyunun da görüşlerine yer verilerek devrimin ülke içerisinde nasıl karşılandığına ışık tutmuşlardır.

Sayı ve içerikleri bakımından karşılaştırmaya tabi tutulan bu iki dergi, siyasi görüş ve dış politika, devrimin iç ve dış politikayı nasıl etkilediği veya etkileyeceği açılarından da ele alınmalıdır. Siyasi görüş bağlamında YMM ve Tevhid'in köklerinin sağ kesimin ayrı boyutlarında oldukları önceden belirtilmişti. YMM dergisi daha milliyetçi bir tavır sergilerken, Tevhid ise İslamcı radikal kesimde yer almıştır. Burada önemli olan husus, her iki derginin de Türkiye'nin dış politikasını siyaset bağlamında nasıl yorumladığı hususudur.

YMM dergisine göre bu devrim emperyalistlerin bir oyunu olmakla beraber, amaç, Türkiye'yi içten sarsmaktır. Dergi, gerçekleştirilen devrimin sadece İran'da meydana gelen rejim değişikliğinden ibaret olmadığını, Müslümanların kıyamına yapılan çağrı masumiyetini taşımadığını ifade etmektedir. YMM devrimle birlikte meydana gelen siyasi kutuplaşmanın Türkiye'nin dış politikasına da zarar vereceğini savunmuştur. Dergiye göre gerekli önlemler alınmazsa, gerçekleşen devrim Türkiye'ye yansıcak ve ülke içerisinde de farklı kutuplaşmalara sebep olacak hem mezhepsel hem de siyasi sıkıntılar ortaya çıkacaktır. Yapılan devrim ve devrimi ihraç politikası, Müslümanların birlik olmasından ziyade Türk Milli kimliğinde tehdit oluşturabilecek unsurlar meydana getireceğini vurgulamışlardır. Bu yüzden Türkiye, İran İslam Devrimine karşı oldukça dikkatli olmalıdır ve dış politikada milliyetçi kimliğini korumalıdır.

Tevhid dergisine göre ise bu bir İslami inkılap, uyanış, diriliştir. Mezhepsel ve siyasi boyutu İslami diriliş boyutuna göre daha geri planda kalmaktadır. Bu yüzden Türkiye'deki Müslümanlardan ve siyasilerden devrime destek vermesi beklenmiştir. İran ile ilgili dış politikada Türkiye'nin İran'a uyması istenmiştir. Bu, dergide "İran'dan Türkiye'ye, İran'ın Şartları Var" başlıklarının içeriğinden de rahatlıkla anlaşılabılır. Tevhid dergisi Milliyetçi kimliğe bürünen kesimi de kavmiyetçilik yapmakla suçlamaktadır. Buradaki kavmiyetçilikten kasıt, ırkçılıktır. Tevhid ekibine göre, ırkçılığın Müslümanlar arası ayrıma yol açtığı savunulur. Bunu da "Ülkeyi Bu Belaya Kavmiyetçilik Hırsı Düşürdü, İslam Milleti Bölünmez Bir Bütündür!"

Türklük, Kürtlük, Araplık, Acemlik kavgasında Müslümanın Yeri Yok” şeklindeki başlıklarla desteklemişlerdir. Burada dış politika bağlamında da ayrı çizgilerde yer aldıkları görülmektedir. Bu görüşlerinden hareketle Tevhid ekibi, devrimin Türkiye’ye etkilerinin olumlu yönde olacağı kanaatinde dir.

Karşılaştırmanın mezhepsel boyutu da iki dergi arasındaki farkın ortaya konmasında oldukça önem arz etmektedir. YMM dergisinin yazar kadrosu incelendiği vakit, birçoğunun Türkçü, İslamcı ve Muhafazakâr gelenekten geldiği görülmektedir. Bu geleneğin etkisiyle benimsedikleri Hanefi-Maturidi çizgiden taviz vermemek adına yapılan devrimi “Şii devrimi” olarak görmüş ve bir tehdit unsuru olarak algılamışlardır. Dergiye göre Hanefi-Maturidi düşüncesi, milli kimliğin oluşması, İslam’ın toplum içerisinde akıl mantık ve denge içerisinde kavranması açısından adeta kıymetli bir mirastır. İran’da yaşanan devrimin Şii orijinli olması, Türkçü ve Sünni gelenekten gelen YMM kadrosunu rahatsız etmiş olabilir. Bu yorum derginin sayılarında kendini açık bir şekilde ifade etmese de kapsamlı bir inceleme yapıldığında belirtilen görüş mezhepsel açıdan haklılık kazanmaktadır.

Tevhid dergisinde ise yazar kadrosunun gelmiş olduğu İslamcı gelenekten ötürü devrime karşı mezhepler üstü bir yaklaşım sergilenmiştir. Tevhid ekibinin de Sünni kanatta yer aldığı ifade edilebilir fakat radikal yönü sebebiyle, farklı Ülkerlerde meydana gelen bütün İslamcı-radikal hareketlere büyük bir istekle destek verdiği görülmüştür. Yapılan devrim Şiiliğin yayılması amacından ziyade Müslümanların emperyalizme karşı birleştirici yönünün olduğunu savunmaktadır.

Yayımladıkları sayı bakımından da iki dergi arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Her iki derginin çıkarmış olduğu sayılara bakılacak olursanız; YMM dergisi 528 sayıda ve 11 ciltte basım yaparken, Tevhid dergisi 32 sayıda basım yapmıştır. Aynı ekibin Tevhid’den önce çıkardığı Şura dergisi 41, Tevhid’den sonra hicret dergisi ise 21 sayı yayımlamıştır. Her iki derginin ciddi boyuttaki sayı farklılıklarının nedeni ise Tevhid grubunun dergilerinin yayımlandıkları seneler içerisine kapanmış olmasıdır. Şura-Tevhid-Hicret adlı aynı kadronun çıkardığı dergilerin kapanmasının sebebi olarak, diğer ülkelerdeki İslami hareketlenmelere destek verip Türkiye’deki rejimi sürekli olarak eleştirmeleri gösterilebilir. Üç derginin de sayıları incelendiğinde, dönemin en büyük dini-siyasi hareketi olan İran İslam Devrimi’ne vermiş oldukları destek bu görüşü kanıtlar niteliktedir.

Özellikle Tevhid'den sonra son olarak çıkarmış oldukları Hicret dergisinde, İran'da gerçekleştirilen İslam inkılabının ısrarla Türkiye'de görülme isteği, sürekli Türkiye'deki siyasileri eleştirme ve halkı siyasilere karşı aşırı bir şekilde örgütleme çabaları dergilerinin tezce kapanmasına yol açmıştır. YMM dergisi ise bu noktada daha itidalli ve devletçi bir politika sergilediği için basın yayın ömrü daha uzun yıllara dayanmıştır.

Son olarak dergilerin görüş farklılıklarının yanında benzer taraflarından da bahsedilmek istenirse, iki dergi de Batıya, emperyalizme, sömürgeciliğe karşı bir tutum sergilemiştir. Aynı zamanda dergiler İslami değerlere oldukça değer vermiş, yer yer yazılarında dini konulara atıfta bulunmuşlardır. İran devrimi dışında ülke içinde ve dışında meydana gelen hadiselerde her iki dergi de milletin birlik ve beraberliğini desteklemiştir.

5. Sonuç

Bu analiz 1979 yılında meydana gelen İran İslam Devrimi'nin, 1978-1980 arası Türkiye'de yayımlanan Yeniden Millî Mücadele ve Tevhid dergileri üzerinden kamuoyunda nasıl algılandığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma seçilen iki derginin devrim hakkındaki bakış açılarını analiz etmekle kalmayıp, dergiler açısından farklılaşmaya sebep olan sağ görüşün, dönemde yaşanan olaylar sebebiyle çeşitli kutuplara ayrıldığını iddia etmiş ve çeşitli kaynaklarla bunu gün yüzüne çıkarmayı hedeflemiştir. Yapılan karşılaştırmada devrimin sağ görüşün yeni perspektifleriyle yorumlanmasını ortaya koymuş ve literatürdeki bu tür bir karşılaştırmının eksikliği tamamlanmaya çalışılarak okuyucuya sunulmuştur.

Her iki dergi detaylı şekilde analiz edildiğinde, devrimin Türkiye açısından nasıl karşılandığı, Tevhid'de imkanlar ve zorluklar bağlamında YMM'de ise güvenlik endişeleri ekseninde ele alındığı görülmektedir. Bu durum milliyetçi ve İslamcı çizgide yer alan bu dergilerin ülke içerisindeki bazı siyasi başlıklarda da benzer bir tavır ve refleks gösterdikleri göz önüne alındığında görüş ve yaklaşım farklılıkları daha anlaşılır görünmektedir. Sağ-sol kargaşasının zirve yaptığı 1980'li yıllarda devrimin de etkisiyle birlikte sağ görüş kendi içerisinde farklı noktalarda ayrışmalar yaşamıştır. Devrimi konu edinen ve bu ayrışmaların kendisini en çok hissettirmesi bakımından, YMM ve Tevhid dergileri bu farklılaşmayı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Devrime olan yaklaşımlarından hareketle iki dergi arasında-

ki farklılıklar dergi sayılarının başlıkları, içerikleri, kapak fotoğrafları ve sayılardaki yazarların yaklaşımları üzerinden incelenip ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu detaylı karşılaştırmanın ardından varılan sonuç ise YMM dergisinin daha devlet yanlısı, milliyetçi bir politika çizdiği için devrime karşı durduğu, Tevhid dergisinin ise daha İslamcı radikal bir politika benimsediği için devrime daha fazla alaka göstermiş olduğudur. Araştırmalardan ve yapılan bu çalışmadan çıkan diğer bir önemli sonuç ise devrimin kendisini ülke içerisindeki sağcı İslamcı çizgide yer alan dergilerin içeriklerini bu kadar yoğun biçimde etkilemesidir.

1978-1980 yılları arasında İran İslam Devrimi'nin Türkiye'deki dergilerde yoğun biçimde tartışılan konular arasında yer almasının temel nedenleri başında, İran'ın devrimi ihraç etme politikası gelmektedir. İran İslam Devrimi, aslında sadece Türkiye'de değil dünya çapında ses getiren, 20. Yüzyılın en büyük dalgalarından biri olmuştur. Bu dalgalanma, İran İslam Devrimi'nin ihraç politikalarının bir yansıması olarak yorumlanabilir.

İran İslam Devrim'i ve devrimi ihraç bağlamında Şiiliğin geçmiş dönemlerine bakıldığı zaman, ilk ortaya çıktığı tarihten itibaren günümüze kadar, sürekli olarak belirli bir siyasi ülkü ve hedef doğrultusunda ilerlediği açıkça görülmektedir. Geçmişte bu hedef, kurulan devletler aracılığıyla Şiiliği yaymak ve kalıcılığını sağlamak şeklinde belirginleşirken, Bugün itibarıyla hem yayılmasını sürdürmek hem de büyük yankı uyandıran olaylarla diğer ülkeleri etkileyerek Şii hilali çerçevesinde birleştirme amacına yönelik bir strateji izlenmektedir. Ayrıca, İslam Devrimi'nin ışığında gerçekleştirilen devrimi ihraç etme politikası, bölgedeki diğer ülkeleri etkileme yoluyla kayda değer bir ilerleme sağlamıştır.

Devrimin ihraç edilmesi konusunda İran, her ülke için özgün bir strateji geliştirmiştir (Çetin, 2022, ss. 117-118). Türkiye dışında kalan ülkelere, özellikle Ortadoğu'ya, bu devrim genellikle entegre bir biçimde sunulmuştur (Ayrıca bkz. Ocak, 2022, ss. 280-281). Komşu ülkelerdeki devrim hareketlerinin etkisiyle, Türkiye'de bu süreci gazete ve dergiler aracılığıyla yayma çabası söz konusu olmuştur. Bu dönemde “Davet” adlı dergiyi çıkaran Hizbullah, devrimi ihraç etme konusunda Türkiye'de öncül bir rol üstlenmiştir (Çetin, 2022, s. 118). Türkiye'de doğrudan bir devrim hareketi gözlemlenmemekle birlikte, “Tevhid, Davet, Hicret, Şura” gibi İslamcı ve radikal çizgideki dergiler, benzer bir devrimci dönüşümün Türkiye'de de yaşanmasını arzulamışlardır.

Devrim karşıtı gruplar, bu tutumlarını dergilerinde devrimi ve devrimi destekleyen bireyleri hedef alarak açıkça ifade etmişlerdir. Böylece İran, devrimi ihraç politikasında Türkiye'de belirli bir etki düzeyine ulaşmıştır. Zira devrim, dönemin basın organları ve dergilerinde geniş bir şekilde ele alınan temel meselelerden biri haline gelmiştir. Türkiye'de o dönemde etkin olan basın yayın organları, özellikle dergiler, bu konuda belirgin bir ideolojik ayrım sergilemiştir. Bu ideolojik kutuplaşma, özellikle YMM ve Tevhid dergilerinde somut bir şekilde gözlemlenmiştir. Dergilerin açıkça dile getirmediği fakat detaylı şekilde incelendikleri vakitte kendisini fark ettiren önemli bir diğer husus da bu devrime mezhepsel açıdan da yaklaşmış olmalarıdır. Kadrolarının benimsemiş olduğu gelenek veya etkilenmiş olduğu görüşler neticesinde gelişen mezhep görüşleri, kendisini sayılarda oldukça ön plana çıkarmaktadır. YMM dergisi kadrosunun gelmiş olduğu Türkçü, sağcı ve akılcı gelenek, onları Hanefi-Maturidi çizgiden ödün vermemeleri hususunda oldukça önem arz etmektedir. Aynı zamanda YMM dergisinin din anlayışı akılcı ve milli kimlik inşası açısından geleneğe bağlı şekildedir. Bu Sünni ve Türkçü damar, gerçekleşen devrimde de kendini göstermiş, Şiiğin bir ülke mezhebi olmasına ve kimlik inşasına bir nevi karşı çıkmıştır.

Tevhid dergisine bakıldığında ise bu durumun tam tersine bir perspektif çizmektedir. Tevhid kadrosunun gerek etkilenmiş oldukları İslamcı yazarlar, gerek “Tevhid” anlayışları sebebiyle bu devrime mezhepsel bir bakış açısı getirmemişlerdir. Derginin sayıları dikkatlice incelendiğinde sürekli kavmiyetçiliğe, karşı çıkmış bütün İslam ümmetinin “Tevhid” anlayışı adı altında birlik olması istenmiştir. Yaşanan devrime de mezhepler üstü bir bakış açısıyla bakarak, bu devrimin ümmeti birleştiren bir yönü olabileceğini savunmuşlardır.

Tevhid ekibinin önemle üzerinde durduğu bir diğer husus, emperyalizm ve Müslüman ülkelerin uzun zamandır sömürge bataklığında olması durumudur. İslami hassasiyetinden ödün vermeyen dergi, her fırsatta Müslüman ülkelerin sömürge devleti halinde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Bu düşünceden hareketle İran'da gerçekleşen devrimi emperyalizme ve sömürgeye karşı İslam dünyasının büyük bir mücadelesi olarak yorumlamıştır. İslam dünyasının birlik ve beraberliğini, gerçekleştirilen devrime destek vererek daha da kuvvetleneceğini, Batı'nın etkisinin Müslüman devletleri üzerindeki baskısının azalacağını savunmuşlardır.

Sonuç olarak dergiler, mezhep yaklaşımı, siyasi görüş, dış ve iç politika bağlamlarında devrime karşı farklı paylar çıkarmış, devrimi iki farklı boyutla okuyucuya sunmuşlardır. Çıkarılan önemli bir diğer sonuç ise, bu dergiler ışığında İran İslam Devrimi'nin geniş yankı uyandıran, bugüne kadar etkisini önemle sürdüren bir olay olduğudur. Devrim ile gelen İslami rejimin, İran'da varlığını hala gösterebiliyor olması ve devrimin gerçekleştiği tarihin İran halkı tarafından bugün de büyük bir coşkuyla kutlanması, devrimin tarihine ve etkilerine olan ilgiyi hala diri tutmaktadır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Aktay, Y. (2020). *Seyyid Kutup siyasal teoloji fıkıh ve tarihsellik*. İnsan Yayınları.
- Amirpur, K. (2020). Humeyni: Bir İslam devrimcisi. (Çev. D. Çınar). İletişim Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 2011)
- Araba, F. B. (2009). *Yeniden Milli Mücadele ve Din* (Kayıt No. 253436) [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Arslan, S. (2023). *Türkiye'deki İslamcı Dergilerde İran İslam Devrimi Algısı* (Kayıt No. 832459) [Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Büyükkara, M. A. (2022). *Çağdaş İslami Akımlar*. Klasik Yayınevi.
- Cleveland, W. L. (2015). *Modern Ortadoğu tarihi*. (Çev. M. Harmanlı). Agora Kitaplığı. (Orijinal yayın tarihi 2004).
- Çebi, E. (2021). *Mücadeleciler ve Yeniden Milli Mücadele Dergisi*. Ketebe Yayınları.
- Çetin, A. (2022). *İran İslam Devrimi'nin Türkiye'deki Dergilere Yansımaları (1976-2000)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Daftary, F. (2020). *Şii İslam Tarihi*. (Çev. A. F. Yıldırım). ALFA Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. (Orijinal yayın tarihi 2013).
- Fedayi, C. (2019). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sağ Siyaset*. Kadim Yayınevi
- Güney, Z. B. (2022). *Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak*. İnsan Yayınları.
- Hıttı, P. K. (2020). *Siyasi ve Kültürel İslam tarihi*. (Çev. S. Tuğ). Bilge Kültür Sanat. (Orijinal yayın tarihi 1937).
- İslamcı Dergiler Projesi. (2013). Yeniden Millî Mücadele Dergisi. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/103/yeniden-milli-mucadele>
- İslamcı Dergiler Projesi. (2013). Tevhid Dergisi. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/579/tevhid>
- İslamcı Dergiler Projesi. (2013). Şura Dergisi. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/63/sura>

- İslamcı Dergiler Projesi. (2013). Hicret Dergisi. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/74/hicret>
- Kaygusuz, İ. (2021). Türkiye’de sağ taban ile sağ siyaset arasında kurulan ilişki biçimleri. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(2), 164-188. <https://doi.org/10.46452/baksoder.993309>
- Kolsuz, K. (2017). Mezhep ve kimlik bağlamında Ortadoğu’da İran’ın güç ve güvenlik politikaları. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 11-45. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/391135>
- Kuru, M. (2021). *Cemaleddin Afgani ve Türk aydınları üzerindeki tesiri*. Divan Kitap.
- Ocak, H. (2022). Bağımsızlıktan günümüze Bahreyn’de Şiiilik: Yapılar, sorunlar ve beklentiler. *e-makalat*, 15(1), 259-267. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1128607>
- Özbadem, F. (2016). *Mevdudi*. Sude Yayınları
- Özkan, H. (2020). *İran İslam Devrimi’nin Türkiye’ye Etkileri: 1978-1990 Yılları Arasında Türkiye’de Yayımlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme* (Kayıt No. 732863) [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi .
- Özkan Rıgıderakhshan, H. (2022). Medyada siyasi aktörler ve süreçler: Yeniden Millî Mücadele Dergisinde İran iç siyaseti. *Asya Studies*, 6(21), 263-273. <https://doi.org/10.31455/asya.1097290>
- Selçuk, E. K. (2023). 1970’lerde milliyetçi Muhafazakâr sağdan radikal İslamcılığa yönelişler: Pınar dergisi çevresi ile Haksöz dergisinin öncüleri. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (39), 211-224. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.1249402>
- Şura Dergisi. (1978). 31, ss.6-7.
- Tevhid Dergisi. (17 Aralık 1978) “İran’da Zafere Duacıyız”. (1), 3.
- Tevhid Dergisi. (17 Aralık 1978). “İran’da Artık Dini Liderler Katlediliyor”. (1), 4.
- Tevhid Dergisi. (17 Aralık 1978). “Erbakan “İran Halkının İsteğini Saygıyla Karşılama Gerekir Dedi”. (1), 5.
- Tevhid Dergisi. (17 Aralık 1978). “İslami Devlette Hükümet”. (1), 14.

- Tevhid Dergisi. (25 Aralık 1978). “*Müslüman Kıyamı Yayılıyor*”. (2). 4.
- Tevhid Dergisi. (25 Aralık 1978). “*İran Hadiseleri ve Türkiye Müslümanları*”. (2). 12.
- Tevhid Dergisi. (8 Ocak 1979). “*Allah’ın Yardımıyla Hareket Zafere Ulaşacak*”. (4). 3.
- Tevhid Dergisi. (23 Ocak 1979). “*Şah’ın Şahane Gidişi ve Sonrası*”. (6), 3.
- Tevhid Dergisi. (23 Ocak 1979). “*İran Müslümanları Hedefe Yaklaştı*”. (6), 3.
- Tevhid Dergisi. (19 Şubat 1979). “*Müslümanlarla İlgilenmek, Hayata Müslüman Gibi Bakmak Khumeynicilik midir?*”. (9), 2.
- Tevhid Dergisi. (19 Şubat 1979). “*İran Halkı İslam Ümmetinin Bir Parçasıdır*”. (9), 4-5-6.
- Tevhid Dergisi. (19 Şubat 1979). “*İran’daki zafer bütün Müslümanların zaferidir*”. (9), 10.
- Tevhid Dergisi. (26 Şubat 1979). “*İran’dan Türkiye’ye*”. (10). 5.
- Tevhid Dergisi. (12 Mart 1979). “*İran Müslümanları kısısta hayat vardır diyor*”. (12). 20.
- Tevhid Dergisi. (19 Mart 1979). “*Birlik olun ki anayasamızın kaynağı Kur’an olsun*” (13), 3.
- Tevhid Dergisi. (26 Mart 1979). “*İran’da Şii Sünni ulema el ele verdi*” (14), 3.
- Tevhid Dergisi. (9 Nisan 1979). “*İran uleması gücünü nereden alıyor?*”. (16), 8-9.
- Tevhid Dergisi. (16 Nisan 1979). “*İran Türkiye ile münasebetlerini askıya aldı*”. (17), 3.
- Tevhid Dergisi. (30 Nisan 1979). “*İran’a gidiyor: MSP lideri Pakistan’a da uğrayacak*”. (19), 10.
- Tevhid Dergisi. (21 Mayıs 1979). “*İran’dan kaçan kaçana*”. (22), 15.
- Tevhid Dergisi. (28 Mayıs 1979). “*İslam’a davette Şii Sünni tek ses olmalıyız*”. (23), 3.

- Tevhid Dergisi. (23 Temmuz 1979). “*İran İslam Cumhuriyeti anayasa taslağı*”. (31), 1.
- Yalçın, A. K. (2019). *Fikriyat ve Eylemlilik Arasında Yeniden Milli Mücadele Hareketi ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri* (Kayıt No. 546396) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (21 Temmuz 1970). “*Lozan Tavizleri Açıklansın*”. 1(25), 1.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (8 Eylül 1970). “*Komünizm Namus ve Hayatını Tehdit Ediyor*”. 1(32), 1.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (15 Eylül 1970). “*Bütün Milliyetçiler Milli Cephede Birleşiniz*”. 1(33), 1.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (29 Eylül 1970). “*İslam’ı Saran Tehlike: Sionizm*”. 1(35), 1.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (30 Ocak 1979). “*İran’daki Karışıklık Türkiye’nin Güvenliğini Tehdit Ediyor*”. 9(469), 1.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (31 Ocak 1972). “*İran-Irak Anlaşmazlığı ve Türkiye’nin Yapması Gereken*”. 2(104), 11.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (21 Mart 1978). “*İslam Orduları İran’a Girerken*”. 9(424), 10.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (30 Mayıs 1978). “*İran Nereye Sürükleniyor?*”. 9(434), 11.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (19 Aralık 1978). “*İran’da Kanlı Olayların Önüne Geçilemiyor*”. 9(463), 11.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (16 Ocak 1979). “*Şah’ın İran’dan Ayrılığı Gezi mi Kaçış mı Olacak?*”. 9(467), 6.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (30 Ocak 1979). “*İran’daki Kargaşa Türkiye’yi Nasıl Etkileyecek?*”. 9(468), 2.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (30 Ocak 1979). “*İran’daki Olaylar Türkiye’nin Güvenliğini Tehdit Ediyor*”. 9(468), 4.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (6 Şubat 1979). “*İran’da Son Gelişmeler ve Türkiye İçin Çalan Tehlike Çanları*”. 10(470), 7.

- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (20 Şubat 1979). “Emperyalizmin İran Oyunu”. 10(472), 6.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (27 Şubat 1979). “Humeyni Yönetimi Ele Geçirdi Ama Ülkedeki Kargaşa Yeni Boyutlar Kazanıyor”. 10(473), 8.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (1 Mayıs 1979). “Türkiye İran'ı Saran İç Savaş Tehlikesiyle Karşı Karşıya” 10(482), 3-5.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (1 Mayıs 1979). “İran'daki İç Savaş Tehlikesi ve Türkiye” 10(482), 11.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (7 Ağustos 1979). “İran Yönetimi Hala Çıkmazda”. 10(496), 7.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (4 Eylül1979). “İran İç Savaş Eşiğinde” 10(500), 5.
- Yeniden Millî Mücadele Dergisi. (5 Şubat 1980) “Ortadoğu ve Türkiye” 11(522), 4.
- Yılmaz, U. (2020). *İran İslam Devrimi'ne Giden Süreç ve Devrimin Türk Basınına Yansımaları* (Kayıt No. 609295) [Yüksek Lisans Tezi, Ağrı Çeçen Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Gulâm Huseyn Sâidî’nin “Top” Adlı Romanında İran’da Meşrutiyet Dönemi

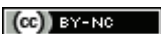
Melike ŞEKER*

Öz

İran edebiyatının önemli isimlerinden Gulâm Huseyn Sâidî’nin Top adlı romanı, İran tarihinin meşrutiyete geçiş dönemine ilişkin tarihsel anlatıları farklı bir bağlamda yorumlama imkânı tanıyan edebi bir eserdir. 19. yüzyıl tarihsel koşullarında günümüz İranı’nın Azerbaycan bölgesinde Meşrutiyet döneminin etkilerini tasvir eden Sâidî romanında değişimi top metaforu ile işlemektedir. Romanda anlatının merkezinde bulunan top metaforu hem çağın yeniliklerini hem de halkın çağın yeniliklerine karşı muhalefetini temsil etmektedir. İran tarihinin önemli bir dönemini işleyen roman ekonomi-politik dönüşümlerin toplumsal süreçlere etkisini konu edinmektedir. İran’a kuzey bölgesinden komşu Çarlık Rusya’nın sömürgeci bir güç olarak nüfuz alanını genişletme politikasının etkisi bağlamında işleyen roman, Avrupa merkezli kapitalist ekonominin Rusya aracılığıyla bölgede neden olduğu dönüşümlerin dinamiklerini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Sâidî’nin romanı edebi bir eser olmanın ötesinde tarihsel bir döneme ışık tutan önemli kaynak niteliğindedir. Bu makale, Gulâm Huseyn Sâidî’nin Top isimli romanını İran’ın Meşrutiyet dönemine geçiş süreciyle ilişkili ele alarak yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşümlerin makro-tarihsel koşullarla ilişkisini kurmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışma, Çarlık Rusya’nın İran coğrafyasındaki sömürgeci etkisini romanın olay örgüsünün geçtiği İran’ın kuzeybatı Azerbaycan bölgesindeki politikaları kapsamında ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Çarlık Rusya, İran Azerbaycanı, Anayasal Dönem, Gulâm Huseyn Sâidî.

* Araş. Gör. Dr., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, melikeseker@munzur.edu.tr, Tunceli, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5743-3152

Constitutional Period in Iran in Gulâm Huseyn Sâidî's novel named "The Cannon"

Melike ŞEKER*

Abstract

Gulâm Huseyn Sâidî's novel *The Cannon*, one of the most important figures of Iranian literature, is a literary work that allows us to interpret the historical narratives of the transition period of Iranian history to the Constitutionalism in a different context. In the 19th century historical conditions, Sâidî depicts the effects of the Constitutional Monarchy period in the Azerbaijan region of today's Iran and deals with change through the metaphor of the Cannon. The Cannon metaphor, which is at the center of the narrative in the novel, represents both the innovations of the era and the opposition of the people against the innovations of the era. The novel, which deals with an important period in Iranian history, focuses on the impact of political economy transformations on social processes. The novel, which deals with Iran's northern neighbor Tsarist Russia's policy of expanding its sphere of influence as a colonial power, reveals the dynamics of the transformations caused by the Eurocentric capitalist economy in the region through Russia. In this respect, Sâidî's novel is not only a literary work but also an important source that sheds light on a historical period. This article aims to relate the social and political transformations to macro-historical conditions by analyzing Ghulâm Huseyn Sâidî's novel *The Cannon* in relation to Iran's transition to the Constitutional Monarchy period. In this context, the study examines the colonialist influence of Tsarist Russia in Iran within the context of its policies in the northwestern Azerbaijan region of Iran, where the plot of the novel takes place.

Keywords: Iran, Tsarist Russia, Iranian Azerbaijan, Constitutional Period, Gholam Hossein Saedi.

* Ph.D., Munzur University, Faculty of Letters, Department of Sociology, melikeseke@munzur.edu.tr, Tunceli, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5743-3152

1. Giriş

Bu çalışma, İran edebiyatının önemli yazarlarından Gulâm Huseyn Sâidi'nin *Top* (2017) adlı romanını İran tarihinin belirli bir dönemi üzerinden okumaktadır. *Top* romanı, İran coğrafyasında meşrutiyete geçiş sürecine ışık tutan bir anlatıyı temel almaktadır. 13 Ocak 1936'da Tebriz'de dünyaya gelen Sâidi'nin çocukluk ve gençlik yıllarının hem dünya savaşının yarattığı etki altında hem de İran'da sol/sosyalist fikirlerin kitleselleştiği bir dönemde geçmiş olması onun edebi eserlerine de yansımıştır (Kaban, 2014). Genç yaşlarda yazın hayatına başlayan Sâidi, farklı türlerde edebi eserler vermiş ve eserlerinde özellikle buhran dönemlerinde insanların durumuna odaklanmıştır (Memmedli, 2017). İran coğrafyasının merkezi topraklarında kurulan Kaçarlarda Anayasal Dönem (1906-1911) ise, İran'da devlet ve toplum arasındaki ilişkilerde radikal dönüşümlerin yaşandığı zaman aralığıdır. Gulâm Huseyn Sâidi *Top* isimli romanında İran coğrafyası için büyük dönüşümleri imleyen bu zaman aralığını günümüz İran devlet sınırlarında bulunan Azerbaycan¹ bölgesi örneğinde tasvir etmektedir (Dinçtürk, 2017).

Bu makale, Sâidi'nin *Top* adlı romanını üç farklı düzlemde ele almaktadır. Birincisi, Sâidi romanını İran'a coğrafi yakınlığı olan Çarlık Rusya'nın, Avrupalı bir ülke olmamasına rağmen, İran topraklarında takip ettiği sömürgeci politikaların neden olduğu yıkıcı etkiler ekseninde işlemektedir. İran tarihinin kapitalist sisteme geçiş süreciyle yaşadığı dönüşümlerin merkezinde yer alan Avrupalı ülkelerin sömürgeci politikalarıyla Çarlık Rusya'nın Transkafkasya bölgesinde etkinlik kurma arayışı önemli benzerlikler içermektedir (Cronin, 2012; Deutschmann, 2015). Bu yönüyle roman, İran tarihinin belirli bir kesitinde (20. yüzyıl), İran'ın Azerbaycan bölgesinde sömürgeci politikalar takip eden Çarlık Rusya'nın neden olduğu olumsuz etkiyi ortaya koymaktadır. İkinci olarak, *Top* romanında kapitalist öncesi toplumsal yapıya sahip İran'da Batı Avrupa tarzı reform programlarının görülmeye başladığı Meşrutiyet dönemi geçiş süreci, özellikle düzenli ordunun göçebe aşiretlerle ilişkisi bağlamında ele alınmaktadır.

¹ Romanın mekan olarak geçtiği bölgeler Muvel, Tavus Gölü, Tekdam(Erdebil), Hezan(Erdebil), Tolaçı(Erdebil), Zirve Tepesi (Zencan), Karagöl (Batı Azerbaycan) günümüz İran devletinde doğu ve batı Azerbaycan eyaletinde bulunan alanlardır. Bu nedenle roman boyunca İran Azerbaycanı olarak kastedilen bölge günümüz doğu ve batı Azerbaycan eyaletlerini işaret etmektedir.

Aşiret gücüne dayalı savunma biçiminden farklı olarak Rus generallerin öncülüğünde kurulan Kazak Tugayı'nın Azerbaycan bölgesine gelişinin kırsal bölge yerleşikleri açısından sonuçları romanın odaklandığı merkezi anlatılardan birini oluşturmaktadır. Çünkü Kaçar dönemi reform süreci yeniliklerinden biri olan düzenli orduya geçiş, hem göçebe aşiretlerin yerleşik yaşama geçişini sağlama ve merkezi yönetimin gücünü yayma hem de devlet bürokrasisini yeniden yapılandırma hedefine dayanmaktaydı. Son olarak romanda, Sâidî'nin anlatının merkezine koyduğu top, hem İran'ın reform programlarının halkla ilişkisini imleyen yenilik hem de İran'ın Meşrutiyet dönemi toplumsal muhalefetine dönüşen temsil olarak sembolize edilmektedir (Sâidî, 2017, s. 126-128, 132-135, 139-144, 152-156). Sâidî'nin top metaforu üzerinden İran Azerbaycanı örneğinde ele aldığı geçiş sürecinde yaşanan huzursuzlukların zamanla kitlesel bir muhalefete dönüş süreci eleştirel bir tutumla aktarılmaktadır. Bakıldığında romanın başlangıcında halkın yabancı olduğu, o zamana kadar hiç karşılaşmadığı devasa büyüklüğe sahip ve savunma amaçlı kullanılan top, zamanla halkın yaşadığı sıkıntılar altında ezilmesiyle güçlü bir muhalefete aracılık eden sembole dönüşmektedir. Bu bağlamda Gulâm Huseyn Sâidî'nin Top adlı eserinin, dönemin gelişmelerini ve bu gelişmelerin halk arasında yarattığı huzursuzluğun hangi koşullar altında şekillendiğini ortaya koyması açısından bir dönemin panoramasını farklı bir okumayla sunduğu ifade edilebilir.

2. Sömürgecinin Avrupalı Olmayan Biçimi: Çarlık Rusya'nın İran Coğrafyasındaki Etkisi

19. yüzyıl İran coğrafyası, dışsal dinamiklerin neden olduğu sömürgeci etki ve Kaçarlar yönetiminin ülke içinde neden olduğu olumsuz koşullarla şekillenmiştir. İran'ın Çarlık Rusya ve Britanya'yla olan ilişkilerinin başlangıcı 19. yüzyıldan öncesine dayanmaktadır. Ancak 19. yüzyıl İran için büyük toprak kayıplarının yaşandığı, yabancı sermayenin imtiyaz avına dönüşen ticari ayrıcalıklara sahip olduğu ve yerel ekonominin yabancı sermaye karşısında zayıf konuma düştüğü bir yüzyıl olmuştur. Bu anlamda 19 yüzyıl, İran coğrafyasının sömürgeci güçler tarafından fiili olarak bölündüğü tarihsel bir döneme tekabül etmektedir (Abrahamian, 1989, s. 51). Bu dönemde İran toprakları, kapitalist ekonominin hegemon gücü Britanya'nın güneyden ve Çarlık Rusya'nın ise kuzeyden etkinlik kurma politikalarıyla şekillenmekteydi (Amirahmadi, 2012, s. 17; Atabaki, 2007, s. 1-7).

İran topraklarına kuzeyden komşu olan Çarlık Rusya'nın bölgedeki etkisi, 19. yüzyıl sömürgeci güçlerinden Britanya'nın Basra körfezindeki politikasıyla önemli paralellikler içermektedir. 1801 ile 1828 yıllarında Çarlık Rusya ve İran arasında gerçekleşen büyük savaşlar İran'ın mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Transkafkasya bölgesinde Rusya etkisinin artışına yol açan bu savaşlar, İran'ın bu bölgedeki teritoryal, ekonomik ve siyasal gücünü kaybetmesine neden olmuştur (Foran, 1989, s. 12). Böylece Rus-İran savaşları sonrası imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla İran'ın Transkafkasya topraklarında ekonomik ve siyasi güç üstünlüğü Çarlık Rusya'ya geçmiştir (Abrahamian, 2011, s. 50). Sömürgeci güçlerden Rusya'ya tanınan ekonomik imtiyazlar, askeri ve siyasal düzeyde Rusya'nın bölgeye doğrudan toprak müdahalesini kolaylaştıran gelişmeleri de beraberinde getirmiştir (Deutschmann, 2015). İran'a kuzeyden coğrafi yakınlığı olan Rusya'nın en çok etkinlik kurduğu/kurmaya çalıştığı bölge ise, İran'ın Azerbaycan bölgesi olmuştur.

Toprak kayıplarıyla sonuçlanan savaşlarda alınan yenilgilerle savunma araçlarında yaşadığı eksikliği fark eden Kaçar Hanedanlığı ise, askeri modernizasyonun kaçınılmaz bir gereklilik olduğu konusunda yeni bir politik inşaya girişmiştir. Fakat merkezi devletin reform programlarını finanse edecek ekonomik güçten yoksun olması, İran'ın özellikle İngiltere ve Çarlık Rusyası olmak üzere birçok ülkeye ticari ve ekonomik imtiyazlar vermesiyle sonuçlanmıştır (Matin, 2016, s. 89). Rus sermayesine tanınan ayrıcalık, ekonomik alanla sınırlı kalmamıştır. Özellikle ekonomik alanda nüfuzunu genişletme süreci Kaçarların modernleşme süreci kapsamında uygulamayı hedefledikleri reform programlarında Rusya etkisinin derinleşmesine de yol açmıştır. Meşrutiyet döneminde Kaçar yönetimine karşı oluşan anayasa yanlısı radikal muhalefeti tasfiye etmek amacıyla Tebriz'i işgal eden Çarlık Rusya İran'ın Azerbaycan bölgesinde fiili işgalini de başlatmıştır (Clark, 2006, s. 3-5). Dönemin bahsi edilen gelişmeleri Sâidi'nin romanında şu şekilde ifade edilmektedir:

Ey Müslüman kardeşlerim! Birkaç haftadır çöllerdeydim. Dün buraya gelirken kötü bir haber aldım. Birçok köyden, viraneden geçtim. Hepsi ya yerle bir edilmiş ya da düşman ateşiyle yakılmıştı. Açlık çeken obalıların ortasından geçtim. Birbirlerinden korktukları için uyuyamıyorlar. Ali Rıza köyünde, Horozlu'da kıtlık başlamış. Oralarda ve etrafında tuhaf hastalıklar ortaya

çıkılmış. Tebriz'den, Erdebil'den ve Astara'dan Rus generaller, Tatları köylerden çıkarma ve obalıları Tatların yerine yerleştirme görevini üstlenmişler. Şimdi General Dılmaçof topuyla yaylalar-da geziyor, obalıları ortadan kaldırmaya azmetmiş. Şahsevenler birbirlerine düşman olmuşlar, birbirlerinin kanına susamışlar! (Sâidî, 2017, s. 87).

Aktarılan pasajda dönemin gelişmelerini tasvir eden Sâidî, çağın ekonomik sıkıntıları altında ezilen halkın kötüleşen halini dışardan gelen güçlerin bölgeye müdahalesine bağlamaktadır. Roman boyunca söz konusu müdahalenin neden olduğu olumsuz etkiler işlenmektedir. Buna göre, Çarlık Rusya'nın müdahale ettiği İran'ın Azerbaycan bölgesinde takip ettiği sömürgeci politikalar düzen sağlamaktan çok mevcut koşulları daha da kötüleştirmiştir. Bölgede merkezi devlete muhalif olarak görülen ve asayiş bozduğu düşünülen obalıları ortadan kaldırması için Rus General Dılmaçof görevlendirilmiştir. Meşrutiyete geçiş sürecinde bölgede asayiş sağlamak için kime destek verdiği belli olmayan göçerlerin ortadan kaldırılması ve/ya yerleşik yaşama geçirilerek kontrol altına alınması gerektiği düşünülmektedir. Romanın birçok yerinde 'asayişin sağlanması' üzerinden işlenen bu süreç, Rusya'nın Batı sömürgeciliğiyle benzerliği İran'ın Azerbaycan bölgesinde meydana gelen dönüşümler bağlamında ortaya koyulmaktadır. İran tarihine ilişkin kaynaklarda Rusya'nın sömürgeci olarak işaretlenmesi konusunda 'çekingenlik' olduğunu ifade eden Cronin (2012, s. 43), Avrupalı bir güç olmayan Rusya'nın İran coğrafyasındaki politikaların ve İran tarihinde oynadığı rolün genellikle sorunsallaştırılmadığını ileri sürmektedir. Çarlık Rusya, Avrupalı güçlerin İran topraklarındaki sömürgeci politikalarına benzer bir politikayı İran'ın Transkafkasya bölgesinde uygulamaktaydı. Başka bir ifadeyle, Rusya'nın en temel hedefi, İngiltere'nin Basra Körfezi'nde yaptığı gibi, İran'ın kuzey bölgelerinde nüfuz alanını genişletmektir (Keddie, 2006, s. 34). Dönemin ekonomik ve siyasal koşullarını şekillendiren kapitalist ekonominin Britanya ve Rusya aracılığıyla giriş yaptığı İran'daki Kaçar yönetimi ise, sömürgeci güçler karşısında etkinliğini artırmak için devlet yönetim mekanizmalarını modernleştirmek zorunda olduğunun farkındaydı. Ancak reform programları sömürgeci güçlere karşı değil, onlarla iş birliği içinde yürütülmekteydi (Abrahamian, 1989, s. 52). İran'ın farklı bölgelerinde güvenliği sağlayacak gerekli askeri ve mali güçten yoksun Kaçar yönetiminin sömürgeci güçlerle ittifak anlaşmaları yapması, merkezi güce karşı oluşan muhalefeti bastırmak

için önemli sermaye kaynağı ve askeri desteği oluşturmaktaydı (Keddie, 2006, s. 58-72). Bu yönüyle İran merkezi yönetimi, 20. yüzyılın başından başlayarak halkın muhalefetine rağmen sınırlı nitelikteki iktidarını koruma çabasına girişmiş ve bu da dönemin sömürgeci güçleri tarafından destek görmüştür (Moazami, 2018, s. 60-65).

Kaçar yönetiminin merkezi gücünü farklı bölgelerde artırma politikasının ihtiyaç duyduğu finansal destek arayışı, sömürgeci güçlerden Çarlık Rusya'nın bölgede ekonomik ve siyasal nüfuz alanını genişletmiştir. Çarlık Rusya, Kaçar siyasi elitlerinin hem yönetim tarzına etki eden hem de Kaçarların ülke içinde sınırlı egemenliğini zor aracılığıyla devam ettirmesine destek sunan önemli bir güç konumundaydı. Bu yönüyle Kaçarların kendi yönetimlerinin sürekliliği için anayasal taleplere dayalı kitlesel muhalefetin bastırılması politikasıyla Çarlık Rusya'nın Kafkasya topraklarındaki çıkarları örtüşmekteydi. Çünkü Çarlık Rusya için Kafkasya topraklarındaki düzenin sağlanabilmesi Meşrutiyet dönemindeki radikal fikir akımlarının bastırılmasını gerektirmekteydi (Cronin, 2012, s. 168). Dolayısıyla İran'da modern tarihin başlangıcı olarak kabul edilen Anayasal dönem (1906-1911), Çarlık Rusya açısından bölgede Kaçar yönetimiyle kurduğu düzenin tehlikeye girmesi olarak görülmekteydi. Rus ordularının İran'ın kuzeyine doğrudan müdahalesi de bu politikayla ilişkili gerçekleşmiştir (Deutschmann, 2015, s. 155-56). Meşrutiyet dönemi sırasında ve sonrasında Çarlık Rusya'nın İran'ın kuzey bölgesine etkisi, salt doğrudan askeri müdahaleler ve ekonomik çıkarla sınırlı olmamıştır. Meşrutiyet döneminde tartışılan fikir akımlarının konuları bakımından gösterdiği çeşitlilik, İran ile Kafkasya arasında var olan önemli düzeydeki etkileşimi de yansıtmaktadır (Gheissari, 2016, s. 31-33). Bu nedenle, Meşrutiyet dönemi geçiş süreci ve sonrasında Çarlık Rusya'nın çok yönlü rolü belirleyici bir etkiye sahip olmuştur.

Sâidî ise romanında, Çarlık Rusya'nın İran'ın kuzeybatı bölgesinde kurduğu etkinliğin neden olduğu koşulları betimlemektedir. Bu anlamda, Rusya'nın bölgedeki etkisinin sorumlusu olarak halka rağmen kendi gücünü korumak/sürdürmek isteyen Kaçar yönetimi gösterilmektedir: “Bu olup bitenlerin tek sorumlusu devlet! Göçerler meşrutiyetçilere yardıma gidecek diye korktuklarından ortalığı karıştırıp fitili ateşliyorlar. Allah Müslümanların yardımcısı olsun!...” (Sâidî, 2017, s. 24). Bu türden bir çıkışın temelinde ise, İran merkezi topraklarında yaklaşık altmış yıl merkezi bir

güç ol(a)maması ve her bölgesinde farklı aşiretlerin bir güç olduğu İran'da Kaçarların, tüm aşiretli güçlerin desteğini alamadan, görece merkezi bir güç kurması yatmaktadır (Moazami, 2018, s. 33). Gücünü uzun bir süre İran coğrafyasının farklı bölgelerine hakim olan aşiretlere bağımlı sürdüren Kaçarlar ise, bu 19. yüzyıl sermaye birikim sürecine dahil olma süreciyle eş anlı ilerleyen sömürgeci güçlerin İran coğrafyasındaki etkinliğini içeride kendisine muhalefet eden kesimleri ortadan kaldırmak amacıyla kullanmıştır (Abrahamian, 2011, s. 50-53; Amirahmedi, 2012).

Sâidî'nin Top romanı ise, tam da yukarıda ifade edilen 19. yüzyıl koşullarının günümüz İranı'nın doğu ve batı Azerbaycan bölgesine tekabül eden bölgeye olan etkisini merkezine alan önemli bir eser niteliğindedir. Romanda değişim talebiyle bir araya gelen kitlesel muhalefeti merkezi devlet lehine ortadan kaldırmak üzere bölgeye gelen Kazak Tugayı örneği üzerinden işlenmesi, dışardan gelen bir gücün doğrudan askeri müdahalelerini örneklemek amacıyla kullanılmaktadır. Çünkü bahsi edilen dönemde farklı grupların bir araya gelmesiyle oluşan meşrutiyet hareketleri, mevcut yönetimin baskıcı niteliği konusunda ortaklaşmaktaydı. Çünkü halka rağmen gücünü korumak isteyen Kaçarların destek aldığı Kazak Tugayı (Rusya), halkın günlük yaşam koşullarında kötüleşmeye yol açmakta ve yoksulluk altında giderek daha fazla ezilmesine neden olmaktaydı. Roman boyunca yalnızca İranlı meşrutiyetçilerin değil, sıradan insanların da maruz kaldığı sefaleti aktaran Sâidî'ye göre, savaşın en büyük kurbanı ve en fazla zarar göreni bölgenin köylü sınıfıdır (Sâidî, 2017, s. 22-26, 35-36, 45-47, 55-57, 87-89, 109-113). Kazak Tugayı birliğinin desteğiyle merkezi devletin obalar arasındaki düşmanlığı kullanarak kendi gücünü korumaya çalışması köylü sınıfının yoksullaşmasına yol açan en önemli nedenler olarak romanda işlenmektedir. Sâidî romanında, İran'da aşiretli toplumsal yapı içerisindeki hiyerarşi ile daha merkeziyetçi bir devlet kurmaya çalışan Kaçarların dayattığı politika arasında sıkışıp kalan yoksul köylü halkın yaşadıklarına odaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle yazar bu romanında, Rusya'nın İran coğrafyasının kuzeybatı bölgesinde yürüttüğü sömürgeci politikalara, bu politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik ve siyasi buhran sürecinde kendi çıkarına hareket eden gruplara ve de merkezi devlete karşı varlığını sürdürmeye çalışan yoksul köylü sınıfın koşullarına odaklanmaktadır (Dinçtürk, 2017). Ayrıca romanda mekan ve zamana ilişkin tasvirler, 19. yüzyıl ve sonrası İran coğrafyasında çok önemli dönüşümleri ortaya çıkaran içsel dinamikler ile dışsal baskı arasındaki etkileşimi de içermek-

tedir. Bu anlamda Sâidi Top romanında, sömürgeci güçlerden olan Çarlık Rusya'nın İran topraklarında Anayasal dönem boyunca takip ettiği stratejiyle Avrupalı güçlerin yaptıkları arasındaki benzerliği ortaya koymaya çalıştığı ifade edilebilir.

3. Kaçar İranı'nın Toplumsal Yapısı ve Değişimin Dinamikleri

19. yüzyıl İranı'nda kapitalizm öncesi niteliğe sahip toplumsal yapı, ana hatlarıyla hayvan sürülerini otlatarak ve devlete asker sağlayarak yaşayan göçebe-çoban aşiretler, köylü üretim biçimi, kent ekonomisine dayalı lonca üretimi ve küçük meta üretimi şeklinde tasnif edilmektedir. Toprak mülkiyeti ise, özel toprak sahipliği, Şah tarafından tahsis edilen devlet arazileri (*tuyuls*) ve dini sınıfın mülkiyetinde hayır amaçlı veya özel olarak bağışlanan araziler (vakıflar) olarak sıralanmaktadır (Foran, 1991, s. 798-99). 19. yüzyılın sonuna kadar ekonomik açıdan kendi kendine yeten İran nüfusunun yaklaşık %25-30'u yerleşik, göçer veya yarı-göçer aşiretlerden oluşmaktaydı (Abrahamian, 2011, s. 28).

19. yüzyıl İranı'nda hem toprak mülkiyeti hem de toplumsal yapıda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Toplumsal yapının önemli bir parçasını oluşturan göçebe-çoban nüfusu ve ekonomisi yüzyıl sonunda neredeyse yarı yarıya azalmıştır (Foran, 1991, s. 800, 803). Bu nedenle, nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal bölgede yaşayan İran coğrafyasında Meşrutiyet dönemindeki reformların en fazla dönüştürdüğü toplumsal gruplardan biri yerleşik köylülüğe zorlanan ve göçebe yaşam tarzını sürdüren aşiret grupları olmuştur (Cronin, 2006, s. 91-92). İran'ın Azerbaycan eyaletinin toplumsal yapısı, diğer bölgelerde de olduğu gibi, yerleşik ve göçebe aşiret topluluklarından oluşmaktaydı. Merkezi yönetime bağlı olan bu gruplar ekonomik ve toplumsal ilişkilerde merkezden bağımsız hareket etmekteydiler (Tapper, 2004).

1905-1911 İran Meşrutiyet dönemine geçiş sürecinin bir panoramasını ortaya koyan Gulâm Huseyn Sâidi'nin Top isimli romanında İran'ın doğu ve batı Azerbaycan bölgesinde var olan toplumsal yapıdaki değişim dinamikleri, Çarlık Rusya desteğiyle bölgeye giren düzenli ordu ve devletin gücünü merkezileştirme çabalarının etkileri bağlamında resmedilmektedir. 19. yüzyıla kadar devlet için çok büyük sorun teşkil etmeyen göçebe aşiretlerin hareket serbestisi, Meşrutiyet döneminde anayasacılara karşı tavırla-

rının belirsiz olması nedeniyle değişmiştir. Artık göçebe aşiretlerin varlığı hiç olmadığı kadar tehlikeli görülmeye başlamıştır. Saedi (2017, s. 59-63) ise, Azerbaycan yerleşiklerinden Kocabeyliler, Alarlular, Hacıhocalılar ve Şahsevenler gibi yerleşik ve/ya göçer aşiretleri, söz konusu dönemde yaşanan gelişmeler temelinde hem birbirleriyle hem de devletle olan değişken ilişkiler üzerinden ele almaktadır.

Anayasal döneme geçiş sürecinde Azerbaycan bölge yerleşiklerinin değişen düzene karşı aldıkları konumu ele alan Sâidi (2017, s. 22-26, 37-44), merkezi devletin kendisine karşı olduğunu düşündüğü aşiretleri yerleşik hale getirmek ve/ya ortadan kaldırmak için bölgede takip ettiği politikalara odaklanmaktadır. Çünkü merkezi yönetimin Çarlık Rusya'nın yardımıyla İran'da kontrolsüz güç kullanması, yoksul halk kitlelerinin meşrutiyet hareketlerinde belirleyici bir rol oynamasına yol açmıştır. Çünkü Şah'a karşı artan halk tepkisini kontrol etme/bastırma amacıyla Rus subaylarının kurduğu Kazak Tugayları, Rusya'nın bölgedeki sömürgeci çıkarlarını koruma politikasının önemli bir aracıydı (Sarıkaya, 2008, s. 70). Değişen konjonktürle birlikte gerçekleştirilen reform programları, Kaçarların merkezileştirilmesine yönelik politikaları daha da genişletmesine imkan sağlarken, aşiretli birlikler bu süreçten doğal olarak olumsuz etkilenen toplumsal grupların başında gelmiştir (Garthwaite, 2011, s. 185). Meşrutiyet döneminde neredeyse tüm aşiretlerin farklı sebeplerle anayasacıları desteklemesi ise, Kaçarlar yönetimi için aşiretleri 'güvenlik' sorunu haline getirmiştir. Bu sebeple İran merkezi devletin göçebe aşiretlere yönelik politikası, aşiretlerin yetkilerini ortadan kaldırma, onlara karşı sefer düzenleme ve onları yerleşik düzene geçirme gibi değişiklikler göstermekteydi (Tapper, 2004, s. 249). Romanda Kaçar yönetiminin safında yer alan Rahim Han'a göçer aşiretleri bastırması için Kazak Tugayı'nın yardıma gönderilmesi ise tam da yukarıda ifade edilen bağlamda okunabilir: "Göçerlere baskı yapmak için Rahim Han'a yardıma gelmişler yani. Yanlarında da büyük bir top varmış, dediklerine göre bir güllesiyle bir obayı yerle bir edecek güçteymiş... (Sâidi, 2017, s. 19).

Romanda çağın koşullarının değiştiğini simgeleyen top ise, o zamana kadar hiç kimsenin görmediği bir savunma yöntemi olarak 'dışarıdan' getirilmişti (Sâidi, 2017, s. 22-26). Romanda, halkın yabancı olduğu ve daha önce hiç görmediği topla ilgili duyumlarını birbirlerine şaşkınlık ve korkuyla aktarmaları, düzenli ordu ve aşiretli toplumların savunma biçim

farklılığını göstermektedir. Kazak Tugayı'yla karşılaşan roman kahramanlarından Baba'nın bölgede yayılan konuşmalardan bir topun olup olmadığı sorulduğunda verdiği cevap köylülerin ifadeleriyle aktarılan farklılığı göstermektedir:

Yüce Allah'ın huzurunda yemenin ederim ki öyle bir şey gördüm ki akıllara ziyan, anlatsam inanmazsın!... Top bir dağ gibi iki tekerin üzerinde duruyordu. Namlusu alıp başını gitmiş, göklerin kalbine kadar uzanmıştı. Ağzı o kadar büyüktü ki içine bir çocuk kolaylıkla sığabilirdi... (Sâidî, 2017, s. 25).

Aşiretli güçlerden biri olan Rahim Han'ın topuyla Dilmaçof'un topunu kıyaslayan köylülerden biri ise, 'Rahim Han'ın topu serçeyse bu devedir' ifadesini kullanmaktadır. Romandaki ifadeyle, Rahim Han'ın külüstür topuna karşılık İran'a gönderilen Kazak Tugayı Rus General Dilmaçof'un topu,

...sanki tepenin üstüne başka bir tepe bindirilmişti... Dik ve uzun boynu, geniş ve sağlam göğsü ile güneşin tam karşısında durmuş gülümsüyordu. Bir vahşi hayvanın pençelerini andıran ayaklarını toprağın kalbine geçirmişti. Görünüşüne öylesine görkem katmıştı ki, kendini ormandan dağlara vurmuş esrik bir aslan benzliyordu (Sâidî, 2017, s. 59).

Aşiretli güçlerin savunma araçlarıyla kıyaslanamayacak kadar devasa büyüklükte olan Dilmaçof'un topu, dönemin askeri yeniliklerine örnek teşkil etmektedir. Ancak Sâidî, bölgede sürekli olarak gezdirilen topu yalnızca askeri bir savunma aracı olarak betimlememektedir. Sâidî'ye göre top, hem İran halkına yabancı olan çağdaki yeniliklerin hem de bu yeniliklerin neden olduğu olumsuz koşulların kırsal köylü sınıf arasında yarattığı çaresizlik fikrini de temsil etmektedir. Bu yönüyle roman boyunca sürekli olarak hareket ettirilen top, belirli bir amaca doğru giden durağan bir sembolden ziyade amacın değişkenliğinin de ifadesidir (Dinçtürk, 2017). Sâidî'nin romanında söz konusu değişen amaç, topun bir yandan halka karşı merkez güç tarafından araç haline getirilmesi öte yandan muhalefetin eline geçtikten sonra ise devlete karşı oluşan öfkeyi temsil etmesi şekilde kurgulanmıştır. Sâidî'nin eserine ismini verdiği roman boyunca metafor olarak kurguladığı top anlatısı, Kaçarlar dönemi meşrutiyet hareketlerinde önemli olaylara da refere etmektedir. Anayasal dönemde açılan meclisin bir süreli-

ğine askıya alınmasına da neden olan Muhammed Ali Şah'ın Rus General Liakhov'a meclisi topa tutmasını emretmesi olayı buna örnek gösterilebilir (Soofizadeh, 2023).

Elbette Sâidî, öncesinde bölgede her şeyin yolunda olduğu ve düzenin sağlandığını ima etmemektedir. Saedi, Kaçarların ve Rus subaylarının öncülüğünde kurulan Kazak Tugayı'nın bölgede olmadıkları zamanlarda, hem aşiretli güçlerin kendi aralarındaki çatışma ve ittifaka hem de göçer aşiretlerin köylü sınıfının yaşamında neden olduğu olumsuz etkilere de değinmektedir. Kazak Tugayı'nın giriş yaptığı Muvel isimli bölgede yaşayan köylülerin kendi aralarında, "...Muvel göçerlerden uzak, onların ayağının altında heder olmuyor diye hep şükrederdik; ama şimdi onlardan daha büyük bir felaketle karşı karşıyayız..." (Sâidî, 2017, s. 18) şeklinde konuşmaları, köylülerin gücünü pekiştirmek isteyen merkezi yönetimi bölgede etkinlik gösteren göçerlerin yarattığı olumsuzluktan daha fazla tehlikeli gördüklerine işaret etmektedir.

İran'ın Azerbaycan bölgesinde bulunan Tebriz ve çevresi Meşrutiyet dönemi gelişmelerinden en fazla etkilenen bölgelerden biri olmuştur (Siegel, 2016). Bu bölgede toplumsal ilişkiler, toprak sahibi beyler ve onların baskısı altında yaşayan kırsal halk, güç kullanan merkezi devlet görevlileri ve göçebelerle köylüler arasındaki kutuplaşmadan oluşmaktaydı (Tapper, 2004, s. 283). Dolayısıyla kırsal bölgede herhangi bir aşirete dahil olmayan halkın yaşadığı sıkıntılar yalnızca devlet gücüne karşı koymaktan değil, bölgede sosyo-ekonomik düzeni önemli ölçüde domine eden göçer aşiretlerin tutumlarından da kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle kırsal bölge halkı, hem dönemin ekonomik koşullarının neden olduğu yoksulluk hem bölgedeki aşiretli güçlerin baskısı hem de merkezi devletin zor araçlarını kullanarak bölgede kurmak istediği hakimiyet altında ezilmekteydi. Değişen koşullarla gelişen ittifaklar karşısında köylünün savunmasızlığını resmeden Sâidî (2017) için Rus General Dilmçofof'un topu, mevcut olan korkuları/koşulları daha da kötüleştiren ve halkı ezmeye gelen 'yeni'yi temsil etmektedir.

Meşrutiyete geçiş sürecinde aşiretlerin değişken tutumlarını örnekleyen Tapper (2004, s. 410), Azerbaycan bölgesinde Tebriz encümenlerine saldıran Çelebiyanlu Büyük Han'ın babası Rahim Han'ın yaptığı hamlenin aynı bölge aşireti olan Hacıkocalu aşireti tarafından durdurulduğunu fakat bu çatışmalarda köylerin talan edildiğini ve bunun da Meşrutiyet dönemi

öncesine dayanan düşmanlıklarla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Zaten Sâidî (2017) Top eserinde, aşiretlerin birbirleriyle olan eski düşmanlıklarının meşrutiyet karşıtı/yanlısı olmayı etkilediği bir ortamdaki, farklı güçlerin ittifak/çatışma ilişkisi arasında zaten savunmasız olan köylünün daha fazla ezilmesine yol açan tarihsel süreci konu edinmektedir. Romanda, Allah Müslümanları onların şerrinden korusun diyen kethüdaya Şahseven aşiretinin Müslüman olduğunu hatırlatan Kahveci'nin "Müslüman, milletin çoluğunun çocuğunun ödünü yarmaz. Müslüman, halkın varını yoğunu yağmalamaz, ateşe vermez, büyük küçük demeden öldürmez" (Sâidî, 2017, s. 31, 36) şeklindeki ifadesi, halkın göçebe aşiretler karşısındaki çaresizliğinin ve isyanının dışavurumudur. Aktarılan ifadelerde mevcut düzenin bozulması, yalnızca dışardan müdahaleler üzerinden değil, aynı zamanda hem içeriden bu güçlere verilen destekle hem de ortamın koşullarından güç devşiren aşiretli grupların köylülere verdiği zararlar ilintili olarak işlenmektedir. Kazak Tugayı'nın bölgeye gelişyle aşiretler arasındaki çatışmalı ilişkinin bölgede var olan kötü koşulları daha da ağırlaştıracığı konusu romanda şu şekilde ifade edilmektedir:

Ne diyorsun hoca, her yer darmaduman oldu, herkes birbirine düştü. Kocabeyliler Hacıhocalarla birbirine girmiş, Hacıhocalar Alarlularla, Alarlular bunların ikisiyle...Beri yandan Rahim Han ortalığı ateşe vermiş, adamlarına, 'büyük küçük kimseye acımayın! Şahsevenleri, Tatları, hepsini yıkıp yağmalayın! Diye emir vermiş. Bunlar yetmezmiş gibi bir de şerefsiz Kazaklar çıktı başımıza!... (Sâidî, 2017, s. 24).

Bu anlamda Sâidî'nin kırsal köylü halkın kötüleşen ekonomik ve sosyal koşullarının nedenlerini hem bölgedeki aşiretlerin çatışmalı ilişkisine hem de 19. yüzyıldaki tarihsel koşullarının sonuçlarına dayandırdığı söylenebilir. Bu bağlamda, romanda Şah'ın Meşrutiyet dönemi boyunca anayasa yanlılarını bastırmak için başvurduğu zor ile aşiretlerin birbirleri arasındaki çatışmaların etkisi bir arada resmedilmiş; mevcut koşulların kötüleşmesine yol açan değişiminin habercisi ise bölgede gezdirilen topun ta kendisi olmuştur.

İran coğrafyasında büyük dönüşümlerin yaşandığı Kaçarlar dönemindeki yönetici elitler, toprak kayıplarına neden olan büyük savaşlar sonrası savunma gücünde yaşanan zayıflıkların giderilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ülke savunması aşiret birliğine dayanan Kaçarlar ise, ordu sistemindeki zayıflıkları birtakım reformlarla gidermeyi hedeflemiştir. Örneğin, Batı Avrupa tarzı askeri birlik kurma yönündeki ilk teşebbüs, dönemin Azerbaycan valisi Abbas Mirza'nın düzenli ordu kurma girişimi olmuştur. Osmanlı modernleşme sürecini de yakından takip eden Abbas Mirza, devlet kademelerinde reformu önemsemekte ve çağa ayak uydurmanın gerekliliğini savunmaktaydı (Amirahmadi, 2012, s. 101; Keddie, 2006, s. 40-44).

Söz konusu değişim roman bağlamında aşiret gücüne dayalı savunmanın hakim olduğu İran'ın Azerbaycan bölge halkının düzenli ordu birliklerinden oluşan Kazak Tugayı'yla karşılaşması örneğiyle anlatılmaktadır. İki kazak süvarisiyle karşılaşan hocanın "ikisinin de deri şapkası vardı ve uzun namlulu silahları vardı. Dudaklarının üstünü kalın bıyıkları kapatmıştı ve birbirlerine çok benziyorlardı..." (Sâidî, 2017, s. 60) şeklindeki tasviri düzenli ordunun biçimsel farklılığına vurguyu işaret etmektedir. Belirli bir düzen, tek tip kıyafet ve çok daha donanımlı askeri teçhizata sahip Kazak Tugayı'yla aşiretli savunma güçlerinin kıyaslandığı romanda, dışardan ve yabancı olarak görülen yeniliklere bakış bölgeye getirilen ve dilden dile dolaşan top aracılığıyla anlatılmaktadır. Romanda o zamana kadar görmedikleri ve sahip olmadıkları topun heybeti ise şu şekilde anlatılmaktadır:

Sanki tepenin üstüne başka bir tepe bindirilmişti... Dik ve uzun boynu, geniş ve sağlam göğsü ile güneşin tam karşısında durmuş, gülümsüyordu. Bir vahşi hayvanın pençelerini andıran ayaklarını toprağın kalbine geçirmişti. Görünüşüne öylesine görkem katmıştı ki, kendini ormandan dağlara vurmuş esrik bir aslana benziyordu. (Sâidî, 2017, s. 59).

Topun heybeti ve büyüklüğünün aktarılan cümlelerle tasvir edilmesi ise, köylülerin top karşısında kendilerini daha zayıf ve yetersiz görmelerinin de ifadesidir. Ancak top karşısındaki zayıflığa ve yetersizliğe rağmen aralarındaki husumeti bitiren aşiretler, köylülerle birlikte hareket ederek Dilmaçof'un topuna karşı gelen kitlesel bir muhalefete dönüşmüştür (Sâidî, 2017, s. 134-156). Sonuç olarak, Meşrutiyet dönemindeki siyasal ve toplumsal manzarayı yansıtan Sâidî'nin Top romanında, Anayasal dö-

neme geçiş sürecinde halk arasında 'birliğin' kurulduğu/kurulmak zorunda kalındığı koşullar konu edinilmiş; tüm roman boyunca hareket ettirilen top ise, hem 19. yüzyıl koşullarının yarattığı olumsuzlukların sebebi hem de halkın huzursuzluğu ve öfkesinin birliğe dönüşümünün sembolü olarak resmedilmiştir.

4. İran Halkının Kurtuluş Simgesi Olarak “Top”

1905-1911 yılları arasında İran halkının Kaçar yönetimine karşı muhalefetine neden olan başat etken yüzyılın sömürgeci güçlerinin İran topraklarındaki ekonomi-politik etkisiydi. Çarlık Rusya ve Büyük Britanya'nın farklı bölgelerde nüfuz alanlarını genişletme politikaları İran'ı ekonomi başta olmak üzere siyasal ve toplumsal olarak derinden etkilemiştir. 19. yüzyılın sömürgeci devletleri, İran coğrafyasında takip ettikleri çıkar politikaları gereği merkezde kendilerine bağımlı bir yönetimin varlığını gerekli görmekteydiler (Foran, 2007, s. 10-15; Keddie, 1983, s. 583-585).

Çarlık Rusya ve Büyük Britanya'nın İran'daki nüfuz yarışıyla ilişkili olan merkezi güce destek verme politikaları, İran topraklarına doğrudan askeri müdahalede bulunmayı ve devlet mekanizmalarını reforme edecek programları desteklemeyi içermekteydi. 20. yüzyıl konjonktüründe sömürgeci güçlerin takip ettikleri politikalar, ekonomik ve toplumsal olarak büyük yıkımlar yaratmış ve bu yaratılan yıkımlar yabancı sermayeye tanınan ekonomik imtiyazlarla yerli sermayenin etkinlik kaybetmesiyle sonuçlanmıştı. Para birimindeki dalgalanmanın ekonomiyi olumsuz etkilemesi, temel gıdalardaki fiyat artışı ve beraberinde stokçuluğun başlaması gibi gelişmelerle birlikte ise süreç kitlesel muhalefet hareketine dönüşmüştür (Matin, 2013, s. 59-61). Sömürgeci güçlere İran topraklarında verilen geniş yelpazeli imtiyazlar, sonuçta yerli sermaye aleyhine olmuş ve bu olumsuz ekonomi-politik koşullar meşrutiyet hareketlerinin 'adalet' talebine kaynaklık etmiştir (Karadeniz, 2008, s. 204).

1906 yılında farklı toplumsal gruplar birleşerek Kaçarlara ve sömürgeci devletlerin birçok alanda genişleyen nüfuzuna karşı toplumda var olan muhalefeti kitlesel eylemlere dönüştürmüştür (Garthwaite, 2011, s. 195). İran'ın Kum şehrinde bulunan kutsal türbelerde ulusal bir meclis (*majles*) kurulmasını talep eden lonca üyeleri, zanaatkarlar, küçük esnaf, din adamları gibi toplumun farklı kesimleri bir araya gelerek eylemler düzenlemiş-

lerdir. 5 Ağustos 1906'da kitlesel eylemlerin yarattığı tepkiler karşısında Kaçar Şahı Muzaffereddin Şah, ilk meclisin toplanması ve temel yasaları içeren bir taslağın hazırlanması için ferman yayınlamak zorunda kalmıştır. Böylece 1906 yılında ilan edilen meşrutiyetle İran'da meşrutî monarşi dönemine geçilmiştir (Abrahamian, 2011, s. 59-61; Gheissari, 2016, s. 22). Meşrutiyetin ilanından sonra her bölgede yerel yönetimlerde etkinlik sağlamak ve dönemin siyasi konularının tartışılmasına öncülük etmek amacıyla encümenler (*anjuman*) kurulmuştur (Foran, 1991: 805). Meşrutiyetin ilanını takip eden süreçte İran'da anayasacılar ve Şah yanlıları arasında yoğun bir mücadele de başlamıştır. Bu süreçte Çarlık Rusya meşrutiyet yanlılarına karşı Kaçar Şahı'na destek sunan etkin bir güç olmuştur (Matin, 2016, s. 92). Çünkü Meşrutiyet döneminde merkezi yönetime karşı muhalefetin en yoğun olduğu alanların başında Çarlık Rusya'ya coğrafi yakınlığı olan İran'ın Azerbaycan bölgesi gelmekteydi. Özellikle Kafkasya'dan Tebriz'de örgütlenen muhalif güçlere verilen destek bu bölgedeki muhalefetin radikalliğini de artırmaktaydı (Garthwaite, 2011, s. 195). Ülkenin birçok bölgesinde anayasa yanlılarının kurduğu encümenlerin en aktif ve büyüğü halihazırda Azerbaycanlılar cemaatinden oluşmaktaydı (Abrahamian, 1989, s. 87). Tebriz ve Reşt merkezlerinde bulunan anayasacıların (*anjomanlar*) sayıca fazla ve tartıştıkları konuların çeşitli olması, İran ile Kafkasya arasındaki etkileşimin yoğunluğunu açıkça yansıtmaktaydı. Bu nedenle Kafkasya bölgesi, Rusya'yla yakınlığı ve ticaret yollarının geçiş noktası olması nedeniyle Meşrutiyet döneminde reform yanlılarının örgütlendiği önemli bir bölge konumundaydı (Gheissari, 2016, s. 33).

İran coğrafyasında ideolojik açıdan çağın çeşitli fikir akımlarına yaslanan Meşrutiyet döneminde örgütlenen muhalefetin söylemi 'millî' bir nitelik taşımaktan ziyade imparatorluk döneminin çerçevesini oluşturan din olgusuna dayanmaktaydı. Romanın önemli karakterlerinden bir olan Hoca'nın cemaati bir araya toplamak için kullandığı dilde de buna rastlamak mümkündür:

Mücahitler şu an Tebriz'deler, ellerinde silahlar, bu kafir sürüsünü yok etme hazırlığındalar. Bu dinsiz generalleri Müslümanların ve Ali soyunun hayatının çıkarmaya çalışıyorlar. Bu diktatörleri, bu halk ve din düşmanlarını ortadan kaldırmaya uğraşıyorlar. Hepsi ellerinde silah, gece gündüz savaşıyorlar. Yiyecekleri yok, silahları yok... Güçlerini, kendilerini kazadan beladan koruyan Allah'tan, peygamber soyundan ve on dört masumdan alıyorlar... (Sâidî, 2017, s. 88).

Dönemin fikrîsel etkilenmelerini de içeren adalet ve eşitlik taleplerinin dini liderler aracılığıyla ifade edilmesi ise, yeni olanla mevcut olan arasındaki zihinsel dönüşümlerin nasıl eklemlenebildiğini ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın temel ideolojik biçimi olan milliyetçiliğin ulaştığı coğrafyaları dönüştürmekle birlikte mevcut olanı da tam anlamıyla ortadan kaldıramadığı görülmektedir. Bu durum, her çağın kendine özgü fikir akımlarından ve dönüşümlerinden etkilenmenin yanı sıra o zamana kadar onları bir arada tutan değerlerin de söz konusu muhalefeti örgütleyebilmede araçsallaştırılabildiğini göstermektedir. Sâidî'nin romanında, muhalefeti örgütleyerek halk arasından savaşa gönüllü katılımı sağlamak için cemaatine konuşan İmamverdi Hoca, herkesin gücü ölçüsünde savaşması gerektiğini ve bunun namaz ve oruç gibi Allah yolunda cihat olduğunu savunan bir karakter olarak yer almaktadır. Bu ise, kitlelerin mobilize edilmesinde kullanılan dinsel motiflere iyi bir örnektir. Fakat cemaat içinden bir köylünün, “biz bu boş ellerle ne yapacağız!... Ne yer ne içeriz?... Eşimiz çocuğumuz ne yapacak?...” (Sâidî, 2017, s. 88) şeklindeki sorularına Hoca'nın savaşa katılacaklara yiyecek verileceğini ve ailesine de yardım edileceğini söylemesi sonucunda yoksul köylünün savaşa katılmaya karar vermesi halkın esas taleplerini ortaya koymaktadır. Hoca'ya yönelik savaşa katılmaya ikna edilen köylünün ifadeleri ise bunu kanıtlar niteliktedir:

Hoca, ben sevap kazanayım diye yapmıyorum bunu. Doğrusu kimin ne yaptığını da bilmiyorum, anlamıyorum. Durum hiç iyi değil. Kendim, eşim, çocuklarım, hepimiz çaresiziz. Bu durumdan kurtulmak için bu işi kabul ettim.... Boşver öbür tarafı, sevap yerin dibine batsın! Peynir ekmek, sevaptan daha çok lazım bana!... (Sâidî, 2017, s. 89).

Köylünün Hoca'ya cevabı, hem tekil taleplerin kitlesel bir harekete nasıl dönüştüğünü hem de devletin halkın kötüleşen durumuna rağmen kendi gücünü koruma çabasının neden olduğu yoksulluğu gözler önüne sermektedir. Sömürgeci güçlerin, roman özelinde Çarlık Rusya'nın, İran'a doğrudan müdahalesi yerli ekonomide ağır ekonomik krizlere neden olmaktaydı. Devleti yönetenlerin halkın kötüleşen durumuna rağmen kendi güçlerini ve konumlarını koruma politikalarını sürdürme gayreti ise, ülke içinde mevcut ekonomik krizi daha da derinleştirmekteydi. Çeşitli dinamikleri içeren bu sürecin farklı toplumsal grupları bir araya getiren tarihsel koşullar için gerekli zemini oluşturduğu söylenebilir. 19. yüzyılın deği-

şim dinamiklerinin dönüştürdüğü bir diğer güç olan Şii ulema Meşrutiyet dönemine geçiş sürecinde toplumsal muhalefete öncülük eden toplumsal sınıf konumundaydı (Garthwaite, 2011, s. 174-75). Şii ulemanın geniş arazilerde doğrudan ticaret yapabilmesi ve toplumun farklı kesimleriyle geleneksel ilişkiler ağı geliştirmesi, bu grubun siyasi anlamda bağımsız bir güç olabilmesine olanak tanımıştır (Matin, 2016, s. 87-88). Böylece Şii ulema, Kaçar siyasasının etkinliğinin zayıf kaldığı Meşrutiyet döneminde halkın muhalefetine liderlik edecek etkili bir güç olarak geniş kitleleri örgütleyebilmiştir (Keddie, 2006, s. 30).

Sâidî'nin romanında din adamlarının söz konusu rolü, çok farklı toplumsal grupları tek bir hareketin arkasına toplayan dışsal ve içsel koşulların etkileşiminin sonuçları olarak okunabilir. Sâidî'nin roman boyunca anlatılarından da takip edilebildiği üzere, kırsal bölge halkı başta olmak üzere büyük yoksulluk ve güvensizlik altında yaşamak zorunda kalanları bir araya getiren temel dinamikler, hem aşiretli güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederken birbirleriyle olan husumetleri gereği Şah'a ve Kazak Tugayı'na destek vermelerinden hem de merkezi devletin Kazak Tugayı'nı yanına alarak bölgeyi savaş alanına çevirmesinden duyulan büyük hoşnutsuzluk olmuştur. Temel ihtiyacını bile karşılayamayacak hale gelen yoksul halkın kötüleşen durum karşısında savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Bu anlamıyla Sâidî romanında meşrutiyete geçiş sürecinde oluşan halk muhalefetine homojen bir grup olmadığını işlemektedir (Sâidî, 2017, s. 134-135, 152-156). Farklı saiklerle hareket eden grupların son kertede devletin ve yabancı güçlerin neden olduğu yıkımın yarattığı şartlar altında bir araya gelmeye mecbur kalması romanın ulaştığı ana fikri oluşturmaktadır. Rus General Dilmaçof'un bölge halkından Haşim Hoca'yı yanına alarak gezdirdiği top, halkın başlarda korkup kaçtığı ancak zamanla bu korkunun öfkeye dönüşmesiyle bir araya gelen kalabalıkların ele geçirdiği hareketli ve değişken bir metafor olarak anlatılmaktadır. İran'ın geniş vadilerinde obalıları aramak için çıktığı uzun yolculuğunda General Dilmaçof ne obalıları yakalayabilmiş ne de geliş hedefine ulaşabilmiştir (Sâidî, 2017, s. 142). Şah karşıtı hareketlere destek veren göçerleri yok etmek üzere çıktığı uzun yolculuğun sonunda büyük bir yorgunlukla topunu Tavus Gölü'ne ulaştıran Dilmaçof, "kıyafetleri yırtık pırtık" insan selinin kendisine doğru geldiğini görmektedir. Kendisine doğru gelen kalabalığa şaşkınlıkla bakan Dilmaçof ve Kazak Tugayı askerleri, bir anda etraflarını saran kalabalığın nereden ve nasıl geldiğini anlayamayarak heybetli topun etrafını obalıların

sardığını görmüşlerdir. Bir zamanlar kendilerini yok etmek için getirilen topun etrafını Kazak askerlerinin elinden alan obalılar sarmışlardır. Artık ele geçirilen topun namlusunda ne Rus General Dilmaçof ne de Kazak askerleri vardır. Topun namlusuna ise kendi çıkarı uğruna onlarla iş birliği yapan Haşim Hoca bağlanmıştır (Sâidi, 2017, s. 152-56). Çünkü kızgın kalabalığa göre, yaşadıkları toprakların savaş alanına dönmesine neden olan kişi 'dışardan' gelenlerle iş birliği yapan Haşim Hoca'dır. Toplanan kalabalığın başından sarığını çıkarıp topun namlusuna bağladığı Haşim Hoca halkına ihanetinin bedeli olarak cezalandırılmaktadır. Aslında Sâidi, Top romanının sonunda büyük kalabalıklar karşısında topun ucuna bağlanan Haşim Hoca'yı Ruslarla iş birliği yaparak kendi halkına ihanet eden merkezi güç olarak sembolize etmektedir. Büyük kalabalıklar karşısında meşalenin ateşlenmesiyle patlayan top ise, kalabalığın kitlesel muhalefete dönüşen öfkesini temsil etmektedir.

5. Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasında Çarlık Rusya ve Britanya, İran topraklarında başta ekonomi olmak üzere toplumsal, siyasal, askeri ve kültürel değişim ve dönüşümlerde fiili olarak varlık gösteren sömürgeci güçlerdir. Dünyada yaşanan dönüşümlerin İran coğrafyasında yoğunlaşan etkisi, ekonomik, toplumsal ve siyasal atmosferin temel belirleyicisi olmuştur. İran topraklarında yabancı sermayenin etkinliğiyle halkın büyük çoğunluğunun yoksullaşması, plansız uygulanan reform programları ve artan ekonomik kriz karşısında temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta güçlük çeken kırsal bölge İran halkı, mevcut durumun kötüleşmesine rağmen kendi gücünü korumaya çalışan ve bunun için de sömürgeci güçlerden destek alan Kaçar yönetici elitine karşı güçlü bir muhalefet oluşturmuştur. Söz konusu koşulların belirli bölgedeki etkisini edebi bir eserle ele alan Gulâm Huseyn Sâidi'nin Top isimli romanı, günümüz İranı'nın doğu ve batı Azerbaycan eyaletini kapsayan bölge örneği üzerinden, yoksul İran halk kitlelerinin dönemin sömürgeci gücü Çarlık Rusya'ya ve merkezi Kaçar yönetimine karşı muhalefet olma sürecine ışık tutmaktadır. Dönemin yeniliklerinden başında gelen düzenli ordu ve bu ordunun askeri teçhizatlarından top romanda anlatının merkezinde yer almaktadır. Romanda Çarlık Rusya'nın İran'a gönderdiği Rus General Dilmaçof ve askeri birliğinin yanında getirdiği top, İran Azerbaycanı'nda merkezi devlete karşı meşrutiyet hare-

ketlerine destek veren göçer aşiretleri ortadan kaldırma hedefinin simgesi olarak işlev görmektedir. Bu yönüyle roman, Avrupalı bir devlet olmasa da dönemin sömürgeci gücü Çarlık Rusya'nın etkisini İran'ın Azerbaycan bölgesine yaptığı müdahale üzerinden ele almaktadır. Halkın o zamana kadar hiç görmediği bir savunma aracı olan devasa büyüklükteki topu bölgede gezdiren Rus General Dilmaçof içerde kendi çıkarına göre hareket eden aşiretler ve merkezi devletle iş birliği yapmaktadır. Romanda bu iş birliği karşısında dönemin ekonomik ve siyasi koşulları altında gittikçe yoksullaşan halk kitlelerinin başlarda korktukları topu zamanla ele geçirecek noktaya ulaşmasının serüveni anlatılmaktadır. Sâidî'nin topu, hem neden hem de sonuç olarak romanın merkezinde yer almaktadır. Başka bir ifadeyle romanda top, çağın dönüşümlerinden biri olarak görülen düzenli ordunun sahip olduğu gelişmiş bir savunma aracıyken; aynı zamanda çağın yeniliklerine yabancı olan halkın savunmasız pozisyonunun kitlesel muhalefete dönüşümünün de simgesi konumundadır. Son olarak, Top romanında dönemin ekonomik ve siyasi koşullarının, özellikle kırsal bölgelerde, yarattığı büyük tahribatı ele alan Sâidî, köylü sınıfının kitlesel bir harekete dönüşecek gücü de yaratabildiğini ortaya koymuştur.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler veya kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sahip olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1989). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran tarihi* (2. Bs.). (Çev. Dilek Şendil). Türkiye İş Bankası. (Orjinal Yayın Tarihi 2008).
- Afshari, R. M. (1993). The historians of the constitutional movement and the making of the Iranian populist tradition. *Int. J. Middle East Stud*, 25(3), 477-494. <https://doi.org/10.1017/S0020743800058888>
- Amirahmadi, H. (2012). *The political economy of Iran under the Qajars: society, politics, economics and foreign relations 1796–1926*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Atabaki, T. (2007). I. Dünya savaşı, büyük devletler arasındaki çekişmeler ve İran'da siyasal toplumun doğuşu. İçinde Touraj Atabaki (Ed.), *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı* (s.1-8). (Çev. Gül Çağalı Güven). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Clark, D. J. (2006). Constitutionalists and Cossacks: The constitutional movement and Russian intervention in Tabriz, 1907-11, *Iranian Studies* 39(2). <https://doi.org/10.1080/00210860600628757>
- Cronin, S. (2012). Deserters, converts, Cossacks and revolutionaries: Russians in Iranian military service 1800–1920. *Middle Eastern Studies*, 48(2), 147–182. <https://doi.org/10.1080/00263206.2012.661371>
- Cronin, Stephanie. 2006. *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921-1941*, Taylor & Francis Group.
- Deutschmann, M. (2015). *Iran and Russian imperialism: The ideal anarchists, 1800-1914*. Taylor & Francis Group.
- Dinçtürk, N. (2017, Haziran 15), Susma ustası bir yazar: Gulam Hüseyin Sâedi. *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/ki-tap/2017/06/15/susma-ustasi-bir-yazar-gulam-huseyin-saedi>
- Foran, J. (1991). The strengths and weaknesses of Iran's populist alliance: A class analysis of the constitutional revolution of 1905-1911. *Theory and Society*, 20(6), 795-823. <https://www.wellesu.com/10.1007/bf00678097>

- Foran, J. (1989) The concept of dependent development as a key to the political economy of Qajar Iran (1800–1925), *Iranian Studies*, 22(2-3). p. 5-56. <http://dx.doi.org/10.1080/00210868908701730>
- Garthwaite, R. G. (2011). İran tarihi: Pers İmparatorluğu’ndan günümüze. (Çev. Fethi Aytuna). İnkılap Yayınevi. (Orjinal yayın yılı 2005).
- Gheissari, A. (2016). Iran’s dialectic of the enlightenment: Constitutional experience, transregional connections, and conflicting narratives of modernity. İçinde Ali M Ansari (Ed.), *Iran’s constitutional revolution of 1906 narratives of the enlightenment* (s. 15-47). Gingko Library.
- Kaban, N. (2014). Gulâm Huseyn Sâidî’nin hayati, tiyatro eserleri, Dahhâk isimli tiyatro eserinin çevirisi ve tahlili (Kayıt No: 660145) [Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
- Karadeniz, Y. (2008). II. meşrutiyetin ön denemesi: İran meşrutiyet hareketi ve sebepleri (1906), *Bilig*, 47, s.193-214. <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2767-published.pdf>
- Keddie, R. N. (1983). Iranian revolutions in comparative perspective. *The American Historical Review*, 88(3), 579-598. <https://doi.org/10.1086/ahr/88.3.579>
- Keddie, R. N. (2006). *Modern Iran: roots and results of revolution*. Yale University Press. (Orjinal Yayın Tarihi 2003).
- Matin, K. (2013). *Recasting Iranian modernity: International relations and social change*. Taylor & Francis Group.
- Matin, K. (2016). The enlightenment and historical difference: The case of Iran’s constitutional revolution. İçinde Ali M Ansari (Ed.), *Iran’s constitutional revolution of 1906 narratives of the enlightenment* (s. 76-97). Gingko Library.
- Moazami, B. (2018). *İran’da devlet, din ve devrim: 1796’dan bugüne*. (Çev. Bahar Bilgen). İletişim Yayınları. (Orjinal Yayın Tarihi 2013).
- Pervane Memmedli, P. (2017). Duygu ve ıstıraplarını pandomimlerine yansıtan yazar: Gulamhüseyn Saidi. *Asya Studies*, 1(1). s. 43-49. https://dergipark.org.tr/tr/pub/asya/issue/31512/330396#article_cite
- Saedi, H. G. (2017). *Top*. (Çev. M. A. Eyvazi & F. Eyvazi). Yapı Kredi Yayınları. (Orjinal Yayın Tarihi 1972).

- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve jeopolitik boyutlarıyla İran'da milliyetçilik*. Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Siegel, E. (2016). In Search of the secret center in constitutional Tabriz. İçinde Ali M. Ansari (Ed.), *Iran's constitutional revolution of 1906: Narratives of the enlightenment* (p. 170-199). Ginkgo Library.
- Soofizadeh, A. (2023). Kaçarlar devrinde meclisin topa tutulması (1908). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 100. Yıla Özel Sayı. s. 319-28. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3020580>
- Tapper, R. (2004). *İran'ın sınır boylarında göçebeler: Şahsevenlerin toplumsal ve politik tarihi*. (Çev. F. Dilek Özdemir). İmge Kitabevi. (Orjinal Yayın Tarihi 1997).

Zerdüşî Geleneğinde Nevruz İkilemi: Ferverdîn Ayının Hordâd Günü Hakkında Pehlevîce Bir Metin ve Türkçe Tercümesi

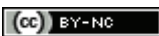
Oğuzhan ÖZOĞLU*

Öz

Nevruz, günümüzde Ferverdîn ayının Ohrmazd gününde kutlanmaktadır ve miladi 21 Mart'a denk gelmektedir. Oysa İranlıların kullandıkları farklı takvimler nedeniyle nevrzun 21 Mart ile ilişkili olmayabileceği görülmüştür. Jamasp-Asana'nın yayımladığı Mihrâbân ī Kayhusraw (MK) kodeksinde yer alan metinlerden biri Ferverdîn ayının Hordâd günü ile ilgilidir. Metnin içerisinde Hordâd günü, nevruz olarak tanıtılmıştır. Yaptığımız araştırmada Arap ve Fars kaynaklarında Zerdüştilerin nevruz konusunda ikilem yaşadıkları fark edilmiştir. Zerdüşî takviminin şemsî takvime uyarlanma sürecinde takvime ilave beş gün eklenmesi (epagomena) ve ayrıca yıl başına çeyrek gün ilavesinin de farklı dönemlerde yapılması, nevruz gününün sabit kalmamasına neden olmuştur. Avesta yazınına bakılırsa Zerdüşî takvimin kamerî olma özellikleri daha baskındır. Avesta yazını, ay ve yıldızlar hakkında fazlaca gözlem ve metafor sunmaktadır. Ancak iranologların kahir ekseriyeti, Zerdüştilerin güneş ve aydınlığa daha fazla önem verdiklerini düşünerek bu takvimi şemsî diye tasavvur etmiştir. Ahamenî, Selefkî, Arsakî ve hatta Sasanî dönemlerinin takvim yapıları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle çok sayıda cevapsız soru bulunuyor. Bu araştırmanın amacı; Jamasp-Asana'nın düzenlediği şekilde MK kodeksindeki metni Pehleviceden Türkçeye tercüme ederek Türkçe literatüre katkı sağlamak ve takvim ve nevruz meselesi üzerinden kültürel geçişlerin farklı boyutlarla yeniden tartışılmasına zemin hazırlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Nevruz, Zerdüşî Takvimi, Ferverdîn Ayı, Hordad Günü, Pehlevîce.

* Doktor Adayı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ozogluo@ankara.edu.tr, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-2840-9268.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Dilemma of Nowruz in Zoroastrian Tradition: A Pahlavi Text and its Turkish Translation on the Day of Khordad of the Month of Farvardin

Oğuzhan ÖZOĞLU*

Abstract

Nowruz is currently celebrated on the Ohrmazd day of the Farvardin month, corresponding to March 21 in the Gregorian calendar. However, due to the different calendars used by Iranians, it may not always have been linked to this date. One of the texts in the *Mihirābān ī Kayhusraw* (MK) codex published by Jamasp-Asana is related to the Khordad day of Farvardin, which is introduced as Nowruz. Our research shows that Zoroastrians in Arabic and Persian sources faced uncertainty regarding Nowruz. The adaptation of the Zoroastrian calendar to the solar system, the addition of five extra days (epagomena), and fractional-day adjustments over time caused the Nowruz date to shift. Avestan literature suggests that the Zoroastrian calendar had strong lunar characteristics, offering extensive observations on the moon and stars. However, most Iranologists have perceived it as solar, emphasizing Zoroastrians' focus on light. The calendar systems of the Achaemenid, Seleucid, Arsacid, and Sassanid periods remain largely unknown, leaving many unanswered questions. This study aims to contribute to Turkish literature by translating the MK text from Pahlavi to Turkish and fostering new discussions on cultural transitions through the lens of calendars and Nowruz.

Keywords: Nowruz, Zoroastrian Calendar, Farvardin Month, Khordad Day, Pahlavi.

* Doctoral Candidate, Ankara University, Institute of Social Sciences, ozogluo@ankara.edu.tr, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-2840-9268

1. Giriş

Farklı kültürlerde ve coğrafyalarda yılbaşlarının ne zamandan beri kutlandığı muammadır. Takvimleri oluşturanlar, takvimin başlangıcı veya yılın ilk günü olarak belirli olayları seçebilirler ve bu olaylar da toplum nezdinde önem taşıdığı için doğal olarak kutlanıyor olabilir. Bu önemli hadiseler; çoğunlukla dini, ekonomik, politik ve sosyal sebeplere dayanır. Günümüz İran takviminde yılbaşı, 1 Fer verdin günüdür ve *nevruz* olarak kutlanmaktadır. Zerdüştilerin “Zerdüşti takvimi/*Zoroastrian calendar*” adını verdikleri takvimde de Fer verdin ayının ilk günü, yani Ohrmazd günü yılbaşdır ve *nevruz* olarak kutlanmaktadır. Makalemizde tartışmak istediğimiz husus, İranlıların ve bilhassa Zerdüştilerin, sözlükte “yeni gün” anlamına gelen *nevruzu* yılbaşı kabul etme ve kutlama sebepleridir. Bu bağlamda, günümüze değin yaşayan ve Jamaspji Dastur Minocherji Jamasp-Asana’nın (ö. 1898) koleksiyonunda yer alıp yayımlanan Pehlevî metinleri içerisindeki bir risale, tarafımızca Pehlevî dilinden Türkçeye tercüme edilerek notlandırılmıştır. Metin, Fer verdin ayının Ohrmazd gününü değil, Hordâd gününü *nevruz* olarak kutsamaktadır. Kaynaklarda Fer verdin ayının Hordâd gününde *nevruz* olarak kutlandığına dair açık ifade veya imalara rastladığımız için bu metni bir *nevruz risalesi* olarak gördük. Ek olarak Hordâd gününe yüklenen anlamların, diğer kaynaklarda *nevruz* için geçtiğine rastladık. Nevruz, bayramlar ve takvim konularını belirli bir sistemle ve tarih tenkit metotlarını kullanarak Fars/İran, Arap ve Yunan-Roma kaynaklarında taramadık. Bulgularımızı bir araya getirerek konuyu anlamaya çalıştık. Özellikle kutlanan bayramlar ve takvim hakkında hacimli eserlere konu olabilecek şekilde neticelere ulaştık. Araştırma ve analizlerimizin içerisinde *nevruz* konusunu tartışabileceğimiz kısmı ayırarak bu çalışmaya hasrettik. Bu çalışma; *nevruz* gününü tespit etme, bu bağlamda İran takvim ve bayramlarını kısaca tartışarak *nevruz* hakkındaki literatürü yeniden yorumlama amacı taşımaktadır.

Zerdüştilerin dini bayramlarının (*jašn/jaşan* ve *gāhānbār*)¹ ortaya çıkış tarihleri, nedenleri ve kutlanma biçimleri hakkında söylenenlerin çoğu tahminlere dayanır; ancak bu bayramlar, onların, tarihin muayyen dönemlerinde farklı takvim ve hesaplama yöntemleri kullandıklarını kanıtlamakta,

¹ Pehlevî dilindeki *jašn/jaşan* ve *gāhānbār* sözcükleri bundan sonra Türkçe yazıma uygun olarak *cešn* ve *gāhānbār* şeklinde imla edilecektir.

toplumun ekonomik eylemleri hakkında fikir vermektedir. Gâhânâbâr, yılın altı döneminde kutlanan bayramların Pehlevî dilinde genel adıdır. Sözcüğün kökeni ve anlamı belirsizdir; çünkü *gâh*, yalnızca belirli bir zamanı değil gün içinde Zerdüşî vecibeleriyle ilişkili beş/beşinci periyodu da ifade eder. *Hambâr*, “bir araya getirme, toplama” kökünden ürünlerin depolanması için kullanılır ki Türkçedeki *ambar* sözcüğünün atasıdır (MacKenzie, 1986, s. 34, 40; Nyberg, 2003, s. 94). Gâhânâbâr, bu iki sözcüğün birleşimiyle oluşmuşsa ciddi bir anlam kaymasına uğramış demektir; zira İran coğrafyasında yılın altı döneminde yapılan bir hasat yoktur. İnsanların bir araya toplanması kastediliyorsa, altı dönemle sınırlandırılmış olması tartışma yaratacaktır; çünkü *cešn* gibi bu bayramların dışında yapılan kutlamalar da mevcuttur. Aynı gerekçe, Avesta’da yer alan “bir araya gelmek, birlikte olmak” manasındaki *hām-bū* kökünden *hām-bavaintin*in deforme olarak *gâhânâbâra* dönüşmesi fikri için de hülâsa edilebilir. Avesta yazınında gâhânâbâr sözcüğüne rastlanmaz; bunun yerine *yāiryā* ifadesi, türevleriyle beraber kullanılır. Sözcüğün “yıl” anlamına gelen *yāreden* türetilmiş olması, “yıllık dönem” manasında kullanıldığını düşündürür (Kanga, 1900, s. 428). *Yāiryān*ın *ratawō* ile kullanılıyor olması da Hint takvimindeki iki aylık mevsimleri (*ritu*) anımsatır (Taqizadeh, 1938, s. 14-15). Avesta’da altı *yāiryā* şu şekilde zikredilir: *Maiḍyōi.zarəməya*; *maiḍyōi.šam*; *paitiš.hahya*; *ayāθrima*; *maiḍyāiryā*; *hamaspaθmaēḍaya*.

Maiḍyōi.zarəməya, ilkbahar ortası demektir (Kanga, 1900, s. 383). Avesta’da beş kez datif, beş kez de akuzatif olarak geçen sözcük *Visperad*’da *sūt bahşeden*, *ritüel düzeninin kutsal efendisidir* (The Zend-Avesta, 1887, s. 335). *Maiḍyōi.šam*; Avesta’da beş kez datif olarak geçer, yaz ortası demektir ve otlakları bahşetmiştir. *Paitiš.hahya*; Avesta’da beş kez datif olarak geçer, tahıl verendir, sonbaharın ve hasadın başlangıcını temsil eder. Avesta’da beş kez datif olarak geçen *Ayāθrima*; insan ve hayvanların üremeleri ile ilgilidir, sürülerin eve dönüşünü temsil eder ve sözcük anlamı da muhtemelen bunu destekler. *Maiḍyāiryā*, yıl ortası demektir, *ritüel düzeninin kutsal efendisidir* ve *soğuktur*. *Hamaspaθmaēḍaya* ise genel itibarıyla kabul görmüş bir anlama sahip değildir, herhangi bir aya da dahil değildir; milâdî 21 Mart’a karşılık gelen nevrüzden önceki beş günlük kutlamanın adıdır. Diğer bir ifadeyle yıl bitiminden yılbaşına kadar geçen beş günlük bir süredir (Kanga, 1900, s. 306, 384, 579; The Zend-Avesta, 1887, s. 335).

Tablo 1

Gâhân bârların Zerdüşti Takvimi ve 2024 Yılı Milâdî Takvimde Kutlandıkları Günüler²

Gâhân bâr	Zerdüşti Takviminde (Pehlevîce)	Miladi Takvimde (2024)
Maiðyõi.zarəmayə	Ardwahišt Ayı'nın Xwar, Māh, Tīr, Gōš, Day Günüleri	30 Nisan-4 Mayıs
Maiðyõi.šam	Tištār Ayı'nın Xwar, Māh, Tīr, Gōš, Day Günüleri	29 Haziran-3 Temmuz
Paitiš.hahya	Šahrewar Ayı'nın Aštād, Asmān, Zāmyād, Māraspand, Anagrān Günüleri	12-16 Eylül
Ayāθrima	Mihr Ayı'nın Aštād, Asmān, Zāmyād, Māraspand, Anagrān Günüleri	12-16 Ekim
Maiðyāiryə	Day Ayı'nın Mihr, Srōš, Rašn, Frawardīn, Wahrām Günüleri	31 Aralık-4 Ocak
Hamaspəθmaēðaya	Bir aya dahil değil.	15-19 Mart (20 Mart artık gündür)

Ceşn ise Avesta'daki *yasnan*ın Pehlevî dilindeki karşılığı olarak kullanılır. Yasna, büyük bir ihtimalle Sanskritçe *yajna/yacna* sözcüğünden türetilmiştir; “tapınma, yakarış, ibadet” anlamlarına gelir. *Yazata*, *ized* gibi sözcüklerin de bu kökten geldiği düşünülmektedir (Yıldırım, 2011, s. 164; Özoğlu, 2021, s. 36). Ceşnler hakkında mitsel çok fazla anlatıya sahibiz; ancak hiçbirinin kutlanma sebebini ortaya koyacak bir bilğimiz bulunmamaktadır. Bazı iranologlar, çeşnler ve hatta gâhân bârlar hakkında kâfi derecede malumatımızın olmayışını Zerdüştiliğin fazla kadim olmasına bağlamaktadırlar. Ceşnlerin büyük çoğunluğu ay ve gün isimlerinin aynı olduğu günlerden oluşmaktadır. 12 ay ve bu aylarla aynı adı taşıyan günlerden her biri bir çeşndir; özellikle *Fer verdigân*, *Tîrâgân* ve *Mihrigân*, nevrüz kadar kadim ve kutsal sayılmaktadır. *Day* ayının *Hwar* günü, Zerdüş'tün ölüm yıldönümü kabul edilir ve bir anma günüdür. *Fer verdin* ayının *Ardwahišt* günü *Rapiθwin* başlar ve *Mihr* ayının *Anagrân* günü biter ki bu da Ayāθrimanın son günüdür. *Rapiθwin* bitişinin Ayāθrimanın son gününe denk gelmesi, başlangıcının da bir gâhân bâr ya da çeşn ile ilgili olması gerektiğini düşündürmektedir. *Wahman* ayının *Ābân* günü *Sadeh*'tir. Sadeh, sözlük anlamına muvazi bir şekilde “yüz/yüzüncü gün” kutlamasıdır; ay ve gün isimlerine

² Bu tablo ve devam eden tablolarda Pehleviceden transliterasyonunu gösterdiğimiz sözcükler, metnin içerisinde Türkçe imlâya uygun olarak yazılacaktır.

bağlı olarak kutlanmamaktadır. Hangi günün yüz gün öncesi ya da sonrası olduğu tartışmaya açıktır ve izah gerektirmektedir.

Çeşnelerin bazılarının Hindistan'daki Parsiler ve İran'daki Zerdüştilerce aynı sebeplerle, aynı gün ve şekillerde kutlanmadıklarını söylememiz yerinde olacaktır. Sözgelimi günümüzde İran'da Yezd'de yaşayan Zerdüştiler ile Kirman'da yaşayanlar arasında Sadeh'in hesaplanması farklılık gösterir. Birine göre Sadeh, nevruzdan önceki yüzüncü gün olarak 11 Aralık tarihinde, diğerine göre Ayāθrima'nın bitişinden yüz gün sonra, yani "kış ortası" olarak 24 Ocak tarihinde kutlanmalıdır (Boyce, 1977, s. 164 vd.). Hindistan'daki Parsilerin artık neredeyse Sadeh kutlamadıklarını da ilave edelim.

Tablo 2

Çeşnelerin Zerdüşti Takvimi ve 2024 Yılı Milâdi Takvimde Kutlandıkları Günler

Jaşan	Zerdüşti Takviminde (Pehlevce)	Miladi Takvimde (2024)
Farwardīgān	Frawardīn Ayı'nın Frawardīn Günü	8 Nisan
Jaşan-e Ardwaşišt	Ardwaşišt Ayı'nın Ardwaşišt Günü	22 Nisan
Jaşan-e Hordād	Xordād Ayı'nın Xordād Günü	25 Mayıs
Tiragān	Tir Ayı'nın Tir Günü	1 Temmuz
Jaşan-e Amurdād	Amurdād Ayı'nın Amurdād Günü	25 Temmuz
Jaşan-e Šahrewar	Šahrewar Ayı'nın Šahrewar Günü	21 Ağustos
Mihragān	Mihr Ayı'nın Mihr Günü	2 Ekim
Ābānagān	Ābān Ayı'nın Ābān Günü	26 Ekim
Ādurgān	Ādur Ayı'nın Ādur Günü	24 Kasım
Jaşan-e Dadvah	Day Ayı'nın Ohrmazd, Day pad Ādur, Day pad Mihr, Day pad Dēn Günleri	16, 23, 30 Aralık 7 Ocak
Jaşan-e Wahman	Wahman Ayı'nın Wahman Günü	16 Ocak
Jaşan-e Sadeh	Wahman Ayı'nın Ābān Günü	24 Ocak
Jaşan-e Spandarmad	Spandarmad Ayı'nın Spandarmad Günü	18 Şubat

2. Eski İran'da Takvim Geleneği ve Zerdüşti Takvimi

Tercüme ettiğimiz Pehlevî metni, Ferverdīn ayının Hordād gününü nevruz olarak kutsanmaktadır. Oysa nevruz, Ferverdīn ayının Ohrmazd günü kutlanmaktadır. Bu çelişki, aslında takvim reformları ile ilgilidir. İran'da

Zerdüştilerin farklı dönemlerde takvim düzenlemesine gittikleri, Tablo 1 ve Tablo 2 kıyaslandığında dahi anlaşılabilir. Maiðyõi.şam, yaz ortası; Maiðyāirya, yıl ortasıdır. Maiðyõi.zarəmaya ise ilkbahar ortası olarak tanıtılmaktadır. Bu durumda ya yılbaşı 21 Mart’a denk gelen nevrüz olmamalıdır ya da mevsimler veya yılın belirli dönemleri bizim düşündüğümüz gibi -orta tabiri kullanıldığı için- eşit parçalara bölünmemiştir. İlaveten Tīragān ile Maiðyõi.şam aynı dönemde kutlanmaktadır. Bir bayramın içerisinde diğer bayramı kutlamanın hiçbir kaynakta tutarlı bir açıklaması yapılmamaktadır. Bayramların tarihçeleri veya mitsel anlamları araştırıldığında da farklı bölgelerde yaşayan Zerdüşti cemaatlerin birbirine benzemeyen hesaplamalar yaptıkları görülmektedir.

Ahamenîlerden önce yaşayan ve bugün Zerdüşti diye adlandırdığımız dini grupların “mevsim” anlayışı, Hindistan iklim özelliklerini yansıtıyor olabilir. Hindistan’da kullanılan takvim anlayışını İran’a taşıyan Aryalar, buranın yeni iklim özelliklerine uygun mevsimler de ihdas etmiş olabilirler. Ne var ki bu tahminler/ihtimalleri doğrulayacak ya da yanlışlayacak bir kaynağa sahip değiliz. İncelemiş olduğumuz Ahamenîler ve sonrasına ait arkeolojik kayıtlar ile hemen hepsi Sasaniler ve sonrasından kalma olan -dini/mitsel- Avesta ve Avestaî kaynaklar, yalnızca Ahamenîlerden öncekini değil Ahamenîler döneminin kültür hayatını anlamamıza da yetmemektedir.

Eski Farsça yazıtlar ve Elam kaynaklarında Ahamenîlerin ay isimleri, ancak üstüne yorum yapılacak kadar belirgindir. *Behistun/Bisotun* yazıtının 1. Sütununda *Vīyax(a)na*, *Garmapada*, *Bāgayādiš*, *Āçiyādiya*, *Anāmaka* ve 2. Sütununda *Ōūravāhara*, *Ōāigraciš*, *Ādukanaiša* ay isimleri okunabilmektedir (The Sculptures and Inscription, 1907; Kent, 1950, s. 116 vd.). Elam ve Babil dillerindeki yazıtlar ve hesaplama yöntemleriyle Ahamenî yazıtları kıyaslandığında Ahamenîlerin Babil -dolaylı yoldan Elam ve Asur- takvimi ya da ona benzer bir ay-güneş (*lunisolar/neyyireynî*) takvimi kullandıkları, bu takvimin her biri 30 günden oluşan 12 aydan ibaret olduğu, günlerin isimle değil sayıyla ifade edildiği görülmektedir. Açık olmakla birlikte ayın son günü için *jīyamna* tabiri kullanılmış gibidir (Kent, 1950, s. 122 vd.). Ay-güneş takvimi olan Ahamenî takviminde enterkalasyonun hangi periyotlarla yapıldığı bilinmemektedir. Bu nedenle Pers takvimi ile ilgili olarak farklı teoriler üretilmiştir. W. Hartner (1985, s. 747), bu enterkalasyonun belirli bir tarihten itibaren düzensiz olarak yapıldığını düşünmektedir. Sadece Hartner’in görüşünü vermemiz şimdilik yeterlidir.

Selefkîler ve Arsakiler dönemlerinde -ay adları değiştirilmekle beraber-Babil takvimi kullanılmıştır. Ancak Zerdüşî takvimi de milattan önce ilk ya da ilk iki asır içinde kullanılıyor görünmektedir. Avestaî kaynaklar bir kenara bırakılırsa, milattan önce 90 senesinden kalma bir ostrakon üzerinde *Hrwt/Haurvatātō* ay ismi geçmektedir. Arsakilerin son hükümdarı V. Erdevân/Artabanus'un (ö. 224) yazıtında tarih Zerdüşî takvimiyle belirtilmiştir: Spandarmad ayının Mihr günü 462 yılı. Bu durumda, bu takvimin başlangıcı milattan önce 247 ilkbaharıdır (Bickerman, 1967, s. 204-206). Takvimin bu tarihe uzanması, I. Arsakes'in (m.ö. 217) hüküm sürmeye başlaması ile ilişkilendirilebilir; ancak hiçbir ispatı yoktur ve aleyhine çokça soru yöneltilebilir.

Zerdüşî takvimi, Ahamenî takvimine benzer biçimde her biri 30 günden ibaret 12 aylık bir takvimdir. Bu takvimde aylar gibi günler de isimlendirilmiştir. Ay ve gün isimlerinin dini/mitsel anlamları bulunur ve Avestaî kaynaklarda büyük çoğunluğunun ismine rastlamak mümkündür. Ancak Avesta ve yazınından hareketle bir takvim oluşturulursa bu takvim tamamen ay ve yıldızlara bakılarak oluşturulabilir görünmektedir. Bu görüşü savunan Belardi'ye (1977, s. 113 vd.) göre Zerdüşî takvimi, merkezinde -14. Gün olarak- *Miθra*'nın yer aldığı her biri 27 günden oluşan 13 aylık bir takvimdir (27,3x13=354,9). Avesta'daki *Mâh Yešt*, sinodik döngünün takip edildiğini kanıtlamaktadır. Dînkert başta olmak üzere Avestaî kaynaklarda da ay takviminin kullanıldığını gösterecek veya çağrıştıracak ifadeler rastlamak mümkündür (Hartner, 1985; Belardi, 1977).

Zerdüşî takviminin bir güneş takvimi olduğu en yaygın fikirdir. Güneşin ve aydınlığın Zerdüşî geleneğinde önem taşıması, bu fikri savunanlar arasındaki başat görüştür. Ayların iç yapısı da tartışmalı ve yoruma açıktır. Bu takvim; ilk iki bölümü yedi, sonraki ikisi sekiz bölümden oluşan parçalara (hafta) bölünmüştür (7+7+8+8=30). Ayın ilk haftası *Ameša Spentaların* (Pehlevice: *Amešāspand* ve nadiren: *[A]mahraspand*) adını taşımaktadır: *Ohrmazd, Wahman, Ardwhaışt, Şahrewar, Spandarmad, Hordâd, Amurdâd*. İkinci hafta ışıık ve doğaya adanmış; gün isimleri buna göre seçilmiştir. Sekiz günden oluşan üçüncü bölüm, ahlaki niteliklerle ilişkilidir ve koruyucu melekler/*fravaşiler* bu sekizlinin beşinci günüdür (Ferverdîn günü). Son sekizli ise temel dini inanç ve kavramlara ayrılmıştır. Gün isimlerinde görülen bu dini/mitolojik hiyerarşi, ay isimlerinde görünmemektedir. Yılın başlangıcı kabul edilen ay Ferverdîn, yılın son ayı ise Spandarmad ayıdır

ki o, Ameşa Spentalardandır. Üstelik ayların ilk gününe adı verilen “Ohrmazd” ismi, hiçbir aya verilmemiştir.

Sasaniler döneminden kalan yazıtlarda tarih veya takvime rastlayabileceğimiz bir bulgu yoktur. Avesta ve edebiyatı dışarıda tutulduğunda ancak Arapça tarih eserlerinde Sasanilerin güneş takvimi kullandıklarını öğrenmekteyiz. Sasaniler dönemi takvimine ve İran’daki takvim düzenlemelerine ilişkin elimizdeki en kapsamlı Arapça kaynak el-Bîrûnî’ye aittir (ö. 453/1061 [?]). Bîrûnî; mobedler başta olmak üzere çok sayıda Zerdüşti bilgiden bizzat duyduklarını yahut eserlerinden okuduklarını aktarmaktadır. Özellikle nevruz hakkında naklettiği rivayetler, tercüme ettiğimiz metin ile kıyaslanmıştır. Bîrûnî’ye göre Sasanilerin kullandıkları takvim Zerdüşti takvimidir. Bu takvim, 360 günden ($12 \times 30 = 360$) oluşmaktadır; ancak takvim ay-güneş takvimi olduğu için bir yıldaki gün sayısını 365 yapmak gerekmiş, bunun için de yıllara beş gün ilave edilmiştir. Bu beş gün, Âbân ve Âdur aylarına eklenmiştir ve her birinin ismi de vardır. Bîrûnî’nin verdiği isimler, Zerdüşti geleneğindeki isimlerle örtüşmektedir (el-Bîrûnî, 1878, s. 43-44): *Ahunavait*, *Uštavait*, *Spentamât*, *Vohuxšatra*, *Vahištōišť*. Üstelik Bîrûnî’nin *fencî* (beş anlamındaki *penj* ile ilgili) ya da *endergâh* da denilen bu beş gün için naklettiği *mesrûka/musteraka* yani “çalınmış (günler)” tabiri *Büyük Bundehişt*’de kavramsal olarak geçmektedir. *Büyük Bundehişt*’de aktarıldığına göre bazı kimseler bu beş günü Gatalarla ilişkilendirmiştir ki günlere verilen isimler, Gataların adlarıdır. Bazıları ise bu beş günün iyi/uğurlu olduğunu söylemektedir (Zand-Akasih Iranian, 1956, s. 28-29). Bîrûnî, takvime beş gün eklemenin sorunu çözmediğini ve her yıl için bir çeyrek günün eksik kaldığını hatırlatır. Takvimi mevsimlere oturtabilmek için 120 yılda bir, takvime 1 ay eklenerek o sene 13 aya çıkarılmıştır ve fazlalık olan bu bir ay *kebîse* olarak adlandırılmaktadır. Kebîse Bayramı’na dönen bu ayda halk vergiden muaf tutulmuştur (el-Bîrûnî, 1878, s. 44).

Bîrûnî, el-Mütevekkil (ö. 247/861) hakkında bir anekdot paylaşır. Buna göre Halife, vergi döneminin geldiğini ama ekinlerin hâlâ yeşil olduğunu görünce bu konuyu soruşturmuş ve bir *mobedden* yıllara gün ilave etmek gerektiğini öğrenmiştir. Sabit bir cetvel hazırlanarak yürürlüğe konmasını ve nevruzun ertelenmesini emretmiş; hicri 243 yılının Muharrem ayında ülkenin her tarafına fermanlar gönderilerek durum bildirilmiştir. Bu fermana göre nevruz 11 Haziran olarak hesaplanmıştır. El-Mütevekkil öldürül-

müş ve ferman yürürlüğe konmamıştır. El-Mu‘tazid-Billâh (ö. 289/902), hilafet döneminde yıllara gün ilave etme işini de çözmüştür. Ne var ki hesaplamayı yapan kişi, Bizans’taki gibi hükümdarın ölümünden sonra hesap yaparak ve yıllara gün ekleme işinin Yezdicerd’in ölümüyle bittiğini düşünerek Yezdicerd’in ölümünden el-Mu‘tazid’in doğum yılına kadar, yani 243 yıl üzerinden hesaplama yapmıştır. Bu durumda nevrusa 60 gün ilave edilmiş; o, Hordâd ayının 1’ine, yani 11 Haziran’a çekilmiştir. Halbuki Yezdicerd b. Şapur (ö. 420) döneminde yıllara iki ay ilave edilmiştir: Biri geçmiş 120 yıl için, diğeri gelecek 120 yıl için. Yezdicerd b. Şehriyar (ö. 651) dönemi ile Yezdicerd b. Şapur dönemi arasındaki zaman farkı hesaplandığında Sasanilerin son 70 yılında da eksik günlerin takvime ilave edilmediği görülecektir. Bu nedenle nevruz, 28 Haziran’a denk düşmelidir (el-Bîrûnî, 1878, s. 31-33).

Mary Boyce (ö. 2006) yıllara gün eklenmesini, II. Kambises’in (m.ö. 522) Mısır’ı işgal etmesiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre Ahamenîlerden önce Zerdüştiler, 360 günlük bir takvim kullanmış, büyük bir ihtimalle altı yılda bir ay ilave ederek de takvimi mevsimlere oturtmak istemişler. Ahamenîler Mısır’ı işgal ettiklerinde 365 günlük bir takvim oluşturmaya karar vermiş ve bunun neticesi olarak yıllara 5 gün (*epagomena*) eklemiştirler. Bu da dindar Zerdüştilerin ibadet dönemlerinde sapmaya sebep olacağından gâhânbârların kutlanma günleri artırılmış ve bu sapmanın önüne geçilmek istenmiştir. *Epagomena*, Zerdüşî din adamlarınca Gatalar ile özdeşleştirilerek tanıtılmış ve bu sayede kabullendirilmesi amaçlanmıştır. Gatalar ile gâhânbâr arasındaki sözcük benzerliği de ilgi çekicidir. Ayrıca gâhânbârların yıl içindeki konumları ve anlamları, Sasaniler döneminde, 500 senesi civarında bir takvim reformu yapıldığını ve nevrusun ilkbahar ile çakışması için 1 Âdur’a alındığını göstermektedir. 1006 yılında ilkbahar ekinoksu 1 Ferverdîn ile çakışınca nevruz 1 Ferverdîn gününe alınmıştır (Boyce, 1970, s. 518-525; Boyce, 1977, s. 215-224).

Takîzâde (ö. 1970), Mısır hipotezini destekleyenlerden biridir. Ona göre Zerdüşî takvimindeki isimler dahi Mısır takviminin etkisini gösterir. Tanrı’nın ayı, Day’dır ve Mısır takviminde *Toth*’a karşılık gelir; ikisi de kış mevsimindedirler ve yılın ilk ayıdırlar. Mısır takviminde ilk ayın adı, aynı zamanda ilk günün de adıdır ve Zerdüşî takviminde ilk günün adının Ohrmazd olması, ilk ayı da Tanrı’nın ayı, yani *Day* yapar. Yıl sonundaki 5 gün ve ilk ayın 19. Gününün kutsanması, iki takvim arasındaki bağı göste-

rir. Bu reform milattan önce 510 yılında yapıldıysa Mısır takvimi o tarihte 29 Aralık günündeydi. Öyleyse Day ayı da bu tarihe oturtulmuş olmalıdır. Son ay Âdur ayıdır ve epagomena bu aydan sonraya yerleştirilmiştir. Bu reformdan sonra Mısır'dan uzaklaşıp Babil ile yakınlaşma sürünce ve her yıla düşen çeyrek gün hesap edilmediğinden yılın ilk günü, ilkbahar ekim-noksuna doğru taşınmış görünmektedir (Taqizadeh, 1938, s. 17-49).

Takîzâde ve ona katılanların çoğunluğu Ahamenîlerin Zerdüşti olduğunu düşünmektedirler. Biz bu hususa temkinli yaklaşmaktayız. Zerdüş'tün yaşadığı dönemi dahi net bir biçimde bilmeden Ahamenîleri Avesta öğretisine bağlı görerek hareket etmeyi doğru bulmuyoruz. Üstelik Eski Avesta'nın Vedic karakteri hiçbir iranolog tarafından tartışılmaz bir temel oluştururken Zerdüşti takvimi Hindu takvimiyle de mukayese edilmemiştir. Oysa Hindu dini takvimi, ayın ve gök cisimlerinin hareketlerinin izlendiği, daha fazla gözlem gerektiren zor bir hesap sunar ve Zerdüşti metnlerindeki müphem ifadeleri bu hesapları kullanarak anlamaya çalışmak denenmiş bir yöntem gibi durmamaktadır. Zerdüşti takvimi ile ilgili olarak hülâsa ettiklerimizle yetinip nevrüz konusunu kısaca tartışmak istiyoruz.

3. Nevruz İkilemi: Ferverdîn Ayının Ohrmazd ve Hordâd Günleri

Gatalarda ve Avesta'da nevrüz sözcüğüne rastlanmamaktadır. İlk kez Pehlevî metinlerinde *nōg rōz* sözcüğüne tesadüf edilmektedir. Şahnâme geleneğinde nevrüz, *Cemşîd* ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre Cemşîd'in saltanatının ellinci yılında aklının kavrayamayacağı hiçbir şey kalmamıştır ve tahtı devler tarafından göklere kadar yükseltilmiş, bu güne nevrüz denmiştir (Firdevsî, 2014, s. 71). Tercüme ettiğimiz Pehlevî metninde nevrüz; dünyevîlerin ruhunun yaratıldığı, *Keyûmers*'in ortaya çıktığı, *Mihrih/Meşy* ve *Mihriyânîh/Meşyâne*'nin yerden yetiştiği ve *Hoşeng*'in peyda olduğu gündür. Aynı zamanda Cemşîd; bu günde dünyayı ölümsüz kılmış, cehennemden ölçüyü çıkarmış, dünyada ortaya çıkmış ve kemik mahzenlerini yaptırmıştır. Onun emrini görenler bu güne nevrüz demiştirler.

Nevruzun ilk kez ne zaman ve ne amaçla kutlandığına dair hiçbir kayda sahip değiliz. Zerdüşti dini metinleri ve ulusal tarih eserleri bu hususta malumat barındırır; ancak hiçbir tarihi bir kaynak tarafından doğrulanamaz. Zerdüşti geleneğinde *Büyük Nevruz* ve *Küçük Nevruz* ya da *Nevroz-i Âmm*e ve *Nevroz-i Hâssa* diye iki farklı nevrüzün varlığına kuşku duyulmamakta-

dır. Bîrûnî (1878, s. 217), Büyük Nevruz'un Hordâd gününde kutlandığını söylemektedir ki bu güne Farslar *umut günü* de demiştirler. Hürmüz b. Şâpur (ö. 271), iki nevruzu birleştirerek aralarındaki günlerin tamamını bayram ilan etmiştir. Ayrıca Büyük Nevruz, Zerdüş'tün doğum günüyle de ilişkilendirilmiştir (Boyce, 1979, s. 180).

Hiçbir aya dahil olmayan Hamaspaθmaēdaya'nın epagomenal günler olduğu, Mısır, Babil, Elam vs. uygarlıkların takvimleri incelendiğinde oldukça net bir şekilde anlaşılmaktadır. Boyce'un bu günlerin Gatalarla ilişkilendirilmesinden hareketle gāhānbār sözcüğünü irdelemesi ve gāhānbār kutlamalarının beş gün sürmesiyle takvim reformu arasında bağlantı kurması ilgi çekicidir. İkileme neden olan problem şudur: Nevruz, Hordâd günü müdür, yoksa Ohrmazd günü mü? Biz bu probleme şu soruyu da ekleyerek cevap aradık: Takvime gün eklendiği için nevruzun zamanı değişti diye niçin sadece iki ayrı nevruz ortaya çıkmıştır? Her yıl yaşanan beş günlük bir değişim nedeniyle o yıla özel bir nevruz olmamalı mıydı? Yönetim 365 günlük takvime geçmişken Zerdüş'tiler 360 günlük takvimde -dini nedenlerden ötürü- ısrarcı davranmışsa, nevruz her yıl 5 gün öne alınmış olacaktır. Bu soruları açıklığa kavuşturacak bir kaynağa sahip değiliz; ama nevruzun iki günden fazla olmaması Zerdüş'tî takvimin iki yıl içinde oturduğunu kanıtlamaktadır. Bu sürecin nasıl işlediğiyle ilgili fazlaca tahmin yürütülebilir. Hordâd günü kutlanan nevruz, yıla 5 gün eklenince Ohrmazd gününe gelmiş ve bir yıl sonra bu uygulama oturmuş olabilir. Yahut Hordâd günü, Ohrmazd günü ilan edilirse takvim 5 gün ileri alınmış olur. Epagomenal günler de bu takvime eklenirse bir sonraki yılın nevruzunda oynama gerçekleşmez ve nevruz bir süre kendi gününde kutlanmış olur. Takvim, ancak yıl başına düşen çeyrek günlerin birikmesi ile bozulur. Dolayısıyla Hordâd gününde, o günü Ohrmazd günü ilan edip yeni takvimi yürürlüğe koymuş olmak ana problemleri çözmektedir. Hem Ohrmazd adına bir gün kutsanmış/kutlanmış hem nevruz kendi gününde sabit tutulmuş hem de nevruz ayın ve yılın ilk günü sayılmış olacaktır. Bu durumda Zerdüş'tî takvimi, devletin de kullandığı bir takvim olmalıdır ve bu seçenek ancak Sasani-ler için söz konusu olabilir. Sasani-lerden -ve belki Arsakilerden de- önce resmi takvim ile dinî takvim aynı anda kullanılıyor ise Hordâd gününü de anmak için iki nevruz kutlanmış olabilir.

Biz ne kadar güçlü tahminlerde bulunsak da cevapsız kalan sorular mevcuttur: Birincisi, Ohrmazd ayı olmadığı hâlde Day ayı Ohrmazd günüyle

eşleştirilerek çeşn kutlanmaktadır. Öyleyse neden Day ayı, yılın ilk ayı kabul edilmemiştir? İkincisi, epagomenal günler niçin Spandarmad ayının sonuna eklenmiştir? Üçüncüsü, ay isimlerinin yedisi -Day ayı Ohrmazd kabul edilirse- Ameşa Spentaların isimlerinden oluşmaktadır. Ancak bu yedi ay niçin arka arkaya gelmemektedir? Bu gibi soruların sayısı artırılabilir. Bu sorularla ilişkili olarak Yahudi geleneklerine de değinmek istiyoruz; çünkü nevruzun Yahudiler tarafından da kutlandığı önemli bir iddia olarak önümüzde durmaktadır.

Türkiye’de nevruz ile Yahudi gelenekleri arasında doğrudan ilişki kuran bir çalışma mevcut değildir; yalnızca Mehlika Üstündağ’ın (2022, s. 189) nevruz ile *purim* kutlamaları arasındaki benzerlikleri gösterdiği bir tebliği bulunmaktadır. Batı dünyasında ise bu benzerlikleri gösteren fazla sayıda araştırmaya rastlamak mümkündür. Purim, Yahudi takviminde Adar ayının 14. günü kutlanmaktadır ve çoğunlukla bahar başlangıcına denk gelmektedir. Purim’in öyküsü *Ester* kitabında anlatılmaktadır ve buna göre Pers Kralı *Ahaşveroş* (muhtemelen *Xşayārša*), Yahudi kimliğini gizleyen Ester ile evlenir. Ester’in amcası *Mordehay*, *Haman* tarafından asılmak istenir. Haman’ın asıl planı, bütün Yahudileri öldürmektir. Hangi gün katliam yapılacağını belirlemek üzere kura çeker ve 13 Adar gününü belirler. Ester bu planı bozar ve Haman, Mordehay için kurdurduğu dar ağacında asılır. Haman’ın on oğlu da idam edilir. Haman’ın çektiği kuralara atıf olarak da bu güne “purim” adı verilir (Ester, 1-9).

Ester kitabında Farsçadan alınmış çok sayıda sözcük göze çarpmaktadır. Üstelik Mordehay ve Ester isimleri, Babil tanrıları *Marduk* ve *İştâr* ile ilişkilendirilmiştir. Carey A. Moore (1981, s. 47-48) tüm bağlantıları gösterek purimin bir Babil miti olduğunu ileri sürmüştür. Theodor Herzl Gaster (ö. 1992) ise purim ile ilgili farklı hipotezlerden söz etmektedir: Birincisi, purimin ilkbahar ekinoksu yani nevruz ile ilişkili olabileceğidir. Nitekim purim sözcüğü de Farsça *pur* veya *phur* ile bağlantılıdır ve muhtemelen yeni yıl için kullanılmaktadır. İkincisi, purim ile ferverdîgân arasındaki benzerliklerdir. Ferverdîgân, ölümler ile ilişkili ve kutlamaları beş gün süren bir bayramdır. Purimdeki üç günlük oruç ve hediyeleşme ritüelleri, ferverdîgândaki ölümler için yapılan sunuları andırmaktadır. Üçüncüsü ise Perslerin *sacaea* bayramı ile purim arasında benzerlik olduğudur. *Sacaea* bayramında bir köle veya sıradan biri kral ilan edilir ve bir süre sonra öldürülürdü. Ester anlatısında Ester’in kraliçe olması ve Haman’ın öldürülmesi de bunu hatırlatmaktadır (Gaster, 1950, s. 9-10, 14, 17, 25).

Arkeolojik kayıtlar, Yahudilerin tarihin farklı dönemlerinde farklı takvimler kullandıklarını göstermektedir (Çiftçi, 2019, s. 103 vd). Yahudî takviminin başlangıcı Tanah'ta Tanrı tarafından *Abib* ayı olarak belirlenmiştir (Mısır'dan Çıkış, 12: 1-2; 23: 15) ve bu ayın Babil takvimine göre Nisan olduğuna inanılmaktadır. Bu durumda takvimin son ayı da Adar'dır. Babil sürgünü ile kullanılmayan başlanan ve her biri 29 veya 30 günden oluşan 12 aylık bir takvimden ibaret olan Yahudî takvimi, yaklaşık 354 gündür. Yahudiler, anlaşıldığı kadarıyla bayramların mevsimlerini sabit tutmayı düşünerek bu takvimi kendilerine özgü bir hesapla kullanmışlardır. Şemsî takvim ile 19 yılda yaklaşık 7 ay fark oluşan Yahudî takvimine 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19. yıllarda bir Adar ayı daha eklenmektedir (Çiftçi, 2019, s. 107) ve bu artık yıllarda purim, *Adar Şeni*'de (İkinci Adar) kutlanmaktadır. Böylece Şubat başına kadar gelen purim, yine bahar başlangıcında kutlanmış olacaktır. Bahar başında bayram kutlama adeti ise Sümerlere kadar götürülmektedir (Akkuş Mutlu, 2016, s. 9).

4. Pehlevice Metnin Tanıtımı ve Tarihlendirilmesi

Ferverdîn ayının Hordâd günü hakkındaki metin, Mihrâbân-i Keyhüsrev (MK) kodeksinde yer almaktadır. Jamaspji Dastur Minocherji Jamasp-Asana; Jamshid Jamasp (JJ), Ervad Tehmuras Dinshawji'nin kendisine verdiği (TD) ve ayrıca (J) el yazmalarını da kullanarak metni gözden geçirmiş ve yayımlamıştır. Aynı zamanda Jamasp-Asana, metni notlandırarak İngilizceye tercüme etmiş ve bu tercüme 1900 senesinde yayımlanmıştır. *Nirangistan* adlı bazı Hintçe el yazmalarda metnin eksik hâli mevcuttur. Elimizde Jamasp-Asana'nın yayımladığı metnin Said Oryan tarafından yapılmış Farsça tercümesi bulunuyor. Pehlevi dilinden yaptığımız tercüme-yi İngilizce ve Farsça tercümeler ile karşılaştırdık ve bu tercümelerden yararlandığımız yerler söz konusu olduğunda bunu atıf yaparak gösterdik.

Metin, Zerdüş'tün Ohrmazd'a soru sorması ve Ohrmazd'ın cevabından ibarettir. 47 benttir ve 107 satır kadardır. Ohrmazd, Zerdüş'te cevap olarak nevruz günüyle alakalı yaklaşık 25 ayrı olay anlatmaktadır. Bunlar, İran ulusal tarihi ve din/mitolojisi için de önem atfedilen hadiselerdir. Metnin son bölümü, tamamiyle yenilenme/kıyamet konusuna ayrılmış, Zerdüş'ti eskatolojisinin bir özeti şeklindedir. Metinde anlatılanlar, küçük nüanslarla birlikte Firdevsî'nin (ö. 411/1020 [?]) *Şahnâmesi* başta olmak üzere İran ulusal tarihi ve Avestaî kaynaklardan teyit edilebilmektedir.

Metnin tarihlendirmesi, takvim reformlarıyla iç içedir; zira metin Ohrmazd gününü değil Hordâd gününü nevrüz olarak açıkça sunmaktadır. Ahamenî, Selefî, Arsakî ve Sasanî kaynaklarının hiçbirisi takvim konusunda bizi aydınlatacak bir bilgi vermediği için takvim reformları hakkında fikir sahibi olamıyoruz. Metinde nevrüzün diğer tüm günlerden daha değerli/önemli gösterilmesi ve nevrüzün önemli olayları anlatıldıktan sonra Zerdüşti eskatolojinin özetlenmesi nedeniyle ana temasını propagandist buluyoruz. 35. bentte yer alan “karap” ifadesi erken dönem Avesta yazınında yer almakla birlikte İran’ın İslamlaşma sürecinde yazılan eserlerde önemini yitirmiştir. Öyle ki Avesta’da bahsedilen *karapların* kim olduğu dahi bilinmemektedir. Metni *şüphe edebiyatı* çerçevesinde değerlendirecek yeter sayıda kanıt da sahip değiliz; ancak metnin Behram Verzavend/*wahrām ī warzāwand*’den bahsediyor olması onun milâdi 8. asır veya sonrasında kaleme alınmış olabileceğini gösterir ki metinde Türkistan/*turkestân* sözcüğünün geçmesi de bu kanaati güçlendirmektedir (Daryae, 2012, s. 5-14). Bununla birlikte metnin muhatabı yeni takvim esasına uyarak Hordâd günü değil Ohrmazd günü nevrüz kutlayan dindarlar olmalıdır. Bu durumda tercüme ettiğimiz bu risale, kültürel ortam nedeniyle Sasanilerin son döneminde ve/veya İslamlaşma sürecinin ilk yıllarında kaleme alınmış bir metnin -diğer Zerdüşti kaynaklarında görüldüğü gibi- milâdi 8. asır ve sonrasında yeniden düzenlenerek istinsah edilmiş bir kopyası olmalıdır (Özoğlu, 2021, s. 131).

5. Metnin Tercümesi

Yaratıcı Ohrmazd’ın adıyla...

1-Dürüst Zerdüş, Ohrmazd’a “Niçin insanlar Ferverdîn ayının Hordâd gününü diğer günlerden daha büyük, [daha] iyi ve [daha] değerli kabul ediyor?” diye sordu. 2-Ohrmazd cevap verdi: “[Ey] Zerdüş Spita-ma! Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] dünyevilerin ruhunu yarattım. 3-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] yiğitler/Aryanlar ile reziller/Ar-yan olmayanlar³ açığa çıktı. 4-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Keyumers dünyada ortaya çıktı.⁴ 5-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Ke-

³ *Ēr* ve *anēr* sözcükleri Aryan ve Aryan olmayanlar için kullanılmaktadır. Aynı zamanda *ēr* yiğit ve *anēr* de aşağılık, rezil anlamlarındadır. Metinde *Aryan* ve *Aryan olmayanların* kastedilme ihtimali yüksektir (Jamasp-Asana, 1900, s. 122).

⁴ Firdevsî, Şahnâmesinde Keyumers’in ortaya çıkışını Güneş’in Koç burcuna girmesiyle, yani dolaylı yoldan nevrüzle ilişkilendirir (Firdevsî, 2014, s. 58).

yumers Ârzûr'u⁵ öldürdü. 6-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Meşy ve Meşyâne⁶ yerden yetiştiler. 7-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Hoşeng-i Pişdâdî dünyada peyda oldu.⁷8-Tahmûrs,⁸ Kötü Ehrimen'i otuz yıl at yaptı. 9-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, dünyayı ölüm-süz kıldı, eskimez kıldı. 10-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, cehennemden ölçüyü çıkardı ve dünyada ortaya çıktı. 11-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Cemşid, kemik mahzenleri⁹ yaptı ve insanlara emir verdi ki onlar Cemşid'in emrini gördüklerinde o günü Nevruz yaptılar ve o güne Nevruz adını verdiler.¹⁰ 12-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Feridun dünyayı pay etti. 13-Roma'yı Selm'e, Türkistan'ı Tur'a, İranşehr'i İrec'e verdi. 14-Arap Şahı Baht-Husro'nun üç kızını istedi ve oğullarıyla evlendirdi. 15-Selm ve Tur babalarına itaatsizlik ettiler ve kendi kardeşleri İrec'i öldürdüler. 16-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Menuçîhr, İrec'in intikamını almak için çıktı ve İrec'in intikamı olarak Selm ve Tur'u öldürdü.¹¹ 17-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Şeytan Sanavidak'ı öldürdü.¹² 18-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Zohak'ı¹³ öldürdü/öldürecek. 19-Ferverdîn ayının Hordâd

⁵ Bu hadise Mino-yi Hırad'da da anlatılmaktadır (Müller, 1884, s. 58).

⁶ Metinde *mihrih* ve *mihriyânih*. İlk insanları anlattığı için Meşy ve Meşyâne olarak çevirdik.

⁷ Hoşeng'in hükümdarlığı 40 yıldır (Firdevsî, 2014, s. 61-62).

⁸ Şahnâme'de Tehmûrs, Ehrimen'i bir hileyle yakalamış ve onu bağlayıp hızlı koşan bir at gibi kullanmıştır. Ara sıra onu eyerleyip dünyanın dört bir tarafında koşturmuştur (Firdevsî, 2014, s. 66).

⁹ Zerdüştilerin ölülerı gömmeyip bir dağ başında bırakmalarını hatırlamak gerekmektedir. Zerdüştilerin kemikleri toplayıp bir mahzene kapatma adetleri Cemşid ile ilişkilendirilmiştir. Bu mahzenin Pehlevicesi *astôdân* şeklindedir (MacKenzie, 1986, s. 12).

¹⁰ Şahnâme'de şöyle anlatılmaktadır (Firdevsî, 2014, s. 71): İstedığı vakit devler o tahtı kaldırıp ovalardan göklere kadar yükseltirlerdi. Buyruk sahibi padişah o tahtın üzerinde havanın ortasında parlayan güneş gibi otururdu. Herkes tahtının etrafında toplandı. Dünya, onun talihindeki parlaklığa hayran oldu. Cemşid'in üzerine mücevherler saçtılar ve bugüne Nevruz adını verdiler. Yeni yılın ilk günü olan ferverdîn ayının birinci gününde insanın vücudu zahmet ve kinden kurtulur. İleri gelenler, bugünü sevinçle kutlamak için şarap ve çalgı getirttiler, çalgıcılar topladılar. İşte, Nevruz denilen bu mesut gün o zamandan, o padişaktan yadigâr kalmıştır.

¹¹ Şahnâme'de Yemen kralının üç kızından söz edilmekte; Baht-Husro adı geçmemektedir (Firdevsî, 2014, s. 85-149).

¹² Avesta'da Zamyad Yeşt'te (7/43) adı geçmekte, öldürüldüğü belirtilmektedir.

¹³ *Az-i Dahâk*, Zohak diye okunmuştur (Jamasp-Asana, 1900, s. 125). Ayrıca ifade *Zend-i Vohuman Yasn*'da (3/60) da geçmektedir.

günü[nde] Keyumers, Ehrimen'in soyundan Ârzûr'u öldürdü. 20-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, babasının intikamını almak için Efresiyab-ı Tur'u öldürdü.¹⁴ 21-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, görkemle cennete¹⁵ gitti. 22-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Menûçeher ve Areş Şebagtır¹⁶, yurtlarını/yerlerini Efrasiyab-ı Tur'dan geri aldılar. 23-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Siyâvuş oğlu Keyhüsrev, padişahlığı Lohrasb'a emanet etti, kendisi zaferle cennete gitti.¹⁷

24-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş Spitama, Tanrı Ohrmazd ile görüşmek ve konuşmak [için huzuruna] vardı. 25-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş Spitama, Mezdiyesna dinini Tanrı Ohrmazd'dan aldı. 26-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Key Viştasp Şah, Zerdüş'ten dini aldı.¹⁸

27-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] on sekiz yılda on sekiz şey Ohrmazd oğlu Hüsrev'e¹⁹ geldi. 28-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Behram Verzavend, Hindistan'dan zuhur etti.²⁰ 29-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Viştasp oğlu Pişyotan, Gand-diz'den İranşehr'e gelir ve Mezdiyesna dinini yayar. 30-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Zerdüş oğlu Uşedar, Tanrı Ohrmazd ile görüşmek ve konuşmak [için huzuruna] varır ve Mezdiyesna dinini Tanrı Ohrmazd'dan bir kez daha öğrenir ve ezberler. Ve güneşi, göğün ortasında, öğlen vaktinde, on gündüz ve gece sabit tutar. İnsanları Mezdiyesna dini [hakkında] şüpheleri giderilmiş kılar ve Uşedar'ın

¹⁴ Şahnâme'de anlatılmaktadır (Firdevsî, 2014, s. 994-997).

¹⁵ *Garôdmân*. Pehlevice "şarkı evi" anlamında cennet için kullanılmaktadır.

¹⁶ Sözcük tam olarak anlaşılmamaktadır. Tercüme önerisi: *Arish-i-thapag-sir/Arish of the swift arrow*/Hızlı okun Ariş'i (Jamasp-Asana, 1900, s. 126).

¹⁷ Şahnâme'de tahtını Lohrâsp'a bırakır, dağlara çekilir ve karlar altında kaybolur (Firdevsî, 2014, s. 1020-1023).

¹⁸ Dakikî'nin *Goştâspnâmesi* bu konuda tarih vermemektedir (Dakikî, 2018). Ancak Dakikî'nin *Goştâspnâmesi*ne kaynaklık ettiği düşünülen Yâdgâr-i Zerîrân'da Viştâsp Şâh dini aldıktan sonra Ercâsp'ı Ferverdîn ayında mağlup etmektedir. Aynı metinde tarihler konusunda uyumsuzluk olduğu için Ferverdîn ayı, Ferverdîn günü olarak; anlaşılmayan bir sözcük de bağlam nedeniyle Hamaspâθmaēdâya olarak yorumlanmıştır (Özoğlu, Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân, 2019, s. 131-132).

¹⁹ Hüsrev Pervîz (ö. 628) kastedilmektedir.

²⁰ Bahman Yaşt'ta Semerkant ile özdeşleştirilen Çinistan geçmektedir (Jamasp-Asana, 1900, s. 127).

bin [yılı] başlar ve Zerdüş'tinki sona erer. 31-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Neriman oğlu Sam, Zohak'ı öldürür ve Keyhusrev zuhur edinceye kadar yedi bölgede kendisi huda/padişah [olarak] oturur. Ve Sam, padişahlığı Keyhüsrev'e emanet eder. 32-Elli yedi yıl Keyhüsrev yedi bölgede padişah olur ve Saoşyant, mobed-i mobedan olur. 33-Ve Key Viştasp Şah bedene büründürüldüğünde Keyhüsrev padişahlığı Viştasp Şah'a emanet eder ve Saoşyant, mobed-i mobedanlığı kendi babası Zerdüş'te emanet eder. 34-Ferverdîn ayının Hordâd günü[nde] Tanrı Ohrmazd kıyameti ve nihai bedenleri yaratır ve dünyayı ölümsüz, yıpranmaz/eskimez, acısız ve kötülükten/şeytandan arı kılar.²¹

35-Ehrimen; devler, drujlar ve yavruları, zorbalar ve karaplarla işlevsiz hâle gelir. Şeytan Âz,²² devler ve drujların hepsini yer ve Dürüst Sroş, Şeytan Âz'ı işlevsiz kılar. 36-Tanrı Ohrmazd, Ehrimen'i vurur ve onu sersem ve işlevsiz kılar. 37-Ki bu zamandan sonra ne Kötü Ruh ve ne de yaratıkları ve yarattıkları yeryüzünde egemen/padişah olmaz. 38-Ehrimen, [şeytanların] meskeni olan deliğe koşar ve kafası kesilir ve cehennem yedi metalle doldurulur. 39-Bu yeryüzü tekrar yıldız meskenine gider ve cennet olduğu yerden yıldız meskenine gelir ve her yer cennet olur. 40-İnsanlar, ölümsüz ve yaşlanmaz/yıpranmaz olurlar ki bundan sonra yemeye ihtiyaç duymazlar. 41-Ve kim et yemişse kırk yaşında canlandırılır ve kim et yememişse on beş yaşında canlandırılır. 42-Onlar, onların [canlarının] bedenlerinden çıktığı yerde canlandırılırlar. 43-Her karısı olmayan erkeğe Spandarmad bir kadın verir ve her kocası olmayan kadına Ohrmazd bir koca verir. 44-Elli yedi yıl içinde onlar çocuk sahibi olurlar. 45-Hiç karısı olmayan erkek ve hiç kocası olmayan kadın bundan sonra daha da çocuk sahibi olmaz. 46-Erkek ve kadın birbirleriyle mutlu olurlar; fakat çocuk sahibi olmazlar. 47-Her yerde doyunluk/kanaatkarlık ve zenginlik olur ve hiçbir şey yemek istemezler. Ve dünya pak olur. Ve kötülükten arı olan insan sonsuza dek ölümsüz olur.”

²¹ Bu bölümde anlatılanların tamamı, Zerdüş'ti yenilenme/kıyamet düşüncesiyle ilgilidir (Özoğlu, Müslüman Kelâmı ve İran Kültürü, 2021, s. 163-169).

²² Şeytan Âz diye tercüme ettiğimiz *Âz dēw*, dünyanın bütün serveti kendisine verilse dahi doymayan şeytandır (Jamasp-Asana, 1900, s. 128).

[Sonsöz]

Sağlık, mutluluk ve kolaylıkla [anlatı] sona erdi. [Bunu] yazan kişi ve okuyan kişi ve kullanan kişi mutlu, dürüst, talihli, uzun yaşam sahibi, muzaffer, başarılı ve iyi sonlu ola...

Böyle ola, bundan da iyi ola... Yücelik ve dürüstlük[le]...

6. Metnin Transliterasyonu

pad nām ī dādār ohrmazd

[māh ī frawardîn rōz ī hordād]

1-porsīd ahlaw zarduxšt az ohrmazd kū čē rāy mardōmān māh frawardîn rōz ī hordād az abārīg rōzīhā pad meh ud weh ud grāmīg-tar dārēnd. 2-ohrmazd passox dād kū spitāmān zarduxšt māh ī frawardîn rōz ī hordād gyān ī gēhānīgān dād hēm. 3-māh ī frawardîn rōz ī hordād ēr-iz anēr-iz bun paydāg būd. 4-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmard andar gehān ō paydāgīh āmad. 5-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmard arzūr bē ōzad. 6-māh frawardîn rōz ī hordād mihrīh ud mihriyānīh az zamīg frāz rust. 7-māh frawardîn rōz ī hordād hōšang ī pēš-dād andar gēhān ō paydāgīh mad. 8-māh frawardîn rōz ī hordād tahmurip ahreman ī druwand pad bārag kard sīh sāl. 9-māh frawardîn rōz ī hordād jam gēhān abē-marg kard abē-zarmān kard. 10-māh frawardîn rōz ī hordād jam paymānag az dušox bē andar gehān ō paydāgīh āmad. 11-māh frawardîn rōz ī hordād jam astōdānīhā kand ō mardōmān framūd kandan ka-šān framūdag ī jam dīd rōz pad nōg-rōz kard ud nōg-rōz nām nihād. 12-māh frawardîn rōz ī hordād frēdōn baxšīšn ī gēhān kard. 13-hrōm ō salm dād ud turkeštān ō tūz dād ērān-šahr ō ēriz dād. 14-ud sē duxtar boxt-husrō tazīgān-šā bē xwāst ud pad zanīh bē pūsārān dad. 15-salm ud tūz andar pīdar a-burd-framān šud hēnd ud ēriz ī brad ī xwēš rāy bē ōzad hēnd. 16-māh frawardîn rōz ī hordād manūščihr abar kēn ī ēriz bēron mad ud salm ud tūz rāy pad kēn ī ēriz bē ōzad. 17-māh frawardîn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān sanāwēzag dēw rāy bē ōzad. 18-māh frawardîn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān az ī dahāg rāy bē ōzad. 19-māh frawardîn rōz ī hordād gayōmart arzūr ahreman hunušak bē ōzad. 20-māh frawardîn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān frāsiyāg ī tūr pad kēn ī pid ī xwēš bē ōzad. 21-māh frawardîn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān pad škōh ō garōdmān šud. 22-māh frawardîn rōz ī hordād manūščihr ud ēreš

šēbāg-tigr zamīg az frāsiyāg ī tūr abāz stad. 23-māh frawardīn rōz ī hordād kay-husrō siyāwaxšān padixšāyīh ō lurāsp abespurd xwad pad pērōzgarīh ō garōdman šud. 24-māh frawardīn rōz ī hordād zarduxšt ī spitāmān ō wēnišn ud ham-pursagīh ohrmazd ī xwadāy rasīd. 25-māh frawardīn rōz ī hordād zarduxšt ī spitāmān dēn ī māzdēsnān az ohrmazd ī xwadāy bē padīrift. 26-māh frawardīn rōz ī hordād kay-wištāsp-šā dēn az zarduxšt bē padīrift. 27-māh frawardīn rōz ī hordād haštđah čiš pad haštđah sāl ō husrō ohrmazdān rasēd. 28-māh frawardīn rōz ī hordād wahrām ī warzāwand az hindūgān ō paydāgīh āyēd. 29-māh frawardīn rōz ī hordād pēšyōtan ī wištāspān az gang-diz ō ērān-šahr āyēd ud dēn ī māzdēsnān rawāg kunēd. 30-māh frawardīn rōz ī hordād hūšēdār ī zarduxštān ō wēnišn ud ham-pursagīh ī ohrmazd xwadāy rasēd ud dēn ī māzdēsnān az ohrmazd xwadāy pad ēw-bār bē čāšēd ud wram bē kunēd ud xwaršēd rāy pad mayān asmān abar nēm-rōz dah rōz šabān abāz gīrēd ud mardōmān rāy pad dēn ī māzdēsnān abē-gumān bē kunēd ud hazārag ī hušēdarān bun bawēd ud ān ī zarduxštān pad sar bawēd. 31-māh frawardīn rōz ī hordād sām ī nīrīmānān az ī dahāg rāy bē ōzanēd ud xwad pad haft kišwar xwadāyīh bē nišīnēd čand kay-husrō pad dīdār āyēd ud sām padixšāyīh ō kay-husrō abespārēd. 32-panjāh ud haft sāl kay-husrō haft kišwar xwadāy bawēd ud sōšāns mowbed ī mowbedān bawēd. 33-ud pas ān ka wištāsp-šā rāy kālbodōmand kunēd kay-husrō padixšāyīh ō wištāsp-šā abespārēd ud sōšāns mowbed ī mowbedīh ō zarduxšt pid ī xwēš abespārēd. 34-māh frawardīn rōz ī hordād ohrmazd ī xwadāy rist-āxēz ud tan pasēn kunēd gēhān a-marg ud a-zarmān u a-bēš ud a-petyārag bē bawēd. 35-ahreman abāg dēwān ud druzān ud hunušagān ud sāstārān ud karbān a-kār bē bawēnd āz dēw dēwān ud druzān rāy hamāg bē xwarēd ud srōš ahlaw āz dēw rāy a-kār bē kunēd. 36-ohrmazd ī xwadāy ahreman rāy bē zanēd ud stard ud a-kār bē kunēd. 37-kē nē pas az ān gannāg mēnōg ud nē az ān ōy dām ud dahišn abar zamīg padixšā nē bawēnd. 38-ahreman pad ān ham surāg ka andar dwārist ānōh nayēnd ud sar bē brīnēnd ud dušox pad haft ayōxšust bē hambārēnd. 39-ēn zamīg abāz ō star-pāyag šawēd ud garōdmān az ān gyāg ka ast abāz ō star-pāyag āyēd ud hamāg gyāg garōdmān bē bawēd. 40-mardōm a-marg ud a-zarmān bē bawēnd ka pas az āz xwārišn nē abayēd. 41-ud ka gōšt xward ēstēd pad dād ī čehel sālag abar hangēzēnd ud ka gōšt nē xward ēstēd pad dād ī pānzđah sālag ul hangēzēnd. 42-u-šān az ān gyāg ul hangēzēnd kū-šān gyāg az tan bē šud. 43-har mard kē zan nēst spandarmad zan dahēd ud har zan kē šōy nēst ohrmazd šōy dahēd. 44-andar panjāh haft sālag ōy-šān rāy

frazand zāyišnīh bawēd. 45-ān mard rāy kē hagriz zan nē kard ud ān zan rāy kē hagriz šōy nē kard pas az ān wēš hagriz frazand zāyišnīh nē bawēd. 46-mard ud zan ēk abāg did āsāyēnd bē-šan frazand zāyišnīh nē bawēd. 47-ud pad hamāg gāh sagr ud padēx bē bawēnd ud čiš-iz xwarišn ārzūg nē bawēd ud gēhān abēzag bē bawēd ud mardōm a-petyārag tā hamāg ud hamāg rawišnīh ahōš bē bawēnd.

Frazaft pad drōd ud šādīh ud rāmišn šād ud ahlaw ud farrox ud dagr-zīwišn ud pērōzgar ud kāmāg rawāg ud kāmāg-hanjām bawād kē nibišt ud kē xwēš ud kē xwānād ud kē kār framāyēd.

Ēdōn bawād. Ēdōn-tar bawād.

Āšam, ahlāyīh.

7. Sonuç

Tercümesini, transliterasyonunu ve ilk sayfasını (EK-1) sunduğumuz Pehlevî metni, Fer verdin ayının Hordâd gününü nevruz olarak ve diğer günlerden daha değerli bir gün olarak tanıtmaktadır. Kaynaklar tarandığı zaman takvim reformlarının dini günleri etkilediği görülmektedir; ancak bu etkinin hangi dönemde ve ne şekilde olduğu muammadır. Takvim reformu nedeniyle Hordâd gününde olan nevruz bayramı Ohrmazd gününe kaydırılmıştır. Bu bilgi hemen tüm kaynaklardan teyit edilebilir. Bu bilgi üzerine ortaya atılan nazariyeler ise -işe yarasalar dahi- izaha muhtaçtırlar.

Boyce ve Takîzâde'nin epagomenanın Mısır'dan öğrenildiğine dair teorileri alanda bazı önemli soruları yanıtlamaktadır. Ne var ki bu teoriler, sadece tahminlere dayalıdır ve ana kaynakların hiçbiri tarafından teyit edilememektedir. İlaveten Bîrûnî'nin Sasaniler dönemine dair verdiği bilgiler eleştiri konusu yapılırken yine kaynağı Bîrûnî olan rivayetlerden hareketle takvim hesaplamaları yapılması şaşırtıcıdır.

Zerdüşti takviminin İran'da ne zaman resmi takvim olduğu kesin değildir. Ancak Arsakilerin son döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Zerdüşti takvimi ile Ahamenî takvimi birbirinden farklıdır. Ahamenîlerin Zerdüşti oldukları belli değildir; buna rağmen onları Zerdüşti sayarak hareket etmek tutarlı görünmemektedir. Avesta ve yazını incelendiğinde Zerdüşti takvimin güneşten çok ay ile ilişkili olabileceği kanaati uyanmaktadır. Zerdüştiler, Hint coğrafyasından İran coğrafyasına göç esnasında

“mevsim” anlayışlarını değiştirmiş olmalıdırlar. Bu nedenle takvimlerinin yeni mevsimlere uygun hâle getirilmesi gerekmiştir ki kullandıkları ay takvimini güneş takvimine döndürme çabaları özellikle Mısır teorisiyle birlikte görmezden gelinmiştir. Persler, Mısır uygarlığından çok şey almış ve onlara çok şey öğretmiş olmalıdırlar. Özellikle dini hayatta bunun etkisi görülebilir. Ancak bu etkileşim, kaynaklar üzerinden takip edilebildiği düzeyde kıymetlidir. Aynı etkileşim Yahudiler ile Persler arasında da hülâsa edilebilir. Yahudilerin purim bayramları ile nevruz arasındaki ilişkinin sıhhati başlı başına bir tartışma konusudur; ancak bir etkileşim olduğu kaynaklardan okunabilmektedir.

Nevruzun yerinin oynaması, Sadeh gününün kıymetini akla getirmektedir. Sadeh günü, acaba kamerî takvim kullanan ya da ay-güneş takvimi yerine 360 günlük takvimde ısrarcı olan Zerdüştilerin alternatif nevruz kutlamalarının bir yansıması olabilir mi, sorusu ileriki bir çalışmaya ertelenmiş olsa oldukça düşündürücü görünmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Akkuş Mutlu, S. (2016). Eski Mezopotamya’da Nevruz kutlamaları. *Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri (ArAn)*, 10(1), 1-14. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000013
- Belardi, W. (1977). *Studi Mithraici e Mazdei*. Visigalli - Pasetti.
- Bickerman, E. (1967). *The “Zoroastrian” Calendar* (Cilt 35). Archív orientální.
- Boyce, M. (1970). On the calendar of Zoroastrian feasts. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33(3), 513-539. <https://www.jstor.org/stable/614520>
- Boyce, M. (1977). *A Persian stronghold of Zoroastrianism*. Clarendon Press.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices*. Routledge & Kegan Paul.
- Çiftçi, H. (2019). *Yahudilik’te zaman ve takvim* (Kayıt No. 577853) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Dakikî. (2018). *Goştâspnâme*. (Çev. N. Yıldırım). Kabalcı Yayınları.
- Daryae, T. (2012). On the coming of Zoroastrian Messiah: A middle Persian poem on history and apocalypticism in early medieval Islamic Iran. İçinde W. Ahmadi (Ed.), *Converging Zones: Persian Literary Tradition and the Writing of History* (s. 5-14). Mazda Publishers.
- El-Bîrûnî. (1878). *Kitâbu’l-Âsâru’l-Bâkiye ani’l-Kurûni’l-Hâliye*. F. A. Brockhaus.
- Firdevsî. (2014). *Şahnâme*. (Çev. N. Lugal). Kabalcı Yayınları.
- Gaster, T. H. (1950). *Purim and Hanukkah in custom and tradition*. Henry Schuman.
- Hartner, W. (1985). Old Iranian calendars. İçinde I. Gershevitch (Ed.), *Cambridge History of Iran* (s. 714-791). Cambridge University Press.
- Jamasp-Asana, J. (1900). The day Khordâd of the Month Farvardin commonly called Khordâdsâl. İçinde B. A. J. J. Modi (Ed.), *The K. R. Cama memorial volume: Essays on Iranian subjects*. Fort Printing Press.

- Kanga, K. (1900). *A complete dictionary of the Avesta language*. Education Society's Steam Press.
- Kent, R. (1950). *Old Persian*. American Oriental Society.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A concise Pahlavi dictionary*. Oxford University Press.
- Moore, C. A. (1981). *Esther*. Doubleday & Company.
- Müller, F. M. (Ed.). (1884). *Sacred books of the East: Pahlavi text* (Cilt III). (Çev. E. West). Motilal Banarsidass.
- Nyberg, H. (2003). *A manual of Pahlavi*. Asatir.
- Özoğlu, O. (2019). Pehlevî dilinde yaşayan en eski kahramanlık anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 105-137. <https://doi.org/10.33201/iranian.594633>
- Özoğlu, O. (2021). *Müslüman kelâmı ve İran kültürü*. Nobel Akademi.
- Taqizadeh, S. (1938). *Old Iranian calendars*. The Royal Asiatic Society.
- The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: A New Collation of the Persian, Susian and Babylonian*. (1907). Oxford University Press.
- The Zend-Avesta* (Cilt III). (1887). (Çev. L. H. Mills). The Clarendon Press.
- Üstündağ, M. (2022). Purim ve Nevruz kutlamaları arasındaki benzerlikler. İçinde E. Çetinkaya (Ed.), *The 15th international scientific research congress* (s. 372-376). Asos Yayınları.
- Yıldırım, N. (2011). Zerdüş'tün kutsal kitabı Avesta. *Şarkiyat Mecmuası*, (18), 147-170. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10351>
- Zand-Akasihi Iranian or Greater Bundahishn transliteration and translation in English*. (1956). (Çev. M. A. Behramgore Tehmuras Anklesaria). Rahnumae Mazdayasnan Sabha.

Osmanlı Arşivlerinde II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nden İran'a Göçler

Ersin AKSOY* & Harun ÇOBAN**

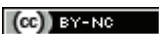
Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti hem göç alan hem de göç veren bir ülke haline gelmiştir. Bu dönemde göç olayları, siyasi ve sosyolojik faktörlerin etkisiyle artmıştır. Literatürde dışa yönelik göç hareketleri konusunda bir boşluk gözlemlenmektedir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göç hareketlerini tetikleyen yerel ve uluslararası dinamikleri incelemekte ve iki ülke siyasetine olan etkilerini Osmanlı arşivlerinden yararlanarak tartışmaktadır. Osmanlı Devleti ile uluslararası aktörler arasındaki savaşlar, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İran'a göç olgusunu etkileyen temel faktörlerden biri olmuştur. Yerel yönetimlerin aşiretlere müdahale etmesi ve İran'ın Osmanlı topraklarındaki propaganda faaliyetleri de göç hareketlerine yol açan diğer etkenlerdir. II. Abdülhamid, Osmanlı coğrafyasındaki sorunları fark ederek bazı politikalar geliştirmiştir. Doğu Anadolu'daki kalabalık aşiretlerle iş birliği yaparak, Şii ve Ermeni tehditlerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ayrıca, Osmanlı-İran sınırındaki konargöçer aşiretlerin sürekli yer değiştirmesi, demografi ve sınır güvenliği açısından önemli bir gündem oluşturmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Göç, Sultan II. Abdülhamid, Savaşlar.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, aksoyersin07@gmail.com, İstanbul, Türkiye. ORCID: 0009-0007-2204-7888.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, harun.coban@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4017-3689.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Migrations From the Ottoman Empire to Iran During the Period of Abdulhamid II in the Ottoman Archives

Ersin AKSOY* & Harun ÇOBAN**

Abstract

During the reign of Sultan Abdülhamid II, the Ottoman Empire became a country that both received and gave migration. In this period, migration increased under the influence of political and sociological factors. The existing literature on outward migration movements is limited. The purpose of this study is to analyse the local and international dynamics that triggered migration movements from the Ottoman Empire to Iran. In addition, the study will discuss their impact on the politics of the two countries by using Ottoman archives. The wars between the Ottoman Empire and international actors have been one of the main factors affecting the phenomenon of migration to Iran, especially after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The intervention of local governments in nomadic tribes and Iran's propaganda activities in the Ottoman lands were other factors that led to migration movements. Abdülhamid II recognized the problems in the Ottoman geography and developed some policies. He tried to keep the Shiite and Armenian threats under control by cooperating with the populous tribes in Eastern Anatolia. Moreover, the constant displacement of nomadic tribes along the Ottoman-Iranian border created an important agenda in terms of demography and border security.

Keywords: Ottoman, Iran, Migration, Sultan Abdul Hamid II, Wars.

* Dr., Independent Researcher, aksoyersin07@gmail.com, İstanbul, Türkiye. ORCID: 0009-0007-2204-7888.

* Asst. Prof., Erzurum Technical University, Faculty of Letter, Department of History, harun.coban@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4017-3689.

1. Giriş

Sultan II. Abdülhamid iktidara geldiğinde, Osmanlı Devleti önemli bir coğrafyayı kontrolünde bulunduruyordu. II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin hem göç alan hem de göç veren bir ülke konumuna geldiği bir dönemdir. Osmanlı topraklarındaki göç olayları, çeşitli siyasi ve sosyolojik faktörlerin etkisiyle 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Bu gelişmeleri ele alan bazı çalışmalar yapılmıştır (Akyüz, 2008; Barkan, 2015; Barut, 2018; Çoban, 2018; Dinç, 2020; Efe, 2018; Kami, 2013; Özhazar, 2024). Söz konusu araştırmalar, dönemin sosyal ve siyasi dinamiklerini anlama açısından önemli bir temel sağlasa da Osmanlı topraklarından dışarıya yönelik göç hareketlerine dair daha sınırlı ve yüzeysel bir yaklaşım sergilemiştir. Bu çalışma bu boşluğu doldurmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göç hareketlerini tetikleyen yerel ve uluslararası dinamikler ve diğer faktörleri ele almakta ve bu durumun iki ülke siyasetine etkisini tartışmaktadır.

Osmanlı Devleti ile diğer uluslararası aktörler arasındaki savaşlar ve çatışmalar, İran'a yönelik göç olgusunu etkileyen faktörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Rusya'nın Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerdeki otoritesini zayıflatmıştır. Osmanlı Devleti'nin gücünün azalması, dış güçlerin müdahaleleri ve iç politikada yaşanan sorunlar Osmanlı Devleti'nin dışarıya göç vermesini tetikleyen faktörleri oluşturuyordu. Yerel yönetimlerin aşiretlere yönelik müdahaleleri ve bir kısım aşiretlerin işlediği suçlar İran'a göçe yol açan başlıca dinamiklerdi. İran'ın Osmanlı coğrafyasındaki propaganda faaliyetlerinden etkilenen kişi ve gruplar göç hareketlerine yol açan diğer bir önemli etken olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı coğrafyasında yaşanan sorunları ve bunun oluşturduğu güç boşluğunu fark ederek bazı politikalar geliştirmiştir. Doğu Anadolu'da kalabalık aşiretlerle gerçekleştirdiği iş birliğiyle Şiilerin ve Ermeni oluşturduğu tehditleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Osmanlı-İran sınırında konargöçer aşiretlerin sürekli yer değiştirmesi iki ülke demografisini etkilemesi hasebiyle ve sınır güvenliğini tehdit etmesi nedeniyle diğer bir önemli gündem haline gelmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti’nde göç kavramının kapsamını, II. Abdülhamid dönemi göç hareketliliğini ve Osmanlı Devleti’nden İran’a gerçekleşen göçün iki ülke ilişkilerine etkisini analiz etmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi benimsenmiş olup, birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti’nde göç olgusunun genel çerçevesini belirlemek amacıyla konuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. II. Abdülhamid dönemi göç hareketliliğinin ve Osmanlı yönetiminin buna yönelik politikalarının incelenmesinde Osmanlı Arşiv belgeleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Arşiv belgeleri, göç hareketlerinin sebepleri, devletin göçmenlere yönelik düzenlemeleri ve alınan tedbirler bağlamında analiz edilmiştir. Ayrıca Osmanlı-İran göç hareketliliği özelinde, iki devlet arasındaki diplomatik yazışmalar, resmî belgeler incelenerek göçün siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler tarihsel bağlam içerisinde yorumlanmış ve Osmanlı Devleti’nin göç politikalarının uluslararası ilişkiler üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

2. Osmanlı Devleti’nde Göç Olgusu

Tarih boyunca gönüllü ya da zorunlu olarak gerçekleşen göçler, günümüz dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Göç terimi, bireylerin veya toplumların toplumsal, ekonomik ya da siyasi sebeplerle bir ülkeden başka bir ülkeye veya bir yerleşim yerinden bir başka yerleşim yerine gitme eylemi olarak tanımlanmaktadır. Sosyologlar, göç olgusunu sebep, yön ve katılım gibi kategorilere ayırarak incelemişlerdir. Modern devlet anlayışında göçler, “iç göç” ve “dış göç” (içten dışa ve dıştan içe) şeklinde sınıflandırılmaktadır (İpek, 2014, s. 11).

Her ne kadar günümüzde göçlerin sebepleri genellikle ekonomik ve güvenlik faktörleri etrafında ele alınsa da tarihsel perspektiften bakıldığında, göç olgusunu yalnızca bu iki argüman çerçevesinde açıklamak zorluk arz etmektedir (Efe, 2018, s. 17). İçinde bulunulan siyasi ve sosyal konjonktüre göre göç ile gelen nüfus, bir genişleme, iskan ve imar politikası olarak karşımıza çıkabildiği gibi (Barkan, 2015, s. 11–13) belli bir bölgeye aynı soy ya da din grubu tarafından gerçekleştirilen yoğun göçlerin de demografik ve siyasi yapıyı yeniden şekillendiren önemli bir faktör olarak karşımıza çıktığı görülmüştür (Efe, 2018, s. 17).

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi öncesinde kullandığı göç kavramını, belgelerde “nefy, ıtlak, takip etmek, kovalamak, icla, tard, def etmek, inha, teb'id mütebaidin, nefy-ü icla, sarf-ü tahvil ve menfi” olarak görmekteyiz ve göçler hem ceza hem de iskan olarak uygulanmaktadır (Çoban, 2018, s. 142). Osmanlı Devleti de kuruluş ve yıkılış yıllarında farklı dinamiklere sahip göç dalgalarıyla karşı karşıya kalmıştır (Barkan, 2015, s. 22–25). Kuruluş yıllarında kendisinden önce Selçuklu Devleti'nde uygulanan göç politikası, başka bir deyişle varlığını sürdürme çabaları doğrultusunda kitlesel göç dalgalarından faydalanarak hem nüfusu artırmayı hem de toplumsal yapıyı çoğulcu ve heterojen tutmayı amaçlamıştır. Göçlerin Osmanlı topraklarına yönlendirilmesini hedefleyen bu göç politikalarının askeri, siyasi ve sosyal hedefleri bulunmaktaydı. İzlenen göç politikası, Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca ülke içerisinde yaşanan iktidar mücadelesinde rakip bey ve sipahi grupların Rumeliye sürülmesine yol açmıştır (Barkan, 1953, s. 209–224). Dolayısıyla, bu politikalar yalnızca demografik kaygılarla şekillenmemiş, aynı zamanda imparatorluğun askeri, siyasi ve ekonomik reformlarını desteklemeyi amaçlayan stratejik bir araç olarak kullanılmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti Rumeli, Kırım, Kafkasya ve Ortadoğu'dan yoğun göç almıştır (Erdem, 2014, s. 11). Yaşanan bu yoğun göçler, günümüz Türkiye'sinin demografisini şekillendirmiş (Efe, 2018, s. 20–23), diğer taraftan yaşanan bu göçler Osmanlı'da muhacirin komisyonlarının kurularak göçmen politikasının kurumsallaşmasını (Erdem, 2014, s. 69) ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin olgunlaşmasını (Uğurlu, 2022, s. 46) sağlayan önemli bir faktördür.

Özellikle Sultan II. Abdülhamid dönemi, dışarıdan Osmanlı topraklarına yönelik göç hareketlerinin imparatorluğun demografik, ekonomik ve siyasi yapısını derinden etkilediği bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Balkanlar'dan gelen Müslüman nüfus, Rumeli bölgesinin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirirken, Kafkasya ve Kırım'dan gelen göçmenler de Anadolu'nun demografik yapısında ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı'dan İran'a bazı göçler meydana gelmiştir.

3. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Göçler

İstanbul'daki merkezi otoritenin sağladığı imtiyazlar doğrultusunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun feodal karaktere sahip özel statüsü, Tanzimat Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Bu dönemde, padişah fermanlarıyla yurtluk ve ocaklık sistemi çerçevesinde gelir elde eden yerel beylerin hâkimiyeti sürmüştür. Ancak Tanzimat reformları ve yeni düzenlemelerle birlikte, Doğu Anadolu'daki geleneksel statülerin korunması imkânsız hale gelmiştir, zira merkezi otorite giderek güçlenmekteydi. 1870'te kabul edilen Vilayet Nizamnamesi ile bölgede yeni bir idari düzenlemeye gidilmiştir. Bu tür tedbirler sonucunda, Doğu Anadolu'daki yerel beylerin hâkimiyeti ve nüfuzları giderek azalmış, nihayetinde imtiyazlı statüler ortadan kaldırılarak beylik düzenine son verilmiştir. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'da yerel otoritelerin ortadan kaldırılmasıyla oluşan otorite boşluğu, Bâb-ı Âli tarafından tam anlamıyla doldurulamamış ve bu durum, bölgede Ermeni faaliyetlerinin artmasına ve çeşitli huzursuzlukların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeleri dikkate alan II. Abdülhamit, bölgedeki güçlü ve kalabalık aşiretleri, eski bey ve hanedanların rakibi olarak teşkilatlandırma yoluna gitmiştir (Kodaman, 1987, s. 11).

II. Abdülhamid'in uyguladığı bu politikanın temel amacı, birkaç önemli unsuru sağlamaktı. Öncelikle, aşiretlerle psikolojik bir bağlılık tesis ederek hilafet ve saltanata sadakatle bağlanmalarını sağlayarak merkezi otorite ile yerel güçler arasında iş birliği ile hem iç hem de dış tehditlere karşı Doğu Anadolu ve Irak'ta merkezi otoriteyi tesis etmeyi amaçlamıştır. İkinci olarak, Sünni aşiretleri destekleyerek İran'ın Şiilik propagandasına set çekmeyi amaçlamış, üçüncü olarak ise bölgedeki Ermeni faaliyetlerine karşı denge unsuru olarak aşiretlerin gücü kullanılarak yerel dengelerin kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır (Işık, 2023, s. 460).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Rusya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmiş ve aynı zamanda İngiliz çıkarlarını tehdit eden bir bölgesel güç haline gelmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca, "Bab-ı Âli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde, yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Ermenilerin güvenliğini Çerkezler ve Kürtlere karşı korumayı" taahhüt etmiştir. Bu reformların denetimi ise büyük devletlere bırakılmış, bu durum Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu üzerindeki egemenliğinin zayıflaması anlamına gelmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin

toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, Rusya'nın güneye ilerlemesini engellemek amacıyla, Avrupa'nın desteğini alacak bir Ermenistan devleti kurulmasını düşünmeye başlamıştır. Bu girişim, hem bölgedeki Rus etkisine karşı bir tampon oluşturmayı hem de İngiliz çıkarlarını güvence altına almayı hedeflemekteydi. Aynı dönemde İngiltere, Mısır ve Arap Yarımadası'nı kontrol etme planlarını da sürdürmekteydi (Kodaman, 1987, s. 25). Suriye toprakları üzerindeki Fransa'nın müdahalesi, bölgedeki siyasi dinamiklerin yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Kudüs, tarihsel ve dini önemi nedeniyle sürekli olarak uluslararası gözlem altında kalan bir bölge olması hasebiyle, göçmenlerin yerleştirildiği alanların dışındaki bir konumda tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum, hem politik hem de sosyal faktörlerle ilişkilidir. Ekonomik zorluklar da bu süreçte önemli bir etken olarak öne çıkmıştır (Özhazar, 2024, s. 1110).

1905-1907 yılları arasında, Karadeniz ve Doğu Anadolu vilayetlerinde meydana gelen bir dizi halk ve eşraf isyanı, dönemin taşra yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu isyanlar, çeşitli koşullar ve sebeplerle ortaya çıkmış olmakla birlikte, genel itibarıyla merkezi otoritenin yerel yönetimlerle olan ilişkilerindeki sorunları ve halkın sosyal, ekonomik, ve siyasi taleplerinin karşılanmamasını göstermektedir. Taşra halkının ve eşrafının bu isyanlarla, mevcut yönetim biçimine karşı duydukları rahatsızlıkları dile getirmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı yapısal dönüşüm sürecinin ve bölgesel dengesizliklerin bir sonucudur. İsyenlar sadece yerel meseleler olarak değil, aynı zamanda imparatorluğun genel siyasi iklimini etkileyen önemli toplumsal olaylardır (Çetinsaya, 2016, s. 398).

Sultan Abdülmecid'in tahta geçtiği 1839 yılından Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının sona erdiği 1909 yılına kadar geçen yaklaşık 70 yıllık süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları önemli ölçüde küçülmüştür. Bu dönemde, Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları yaklaşık 600.000 kilometrekareden 170.000 kilometrekareye düşerken, imparatorluk nüfusu 20 milyondan 4,5 milyona gerilemiştir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa topraklarının %70'inden fazlasını kaybetmiş, ticaret ve meslek sahibi nüfusunun ise %75'ini yitirmiştir (Efe, 2018, s. 23). Bu veriler, imparatorluğun yalnızca toprak kayıplarıyla değil, aynı zamanda ekonomik ve insan kaynakları açısından da ciddi bir gerileme yaşadığını göstermektedir. Göç politikaları, bu kayıpların telafisi ve imparatorluğun

askeri, politik ve ekonomik varlığını sürdürebilmesi için kritik bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'ne kadar göçmen işlerine merkezi bir düzenleme getirmemişken, Kırım Savaşı sonrası kitlesel göçler, daha sistematik bir iskân politikasının gerekliliğini ortaya koymuş ve bu doğrultuda 1860 yılında “Muhacirin Komisyonu” kurulmuştur. Ancak, göç dalgalarının azalmasıyla birlikte bu merkezi yapı 1875'te feshedilmiş ve münferit göçler yerel idarelerce yönetilmeye devam edilmiştir (İpek vd., 2019, s. 141).

Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı), Osmanlı İmparatorluğu için büyük toprak kayıplarına ve kitlesel nüfus hareketlerine yol açan önemli bir tarihsel dönüm noktasıdır. Osmanlı'nın almış olduğu yenilgiyle beraber özellikle Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan Müslüman nüfus, zorunlu göçe maruz kalmış ve Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. Söz konusu göç dalgaları, imparatorluğun demografik yapısında köklü değişiklikler yaratmış ve yeni göçmenlerin Osmanlı şehirlerine yerleşmesiyle sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda derin etkiler meydana gelmiştir. Daha çok Osmanlı topraklarına göç hareketleri görünmesinin yanı sıra Rusya'ya kaçan bazı Ermeniler Rus pasaportuyla Osmanlı topraklarına geri dönmüştü. Rusya siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı işine yarayacak kişilerin göçünü teşvik ederken ekonomik faaliyetlerde etkin olmayan ve yoksul olanların Osmanlı topraklarına göç etmesini istemişti (Bozkurt, 2021, s. 487; İpek vd., 2019, s. 141).

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen yoğun göçler, devletin idari ve altyapı sisteminde ciddi yükler oluşturmuş, iskân ve uyum sorunlarıyla karşılaşmıştır. Sultan II. Abdülhamid, göçmen sorunlarına daha etkili çözümler üretebilmek amacıyla feshedilen “Muhacirin Komisyonu”nu yeniden aktifleştirmiş, “İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu”nu kurarak bu meseleleri daha merkezi ve düzenli bir şekilde ele almayı hedeflemiştir (Barut, 2018, s. 170; İpek vd., 2019, s. 141). Göçmenlerin yerleştirilmesi ve entegrasyonunu amaçlayan bu komisyon, göç sürecini yönetmiş ve Osmanlı topraklarına gelen nüfusun düzenli bir şekilde yerleşmesine katkıda bulunmuştur.

Göçmenlerin imparatorluk içindeki yerleşim süreçleri, yalnızca sosyal ve demografik yapıyı değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve kültürel dinamiklere de yeni bir boyut kazandırmıştır. Göçmenler, yerleş-

tikleri bölgelerde tarım, zanaat ve ticaret gibi alanlarda üretkenliğe katkı sağlamış, yeni kültürel öğelerin Osmanlı toplumuna entegrasyonunda önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti göçmenleri yalnızca demografik kaygılarla değil ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ortaya çıkan uyum hedefleri çerçevesinde yönlendirmeye çalışmış ve göç ile iskân politikalarını bu hedefler doğrultusunda oluşturmuştur (Barut, 2018, s. 175). Ancak bu sürecin yönetimi, Osmanlı idaresi için önemli bir idari ve mali sorumluluk getirmiş, devletin kaynaklarını büyük ölçüde zorlamıştır.

Osmanlı göç ve göçmen politikalarını Sultan II. Abdülhamid döneminde zorlayan bölgelerden biri de İran sınır hattı olmuştur. Osmanlı-İran ilişkilerini şekillendiren çeşitli dinamikler söz konusu olmuştur. İki ülke arasındaki dağlık coğrafya, siyasi sınırların düzenli ve istikrarlı bir statüye kavuşturulamaması, konargöçer aşiretlerin gerçekleştirdiği sınır ihlalleri sonucunda ortaya çıkan küçük çaplı çatışmalar ile demografik hareketliliğin süreklilik arz etmesi bu dinamiklerin başlıcalarını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki halkların dini, mezhepsel, etnik ve kültürel çeşitliliği ile aşiret ve tarikat gibi farklı örgütlü yapıların varlığı, bu ilişkilerin en temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Tüm bu unsurlara, 19. yüzyılın ortalarına doğru bölgede emperyalist faaliyetlerini giderek artıran Batılı ülkelerin hassas siyasi ve toplumsal dengeleri bozma teşebbüsleri de eklenmelidir. Bu dönemde, Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler, bölgeye nüfuz etmeye çalışan İngiltere ve Rusya gibi devletlerin etkisi altında şekillenmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı-İran ilişkileri, yalnızca ikili etkileşimlerle değil, aynı zamanda büyük güçlerin müdahaleleriyle de belirlenen çok katmanlı bir yapı sergilemiştir (Işık, 2023, s. 456).

Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişiminde etkili olan temel konu, genellikle İran ile Osmanlı topraklarında ve sınır bölgelerinde meydana gelen toplu göç hareketleri olmuştur. Bu göç hareketleri, iki ülke arasındaki siyasi, sosyal ve demografik dinamikleri doğrudan etkileyerek ilişkilerin seyrini belirlemiştir.

4. Sultan II. Abdülhamid Dönemi İran Göçleri

Bölgesel ve uluslararası konjonktürün getirdiği son durumda Osmanlı Devleti'nden İran'a yönelik göçler, birkaç temel faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir. Bunlar, İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırmaya yönelik propagandaları, Osmanlı Devleti'nin uygulamalarından rahatsız olan aşiretlerin

tepkileri, Rusya'nın Doğu Anadolu ve Irak'ta nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve Ermeni milliyetçiliği faaliyetlerinin yarattığı huzursuzluklardır. Bu unsurlar, bölgedeki sosyal ve politik dengeleri sarsarak, göçlerin hızlanmasına ve yön değiştirmesine neden olmuştur.

4.1. İran'ın Osmanlı Vatandaşlarına Yönelik Propagandaları

İran'ın propagandaları, Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göçlerini etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Osmanlı-İran sınır ihtilaflarına 1840'lardan itibaren İngiltere ve Rusya'nın da dahil olması, sorunların iki devlet arasında çözümünü zorlaştırmıştır (Çetinsaya, 2016, s. 397). İran, Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşlara yönelik çeşitli propaganda faaliyetleri yürütmüş, özellikle Osmanlı-İran sınır bölgelerindeki Şii nüfus üzerinde etkisini artırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda, Osmanlı vatandaşlarını kendi tarafına çekmeye çalışan İran, bazı aşiretler ve topluluklara mali ve siyasi teşvikler sunarak onlara olan bağlılığını güçlendirmeye çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi, özellikle II. Abdülhamid döneminde İran'ın bu propagandalarını yakından takip etmiş ve karşı denge politikaları geliştirmiştir. Halk üzerindeki İran etkisini kırmak amacıyla dini, ekonomik ve idari önlemler alınmış; aşiret reislerine nasihatlerde bulunulmuş ve çeşitli hediyeler verilerek göç etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, İran'dan Osmanlı topraklarına göç eden Gülher ve Sincabi aşiretlerinin İran'a dönmek istedikleri, ancak yerel yönetim tarafından buna zorla engel olduğu iddia edilmiştir. Bu yasağın kaldırılması için Hariciye Nezareti'ne başvurularak gerekli önlemlerin alınması talep edilmiştir (BOA., HR.MKT., 880/7, [7.6.1875]).

Hariciye Nezareti'nin İran Hariciyesi ile gerçekleştirdiği yazışmalar ve ilgili vilayetlerle yaptığı görüşmelerin yanı sıra, Tahran Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezaretine gönderilen yazı da sadarete sunulmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde, bahsi geçen büyükelçiliğin notlarından anlaşıldığı üzere, bu iddianın temelde doğru olmasına rağmen, bir grup askerle birlikte aşiretlerin iadesiyle ilgili olarak görev yapan bir yetkili, aşiretlere özel bir memur gönderilmesini önermiş ve bu görevi yerine getirebileceğini belirtmiştir. Ancak, bu durumun birtakım sakıncalar doğurabileceği endişesiyle, Gülher ve Sincabi aşiretlerinin geri dönmemeleri amacıyla, reislerinin uygun hediyelerle ödüllendirilmesi ve zamanında engelleyici manevi

tedbirlerin alınmasının gerekliliği Bağdat Vilayetine bildirilmiştir (BOA., HR.MKT., 880/7, [7.6.1875]). Bu tedbirlerin, aşiretlerin bağılıklarının pekiştirilmesi ve göç hareketlerinin önlenmesi açısından kritik öneme sahip olmuştur.

Yine, Gülher ve sincabi aşiretlerinden başka Nakuri aşireti'de İran'a göçmekteydi. Esbak Hakkâri Valisi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, İran'a göç etmekte olan Nakuri Aşireti'nin Anadolu'da kalmasını sağlamak amacıyla alınabilecek tedbirlere dair bilgi talep edilmiştir. Telgrafta, aşiret üyelerinin göç etmelerini engellemek için hangi stratejilerin ve önlemlerin uygulanabileceği hususunun ivedilikle değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (BOA. DH.ŞFR., 130/72, [10.1.1885]). Bu bağlamda, yerel otoritelerin aşiret reisleriyle kuracakları iletişim, psikolojik destek ve teşvik edici unsurların belirlenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, Nakuri Aşireti'nin ihtiyaç duyduğu hizmetlerin ve kaynakların sağlanması, göç etmelerini önleyici bir etken olarak öne çıkmaktaydı.

İran'a göç girişiminde bulunan başka bir aşiret de Şekan aşiretiydi. Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, İran'ın vadeleri neticesinde tebaasıyla birlikte İran'a göç eden Şekan Aşireti reislerinden Alihanzade Mehmed Ağa'nın, yeniden Osmanlı topraklarına geri dönme arzusunda olduğu bildirilmiştir. Mehmed Ağa'nın geri dönüş talebinin gerçekleşmesi durumunda, gerekli bilgilendirmenin yapılacağı ifade edilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 158/64, [24.5.1893]). Bu durum, bölgedeki İran faaliyetlerine ve göç hareketlerini yansıtan önemli bir gelişmeydi.

Dahiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne gönderilen yazıda, İran Devleti'ne bağlı leşker katibinin Tebriz'den Beradost Nahiyesi'ne gelerek buradan Osmanlı ülkesine göç eden kişileri deftere kaydettiğine dair duyumların alındığı belirtilmiştir. Ancak, Hariciye Nezareti'nin bu konuda bir bilgisi olmadığı ve söz konusu nahiyenin İran'a ait olması nedeniyle herhangi bir girişimde bulunamayacağı ifade edilmiştir. Dahiliye Nezareti Musul vilayeti'ne göndermiş olduğu yazı ile Hevr Nahiyesi'nden İran'a göç eden bireylerin hicret nedenlerinin araştırılması ve bu göçün önlenmesine yönelik gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1410/39, [6.4.1887]).

Devlet bazen İran'dan kaçan suçluları geri göndermemek için onları korumaya ve taltif etme yoluna gitmiş bazen de İran'a kaçan suçlular için geri iade talebinde bulunmuştur. Hakkâri Vilayeti'nden gönderilen yazıda, İran

devleti tarafından yakalanma girişimlerine maruz kalan Hasan Beyzadeler ve onlarla birlikte olan avanesinden yalnızca Hüseyin Bey'in İran'a geçiş yapmadığı belirtilmiştir. Ayrıca, Hasan Bey'in oğlu Mirhac'ın taltif edildiği ve Süleymaniye'den İran'a göç eden Oramar Nahiyesi halkından bazı kişilerin geri döndükleri bilgisi verilmektedir. Bu geri dönüşlerin, İranlı görevliler tarafından kaydedildiği ifade edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1399/78, [2.2.1888]). Bargiri kazasında yaşayan Haydarane aşiretine mensup Mehmed Sadık isimli şahıs ise, Mahmudi kazasından birçok hayvanı gaspettiği ve iki kişiyi katlettiği tespit edilmiştir. Bu eylemlerin ardından, Mehmed Sadık ve yirmi hane halkı, İran'a göç etmiştir. Söz konusu şahıs ve beraberindekilerin Türkiye'ye iade edilmesi, bölgedeki güvenlik ve asayişin sağlanması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Dahiliye Nezareti Hakkari'ye göndermiş olduğu yazıda Mehmed Sadık'ın İran makamlarıyla yapılacak diplomatik görüşmelerin derhal başlatılarak geri iadesi için gerekli hukuki süreçlerin işletilmesi gerektiği ifade etmiştir (BOA., DH.MKT., 1556/86, [22.10.1888]).

Osmanlı Hükümeti aynı zamanda İran'dan gelen nüfuzlu kişilerin geriye göçüne engel olmak için maaş tahsisi ve taltif ve hediye yollarına başvurmuştur. İran'dan Süleymaniye'ye göç eden eski Bana Mutasarrıfı Kerim Hanzade Emanetullah Han, göç sonrası yaşadığı maddi sıkıntılar nedeniyle maaş tahsisi talebinde bulunmuştur. Süleymaniye'deki yerel yönetim, talebin aciliyetini ve adalet anlayışını dikkate alarak, Hanzade Emanetullah Han'ın durumu ile ilgili gerekli belgelerin toplanması ve ilgili mercilere sunulması için konuyu sadarete iletmiştir. Sadaret, Süleymaniye'ye göndermiş olduğu yazıda gerekli maaşın bağlanmasını yazmıştır (BOA., DH.MKT., 1850/116, [21.7.1891]). Yine, İran'dan Memalik-i Şahane'ye göç eden ve Bağdad'da ikamet eden Abdülhakim Han, göç sonrası yaşadığı maddi sıkıntılar nedeniyle maaş tahsisi talebinde bulunmuştur. Talebi dahiliye Nezareti tarafından değerlendirilerek gerekli maaşın bağlanması istenmiştir (BOA., İ.DH., 1298/17, [10.10.1892]).

İran, Osmanlı Devleti'nin Askeri tebasını da kendi nüfusuna katmak için aileleri üzerinde çeşitli propaganda ve vaatlere girişmiştir. Van'da, Mustafa Bey'in, aşiretiyle birlikte İran'a göç ettirilmek üzere teşebbüste bulunduğu ve bu süreçte Mustafa bey askeri rütbesinin geri verilmesini talep etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 330/28, [18.7.1904]). Bu durum, hem bireysel hem de toplumsal bağlamda yaşanan zorlukların yansıması olarak değerlendirilebilir.

4.2. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin Göç Dinamikleri ve Siyasi Yansımaları

Aşiretlerin sınır ihlalleri sık sık Osmanlı ve İran makamlarını meşgul etmekte ve iki ülke arasında gerginliklere yol açmaktaydı. Bağdad vilayetinden Sadarete gönderilen yazıda, Osmanlı ve İran aşiretleri arasında meydana gelen sınır ihlallerinin temel sebebinin, Binküdre'den İran'a göç eden Abdullah Çavuşoğulları'nın Bacılan aşiretine yönelik sık saldırıları olduğu tespit edildiği, söz konusu aşiret üyelerinin iadesi amacıyla İran'ın Bağdat Başşehbenderliği'ne resmi bir başvuruda bulunduğu bildirilmiştir. Dersaadetten gelen yazıda sınır ihlali yapan kişilerin tutuklanması ve Bacılan Aşiretinden çaldıkları malların geri alınarak verilmesi bildirilmiştir (BOA., DH.MKT., 612/59, [16.10.1902]). Bu başvuru, iki taraf arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözülmesi ve sınır güvenliğinin sağlanması açısından önemli bir adım teşkil etmektedir.

Osmanlı İran'a giden vatandaşlarını geri iadesini isterken İran da kendi vatandaşlarını geri istemekteydi. Fakat iki tarafın da gelen göçmenleri iade konusunda istekli olmadıkları görülmektedir. Dahiliye Nezaretinden Erzurum Valiliğine gönderilen yazıda, Rusya hududunu geçerek "Enin" nam mahallinde toplanan Celali'nin Kesköyü taifesinin İran'a iade edilmesi hususundaki kararın gözden geçirildiği ifade edilmiştir. Başlangıçta bu kişilerin iade edilmesi ve onlara nasihatta bulunulması kararlaştırılmış olsa da, yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu zevatın İran'a azimet ettiği anlaşılmıştır. Valilikten, bu göçün nedenleri hakkında kapsamlı bir rapor hazırlanarak Dahiliye Nezaretine bildirilmesi talep edilmektedir (BOA., DH.MKT., 1985/56, [10.8.1892]).

Aşiretler sahip oldukları arazilerin de yerel yönetimler tarafından başka aşiretlere satılması sebebiyle göç etme teşebbüsünde bulunmaktaydılar. Bağdad ve Basra Vilayetleri hudutları arasında bulunan Rebia Aşiretleri'nin yerleşim alanlarının, Bağdad Vilayeti tarafından başka bir aşirete satılması neticesinde, bahse konu aşiretin reisi, kendisine bağlı aşiret üyeleriyle birlikte İran'a göç etmeye zorlanmıştır. Bu durumun önlenmesi amacıyla, iki taraf arasında ihtilaf ve mukatele çıkmaması için gerekli önlemlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Altıncı Ordu-yı Hümayun Kumandanlığı tarafından yapılan telgraf ile Seraskerlik'e, ilgili izinlerin ve belgelerin temin edilmesi talep edilmiştir (BOA., BEO., 2716/203658, [8.12.1905]). Söz konusu süreç, yerel otoriteler arasında yaşanan anlaş-

mazlıkların ve sosyal huzursuzlukların giderilmesine yönelik çabaların bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Aşiretlerin göçünü etkileyen bir diğer faktör, bölgedeki otorite eksikliğinden faydalanarak gerçekleştirdikleri suçlardır. Bu suçlardan yargılanmaktan kaçınmak amacıyla bireyler, en yakın sınır noktasından İran'a geçiş yapma yoluna gitmektedir. Hakkariye bağlı Bargiri kazasında yaşayan Haydarane aşiretine mensup Mehmed Sadık, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Eşkıyalık faaliyetleri çerçevesinde Mahmudi kazasından birçok hayvanı gasp etmiş ve iki kişiyi katletmiştir. Bu eylemlerinin ardından, yirmi hane halkıyla birlikte İran'a göç etmiştir. Bu nedenle, Mehmed Sadık ve onunla birlikte göç eden kişilerin Türkiye'ye iade edilmesi talep edilmiştir (BOA., DH.MKT., 1556/86, [22.10.1888]). Yine, Kaymakam Mahmud ve Azalar Mehmed Salih tarafından Sadaret'e gönderilen şifreli telgrafta, Suruç nahiyesi köylerinde Hafik Biraderler Fırkası ve Mikale Taifesi'nin gerçekleştirdiği eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle köylülerin İran'a göç etme eğiliminde oldukları belirtilmiştir. Bu durum, bölgedeki güvenlik ve asayişin sağlanması açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Dolayısıyla, köylülerin bu tür göç hareketlerini engellemek amacıyla gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması gerektiği vurgulanmıştır (BOA., DH. ŞFR., 130/81, [14.6.1886]).

İran'a göç eden suçlular, zaman zaman devlete geri dönme karşılığında affedilmeleri yönünde taleplerde bulunmaktaydılar. Bu bağlamda, Celali Aşireti'nin Sakanlı taifesinden olan ve İran'a göç etmiş, ancak daha sonra geri dönme kararı alan İbrahim Ağa'nın, hukuk-u umumiye davasının affı talep edilmiştir (BOA., İ.DH., 1315/53, [27.9.1894]). Söz konusu talep, İbrahim Ağa'nın geri dönüşü sonrası, devletle olan hukuki ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve geçmişteki yükümlülüklerinin affedilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum, devletin aşiretler üzerindeki kontrolünü güçlendirme ve bölgedeki istikrarı sağlama çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin uygulamaları da Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göçlerini etkileyen önemli bir faktördür. Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid döneminde özellikle muhacirin komisyonları aracılığıyla konar göçer aşiretler ve dışarıdan gelen göçmen nüfusunun takibi, kontrolünün ve gerekli yardımların sağlanması ve düzenli vergilendirilmesi için sıkı bir iskân politikası izlemeyi amaçlamıştır. Ancak, bu iskân politikasının muhatapları,

maruz kaldıkları ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü, bu süreçte kolaylıkla iskâna tabi tutulamamıştır. Osmanlı'nın göçebe gruplara yönelik iskân politikası, bir açıdan devlet otoritesinin tesisine yönelik bir çaba olarak değerlendirirken, diğer bir açıdan da bir medenileştirme hamlesi olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı-İran sınır bölgesinde yoğun göçebe nüfusa sahip olan Caf aşireti, söz konusu politikanın muhataplarından biri olmuştur. Ancak, devletin iskân politikasını hayata geçirecek gerekli altyapı eksiklikleri, Caf aşiret beylerinin nüfuzlarını koruma adına sergiledikleri olumsuz tutumlar ve yerleşik yaşamın göçebeler üzerindeki olumsuz imajı gibi faktörler, sürecin karmaşıklığını artıran unsurlar arasında yer almıştır (Dinç, 2020, s. 410).

19. yüzyılda, Caf aşireti, Osmanlı egemenliğinde bulunan Süleymaniye sancağı ile İran egemenliğindeki Cevanrud, Zohab ve Sinne (Senendec) bölgeleri arasında geniş bir alana yayılmış olan, ağırlıklı olarak göçebe bir Kürt aşireti olarak tanımlanmaktadır. Bu aşiret, bölgenin sosyo-ekonomik dinamiklerinde önemli bir rol oynamış ve hem Osmanlı hem de İran yönetimleriyle olan ilişkileri çerçevesinde çeşitli etkileşimlere girmiştir. Göçebe yaşam tarzları, hem kültürel hem de ekonomik açıdan kendilerine özgü bir kimlik geliştirmelerine olanak tanımıştır (Dinç, 2020, s. 413). Ancak, Uygulanan iskân politikaları sonucunda, Caf aşiretine mensup üç bin hane-nin, maruz kaldıkları baskı ve dayatmalar nedeniyle İran'a göç ettiği tespit edilmiştir. Geriye kalan bireylerin de benzer bir zorunlulukla karşı karşıya kalacakları, aşiret kethüdaları tarafından yapılan başvurular doğrultusunda anlaşılmıştır. Bu durum, bölgedeki sosyo-ekonomik dengenin sağlanması açısından önemli bir risk teşkil etmekte olup, ilgili makamların bu durumu titizlikle değerlendirmesi ve gerekli önleyici tedbirlerin alınması talep edilmektedir (BOA., DH.MKT., 1563/16, [10.11.1888]). Caf aşireti hükümet için önemli bir nüfus ve nüfuz kuvvetidir. Bu nedenle hükümet Caf aşiretini hareketlerini yakından takip etmekte, Caf Aşireti'nin İran'a geçişini engellemeye yönelik teşebbüslerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte, İran'daki karışıklıkların Sine Vilayeti'ne sıçraması, bölgedeki güvenlik durumunu daha da hassas hale getirmiş, özellikle bazı nahiyelerin boşaltılarak, halkın güvenli bir bölge olarak görülen Sana Nahiyesi'ne göç ettiği tespit edilmiştir (BOA., Y.PRK.ASK., 247/107, [24.6.1907]). Bu durum, hem Caf Aşireti'nin İran'a geçişini zorlaştırma çabalarının hem de Sine Vilayeti'ndeki sosyal ve siyasi istikrarın korunmasına yönelik stratejik adımların bir parçasıdır. Yine, Mahmud Paşa'nın azledilmesinin ardından

Caf aşireti içinde bir kırgınlık meydana gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak, Mahmud Paşa'nın oğlu Hüsrev Bey ve bir grup aşiret mensubu, İran'a göç etme niyetinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, Baclanlı aşiretine mensup bazı bireylerin de benzer düşünceler içinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu gelişmeler, aşiretler arası ilişkilerin ve bölgedeki sosyo-politik denge'nin etkilenmesine yol açabilecek niteliktedir (BOA., DH.ŞFR., 138/34, [5.1.1889]).

Yine devletin uyguladığı iskan politikasına muhalefet eden bir aşiret de Deşnizadelerdi. Hakkâri'den Dahiliye nezaretine gönderilen yazıda, Hakkâri'de bulunan Deşnizade Ailesi'nin, vilayet dışındaki bir mahalde iskan edilme kararına muhalefet ederek İran'a göç etme amacıyla İran memurları ile irtibat kurduğu bildirilmiştir (BOA., DH.MKT., 1466/35, [27.11.1887]). Deşnizadelerin bu eylemi, yerel yönetimlerin otoritesine karşı bir itaatsizlik olarak değerlendirilebilirken, aynı zamanda İran ile kurulan iletişim, ailenin geleceği üzerindeki belirsizlik ve yerel yönetimden duyulan hoşnutsuzluk ile ilişkilidir.

Aşiretlerin eğitim durumları da Osmanlı devletinin iskan politikasını etkileyen önemli bir faktördür. Her hangi bir uygulama ya da olay neticesinde İran'a göç edebiliyor olmaları onların eğitilmelerini ve yeniden iskan edilmelerini gerekli kılmaktaydı. Dahiliye Nezareti'nden Musul vilayetine yapılan bir bildirimde, aşiretlerin yerli halka yönelik tecavüzleri sonucu halkın diğer bölgelere göç ettiği belirtilmiştir. Bu durumun, aşiretlerin ıslah edilmesi ve eğitilmesi gerektiğini ifade eden eski Kerkük Nakibüleşraf Kaymakamı Abdüşşiar Efendi'nin bildirisinin ardından gerçekleştirilen tahkikat, aşiretler arasında meydana gelen çekişmelerin eğitimsizlikten kaynaklandığını ortaya koymuştur. Ayrıca, İran'a hicret eden kimsenin bulunmadığı hususu da vurgulanmıştır (BOA., DH.TMIK.M., 137/23, [8.1.1903]).

4.3. Osmanlı-İran Sınırında Hamidiye Alaylarının Göç Dinamiklerine Etkisi

II. Abdülhamid döneminde, 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları, Doğu Anadolu'nun sosyal, siyasi ve ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı Devleti, bu alayları Kürt aşiretlerinden oluşturarak, hem devletin otoritesini pekiştirmeyi hem de bölgedeki güvenliğini sağlamayı

amaçlamıştır. Abdülhamid, merkeziyetçi yönetimin maddi gücünü hilâfet makamının manevi otoritesiyle birleştirerek İslam birliğini güçlendirmeyi ve imparatorluğu içte ve dışta sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Hamidiye Alayları, yalnızca Ermeni meselesi ile sınırlı tutulamaz; Abdülhamid'in genel stratejisinin bir parçası olarak, merkezi otoritenin tesis edilmesi, yeni bir sosyo-politik denge kurulması ve aşiretlerin askeri güç olarak kullanılması gibi çeşitli faktörler alayların kuruluşunu etkilemiştir. Özellikle Doğu Anadolu'da etkili olan İran'ın propagandalarının önünün alınmasında büyük oranda istifade edilen bir yapı olmuştur. Ayrıca, aşiretlere silah dağıtımı ve çeşitli yardımlar yoluyla, Abdülhamid kendisini “hami padişah” olarak konumlandırmayı başarmıştır. Aşiretlerin askeri potansiyeli, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da gözlemlenmiştir; bu da onların, keşif ve gerilla savaşlarında önemli bir destek sağlayabileceğini göstermektedir. Ermenilerin isyan hazırlıklarına başlaması, Abdülhamid'i Müslüman halkı örgütleyip silahlandırmaya yönlendirmiştir. 1891 yılından sonra Ermenilerin alayların dağıtılmasını talep etmesi, bu alayların tartışmalı rolünü güçlendirmiştir. Ancak, alayların tamamen Ermenilere karşı kurulmadığı, zaman zaman yaşanan İran, Rusya ve İngiltere'nin provakatif propagandalarına karşı o dönemin koşullarına bağlı olarak geliştiği söylenebilir (Kodaman, 1987, s. 21–32).

Hamidiye Alayları, çeşitli dönemlerde aşiretler tarafından şikâyet konusu olmuştur. Özellikle Diyarbakır bölgesinde, nüfuzlu Hamidiye Kumandanı ve Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa'nın uyguladığı baskılara karşı, Ağustos 1905, Ocak 1906 ve Kasım 1907 tarihlerinde önemli halk hareketleri yaşanmıştır. Bu dönemlerde, İbrahim Paşa'nın aşiretler üzerindeki otoriter yönetimi, yerel halkın tepkisini çekmiş ve kitlesel isyanların patlak vermesine yol açmıştır. Bu hareketler, hem aşiretlerin devletle olan ilişkilerinin gerginliğini ortaya koymakta hem de Hamidiye Alayları'nın bölgedeki sosyal dinamikler üzerindeki olumsuz etkilerini gözler önüne sermektedir. Aşiretlerin, kendi haklarını savunmak amacıyla gerçekleştirdiği bu halk hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetiminde yaşanan güçlükleri ve halkın merkezi otoriteye karşı duyduğu hoşnutsuzluğu da yansıtmaktadır. Alayların varlığı ve işleyişi, yerel halkın güvenlik ve istikrar arayışları açısından kritik bir konu olmuştur. Van, Çemişgezek, Çorum, Bitlis, Siirt ve Kerbela gibi bölgelerde de çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bu isyanların sebepleri incelendiğinde, her birinin vergi yükü, kötüleşen iktisadi koşullar, Yemen'e asker sevkıyatı ve yerel yöneticilerin veya Hamidiye

aşiretlerinin baskıları gibi yerel iktisadi ve idari sorunlardan kaynaklandığı, dolayısıyla halkta genel bir hoşnutsuzluğa yol açtığı görülmektedir (Çetinsaya, 2016, s. 398). Yaşanan hoşnutsuzluklar bölge halkını İran'ın bölgede kışkırtıcı hareketlerine zemin hazırlamaktaydı.

Van'a tabi Çubuklu karyeli Mehmed ve Osmanlı karyeli Yusuf Ağa, akrabalarıyla birlikte, Hamidiye Alayları tarafından maruz kaldıkları mezalim nedeniyle İran'daki Celali Aşireti'ne göç etmiştir (BOA., DH.ŞFR., 169/4, [29.9.1894]). Diğer taraftan güvenlik tedbirleri kapsamında alayların teşkil edilmesi de aşiretler tarafından gelen istekler arasındadır. Van'ın Gevar civarında toplanan İran askerlerinin gerçekleştirdiği tecavüz vakalarının engellenmesi, bölgedeki güvenliğin ve asayişin sağlanması açısından acil bir gereklilik haline gelmiştir. Bu bağlamda, Musul Valisi Aziz Paşa'nın azli ve yerine uygun bir başkasının atanması ve bir hamidiye alayı teşkili konularında değerlendirme yapılması Van Valisinden Sadaret'e yazılmıştır (BOA., İ..MTZ.(04), 29/1890, [25.6.1895]). Yine Gevar ahalisinden olup Urmiye'ye göç eden Nasturilerin, eski vatanlarına dönme arzusu taşımaları ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar, bölgedeki güvenlik durumunu doğrudan etkilemektedir. Bacirge ve Gevar arasında bulunan aşiretlerin saldırıları, Nasturilerin geri dönüşünü tehdit eden önemli bir faktör haline gelmiştir. Bu nedenle Nasturiler korunmaları için süvari birliklerinin temin edilmesini talep etmişlerdir (BOA., MKT.MHM., 672/21, [21.5.1898]).

Bu olaylar, Hamidiye Alayları'nın bölgedeki aşiretlerle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunları göstermektedir. Aşiretlerin, devletin uygulamalarından kaynaklanan huzursuzluklar neticesinde, yeni yerleşim yerleri arayışına girmelerine yol açtığı görülmektedir. Diğer taraftan da Hamidiye süvari birliklerinin bölgedeki güvenliği sağlamada ve aşiretlerle devletin ilişkilerinde olumlu bir yönü olduğu görülmektedir.

4.4. Rusya'nın Osmanlı-İran Sınırındaki Faaliyetleri ve Ermeni İsyanlarının Göç Hareketleri Üzerindeki Etkisi

Rusya'nın Doğu Anadolu ve Irak'ta nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve artan Ermeni milliyetçiliği faaliyetleri de Osmanlı-İran sınır hattında gözlemlenen maksatlı göç hareketlerinin sebepleridir. Babıali tarafından Türkiye'den Rusya'ya firar eden ve Osmanlı tabiiyetini kaybeden, ardından Amerikan vatandaşlığı elde eden Ermenilerin Türkiye'ye girişlerini

yasaklamıştır. Bu kişilerin Rus uyrukluğunu kabul etmeyenlerin Rusya tarafından ülkeyi terk etmeleri zorunlu kılınmış, ihtilal amacıyla Türkiye'ye silah sokma ve gizlice giriş teşebbüsleri bilgisi alınmıştır. Türk-Rus sınırındaki olaylar sırasında, Avrupa ve Amerika'dan gelen yüzlerce Ermeni ile Ermeni çetelerinin İran üzerinden Türkiye'ye sızma girişimleri de yaşanmıştır. Ayrıca, sınırda görevli Ermeni asıllı memur ve subayların Ermeni çetelerine yardım etmesi, Bulgaristan'daki Ermeni müfsidlerin ise Türk topraklarına saldırmak için Rusya'nın sinyalin beklediği şifreli telgraflarla sadarate bildirilmiştir (BOA., HR.SFR.1..., 153/51, [19.12.1902]).

XIX. yüzyılın başlarında Ruslar, Nasturilerle iletişim kurmaya başlamış, ancak Rus misyonerlik faaliyetleri Urmiye bölgesinde 1897'de etkinleşmiştir. 1896 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'nden bir heyet, Nasturiler üzerine çalışmalar yapmak üzere İran'a gitme kararı almıştır. Urmiye'ye gelen Rus Ortodoks Kilisesi Misyonu, Nasturilerle birleşme çağrısı yapmış ve büyük bir grup oluşturmuştur. Bu dönemde İngiliz misyonerlik faaliyetleri de Urmiye'den Van'a taşınmış ve çoğu iş Ruslara devredilmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı Hakkari, Yüksekova ve çevresindeki Nasturiler, 1896-97 yıllarında Kürtlerle yaşadıkları sorunlar ve kıtlık nedeniyle Urmiye'ye göç etmişlerdir. Yaklaşık 6.000 kişilik bu göçmenler, yeterli barınma ve gıda yardımı alamadıkları için sıkıntı yaşamış ve Osmanlı yöneticilerine geri dönme talebinde bulunmuşlardır. Bazı Nasturiler geri dönerken, kalanlar Ortodoks mezhebini kabul etmiştir. Rus etkisinin artmasıyla telaşa kapılan İngilizler, daha önce Urmiye'ye göç etmiş olan Nasturilerin Rus etkisine girmesini engellemek amacıyla Osmanlı topraklarına göç etmelerine yardımcı olmuşlardır. Osmanlı yetkilileri ise Nasturilere her türlü yardımı sağlayarak sıkıntılarını gidermeye çalışmışlardır. (Karabalık, 2020, s. 452).

Van Valisi Hamdi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Mahmudi, Karakilise ve Milan nahiyelerinden yaklaşık iki yüz hane nin İran'a göç ettiği yönündeki istihbaratın doğrulanması talep edilmiştir. Bu göç hareketinin sebeplerinin araştırılması, bölgedeki sosyal ve ekonomik istikrar açısından kiritik bir öneme sahiptir. Göç eden hanelerin sayısının artması, yerel halk arasında endişe ve huzursuzluk yaratabileceği gibi, aynı zamanda bölgedeki asayişin de bozulmasına neden olabilir. Bu bağlamda, göçün arka planındaki nedenlerin, özellikle güvenlik, ekonomik koşullar ve yerel yönetimlerin etkisi gibi unsurların titizlikle incelenmesi gerekmektedir. Dersaadet Vali Hamdi'den, durumu aydınlatmak gerekli

tahkikatın yapılmasını ve sonuçlarının en kısa sürede iletilmesini istemiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/92, [24.6.1886]). Tahkikat neticesinde, İran'a göç edenlerin Hristiyan taifesinden olduğu ve bu kişilerin kabul edilme-yerek geri gönderildiği bilgisi elde edilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/96, [27.6.1886]). Bu durum, hem bölgedeki etnik ve dini dinamiklerin hem de uluslararası ilişkilerin karmaşık doğasını yansıtmaktadır.

Van Valisi, 29 Mayıs 1886 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafla, Hakkari'nin Mahmudi kazası köyleri ahalisinin aşamalı olarak İran'a göç etmekte olduğunu bildirmiştir. Bu göçlerin, köy ve nahiyelerin boşalmasına neden olduğu, aynı zamanda gözlemlenen göç eden halkın Hristiyan nüfusunun olduğu ifade edilmiştir. Vali, bu durumu dikkate alarak, bölgedeki sosyal ve demografik dinamiklerin etkilerini göz önünde bulundurmuş ve yerel otoritelerin durumu yönetebilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğinin altını çizmiştir (BOA., DH.ŞFR., 130/46 [29.5.1886]).

Ermeni fesat hareketleri de Osmanlı'dan İran'a yapılan göçlerin önemli sebeplerindendir. Aynı zamanda Rusya'nın propagandalarıyla İran ya da Rusya'ya aileleri ile göç eden Ermeniler Osmanlı-İran sınır güvenliğinde de önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Sivas'ın Akdeğirmen Mahallesi'nde yaşayan ve Bank-ı Osmani Hadisesi'ne katılan Ermeni vatandaş Kaspar Nalbantyan'ın, Marsilya'ya firar ettiği bildirilmiştir. Firar sonrasında, Nalbantyan'ın İran Konsolosluğu'ndan Avadis Nikogos adına düzenlenmiş sahte bir pasaport temin ederek Batum'a geçtiği tespit edilmiştir. Batum'da, Rusya'daki Ermeni nüfusunu Osmanlı sınırına göçe teşvik etmeye yönelik faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu Ermeni fesatçısının yakalanması amacıyla konsoloslar tarafından kapsamlı bir tahkikat yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (BOA., DH.TMIK.M., 215/49, [15.2.1906]). Bu durum, hem bölgedeki istikrarı tehdit eden Ermeni fesadının bertaraf edilmesi hem de toplumsal güvenliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Hükümet, özellikle İran ve Rusya'ya aileleriyle beraber göç eden ve vatandaşlık hakkı kazanan Ermeni göçmenlerin tekrar ülkeye girişini engellemek amacıyla sınır vilayetleriyle sürekli yazışma halinde bulunmaktaydı. Rusya ve İran'dan göç ederek Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen Ermenilerin kabul edilmemesi hususunda yapılan genel tebligata istinaden, çeşitli vilayetlerden gelen yanıtların Sadaret'e takdim edilmesi istenmiştir (BOA., DH.MKT., 274/73, [24.8.1894]).

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı ve İran arasındaki sınır bölgelerinde yaşanan göç hareketleri, bölgesel ve uluslararası dinamiklerin etkisiyle şekillenen karmaşık bir süreç olmuştur. Bu süreç, İran'ın propagandaları, Osmanlı Devleti'nin uygulamaları karşısında huzursuz olan aşiretlerin tepkileri, Rusya'nın bölgede nüfuz elde etme çabaları ve Ermeni milliyetçiliği faaliyetleri gibi birçok faktör tarafından tetiklenmiştir. Osmanlı Devleti, aşiretlerin bağlılığını pekiştirmek ve göçleri önlemek amacıyla aşiret liderlerine hediyeler, maaşlar ve teşvikler sunarak bölgedeki dengeyi korumaya çalışmıştır. Bununla birlikte, İran'a göç eden aşiretlerin geri dönmesini sağlamak ve Osmanlı topraklarına gelen nüfuzlu kişilerin kalmasını temin etmek için çeşitli tedbirler almıştır.

Bu çabalar, Osmanlı-İran ilişkilerinin kırılğan yapısını ve her iki devlet arasındaki sınır bölgelerinde süregelen nüfuz mücadelesini gözler önüne sermektedir. Aşiretler üzerindeki kontrolün güçlendirilmesi ve bölgedeki güvenliğin sağlanması, hem Osmanlı hem de İran için öncelikli hedefler olmuştur. Bu bağlamda, devletlerin göç hareketleriyle başa çıkma yöntemleri ve sınır güvenliğini sağlama çabaları, bölgedeki istikrarın sağlanmasında kritik bir rol oynamıştır.

Osmanlı-İran sınırındaki aşiretlerin göç hareketleri, devletin iskân politikalarının başarısızlıkları, sosyal huzursuzluklar ve dış güçlerin etkileriyle şekillenmiş bir süreçtir. Aşiretlerin göçleri, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasına ve İran'ın kışkırtıcı faaliyetlerine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, bu durum hem Osmanlı hem de İran yönetimleri için ciddi bir sorun teşkil etmiş, bölgedeki sosyal, ekonomik ve siyasi dengenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, bu süreç, Osmanlı Devleti'nin stratejik planlamalarını zorlaştırmış ve bölgedeki sosyal ve ekonomik dengenin sağlanması açısından sürekli bir risk oluşturmuştur. Aşiretlerin isyanları ve göçleri, her iki devletin de otoritesini tehdit eden karmaşık bir tablo oluşturmuş, Osmanlı-İran sınırındaki istikrarı tehdit etmiştir.

5. Sonuç

Yerel ve uluslararası dinamiklerin etkisiyle Osmanlı Devleti'nden İran'a göçler meydana gelmiştir. Batı devletler ve Rusya'nın desteğiyle Osmanlı coğrafyasında meydana çatışmalar ve bu çatışmaların yol açtığı güven-

sizlik ortamı Osmanlı Devleti'nden dışarıya doğru göç hareketlerine yol açmıştır. Dış müdahaleler ve provokasyonlar bilhassa Doğu Anadolu bölgesinde otorite boşluğuna sebebiyet vermiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı Devleti'ni Ermenilerin güvenliğini sağlamak amacıyla reformlar gerçekleştirmeye zorlamıştır. Ayrıca, Uluslararası alanda bazı yeni gelişmelere yaşanmıştır. Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk eden İngiltere, Rus etkisine karşı bir tampon oluşturma amacıyla bir Ermenistan devleti kurulması fikrini gündeme getirmiştir. Bu siyasi değişim, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu zayıflığı daha da derinleştirmiştir. Aynı zamanda, 18. yüzyıldan itibaren Suriye bölgesinde etkin bir politika izleyen Fransa'nın Suriye üzerindeki müdahalesi sadece Lübnan bölgesi ile sınırlı kalmamış, tüm bölgedeki siyasi dinamiklerin yeniden şekillenmesine neden olmuş ve bu durum, bölgedeki etnik gruplar arasında gerilimi artırmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nden İran'a göçü tetiklemiştir.

Dış faktörlerin yanı sıra iç dinamikler de Osmanlı Devleti'nden İran'a göçü tetikleyen önemli bir unsura dönüşmüştür. Özellikle aşiretlerin, sahip oldukları arazilerin yerel yönetimler tarafından başka aşiretlere satılması, bu göç hareketinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Bu durum, ekonomik kaygılarla birleşerek toplumsal dinamiklerde köklü değişimlere yol açmıştır.

Ayrıca, bölgede var olan otorite eksikliği, aşiretlerin suça yönelmesine neden olmuştur. Bu suç faaliyetleri, aşiretlerin göç kararını etkileyen diğer bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nden İran'a göç hem iç dinamiklerin hem de dışsal etmenlerin etkileşimiyle şekillenen çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Aşiretlerin bu göç süreçleri, sadece bireyleri değil, aynı zamanda toplumsal yapıları da derinden etkilemiştir. İran toplumsal alanda gerçekleştirdiği propaganda ile bazı aşiret liderlerini etkilemiş ve kullanmaya çalışmıştır. Örneğin çok güçlü ve dağınık bir konargöçer hayat süren Caf Aşireti, İran nüfuzuna açık haldeydi. Aşiret beylerinin suiistimalleri, İran'ın propagandaları ve bazen de Osmanlı yerel yöneticilerinin yetersizlikleri, zaman zaman iki ülke arasında diplomatik krize neden olabiliyordu.

II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmak amacıyla güçlü aşiretleri desteklemiştir. Bu strateji, bölgedeki güvenliğini sağlamak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için önemli bir adım olarak değeri-

dirilmektedir. Aynı zamanda, bu dönemde Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları kurulmuş ve bu alaylar, devletin kontrolünü pekiştirmeyi hedeflemiştir. Ancak, Hamidiye alayı ile bazı aşiretler arasında çeşitli problemler yaşanmıştır. Bu sorunlar, aşiretler arasındaki çatışmaların yanı sıra sosyal ve ekonomik gerilimlerin de bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, yeni göç hareketlerine zemin hazırlamış ve bölgedeki demografik yapının değişmesine neden olmuştur. Aşiretlerin içindeki bu huzursuzluk, bireylerin ve toplulukların göç etme kararlarını etkilemiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı ve İran arasındaki dağlık ve çeşitli yapıya sahip sınır bölgeleri, iki devletin nüfuz mücadelesine sahne olmuş ve bu durum bölgede istikrarsız bir denge yaratmıştır. Aşiretler ve farklı dini gruplar, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli roller oynamış; sınırları ve yerel yapıları kullanarak kendi güç dengelerini oluşturmuşlardır. XIX. yüzyıl boyunca, her iki devlet de bu grupların desteğini alarak sınır ötesinde güç ve nüfuz kazanma hedefini gütmüştür. Sonuç olarak, aşiretlerin ve dini grupların sağladığı esnek geçişlilik, iki ülke arasındaki göç hareketlerini ve sınır ihlallerini artırmış, bölgeyi sadece iki devletin değil aynı zamanda çok yönlü etkileşimlerin bir merkezi haline getirmiştir.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden malî destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Barkan, Ö. L. (1953). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 209-237. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuifm/issue/876/9757>
- Barkan, Ö. L. (2015). İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler. *İnsan&İnsan*, 5, 5-37. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/261397>
- Barut, I. (2018). Osmanlı Dönemi'nde gerçekleşen göçlerin kurumsallaşma ve göç politikaları üzerindeki etkileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 40(2), 161-190. <https://doi.org/10.21560/spcd.v18i39974.448601>
- BOA., BEO., 2716/203658, (8.12.1905).
- BOA., DH.MKT., 1399/78, (2.2.1888).
- BOA., DH.MKT., 1410/39, (6.4.1887).
- BOA., DH.MKT., 1466/35, (27.11.1887).
- BOA., DH.MKT., 1556/86, (22.10.1888).
- BOA., DH.MKT., 1563/16, (10.11.1888).
- BOA., DH.MKT., 1850/116, (21.7.1891).
- BOA., DH.MKT., 1985/56, (10.8.1892).
- BOA., DH.MKT., 274/73, (24.8.1894).
- BOA., DH.MKT., 612/59, (16.10.1902).
- BOA., DH.ŞFR., 130/46 (29.5.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/72, (10.1.1885).
- BOA., DH.ŞFR., 130/81, (14.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/92, (24.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 130/96, (27.6.1886).
- BOA., DH.ŞFR., 138/34, (5.1.1889).
- BOA., DH.ŞFR., 158/64, (24.5.1893).
- BOA., DH.ŞFR., 169/4, (29.9.1894).

- BOA., DH.ŞFR., 330/28, (18.7.1904).
- BOA., DH.TMIK.M., 137/23, (8.1.1903).
- BOA., DH.TMIK.M., 215/49, (15.2.1906).
- BOA., HR.MKT., 880/7, (7.6.1875).
- BOA., HR.SFR.1..., 153/51, (19.12.1902).
- BOA., İ..DH., 1298/17, (10.10.1892).
- BOA., İ..DH., 1315/53, (27.9.1894).
- BOA., İ..MTZ.(04), 29/1890, (25.6.1895).
- BOA., MKT.MHM., 672/21, (21.5.1898).
- BOA., Y..PRK.ASK., 247/107, (24.6.1907).
- Bozkurt, U. (2021). II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ekonomik sebeplerden dolayı meydana gelen dış göçler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 481–506. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyusbed/issue/61126/908241>
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in iç politikası: Bir dönemlendirme denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), 353–409. <https://doi.org/10.18589/oa.583218>
- Çoban, H. (2018). Nefy- ü kıyas defterlerine göre Tanzimat sonrasında balkanlardan yapılan sürgünler (1848-1883). *Vakanüvis*, 3(2), 137–167. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/573489>
- Dinç, F. (2020). “Medenileştirme” aracı olarak Osmanlı'nın iskân politikası: Caf Aşireti örneği. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi (JOSR)*, 12(3), 410–426. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.748817>
- Efe, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de yaşanan göçler ve etkileri. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 16–27. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/36882/412976>
- Erdem, U. (2014). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)* (Kayıt No. 385413). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Işık, Z. (2023). Osmanlı İran ilişkilerinde bir nüfuz aracı olarak tarikat şeyhleri: Şeyh Ma'rûf örneği. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (108), 455–473. <https://doi.org/10.60163/hbv.108.029>

- İpek, N. (2014). Kaynakların dilinde göç kavramı. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (17), 9–20. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kid/issue/10140/124680>
- İpek, N., Şimşirgil, A., Gülsoy, E., & Taşdemir, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân politikaları. İçinde N. İpek & M. Taşdemir (Ed), *Osmanlı'da İskân ve Göç* (s.140-161). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karabalık, K. (2020). Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 450–463. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.792653>
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Özhazar, İ. (2024). Osmanlı Devleti'nin göç ve iskân siyasetinin uluslararası boyutu (1850-1915). *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, (12), 1101–1133. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1509558>
- Uğurlu, C. (2022). Balkan Savaşlarında Hilâl-i Ahmer cemiyetinin muhacirlere sosyal yardımları. *SDE Akademi Dergisi*, 2(4), 44–75. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sde/issue/68387/1037155>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 191-218
Geliş Tarihi: 01.11.2024
Kabul Tarihi: 26.04.2025
DOI: 10.33201/iranian.1577261
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran’da Muhafazakârlar ve Reformistler Arasında Siyasal Mücadelenin Dönüşen Dinamikleri

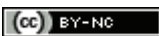
Alper KASIMOĞLU*

Öz

1979 İran İslam Devrimi, ülkeyi monarşiden İslam hukuku ve Şii teolojisine dayalı teokratik bir yapıya dönüştürmüştür. Velayet-i Fakih doktrini temelinde şekillenen bu sistem, muhafazakârlarla reformistler arasındaki çatışmanın merkezi haline gelmiştir. Muhafazakârlar, devrimin değerlerini koruma amacıyla yargı, güvenlik güçleri, medya ve çeşitli kurumlar üzerinde güçlü bir kontrol sağlamış; reformistler ise 1980’lerden itibaren demokratik bir yapıya geçiş talepleriyle entelektüel çevrelerden ve farklı toplumsal kesimlerden geniş destek bulmuştur. Hatemi’nin 1997’de cumhurbaşkanı seçilmesiyle, reform hareketi ivme kazanmışsa da bu girişimler muhafazakârların müdahaleleriyle sınırlanmıştır. 2009’daki Yeşil Hareket, rejimin meşruiyetine yönelik ciddi bir meydan okuma olmuş; ancak Ruhani’nin 2013-2021 dönemindeki ılımlı politikaları, muhafazakâr baskılar nedeniyle tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. 2021’de Reisi’nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle muhafazakârlar, devlet üzerindeki kontrollerini yeniden pekiştirmiştir. 2024’te ise Pezeşkiyan’ın zaferi, reformistlerin yeniden güç kazanma potansiyelini ortaya koymuştur. Bu çalışma, muhafazakârların teokratik meşruiyeti koruma çabaları ile reformistlerin demokratik meşruiyet talebi arasındaki çatışmanın İran’ın siyasal, sosyal ve ideolojik dengeleri üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran’ın Siyasal Yapısı, Muhafazakârlık ve Reformizm, Siyasal Rekabet ve Dönüşüm, Seçim Dinamikleri, İdeolojik Mücadele

* Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, alperkasimoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1753-8790>,

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Evolving Dynamics of Political Struggle Between Conservatives and Reformists in Iran

Alper KASIMOĞLU*

Abstract

The 1979 Iranian Islamic Revolution transformed the country from a monarchy into a theocratic system based on Islamic law and Shiite theology. Shaped around the doctrine of Velayat-e Faqih, this new system became the focal point of conflict between conservatives and reformists. Conservatives sought to preserve the values of the revolution by establishing strong control over the judiciary, security forces, media, and various institutions. At the same time, reformists garnered broad support from intellectual circles and diverse social groups with demands for a transition toward a democratic structure. Although the reform movement gained momentum with Hatemi's election as president in 1997, conservative interventions constrained these efforts. The 2009 Green Movement posed a serious challenge to the regime's legitimacy; however, the moderate policies of Ruhani during his 2013-2021 presidency were not fully realized due to conservative pressures. The election of Reisi as president in 2021 further solidified conservative control over the state, diminishing the influence of reformist movements. In 2024, Pezeşkiyan's victory highlighted the potential for reformists to regain strength. This study comprehensively analyzes the impact of the clash between conservatives' efforts to uphold theocratic legitimacy and reformists' demands for democratic legitimacy on Iran's political, social, and ideological balances.

Keywords: Iran's Political Structure, Conservatism and Reformism, Political Competition and Transformation, Electoral Dynamics, Ideological Struggle

* Assist. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Political Science and Public Administration, alperkasimoglu@gmail.com, Yalova, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1753-8790

1. Giriş

1979 Devrimi, İran’ın siyasal ve toplumsal yapısını teokratik bir sistem olarak yeniden tanımlamıştır. Bu yeni yapı, dini liderin (Rehber) en üst otorite olarak konumlandığı ve devletin siyasal ve manevi alanlarının merkezi bir otoriteye bağlı olarak yönetildiği bir sistem yaratmıştır. Bu teokratik düzen, reformist ve muhafazakâr hareketler arasındaki sürekli çatışmanın çerçevesini oluşturmuş, İslami değerlerin yorumlanması ve uygulanması konusundaki farklı yaklaşımlara zemin hazırlamıştır.

Muhafazakârlar, devletin temel kurumları üzerinde kontrol sağlayarak devrimin İslami değerlerini koruma hedefini sürdürmüştür. Yargı, güvenlik güçleri ve medya gibi alanlar üzerindeki etkinliklerini artırarak toplumu İslami prensiplere uygun bir şekilde yönlendirmeye odaklanmışlardır. Buna karşılık, reformistler 1980’lerden itibaren demokratikleşme, sivil hakların genişletilmesi ve siyasi katılımın artırılması yönünde talepler geliştirmiştir. Reformist hareketin temel stratejisi, İslami rejimi tamamen değiştirmeksiz, mevcut yapı içindeki demokratik unsurları güçlendirmek olmuştur. Bu bağlamda, Muhammed Hatemi’nin 1997’deki cumhurbaşkanlığı dönemi reformist hareketin yükselişi açısından bir dönüm noktalarından biri olmuş ve reformist söylemler, ifade özgürlüğü ve hukuk devleti talepleriyle güç kazanmıştır. Hatemi’nin reformist hükümetinin elde ettiği kazanımlar, muhafazakârların Anayasa Koruyucular Konseyi ve Devrim Muhafızları¹ gibi kurumsal yapılar üzerinden geliştirdiği engellemelerle kısıtlanmış ve reformist politikalar tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Yeşil Hareket, 2009’daki seçimlerin ardından rejimin teokratik yapısını sorgulayan en güçlü halk hareketlerinden biri haline gelmiş, ancak rejimin sert müdahalesiyle kısa sürede bastırılmıştır. Reformist hareket, Batı ile ilişkileri geliştirerek daha açık bir siyasal atmosfer yaratmayı hedeflemiştir. Ancak bu çabalar, muhafazakârların sert tepkisi nedeniyle kısıtlanmıştır.

¹ Tam adıyla İslam Devrimi Muhafızları Ordusu, İran İslam Devrimini takiben dinî lider Ayetullah Humeyni tarafından 5 Mayıs 1979 tarihinde kurulan ve İran Anayasası’na göre iç düzenin tesisi, devrimin korunması ve “sapkın hareketlerin” engellenmesi ile görevli olup, İran Silahlı Kuvvetlerine bağlı kara, hava, deniz ve füze gücü bulunan büyük bir askeri güçtür. Devrim muhafızları ordusu, İran rejiminin en önemli koruyucusu ve savunucusu konumundadır (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sinkaya, B. (2011) Devrimci ordu ve siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu örneği. Ortadoğu Etütleri, 3(1), 123–156.).

Bu tarihsel bağlam ve çatışma ortamında, çalışma, muhafazakârların ve reformistlerin stratejik yaklaşımlarını derinlemesine analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, araştırma muhafazakârlar ile reformistler arasındaki siyasal mücadelede hangi kurumsal ve ideolojik dinamiklerin etkili olduğunu irdelemektedir. Aynı zamanda, reformist hareketlerin muhafazakârların kurumsal kontrolüne karşı nasıl stratejiler geliştirdiği incelenmekte, bu stratejilerin başarı ve başarısızlıklarının ardındaki dinamikler ortaya konmaktadır. Ayrıca, teokratik sistemin sürekliliği ile demokratikleşme talepleri arasındaki gerilimin İran'ın siyasal yapısını nasıl etkilediği ele alınarak reformist girişimlerin sınırlandırılma mekanizmaları analiz edilmektedir.

Bu çalışma, muhafazakâr ve reformist güçler arasındaki dinamik çatışmanın devrim sonrası dönemdeki etkilerini değerlendirmektedir. Literatüre katkı olarak, İran'daki siyasal mücadelede teokratik ve demokratik meşruiyetin rolünü ayrıntılı bir şekilde ele almakta ve reformist hareketlerin stratejik yaklaşımlarını dönemsel inceleme yöntemiyle değerlendirmektedir. Çalışmanın teorik ve metodolojik katkısı, siyasal çatışmaları tarihsel ve ideolojik bağlam içinde incelemesiyle öne çıkmaktadır.

Araştırma, nitel içerik analizi ve tarihsel belge incelemesi yöntemlerine dayanmaktadır. Bu kapsamda, İran'daki siyasal dinamiklerin analizinde akademik literatür, resmî belgeler ve siyasi aktörlerin söylemleri incelenmiş, reformist ve muhafazakâr hareketlerin siyasal stratejileri dönemsel olarak ele alınmıştır. Böylece, çalışmanın bulguları, teokratik sistem ile demokratikleşme çabaları arasındaki gerilimleri tarihsel bağlamda değerlendirmektedir.

2. Çalışmanın Teorik Çerçevesi

2.1. Demokratik Meşruiyet Kavramı

Demokratik meşruiyet, siyasal iktidarın meşru kabul edilmesi için yönetimin halkın iradesine dayalı olarak oluşması, adil ve özgür seçimler yoluyla belirlenmesi ve yönetim süreçlerinde şeffaflık, hesap verebilirlik ve katılım gibi demokratik ilkelerin gözetilmesi olarak tanımlanır (Dede, 2014, s. 125-127). Bu kavramın temelinde, çoğunluğun iradesinin yönetimi belirlemesi kadar, azınlık haklarının korunması da yer alır. Gandhi'nin ifadesiyle, demokratik meşruiyet “en güçsüzlerin en güçlülerle eşit haklara sahip olduğu bir sistemdir” (Tosun, 2010, s. 321).

Demokrasinin en önemli unsurlarından biri, halkın siyasi süreçlere aktif katılımı olup, bu durum sadece seçimlerde oy kullanma hakkıyla sınırlı kalmayıp, sivil toplum kuruluşlarına, protestolara ve diğer demokratik süreçlere katılımı da içerir (Dede, 2014, s. 127-129). Demokratik meşruiyet, bir hükümetin yalnızca yasal standartlara bağlı kalmasının yeterli olmadığını, aynı zamanda etik ve toplumsal olarak kabul edilebilir olması ve halkın rızasına dayanması gerektiğini savunur (Görür, 2016, s. 37-39). Bu bağlamda, bir iktidar başlangıçta meşru olarak kabul edilse bile, zamanla halkın desteğini kaybetmesi durumunda meşruiyetini yitirebilir. Bu da demokratik meşruiyetin dinamik bir yapı olduğunu ortaya koyar.

İran’daki reformist hareketler, demokratik meşruiyeti Velayet-i Fakih doktrini karşısında bir alternatif olarak öne sürmüş ve halkın iradesine dayalı bir yönetim sisteminin İslam’ın manevi değerleriyle çelişmediğini, aksine bu iki unsurun uyumlu bir şekilde bir arada var olabileceğini savunmuşlardır (Khosrokhavar & Roy, 2013, s. 50,70). Ancak bu girişimler, muhafazakâr kanadın teokratik meşruiyeti esas alan politikalarıyla sınırlandırılmış ve demokratik ilkelerin hayata geçirilmesi noktasında engellerle karşılaşmıştır. İran’daki demokratik meşruiyet tartışmalarının temelinde, halkın seçimlerle verdiği yetkinin dini otoritenin kararlarıyla ne ölçüde uyumlu olduğu sorusu yer almaktadır. Reformist söylem, halkın rızasını esas alan bir meşruiyet anlayışı geliştirirken, muhafazakâr ideoloji teokratik liderliğin nihai karar merci olduğunu savunmuştur (Akman & Ergün, 2019, s. 1630-1631).

2.2. Teokratik Meşruiyet Kavramı

Teokrasi, dini otorite organlarının siyasi otoritenin yerine geçerek devleti yönettiği bir yönetim biçimi olup, bu sistemde, devlet işleri dini kurallar temelinde yürütülür ve yönetim, din adamları sınıfı tarafından kontrol edilir (Crone, 2007, s. 364). Meşruiyet, bir yönetimin otoritesini dini kurallar ve dogmalara dayandırmasıyla kazandığı bir olgudur ve bu tür sistemlerde, hukuk düzeni dini kurallar temelinde şekillenir ve en yüksek otorite dini liderler ya da ruhban sınıfı tarafından temsil edilir (Nasr, 2006, s. 138). Bu bağlamda, toplumsal yapı, eğitim, hukuki yorumlar ve kişisel haklar dini ilkelere göre şekillenir ve uygulanır.

İran’da teokratik meşruiyet, Velayet-i Fakih doktrinine dayanır ve bu öğreti, Şii teolojisinin dini ve siyasi otoritenin birleşmesini sağlayan temel bir unsurdur. Veliyy-i Fakih, İran İslam Cumhuriyeti’nin en yüksek otoritesi olarak hem devlet yönetimini hem de dini alanı kontrol eder ve bu bağlamda, yargı, yasama ve yürütme organları Veliyy-i Fakih’in otoritesine tabidir ve karar alma süreçleri dini ilkeler doğrultusunda yönlendirilir (Akman & Ergün, 2019, s. 1630).

Teokratik sistemin yapısı, dini kurallara dayalı karar alma süreçlerinin merkezietini sağlar (Bayat, 2014, s. 15). Hukuki ve siyasi kararlar genellikle dini metinlere ve dogmalara dayanarak verilir ve bu nedenle akılcı veya pratik çözüm arayışları dini dogmalarla uyumlu hale getirilir. Bu durum, toplumsal düzenin ve hakların dini kurallar çerçevesinde belirlenmesine yol açar. Örneğin, İran’da kadın hakları, ifade özgürlüğü ve diğer temel haklar İslami kurallara dayalı olarak sınırlandırılabilir ve dini otoritenin onayı olmadan genişletilemez (Keddie, 2003, s. 292-294).

İran’daki teokratik yönetim yapısı, Velayet-i Fakih’in kendine özgü özellikleriyle diğer teokratik modellerden ayrılır. Örneğin, Vatikan’daki Papalık yönetimi dini liderin siyasi otoritesinin sınırlı olmasıyla farklılaşırken, Suudi Arabistan teokratik sistemi, yetkileri kral ve ulema arasında paylaştırır (Nasr, 2006, s. 84). Bu bağlamda, İran’daki teokratik yapı, dini liderin mutlak ve merkezi otoritesini vurgulayan daha benzersiz bir model sunar. Eğitim politikaları, medya kontrolleri ve sosyal düzenlemeler İslami kurallara dayandırılarak uygulanır ve devletin ideolojik çerçevesini pekiştirir.

Ayrıca, Velayet-i Fakih sisteminin anayasal dayanakları daha derinlemesine ele alınmalıdır. İran Anayasası’nın 5. ve 110. maddeleri, bu sistemin uygulanmasına dair temel esasları belirlemekte ve Veliyy-i Fakih’in yetkilerini tanımlamaktadır (Caner, 2023, s. 44). Bu yetkiler, dini otoritenin devletin siyasi ve hukuki alanlarındaki etkisini pekiştiren en önemli unsurlar arasındadır. Velayet-i Fakih sistemi, İran’daki siyasal ve toplumsal yapıyı belirleyen temel unsur olup, kurumsal yapılar aracılığıyla hukuki ve yönetsel mekanizmalar yoluyla pekiştirilmiştir (Künkler & Fazaeli, 2011, s. 215).

3. İran İslam Devrimi Sonrası Devlet Yapısı ve Dini Liderliğin Otoritesi

1979’da gerçekleşen İran İslam Devrimi, monarşik bir sistemden İslam hukuku ve Şii mezhebi temelli teokratik bir yönetime geçişi beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm hem siyasi yapıda hem de toplumsal düzende köklü değişimlere yol açmıştır. Devrim sonrası yönetim sistemi, Velayet-i Fakih doktrini üzerine inşa edilmiş ve Dini Lider’in (Rehber) devletin en üst otoritesi olarak yer almasını sağlamıştır (Akman & Ergün, 2019, s. 1629-1631). Dini Lider, devletin hem siyasi hem de manevi alanlarını kontrol eden nihai otorite konumundadır (Rahimova, 2020, s. 67). İran Anayasası’nın 110. maddesi, Dini Lider’in devletin genel politikalarını belirleme, silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını yürütme ve yüksek yargı organlarını atama gibi geniş yetkilerini tanımlamaktadır (Caner, 2023, s. 44). Bu yetkiler, teokratik sistemin sürekliliğini sağlayarak siyasal düzenin dini otorite ekseninde şekillenmesine yol açmaktadır.

İran İslam Cumhuriyeti’nin siyasi yapısı, dini liderin teokratik otoritesini korurken halk tarafından seçilen kurumların katılımını da içerir. Ancak bu katılım belirli kısıtlamalara tabidir. Seçim süreçlerinde adayların Anayasayı Korumacılar Konseyi gibi atanmış kurumlarca onaylanması gerekmekte ve bu onay süreci, halkın serbest seçim hakkını daraltmaktadır (Gheissari, 2009, s. 275, 298). Cumhurbaşkanlığı, İran İslam Cumhuriyeti’nin en üst yürütme organı olarak önemli bir rol oynamakla birlikte, aldığı kararlar Dini Lider’in onayına tabi olduğundan yürütme yetkisi sınırlıdır (Akman & Ergün, 2019, s. 1635).

İslami Şura Meclisi, tek meclisli bir yasama organı olarak halk tarafından seçilmesine rağmen, geçirdiği yasaların yürürlüğe girebilmesi için Anayasayı Korumacılar Konseyi’nin onayına tabidir (Milani, 1992, s. 102). Bu durum, yasama organının yetkilerini sınırlandırarak teokratik yapıyı güçlendiren bir unsur olarak işlev görmektedir (Caner, 2023, s. 46). Doğrudan halk tarafından seçilen Uzmanlar Meclisi, Rehber’i seçme, denetleme ve gerektiğinde görevden alma yetkisine sahiptir. Ancak, pratikte dini liderin kontrol mekanizmaları nedeniyle bu yetki etkin bir denetim sağlamaktan uzak kalmaktadır (Güneş, 2020, s. 38-40).

Dini liderin devlet üzerindeki en önemli etkisi, Velayet-i Fakih doktrini çerçevesinde devletin ideolojik yönlendirilmesi işlevini yerine getirmesi-

dir (Üstün, 2013, s. 19-20). Bunun yanı sıra, ekonomik araçlar da dini otoritenin toplumsal düzen üzerindeki etkisini pekiştiren bir unsur olarak işlev görmektedir. Vakıflar (bonyadha) gibi ekonomik yapılar, devletin ekonomik gücünü belirli kesimlere yönlendirme aracı olarak işlev görmekte ve rejimin toplumsal desteğini pekiştirmektedir (Taşkın, 2008, s. 44).

4. Muhafazakâr İdeolojinin Siyasal Yansımaları

Muhafazakârlık, genel anlamda toplumsal düzenin korunması, geleneksel değerlerin sürdürülmesi ve hızlı değişimlere karşı temkinli bir duruş sergilenmesi gibi ilkeler üzerine inşa edilen bir ideolojidir (Scruton, 2017, s. 21). Bireylerin ve toplumun köklü geleneklerine bağlı kalmasını ve yerleşik normların korunmasını savunan bu düşünce, farklı toplumlarda çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir (Vincent, 2006/2003, s. 57). Batı'daki muhafazakârlık bireysel özgürlük ve piyasa ekonomisi üzerinde yoğunlaşırken (Heywood, 2013/1992, s. 83), İran muhafazakârlığı Şii İslam'ın teolojik ve sosyo-politik unsurlarıyla harmanlanmış özgün bir yapıdadır (Keddie, 2003, s. 109). Bu ideoloji, İslami kimliğin korunması, tarihsel mirasa bağlılık ve Batılılaşma karşıtlığı gibi unsurlar etrafında şekillenmiştir (Sarıbay, 2000, s. 10).

İran muhafazakârlığının entelektüel temelleri Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriati gibi isimlerin katkılarıyla şekillenmiştir. Celal Al-i Ahmed, “Batılılaşma Hastalığı” kavramını entelektüel söyleme kazandırarak, İran'ın geleneksel kimliğini Batı etkisinden koruma çabası içinde olmuştur (Al-i Ahmed, 1984/1962, s. 30-31). Bu yerlici yaklaşım, Batı modernizmine karşı eleştirel bir duruş sergileyerek İslami kimliğin korunmasını merkeze alır (Şartepe, 2015, s. 55-56). İran İslam Devrimi'nin önemli ideologlarından biri olan Ali Şeriati ise “ideolojik İslam” kavramını geliştirmiş, İslam'ı toplumsal adalet ve özgürlük taleplerine cevap verecek dinamik bir ideoloji olarak yorumlamıştır (Şartepe, 2015, s. 57). Ona göre, İslam sadece bir inanç sistemi değil, Batı emperyalizmine karşı bir direniş ve toplumsal adaletin sağlanması için bir araçtır.

İran İslam Devrimi'nden sonra muhafazakârlar, Ayetullah Humeyni liderliğinde devleti kontrol altına alarak, siyasal düzeni şekillendiren stratejik hamlelerde bulunmuşlardır. Devrim Muhafızları ve Besic Milisleri, muhafazakârların iktidarlarını korumak ve muhalefeti bastırmak için kul-

landıkları en güçlü araçlardan biri olmuştur (Dabashi, 2007, s. 85-87). Ayrıca medya ve eğitim sistemleri üzerindeki kontrolü artırarak, rejimin resmi söylemini topluma empoze etmişlerdir (Chehabi, 1990, s. 52).

Muhafazakârların siyasal stratejileri, devlet kurumları üzerindeki denetim mekanizmaları ile şekillenmiştir. Özellikle Anayasa Koruyucular Konseyi, reformist hareketlerin önünü kesmek için etkin bir araç olarak kullanılmış ve reform yanlısı adaylar sıkı elemelerden geçirilerek seçim süreçlerinden dışlanmıştır (Hinnebusch, 2003, s. 67). Yargı ve güvenlik güçleri, reformistleri bastırma mekanizmalarının merkezinde yer almış, özellikle öğrenci protestoları ve muhalif medya üzerindeki baskılar bu dönemde artmıştır (Abrahamian, 2011, s. 194).

2000 yılı parlamento seçimlerinde reformistlerin çoğunluğa hâkim olma çabaları, Anayasa Koruyucular Konseyi’nin müdahaleleri ve aday vetoları ile engellenmiştir. Aynı zamanda, medya üzerindeki denetim sıkılaştırılarak reformist görüşlerin yayılması sınırlandırılmıştır. Reformist politikaları zayıflatma amacıyla devlet güdümündeki vakıflar (bonyadha) ekonomik kaynakları muhafazakâr elit lehine yönlendirmiştir (Salehi-Isfahani, 2010, s. 45).

Muhafazakârlar, Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad döneminde nükleer programa hız vererek ulusal güvenlik ve egemenlik konularını ön plana çıkarmış, aynı zamanda Batı ile müzakerelerde sert bir tutum benimsemişlerdir. İç siyasette rejim güçleri, reformist hareketleri bastırmak için daha aktif şekilde kullanılmış ve 2009 seçimlerinden sonra başlayan Yeşil Hareket, uygulanan baskıcı politikalarla zayıflatılmıştır (Beeman, 2005, s. 113). Bunun yanı sıra, halk desteğini artırmak amacıyla ekonomik popülizm politikaları uygulanmış; devletin enerji gelirleri geniş kitlelere dağıtılarak toplumsal memnuniyet sağlanmaya çalışılmıştır (Salehi-Isfahani, 2010, s. 45).

Bu çerçevede, İran muhafazakârlığı hem ideolojik hem de siyasi yönleriyle şekillenmiş ve devletin temel kurumlarını denetleyerek rejimin devamlılığını sağlamayı hedeflemiştir. Muhafazakârların siyasal stratejileri, rejimin ideolojik istikrarını korumak ve reformist hareketleri sınırlandırmak amacıyla uygulanmıştır.

5. Reformist Hareketin Yükselişi ve Mücadelesi

Reformist hareket, 1990’larda siyasal ve toplumsal taleplerin artmasıyla güç kazanmış ve bu taleplerin en önemli temsilcisi olarak Hatemi’nin 1997’deki cumhurbaşkanlığı dönemiyle ivme kazanmıştır. Hatemi, “sivil toplum”, “hukuk devleti” ve “siyasal katılım” gibi kavramları merkeze alarak İslam’ın temel değerleriyle uyumlu bir demokratik sistem kurulmasını savunmuştur (Oğuz, 2013, s. 21). Bu dönemde reformist söylemler, ifade özgürlüğü, cinsiyet eşitliği ve şeffaf yönetim taleplerine odaklanmış, özellikle gençler ve kentli kesimler arasında yaygın bir destek bulmuştur (Keddie, 2003, s. 89). Reform hareketinin itici gücünü ve en önemli toplumsal destek kaynağını öğrenci hareketleri oluşturmaktadır (Caner, 2023, s. 167).

Reformist harekete entelektüel zemin kazandıran düşünürlerden biri olan Abdülkerim Suruş, halkın karar alma süreçlerinde daha aktif rol alması gerektiğini savunmuş ve ruhban sınıfının gücü tekelleştirmesini eleştirmiştir (Beşiriye, 2009, s. 74). Suruş’a göre, ideolojik yapılar totaliter sistemlerin ortaya çıkışını kolaylaştırır ve bu nedenle dinin bir ideolojiye dönüşmemesi gerekmektedir (Şartepe, 2015, s. 96-97). Reformistler, İran’da İslami rejimi tamamen değiştirmek yerine, bu rejimin içindeki cumhuriyetçi unsurları demokratik değerlerle güçlendirmeyi savunmuş ve İslami değerlere sadık kalarak modern demokrasinin temel ilkelerine de yer verilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir (Chehabi, 1990, s. 135). Bu bağlamda, reformist düşünürler Velayet-i Fakih doktrininin meşruiyetini sorgulamış; devrimin önemli isimlerinden Hüseyin Ali Munteziri, Velayet-i Fakih’in mevcut şekliyle dini liderlerin sınırsız yetkilere sahip olmasının kabul edilemez olduğunu belirtmiş ve halkın iradesinin daha fazla önemsenmesi gerektiğini savunmuştur (Beşiriye, 2009, s. 76).

Reformistlerin siyasetteki en temel mücadele yöntemlerinden biri, halk tabanına dayanan stratejik ittifaklar kurmaktır. Reformist lider Muhammed Hatemi’nin cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle birlikte reformistler, halk desteğiyle iktidara gelmiş ancak devletin teokratik kurumlarıyla sürekli bir çatışma içinde olmuştur (Sykes, 2017, s. 130). Saeed Hajjarian tarafından geliştirilen “aşağıdan baskı, yukarıdan müzakere” stratejisi (Secor, 2009, s. 80) ile reformistler, halk desteğini artırmayı ve muhafazakâr kesimlerle müzakere yoluyla reformlarını hayata geçirmeyi hedeflemiştir. 1999 öğrenci protestoları ve 2009 seçimlerine yönelik kitlesel gösteriler,

reformistlerin tabandan gelen baskıyı nasıl kullandığını ve siyasi arena-da reform taleplerini yükseltmek için geniş kamuoyu oluşturma çabalarını göstermektedir.

Reformistler tarafından önerilen demokratik sisteme doğru kademeli ge-çiş, “kale kale zafer” olarak adlandırılmıştır. Bu strateji, reformcuların kilit kurumları birer birer zayıflatmaya ve ele geçirmeye odaklanmaları gerekti-ğini ifade etmektedir (Jones vd., 2010, s. 45). Reformistlerin belediye mec-lislerinde yönetim yetkisi elde etme çabaları, muhafazakârların kurumsal direnciyle sekteye uğramıştır. Özellikle 1999 ve 2017 belediye seçimle-rinde reformistler, büyük şehirlerde önemli başarılar elde etmiş ve yerel yönetimlerde etkili olmuşlardır (Artı Gerçek, 2017, para. 3).

Reformistler, muhafazakâr yapıların baskıları ve engellemelerine kar-şı halk desteğini medya ve kamuoyu stratejileriyle artırmaya yönelmiş-tir. Özellikle gençler, aydınlar ve kentli nüfusla güçlü ittifaklar kurmuşlar ve üniversitelerde kamu forumlarında siyasal söylemlerini yaygınlaştırmışlardır. Reformist liderler, sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanarak özellikle genç seçmenleri mobilize etmişler (Sykes, 2017, s. 110, 121), Facebook, Instagram, Twitter ve Telegram gibi sosyal medya platformları aracılığıyla geniş kitlelere ulaşarak siyasi taleplerini daha etkili bir şekilde yaygınlaştırmışlardır (Reuters Institute, 2018, s. 22).

Reformistler, uluslararası diplomasi yoluyla dış destek sağlamayı da strate-jik bir yöntem olarak kullanmışlardır. Özellikle Batı ile diyalog kurulması ve dış politika ilişkilerinin yumuşatılması, reformistlerin İran’da daha açık bir siyasal atmosfer yaratma gayretlerini desteklemiştir (Vox, 2015, para. 5). 2015 yılında imzalanan nükleer anlaşma sürecinde reformist liderle-rin Batı ile iş birliğini teşvik eden söylemleri, İran’daki reform hareketi-nin uluslararası destekle güçlenmesine katkı sağlamıştır (Pulitzer Center, 2015, para. 4).

Bu bağlamda reformist hareket, demokratikleşme, insan hakları ve ifade özgürlüğü gibi temel taleplerle siyaset sahnesinde etkili olmuş, halk taba-nına dayalı politikalar geliştirerek reform sürecini devam ettirmeye çalış-mıştır. Reformistlerin mücadelesi, sadece İran iç siyasetinde değil, ulusla-rarası ilişkilerde de yankı bulmuş ve demokratikleşme sürecinde önemli bir aktör olarak varlığını sürdürmüştür.

6. Siyasal Mücadelede Dönüşen Dinamikler

6.1. Reformist-Muhafazakâr Mücadelenin Dönemsel İncelenmesi

Devrim Sonrası (1979-1997)

İran İslam Devrimi, 11 Şubat 1979’da Şah yönetiminin devrilmesi ve Şapur Bahtiyar’ın başbakanlıktan istifasıyla resmîyet kazanmıştır. Devrimi takip eden günlerde Sadık Halhali, İmam Humeyni tarafından Şeriat Uygulayıcısı olarak atanmış ve Devrim Mahkemeleri’nin başkanlığına getirilmiştir. Bu mahkemeler, “yeryüzünde fesat yayma” ve “Allah’a karşı savaşıma” suçlamalarıyla birçok eski monarşi yetkilisi ve muhalifin idam edilmesine sebep olmuştur (Hürriyet Gazetesi, 2003, para. 2; Kongar, 2020, para. 3). Halhali’nin mahkemelerdeki usulsüz uygulamaları ve keyfî idam kararları (Abrahamian, 2011, s. 119-121), devrim sonrası dönemin en belirgin özellikleri arasındadır.

Devrim sonrası dönemde reformist hareket, başlangıçta sınırlı bir etkiye sahip olmasına rağmen, varlığını korumuştur. 1980’lerde reformistler, daha çok entelektüel çevrelerde ve marjinal gruplar arasında destek bulmuş, lakin bu süreçte, Humeyni’nin başlattığı Kültürel Devrim ve solcu ile liberal grupların tasfiye edilmesi, reformist hareketin genişlemesini zorlaştırmıştır (Khosrokhavar, 2004, s. 192-193).

Reformistlerin temel stratejisi, devrim ideallerini koruyarak daha demokratik bir siyasal yapıya ulaşmak olmuş, fakat muhafazakârlar, İslam Cumhuriyeti’nin dini temellere dayalı devlet yapısını koruma çabasıyla reformistlere karşı sert bir baskı uygulamışlardır (Siavoshi, 2017, s. 119-120). 1980’lerin sonlarına doğru Ayetullah Hüseyin Ali Muntazeri gibi figürlerin öncülüğünde, reformist söylemler canlanma emareleri göstermiş ve insan hakları ile siyasal özgürlük talepleri daha yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır (Schwerin, 2015, s. 50). Aynı dönemde, insan hakları ihlalleri ve reformist taleplere yönelik baskılar da artmıştır.

1980’ler boyunca reformistler, devletçi ekonomi politikaları ve kamulaştırma gibi sol eğilimli yaklaşımlarla Meclis’te etkili olmaya çalışmış ve bu doğrultuda mülkiyetin kamuya devri ile gelir adaletini hedefleyen yasa teklifleri sunmuşlardır (Caner, 2023, s. 66). Bütçe tartışmalarında kamu harcamalarının artırılmasını savunan reformistler, sıklıkla Muhafızlar Konseyi’nin direnciyle karşılaşmış ve bu durum reformist politikaların uygulanmasını zorlaştırmıştır. Mir Hüseyin Musevi’nin başbakanlığı dö-

neminde reformistlerin etkisi artmış, daha geniş kapsamlı bir mücadele zemini oluşmuştur. Reformistler, ‘meşruiyet’, ‘hukuk devleti’ ve ‘genel seçimlerle meşruiyet’ gibi kavramları savunarak öne çıkmaya çalışmışlardır. 1988’de Humeyni’nin binlerce mahkûmun idam edilmesi talimatı, reformist hareket üzerindeki baskının en belirgin örneklerinden biri olmuştur (İram, 2016, s. 18). Buna rağmen reformistler, ideolojik olarak esnek stratejiler geliştirerek 1997’de başlayacak Reform Dönemi’ne zemin hazırlamışlardır (Beşiriye, 2009, s. 84-85).

Reform Dönemi (1997-2005)

1997 yılında Hatemi’nin cumhurbaşkanlığıyla birlikte başlayan Reform Dönemi, reformist hareketin taleplerinin somutlaştığı ve yeni bir siyasal iklimin yaratıldığı bir süreç olmuştur. Hatemi’nin reform projesi, 1979 Devrimi’nin kazanımlarını ve İran/İslam (Şii) kültürünü muhafazayı hedeflerken, ekonomik reformlar, sivil toplumun güçlendirilmesi ve toplumsal mobilizasyon yoluyla modernizasyonu gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Ancak, bu hedeflerin pratikte uygulanması, muhafazakâr devlet yapısı ve yapısal eşitsizlikler nedeniyle sınırlı kalmıştır (Cane, 2023, s. 177-178).

Hatemi’nin kampanyası, “yargı bağımsızlığı”, “düşünce özgürlüğü” ve “sivil toplumun güçlendirilmesi” gibi taleplere odaklanmış, bu talepler halk kitleleri tarafından geniş bir destek bulmuştur (Keddie, 2003, s. 258). Hatemi, özellikle genç seçmenlerin artan ilgisi, kadınlar ve entelektüel çevrelerden gelen yoğun destekle güç kazanmıştır. Reformistler, sivil toplumun gelişimini bağımsız medya ve eleştirel düşünceyi teşvik ederek desteklemiş, lakin muhafazakârlar, “Basın Kanunu” gibi düzenlemelerde değişiklik yaparak reformist medyayı kısıtlamış ve reformist yayın organlarına karşı baskı politikaları uygulamıştır (Siavoshi, 2017, s. 137, 145). Reformistlerin karşılaştığı en önemli engellerden biri, muhafazakârların devlet kurumları üzerindeki yapısal kontrolüdür; bu durum reform girişimlerini baltalamıştır. Muhafazakârlar, rejimin temel ilkelerini koruma bahanesiyle reformist çabaları engellemiş ve bu durum, reformcuların hareket alanını daraltan en önemli faktörlerden biri haline gelmiştir (Şartepe, 2015, s. 75).

2000 yılında yapılan parlamento seçimlerinde reformistler, Meclis’te çoğunluğu elde ederek yargı bağımsızlığının artırılması, kadın haklarının eğitim, iş gücü ve sosyal güvenlik alanlarında genişletilmesi ve yolsuz-

lukla mücadele gibi konularda yasalar çıkarmayı hedeflemişler, lakin bu girişimler, Anayasayı Koruma Konseyi gibi muhafazakâr kurumların engellemeleriyle karşılaşmıştır (Ehteshami & Zweiri, 2007, s. 75). Hatemi, Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini genişletmeyi ve seçim denetimiyle ilgili hazırladığı kilit önemdeki reformları hayata geçirmeye çalışmış, ancak bunlarda Konsey'in vetolarıyla sınırlanmış ve bu durum, reform çabalarının etkisini zayıflatan önemli bir engel olmuştur (Caner, 2015, s. 129, 202).

Hatemi'nin reformları, muhafazakârlarca 'İslam Cumhuriyeti'nin temel değerlerine' tehdit olarak görülmüş ve yargı mekanizmaları bu reformların önünü kesmek amacıyla kullanılmıştır. Reformist hareket, muhafazakârların sert direnişi karşısında stratejik esneklik geliştirmiştir. Bu strateji, daha geniş bir toplumsal tabana ulaşmayı ve reformist taleplerin meşruiyetini artırmayı hedeflemiş, lakin reformistlerin parlamentodaki başarıları, genellikle muhafazakâr kurumların vetoları nedeniyle sınırlı kalmıştır (Taşkın, 2008, s. 24, 35)

Hatemi, İslam ve demokrasinin bir arada var olabileceğini savunmuş ve İslam Cumhuriyeti'nin teorik temellerini koruyarak daha şeffaf bir yönetim sistemi geliştirme hedefini sürdürmüştür (Caner, 2023, s. 103). Reformist proje, demokratik meşruiyeti teokratik meşruiyetin karşısına konumlandırmış ve meşruiyet krizinin çözümünü, halkın oyunu temel alan bir yönetim anlayışında görmüştür. Hatemi, "İslami hükümet halkın efendisi değil, hizmetçisidir" diyerek bu anlayışını vurgulamıştır (Ehteshami & Zweiri, 2007, s. 100, 102). Reformistlerin hedefi, İslami hükümeti daha şeffaf ve toleranslı bir yapıya dönüştürmek ve halkın iradesine dayalı bir yönetim anlayışı tesis etmek olmuştur.

Muhafazakârların Yeniden Yükselişi (2005-2024)

2005 seçimlerinde cumhurbaşkanı seçilen Mahmud Ahmedinejad döneminde, ekonomik sorunların derinleşmesi ve reform hareketinden doğan toplumsal dönüşüm Ahmedinejad'ın popülist söylemiyle birleşerek muhafazakârların iktidarı pekiştirmesine yardımcı oldu (Ehteshami & Zweiri, 2007, s. 143-145). Ahmedinejad, Besic ve Devrim Muhafızları'nın görev alanlarını genişleterek iktidarını güçlendirmiş ve rejimi daha militarist bir yapıya büründürmüştür (Çağlayan, 2012, s. 253-254). Mahmud Ahmedinejad'ın 2009'daki seçim zaferinin ardından ortaya çıkan hile iddi-

aları, geniş çaplı protestolara yol açmıştır (BBC News Türkçe, 2009, para. 4). Reformistlerin öncülük ettiği bu Yeşil Hareket, rejimin teokratik yapısına yönelik güçlü bir itiraz olarak ortaya çıkarken, devletin yoğun baskısıyla karşılaştı, liderleri tutuklandı ve hareket zayıflayarak etkisini yitirdi (İRAM, 2018, s. 10).

Hasan Ruhani, ılımlı bir muhafazakâr olarak reformistlerin desteğini de alarak 2013’te cumhurbaşkanı seçildi (BBC News Türkçe, 2013a, para. 2). Hasan Ruhani, reformistlerin desteklediği bir politika olarak nükleer müzakereler yoluyla uluslararası yaptırımların kaldırılması ve ekonomik iyileşme vaatlerinde bulundu (BBC News Türkçe, 2013b, para. 4). Şöyle ki, iç siyasi engeller nedeniyle reformistlerin birçok talebi karşılanamadı ve Ruhani’nin yönetimi, muhafazakâr kurumların müdahaleleri ve baskılarıyla sık sık engellendi ve özellikle siyasi özgürlüklerin artırılması ve tutuklanan ‘Yeşil Hareket’ liderlerinin serbest bırakılması gibi konularda başarısız oldu (Sayın & Çırakoğlu, 2019, s. 95). Ruhani’nin ilk döneminde uluslararası yaptırımların kaldırılması ve ekonomik toparlanma sağlanmasına rağmen, ikinci döneminde ekonomik zorluklar ve protestolar arttı (İRAM, 2019, s. 20). Ruhani’nin ikinci döneminde 2020 meclis seçimlerinde muhafazakârlar mecliste üstünlük sağlayarak reformistlerin kurumsal etkisini azalttı (İRAM, 2020a, s. 14, 15). Aynı dönemde artan ekonomik zorluklar ve benzin fiyatlarındaki yükseliş, kitlesel protestoların yayılmasına yol açtı (BBC News Türkçe, 2019, para. 4).

İbrahim Reisi, 2021 yılında muhafazakâr bir aday olarak cumhurbaşkanlığına seçildi ve bu seçim süreci, reformist-muhafazakâr çatışmanın yeni bir aşamasını başlattı. Reisi, geçmişte ‘ölüm komitesi’ olarak bilinen yapıda görev yapmış ve 1988’de binlerce siyasi mahkûmun idamında rol almış bir lider olarak tanınmıştır (İRAM, 2020b, s. 18). Seçim süreci, dini lider Ali Hamenei’nin açık desteğiyle gerçekleşti ve hile iddialarıyla gündeme gelmiş olup bu durum seçimlerin meşruiyetine dair şüpheler uyandırdı. Reisi’nin iktidarı, reformistlerin kamusal alandaki etkisinin daha da kısıtlandığı ve yargı bağımsızlığı, insan hakları ile ifade özgürlüğü üzerindeki baskıların arttığı bir dönem olarak tanımlandı (IndyTurk, 2023, para. 5).

2022 yılının Eylül ayında Mahsa Aminî’nin başörtüsü kurallarına uymadığı gerekçesiyle “ahlak polisi” tarafından gözaltına alınması ve gözaltı sürecinde yaşamını yitirmesi, İran’da rejimin ideolojik ve siyasal temellerine karşı gelişen en güçlü halk hareketlerinden birinin tetikleyicisi olmuştur.

Başlangıçta kadınların yaşam tarzı üzerindeki devlet müdahalesine karşı başlayan protestolar, kısa sürede siyasal özgürlükler, yargı bağımsızlığı ve kamusal alan üzerindeki dini otoriteye karşı yaygın ve çok boyutlu bir direnişe dönüşmüştür (BBC Türkçe, 2022, para. 2) “Kadın, Yaşam, Özgürlük” (Jin, Jiyan, Azadî) sloganı etrafında şekillenen bu hareket, özellikle genç nüfusun öncülüğünde yeni bir siyasal farkındalığın gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Khosravi’nin (2023, s. 60–65) vurguladığı gibi, Mahsa Aminî protestoları, itaatsizliğin yeni bir “siyasal gramerini” ortaya koymuş ve yalnızca reformist elitler değil, doğrudan halk tabanı üzerinden yükselen bir muhalefet biçimini açığa çıkarmıştır. Bu yönüyle, klasik reformist stratejilerin ötesinde, rejimin meşruiyet temellerine doğrudan yönelen bir meydan okuma niteliği taşımaktadır. Türkiye’de yapılan medya analizleri de bu hareketin bölgesel etkisini destekler biçimde, kadın temelli taleplerin kamuoyunda nasıl temsil edildiğini göstermektedir. Örneğin, Kılınç ve Topuksuzoğlu (2023, s. 140) ile Kazaz ve Görgülü (2024, s. 9) tarafından yapılan söylem analizleri, protestoların yalnızca güvenlik krizi değil, aynı zamanda bir meşruiyet sorunu olarak ele alındığını ortaya koymuştur. Bu çerçevede Mahsa Aminî protestoları, reformist-muhafazakâr mücadelenin dönemsellikliğini aşan, rejimin ideolojik sürekliliğini doğrudan sorgulayan yeni bir halk hareketi momentisi olarak değerlendirilebilir.

Reisi’nin cumhurbaşkanlığı süreci, ABD ile yürütülen müzakerelerin çıkmaza girmesi ve uluslararası yaptırımların etkisinin artmasıyla şekillenmiştir (İRAM, 2021, s. 24). Bu gelişmeler, İran ekonomisinde ciddi zorluklara yol açarken toplumsal huzursuzlukları tetikledi ve reformistlerin ekonomik iyileşme taleplerini güçlendirdi (İRAM, 2020c, s. 31). Bu dönemde, İran uranyum zenginleştirme faaliyetlerini artırarak uluslararası denetimlere daha dirençli bir tutum sergiledi; bu da reformistlerin diplomatik çözüm arayışlarını etkisiz hale getirdi. Reisi’nin yönetimi boyunca muhafazakârların devlet kurumlarındaki kontrolü güçlenirken reformistlerin hareket alanı giderek daraldı ve uygulanan sert politikalar (IndyTurk, 2023, para. 8) çatışmanın temel dinamiklerini oluşturdu.

2024 İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, reformist Mesud Pezeşkiyan ve muhafazakâr Said Celili arasında kıyasıya bir mücadeleye sahne oldu. İkinci turda Pezeşkiyan’ın zaferiyle sonuçlanan seçimler, reformistlerin yenden güç kazanma potansiyeline ve muhafazakârların mevcut hâkimiyetini

sürdürme gayretlerine işaret etmektedir (İRAM, 2024, s. 3). Pezeşkiyan’ın yeni dönemdeki öncelikli hedefleri arasında, kadın hakları alanında ilerleme sağlama ve diğer reformlarla birlikte toplumsal dönüşümü hedeflemektedir (Horasanlı, 2024, para. 3). Ancak bu vaatlerin gerçekleştirilmesi, muhafazakâr kurumların olası engellemeleri ve mevcut bürokratik yapının katılığı nedeniyle zor olabilir. Seçim kampanyası sırasında Pezeşkiyan, reformist söylemini sürdürürken dini lider Ali Hamenei’ye yakın durma çabasıyla dikkat çekti; bu da reform vaatlerini hayata geçirirken denge politikası izlemesi gerektiğini göstermektedir (BBC News Türkçe, 2024, para. 5).

Seçim sonrasında, İran’da daha fazla özgürlük vaat eden nispi bir yumuşama süreci bekleniyor. Lakin başörtüsü zorunluluğunda esneklik gibi temel reformların uygulanabilirliği hâlâ belirsizliğini korurken, Pezeşkiyan’ın dış politikada komşu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi, yaptırımların kaldırılması ve nükleer müzakerelerin yeniden canlandırılması hedeflerine odaklanmayı planladığı görülmektedir (Horasanlı, 2024, para. 5-6). Bu bağlamda, 2024 seçimlerinin ardından reformist-muhafazakâr çatışmasının yeni bir boyut kazanması muhtemel görünmektedir. Pezeşkiyan’ın vaatlerini yerine getirip getiremeyeceği, reformist hareketin gelecekteki etkisini belirleyecek önemli bir unsur olacak olup, reformcu kanadın, muhafazakâr kurumlarla olası çatışmaları, İran’ın iç ve dış politikalarının yönünü belirleyecektir (Euronews, 2024, para. 2; Horasanlı, 2024, para. 7).

6.2. İran Siyasetinde Seçimler, Siyasal Katılım ve Protestolar

İran’daki siyasal süreçler, seçimler, protestolar ve diğer sosyo-politik faktörlerin etkisiyle yeniden şekil almış ve bu dinamikler, muhafazakâr ve reformist gruplar arasında sürekli bir güç mücadelesine sahne olmuştur (İRAM, 2020c, s. 40). Bu bağlamda, seçimler her ne kadar toplumsal taleplerin dile getirilmesi için bir fırsat sunsa da reformistlerin sık sık dile getirdiği özgür ve adil seçim talepleri, rejimin mevcut yapısıyla uyumsuz bir pozisyonadadır. Bu süreçte, reformist adayların yasaklanması veya adaylıklarının kabul edilmemesi yaygın bir uygulama olmuştur. Örneğin, 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Anayasayı Koruyucular Konseyi, 592 başvurudan sadece 7’sini kabul etmiş, eski Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ve eski Meclis Başkanı Ali Laricani gibi isimlerin adaylıkları reddedilmiştir (BBC Türkçe, 2021, para. 6).

Iran Data Portal'dan alınan verilere göre (Iran Data Portal, 2024, para. 2-4), İslam Devrimi sonrasında bugüne kadarki cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranları dalgalı bir seyir izlemiştir; 1980'de gerçekleştirilen ilk cumhurbaşkanlığı seçiminde yaklaşık %67,4 oranında katılım olmuştur. Devrimin etkisiyle -görece- yüksek olan bu katılım, devrimci heyecanın bir göstergesi olarak görülmektedir. Temmuz ve Ekim 1981 seçimlerinde sırasıyla %64,24 ve %74,26 oranlarında katılım kaydedilmiştir. Bu oranlar devrim sonrası rejimin istikrar kazanma gayretlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 1985 seçimlerinde %54,78 oranında gerçekleşen katılım, İran-Irak Savaşı'nın yol açtığı ekonomik sıkıntılar ve sosyal zorluklar nedeniyle düşüş göstermiştir. 1989'daki seçimlerde ise %54,59 oranında bir katılım olmuştur; bu dönemde Humeyni'nin ölümü ve siyasi belirsizlikler katılımı etkilemiştir.

1993 seçimlerinde katılım oranı %50,66 olarak gerçekleşmiştir. Bu seçimde katılımın düşük olmasının nedenleri arasında, 1980'lerin sonunda İran-Irak Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte ülkede ciddi ekonomik sıkıntıların baş göstermesi ve halkın siyasete olan ilgisizliği gösterilebilir. 1997 yılına gelindiğinde, reformist aday Muhammed Hatemi'nin adaylığıyla, katılım oranı %79,92'ye çıkarak rekor seviyeye ulaşmıştır. Hatemi'nin reform vaatleri ve daha özgür bir toplum vizyonu, toplumsal umutları artırmış ve halkın sandığa gitme eğilimini güçlendirmiştir.

2001 seçimlerinde ise katılım oranı %66,77'ye düşmüş, bu durum reformların beklentileri karşılayamaması ve reformist liderlerin vaat ettikleri değişimleri hayata geçirmekte yetersiz kalmasına bağlanmıştır. 2005 seçimlerinde cumhurbaşkanı adayı Ahmedinejad'ın popülist söylemleri ve sosyal yardım vaatleri ilk turda %66,6, ikinci turda %59,8 oranında bir katılımı sonuçlandırmıştır. Popülist politikalar ve Batı karşıtı söylemler, özellikle düşük gelirli seçmenler arasında karşılık bulmuştur. 2009 seçimleri, %85,2 oranında rekor katılımı ile gerçekleşmiş; reformist aday Mir Hüseyin Musavi'nin halkın önemli bir bölümü için umut sembolü haline gelmesi, daha fazla özgürlük, reform ve ekonomik iyileşme vaatleri seçime katılımın yüksek olmasına neden olmuştur.

Hasan Ruhani'nin kazandığı 2013 ve 2017 seçimleri sırasıyla %72,8 ve %73,3 oranlarında katılım sağlarken, ekonomik reform vaatleri ve uluslararası nükleer anlaşmanın yarattığı olumlu hava ve beklentiler halk arasında umutları artırmıştır. 2021 seçimleri, İbrahim Reisi'nin zaferiyle so-

nuçlanmış ve katılım oranı %48,8’e kadar düşmüştür. Bu düşük katılımı, COVID-19 pandemisi ile reformistlerin seçimlere katılımının engellenmesi gibi faktörler etkili olmuştur.

2024 seçimlerinde katılım, ilk turda %39,93, ikinci turda ise %49,68 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlar, 1979 İslam Devrimi’nden bu yana cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki en düşük katılım oranları arasında yer almaktadır. Katılımın bu denli düşük olmasının nedenleri arasında, halkın rejime olan güvensizliği, reformist adayların seçimlere katılımının engellenmesi, artan ekonomik sıkıntılar ve seçim sürecinde alınan yoğun güvenlik önlemleri bulunmaktadır (Anadolu Ajansı, 2024, para. 36; Hürriyet, 2024, para. 1).

İran’da reformist ve muhafazakâr gruplar arasındaki rekabet, ülkedeki protesto hareketleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. İran devrimi sonrasında, toplumsal sorunlar, ekonomik zorluklar ve bu siyasal mücadele nedeniyle birçok protesto yaşanmıştır. Siyasal alanda öne çıkan protestoların en önemlilerinden biri, 1999 Selam Gazetesi protestolarıdır. Reform yanlısı medyanın önemli bir organı olan Selam Gazetesi, İslami düzenin prensiplerine aykırı yayın yapmak ve ulusal güvenliği tehlikeye atmak gibi iddialarla mahkeme tarafından kapatılmıştır (IRNA, 1999, para. 4). Bu durum, reformistlerin sert tepkisine yol açmış, öğrenci hareketlerini tetiklemiş ve protestolar Tahran Üniversitesi yurtlarına kadar taşınmıştır (Research Directorate, Immigration and Refugee Board, 1999, para. 6). Reformist Cumhurbaşkanı Hatemi’nin bu süreçte sessiz kalması, özellikle reform yanlısı genç seçmenler ve öğrenciler nezdinde yönetiminin reform vaatlerine olan inancı sarsmıştır.

Selam Gazetesi protestoları, İran’daki reformist hareketin ilk büyük çıkışlarından biri olsa da 2009’daki Yeşil Hareket, bu mücadeleyi çok daha geniş bir boyuta taşımıştır. Mahmud Ahmedinejad’ın ikinci kez seçilmesiyle sonuçlanan 2009 seçimlerinde ortaya çıkan hile iddiaları, milyonlarca insanın sokağa çıkmasına yol açmıştır. “Benim oyum nerede?” sloganıyla barışçıl bir şekilde başlayan protestolar, reformist liderler Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi’nin desteğiyle hızla yayılmış ve kısa sürede rejimin teokratik yapısını hedef alan bir harekete evrilmiştir. Yeşil Hareket, seçim sonuçlarına yönelik bir tepki olarak başlamış, ancak kısa sürede Velayet-i Fakih sistemine ve dini liderliğe karşı kapsamlı bir eleştiriye dönüşmüştür (Şartepe, 2015: 115). Rejimin olaylara sert müdahalesi, Devrim Muhafızları ve Besic birliklerinin şiddet kullanımı, protestoların

hızla radikalleşmesine yol açmıştır. Hükümetin iletişim kanallarını kısıtlaması ve reformist liderleri ev hapsine alması, hareketin etkisini sınırlasa da rejimin meşruiyetini ciddi şekilde sorgulatmıştır (Bayat, 1996: 47-49). Yeşil Hareket, uzun vadede İran'daki reform taleplerini canlı tutmuş ve özellikle gençler arasında daha geniş bir siyasi farkındalık yaratmıştır. Aynı zamanda, bölgesel çapta Arap Baharı gibi hareketlere ilham kaynağı olmuş, İran toplumunda demokrasi ve özgürlük taleplerinin derinleşmesine zemin hazırlamıştır (Şartepe, 2015, s. 149). 2009 Yeşil Hareketi'nin ardından İran'da reform talepleri bir süreliğine zayıflamış olsa da 2017-2019 döneminde ekonomik sorunların derinleşmesiyle yeni bir protesto dalgası ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin ikinci döneminde artan enflasyon, işsizlik ve hayat pahalılığı gibi ekonomik zorluklar, halk arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve sosyal huzursuzluğu tetiklemiş ve meydana gelen protestolar, başlangıçta ekonomik taleplerle sınırlı kalmış ancak kısa sürede rejim karşıtı bir niteliğe bürünmüştür (Şen, 2019, s. 149).

7. Sonuç

İran'daki muhafazakâr ve reformist güçler arasındaki dinamik mücadele, teokratik rejimin sürdürülebilirliği üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. 1979 İran İslam Devrimi'nin ardından kurulan teokratik sistem, Velayet-i Fakih doktrini temelinde oluşturulmuş ve muhafazakârların devlet üzerindeki kurumsal kontrolü, reformist hareketlerin demokratikleşme girişimlerini sınırlandırmıştır. Reformist hareketin stratejik yaklaşımı, İslami rejimin temel ilkelerini tamamen değiştirmek yerine, rejimin içinde var olan demokratik unsurları güçlendirmeye yönelik olmuştur. Ancak Muhafazakârların kurumsal ve ideolojik tutumu, reformistlerin bu çabalarını engellemiş ve elde edilen kazanımlar sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmanın bulguları, reformist hareketlerin farklı dönemlerde izledikleri stratejilerin değiştiğini ortaya koymaktadır. 1997'de Muhammed Hatemi'nin reformist politikaları, halk desteğine rağmen Anayasa Korumucular Konseyi ve Devrim Muhafızları gibi kurumlar aracılığıyla sınırlandırılmıştır. 2009'daki Yeşil Hareket, İran siyasetinde rejimin teokratik yapısına yönelik en kapsamlı eleştirilerden biri olarak ortaya çıkmış, ancak rejimin sert baskı politikaları nedeniyle reformist hareketlerin hedef-

ledikleri dönüşümü gerçekleştirmeleri engellenmiştir. Reformistler, Batı ile diplomatik ilişkileri geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunmuş, ancak muhafazakârların devlet kurumları üzerindeki kontrolü ve toplumsal muhafazakârlığın güçlü kalması nedeniyle bu girişimler sınırlı etkiler yaratmıştır.

Reformist hareketlerin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, teokratik sistemin muhafazakârlar tarafından etkin bir şekilde korunmasıdır. Çalışma, muhafazakârların, reformist hareketleri sınırlandırmak için güvenlik aygıtlarını, yargıyı ve ideolojik araçları nasıl kullandığını ortaya koymaktadır. Devletin medya üzerindeki denetimi, reformist söylemleri bastırmak için bir araç olarak kullanılmış ve reform yanlısı aktörlerin siyasi süreçlere katılımı sistematik olarak engellenmiştir. Ayrıca, İran’da reformist hareketlerin en büyük handikaplarından biri, toplumsal desteğin sürekliliğini sağlayamamaları olmuştur. Değişen ekonomik ve sosyal koşullar, reformistlerin halk nezdinde uzun vadeli bir karşılık bulmasını zorlaştırmıştır.

Gelecek siyasi dengeler açısından, muhafazakârların sistem üzerindeki kontrolü büyük ölçüde devam etse de, genç nüfusun artan reform talepleri ve dijital iletişim araçlarının sağladığı alternatif kamusal alanlar, gelecekte siyasal dönüşüm ihtimalini güçlendirebilir. Bununla birlikte, devletin güvenlik mekanizmalarını sertleştirmesi ve ideolojik kontrolünü artırması, bu dönüşümün kısa vadede sınırlı kalmasına neden olabilir. Reformist hareketlerin gelecekte başarılı olabilmesi için, yalnızca kurumsal siyaset içindeki mücadeleye değil, geniş tabanlı toplumsal hareketler ve yerel ölçekli sivil girişimlere de odaklanması gerekmektedir.

Bu çerçevede, 2022 yılında Mahsa Amini’nin ölümü sonrasında başlayan ve geniş kitlelerin rejime karşı doğrudan bir meşruiyet sorgulaması gerçekleştirdiği protestolar, reformist-muhafazakâr gerilimin yalnızca siyasal elitler düzeyinde yaşanmadığını, aynı zamanda toplumsal tabanda da derinleştiğini göstermiştir. Bu protestolar, İran siyasetinde halk temelli bir dönüşüm potansiyelinin varlığını ortaya koymuş; özellikle kadınlar ve gençler üzerinden şekillenen bu hareket, reformist söylemin toplumsallaşma düzeyini farklı bir düzleme taşımıştır. Gelecek siyasal denklemlerde, yalnızca kurumsal aktörler değil, bu tür taban hareketlerinin etkisinin de daha belirleyici hale gelebileceği öngörülmektedir.

Bu çalışmanın bulguları, İran'daki siyasal mücadelenin teokratik rejim ve demokratikleşme talepleri arasında nasıl kalıcı bir gerilim yarattığını açıkça ortaya koymaktadır. Reformist hareketlerin İslami rejim içinde demokratikleşme hedefi, muhafazakârların kurumsal kontrolü ve ideolojik direnci nedeniyle sınırlı kalmıştır. Bu durum, İran siyasetinde sadece mevcut düzenin değil, aynı zamanda gelecekteki demokratikleşme umutlarının da etkilenmesine neden olmaktadır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran tarihi* (D. Şendil, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akman, Ç., & Ergün, G. (2019). İran İslam Cumhuriyeti'nin yönetim yapısı üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(38), 1627–1640. <https://doi.org/10.26450/jshsr.1230>
- Al-i Ahmed, C. (1984). *Batılılaşma hastalığı: Batı'dan gelen bir veba* (F. Altun, Çev.). Mizan Yayınları. (Orijinal eser 1962'de yayımlanmıştır).
- Anadolu Ajansı. (2024, Haziran 24). *İran'da 1979 devriminden bu yana yapılan seçimlere katılım oranı nasıl gerçekleşti?* <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-da-1979-devriminden-bu-yana-yapilan-secimlere-katilim-orani-nasil-gerceklesti/3256570>
- Artı Gerçek (2017, Mayıs 21). Tahran 15 yıl sonra reformcuların kontrolünde. *Artı Gerçek*. <https://artigercek.com/dunya/tahran-15-yil-sonra-reformcularin-kontrolunde-20609h>
- Bayat, A. (2014). *Post-İslamizm: Değişen İslami aktörler* (A. Berktaş, Çev.). İletişim Yayınları.
- BBC News Türkçe. (2009, 18 Aralık). Kerrubi: Ahmedinejad cehren iktidarda. BBC News. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/12/091218_kerrubi
- BBC News Türkçe. (2013a, 15 Haziran). *Hasan Ruhani İran'ın yeni cumhurbaşkanı oldu*. BBC News. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130615_iran_secim
- BBC News Türkçe. (2013b, 7 Ağustos). *İran Cumhurbaşkanı Ruhani yemin etti*. BBC News. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130807_iran_ruhani
- BBC News Türkçe. (2019, Kasım 19). *İran'daki protestolar genişledi*. BBC News. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50488584>
- BBC Türkçe. (2021). *İran'da cumhurbaşkanlığı seçimleri: Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin 592 başvurudan sadece 7'sini kabul etmesi*. BBC. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cx99r5k9dkvo>

- BBC Türkçe. (2022, 22 Eylül). *Mahsa Amini'nin ölümü sonrası İran'da protestolar yayılıyor*. BBC. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62994082>
- BBC News Türkçe. (2024). *İran'da cumhurbaşkanlığı seçimini Pezeşkiyan kazandı*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c720jlpxljpo>
- Beeman, W. O. (2005). *The great Satan vs. the mad mullahs: How the United States and Iran demonize each other*. University of Chicago Press.
- Beşiriye, H. (2009). *İran'da devlet, toplum ve siyaset* (M. Koç, Çev.). Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Caner, M. (2023). *İran'da reform hareketinin doğuşu, yükselişi ve dönüşümü: Hatemi dönemi*. (Kayıt No. 775722) [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Chehabi, H. E. (1990). Iran's political structure and power dynamics. *Middle East Studies*, 26(3), 45–67. <https://doi.org/10.1080/00263209008700840>
- Crone, P. (2007). *Ortaçağ İslam dünyasında siyasi düşünce* (H. Köni, Çev.). Kapı Yayınları.
- Çağlayan, S. (2012). *Şii düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdi'yi beklerken*. Cinius Yayınları.
- Dabashi, H. (2007). *Iran: A people interrupted*. The New Press.
- Dede, K. (2014). Anayasal yargının demokratik meşruiyeti: Eleştiri ve yanıtlar üzerine bir değerlendirme. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), 125–148.
- Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2007). *Iran and the rise of its neoconservatives: The politics of Tehran's silent revolution*. I.B. Tauris.
- Euronews. (2024, 6 Temmuz). *Türk asıllı reformist Pezeşkiyan İran'ın yeni Cumhurbaşkanı oldu*. Euronews. <https://tr.euronews.com/2024/07/06/turk-asilli-reformist-pezeskiyan-iranin-yeni-cumhurbaskani-oldu>
- Gheissari, A. (Ed.). (2022). *Contemporary Iran: Economy, Society, Politics*. Oxford University Press.
- Görür, H. (2016, 5 Aralık). Hukuk devletinde meşruiyet sorunu. *Hukuk Politik*. <https://www.hukukpolitik.com.tr/2016/12/05/hukuk-devletinde-mesruiyet-sorunu/>

- Güneş, H. (2020). Ne garbi ne şarki: İran'da teokrazi ve cumhuriyet. İçinde Ö. S. Uzun & H. Güneş (Ed.), *İslam Cumhuriyeti'nde 40 yıl: İran'da toplum, siyaset ve değişim* (25-40). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi ideolojiler: Bir giriş* (5. baskı, Ş. Akın, A. K. Bayram, vd., Çev.). Adres Yayınları. (Orijinal eser 1992'de yayımlanmıştır.)
- Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- Horasanlı, İ. (2024). İran cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları ve yeni dönem analizi. *SETA Perspektif*, (405), Temmuz.
- Hürriyet Gazetesi. (2003, Kasım 26). *İran devriminin yargıcı oldu*. Hürriyet Gazetesi. Retrieved from <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iran-devriminin-yargici-oldu-38517347>
- Hürriyet Gazetesi (2024, Mart 2). *İran'da seçimlere katılım oranı yüzde 41*. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/iranda-secimlere-katilim-orani-yuzde-41-42415163>
- IndyTurk. (2023). *İbrahim Reisi: Bir kişinin otobiyografisinde rejimin biyografisi*. Independent Türkçe. <https://www.indyturk.com/node/725071/d%C3%BCnyadan-sesler>
- İRAM. (2016). *İran'ın kapatılamayan dosyası: 1988 idamları*. İRAM. <https://iramcenter.org/iranin-kapatilamayan-dosyasi-1988-idamlari-1542>
- İRAM (2018). *İran'da protestolar: 2009'dan bu yana ne değişti, ne değişmedi?* BBC News. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42541951>
- İRAM. (2019). *Ruhani döneminde İran-ABD ilişkileri*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/ruhani-doneminde-iran-abd-iliskileri/>
- İRAM. (2020a). *İran'da Meclis seçimleri ve sonuçlarının analizi*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/iranda-meclis-secimleri-ve-sonuclarinin-analizi-1668>
- İRAM. (2020b). *İran'ın kapatılamayan dosyası: 1988 idamları*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/iran-in-kapatilamayan-dosyasi-1988-idamlari/>

- İRAM. (2020c). *Laricani ve müesses nizam arasındaki siyasi çekişme*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/laricani-ve-muesses-nizam-arasindaki-siyasi-cekisme-655>
- İRAM. (2021). *Reisi ve Yeni İran*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/reisi-ve-yeni-iran/>
- İRAM. (2024). *İran'da 2024 cumhurbaşkanlığı seçim sürecinin anlattıkları*. İRAM Center. <https://iramcenter.org/iranda-2024-cumhurbaskanligi-secim-surecinin-anlattiklari-2517>
- Iran Data Portal. (2024). *Presidential elections*. Princeton University. <http://irandataportal.syr.edu/presidential-elections>
- IRNA. (1999, 7 Haziran). *İttilaiye-yi Revabıt-i Umumi-yi Dadestan-i Vije-yi Ruhaniyet Der Husus-i Tevakkuf-i Ruzname-yi Selam*. IRNA. <https://www.irna.ir/news/5678237>
- Jones, D. M., Lane, A., & Schulte, P. (2010). *Terrorism, security and the power of informal networks*. Edward Elgar Publishing.
- Kazaz, M., & Görgülü, Y. (2024). İran'da Mahsa Amini Protestoları: Al Alam (İr) ve Bakü (Az) Televizyonunda Protestoların Temsili. *TİRAD Tirebolu İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 1(2), 1–17.
- Keddie, N. R. (2003). *Modern Iran: Roots and results of revolution*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Khosrakhavar, F. (2004). The new intellectuals in Iran. *Social Compass*, 51(2), 191-202. <https://doi.org/10.1177/0037768604042903>
- Khosrokhavar, F., & Roy, O. (2013). *İran: Bir devrimin tükenişi* (İ. Yerguz, Çev.). Metis Yayınları.
- Khosravi, S. (2023). After Mahsa Amini: The new grammar of dissent in Iran. *Iranian Studies*, 56(1), 55–70. <https://doi.org/10.1080/00210862.2023.2178453>
- Kılınç, İ., & Topuksuzoğlu, Ü. (2023). İran Protestolarının Türk Basının-daki Temsili: Mahsa Amini Olayları Üzerine Gazete Haberlerinin Söy-lem Analizi. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 11, 124–156. <https://doi.org/10.56676/kiad.1360699>
- Kongar, E. (2020, Temmuz 19). Bir cellat yargıç: Devrimin kasabı. *Cumhuriyet Gazetesi*. Retrieved from <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/emre-kongar/bir-cellat-yargic-devrimin-kasabi-1773782>

- Künkler, M., & Fazaeli, R. (2011). *The life of two mujtahidachs: Female religious authority in twentieth-century Iran*. In M. Bano & H. Kalmbach (Eds.), *Women, leadership, and mosques: Changes in contemporary Islamic authority* (127-160)
- Milani, M. M. (1992). The transformation of the velayat-e faqih institution: From Khomeini to Khamenei. *The Muslim World*, 82(3-4), 175-190. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1992.tb03523.x>
- Nasr, V. (2006). *The Shia revival: How conflicts within Islam will shape the future*. W.W. Norton & Company.
- Rahimova, A. (2020). *Modern İran'ın oluşum süreci: 20. yüzyılın ikinci yarısında İran'da meydana gelen siyasi ve sosyal dönüşümler*. (Kayıt No. 658791) [Yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Oğuz, K. (2013). *The reform period in Iran: A study on the reasons of electoral failures* (Publication No. 347310) [Master's thesis, Middle East Technical University]. YOK Thesis Center
- Pulitzer Center. (2015). *Nuclear deal gives Iranian reformers hope*. Pulitzer Center. <https://pulitzercenter.org/stories/nuclear-deal-gives-iranian-reformers-hope>
- Research Directorate, Immigration and Refugee Board. (1999). *Chronology Iran: July 1999 demonstrations in Tehran*. Immigration and Refugee Board of Canada. <https://www.refworld.org/pdfid/3df9ba6f2.pdf>
- Reuters Institute (2018). *Not quite Arab Spring: How protestors in Iran are using social media in innovative ways*. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/not-quite-arab-spring-how-protestors-iran-are-using-social-media-innovative-ways>
- Sarıbay, A. Y. (2000). Yirmibirinci yüzyıla doğru global kapitalizm, oryantalizm, yerlilik: Teorik bir çerçeve. İçinde E. F. Keyman & A. Y. Sarıbay (Ed.), *Global-yerel eksende Türkiye* (10-25). Alfa Yayıncılık.
- Salehi-Isfahani, D. (2010). *Iran's Economic Stagnation*. Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/irans-economic-stagnation>
- Sayın, H., & Çırakoğlu, A. (2019). İran'da siyasal ekoller üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 85-112. <https://doi.org/10.26513/tocd.553477>

- Schwerin, V. U. (2015). *The dissident mullah: Ayatollah Montazeri and the struggle for reform in revolutionary Iran*. I.B. Tauris. Retrieved from https://books.google.com/books/about/The_Dissident_Mullah.html?id=3BOMDwAAQBAJ
- Scruton, R. (2017). *Conservatism: An invitation to the great tradition*. Profile Books.
- Şartepe, Z. (2015). *Devrim sonrası İran'da muhafazakâr-reformist ayrışmasının dış politikaya yansımaları* (Kayıt No. 427457) [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi
- Şen, G. (2019). *İran'daki son protestoların öncekilerden farkı ne?* Fikir Turu. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/irandaki-son-protestolarin-oncekilerden-farki-ne/>
- Siavoshi, S. (2017). *Montazeri: The life and thought of Iran's revolutionary Ayatollah*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://books.google.com/books/about/Montazeri.html?id=lwQvDwAAQBAJ>
- Sinkaya, B. (2011). Devrimci ordu ve siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu örneği. *Ortadoğu Etütleri*, 3(1), 123–156.
- Secor, L. (2009, June 22). Protest vote. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2009/06/29/protest-vote>
- Sykes, P. J. (2017). *Systemic opposition under a tutelary regime: Reformist politics in the Iranian Parliament (2000-2004)* (Publication No. 454468) [Unpublished master's thesis, Boğaziçi University].
- Taşkın, Y. (2008). Devrim sonrası İran'da siyaset: Aktörler, stratejiler ve gelecek. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (39), 21-53.
- Tosun, F. M. (2010). Yargı ve “Demokratik Meşruiyet”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (88), 322-346.
- Üstün, İ. S. (2013). Velâyet-i fakih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43, 19-22.
- Vincent, A. (2006). *Modern politik ideolojiler* (A. Tüfekçi, Çev.). Paradigma Yayınları. (Orijinal eser 2003 yılında yayımlanmıştır.)
- Vox (2015). *Iran nuclear deal explained: Why it's a big deal*. Vox. <https://www.vox.com/2015/7/16/8974507/iran-deal-explained-expert>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 219-248
Geliş Tarihi: 27.01.2025
Kabul Tarihi: 19.03.2025
DOI: 10.33201/iranian.1627820
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Osmanlı Dış Politikasında Kriz Yönetimi: Osmanlı – İran/Zend Hanedanlığı Krizi (1765-1779)

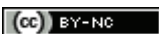
Emre YÜRÜK*

Öz

1765-1779 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-İran/Zend Hanedanlığı Krizi, 18. yüzyılın sonlarında kriz yönetimi, diplomasi ve bölgesel güç dengeleri açısından önemli bir vaka çalışmasıdır. Basra'nın jeopolitik ve ekonomik önemi etrafında şekillenen kriz, Osmanlı yetkilileri ile Zend hükümdarı Kerim Han arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanmıştır. Korsanlık faaliyetleri, İranlı hacıların durumu ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahale gibi meseleler, gerilimin artması ve Zend kuvvetlerinin Basra'yı kuşatıp geçici olarak işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı'nın yanıtı, kaynakların kısıtlı olduğu ve güç dengelerinin değiştiği bir dönemde, temkinli diplomasi ile gecikmiş askeri müdahale arasında bir denge kurma çabasını yansıtmaktadır. Çalışma, Türk dış politikası bağlamında, Osmanlı-İran/Zend Hanedanlığı Krizi, sınır güvenliği, bölgesel istikrar ve güç dengesi stratejilerinin sürekliliği gibi konularda fikirler sunmaktadır. Kriz yönetimi süreci ve sonuçlarının analizi, modern Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası diplomasideki stratejik önceliklerinin tarihsel temellerini vurgulayarak dış politika yaklaşımlarındaki sürekliliği gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İran, Zend Hanedanlığı, Kriz Yönetimi, Dış Politika.

* Dr. Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, emre.yuruk@ktu.edu.tr, Trabzon, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6798-1048.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Crisis Management in Ottoman Foreign Policy: The Ottoman – Iran/Zand Dynasty Crisis (1765-1779)

Emre YÜRÜK*

Abstract

The Ottoman-Iran/Zand Dynasty Crisis (1765-1779) represents a significant case study in crisis management, diplomacy, and regional power dynamics in the late 18th century. Rooted in the geopolitical and economic significance of Basra, the crisis stemmed from disputes between Ottoman officials and Zand ruler Karim Khan Zand. These tensions escalated due to issues such as piracy, the treatment of Iranian pilgrims, and interference in Ottoman internal affairs, culminating in the Zand forces' siege and temporary occupation of Basra. The Ottoman response, characterised by a combination of cautious diplomacy and delayed military action, reflects the challenges of managing conflicts under constrained resources and shifting power balances. In the context of Turkish foreign policy, the Ottoman-Iran/Zand Dynasty Crisis offers valuable insights into the enduring themes of border security, regional stability, and power-balancing strategies. By analysing the crisis management process and its outcomes, this study underscores the historical foundations of modern Türkiye's approach to regional and international diplomacy, illustrating the continuity of strategic priorities in addressing external challenges.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Zend Dynasty, Crisis Management, Foreign Policy.

* Asst. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations, emre.yuruk@ktu.edu.tr, Trabzon, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6798-1048.

1. Giriş

Osmanlı-İran ilişkileri, başlangıcından günümüze dek çeşitli araştırmaların odak noktası olmuştur. Bu ilginin temel nedenleri arasında; İran'ın Osmanlı'daki iç karışıklıklardaki etkisi, mezhepsel farklılıklar, Safevilerin Anadolu'yu bir nüfuz alanı olarak görmeleri, iki devlet arasında toprak hâkimiyeti ve sınır sorunları ile ekonomik kaygılar yer almaktadır. Bu süreçte İran'ı yöneten hanedanlar, Osmanlı'ya karşı Batılı devletlerle iş birliği yaparken, Osmanlı Devleti de Özbekler başta olmak üzere Orta Asya'daki hanlıklar ve zaman zaman Hint Yarımadası'nda hüküm süren Babür İmparatorluğu ile İran'a karşı ittifaklar kurmuştur. Ancak, yüzyıllar boyunca süren çatışmalar ve savaşlar her iki taraf için de yıpratıcı olmuş, somut bir kazanım sağlanamamıştır. Nihayetinde, IV. Murad döneminin sonunda, XVII. yüzyılın ortalarında, uzun süren savaş ve kanlı mücadelelerin ardından 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile iki devlet, büyük ölçüde mevcut sınırlarına çekilerek bu dönemi sonlandırmıştır (Murphey, 2001, s. 575).

Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın ardından Osmanlı-İran ilişkilerindeki gerilim ve çatışmalar tamamen sona ermemiştir. Safevî Hanedanlığı'nın yıkılması ve yerine Afşar Hanedanlığı'ndan Nadir Şah'ın geçişi, ardından Zend Hanedanlığı'nın lideri Kerim Han'ın şah vekili olarak yönetimde söz sahibi olması, her iki liderin de meşruiyetlerini pekiştirme hedefiyle Osmanlı Devleti'ni karşılarına almalarına neden olmuştur. Osmanlı ve İran arasında yaşanan önemli savaşlardan biri de, Nadir Şah'ın 1747'deki ölümünün ardından yaşanan taht kavgaları sonrasında iktidarı ele geçiren Kerim Han Zend döneminde meydana gelmiştir. Kerim Han, Basra'yı kuşatma ve ele geçirme gerekçesiyle Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya gelerek bir krize yol açmış ve bu durum 1774-1779 Osmanlı-İran Savaşı olarak anılan bir dizi silahlı çatışmaya sebebiyet vermiştir.

Bu dönemi ele alan önemli akademik çalışmalardan biri Cafer Açar'ın (2024a) “Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da İktidar Savaşları ve Kerim Han Zend'in İktidar Yürüyüşü (1747-1763)” adlı makalesidir. Açar, Kerim Han'ın Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran'daki kaos ortamından faydalanarak iktidarı ele geçişi, Zend dönemi kaynaklarını esas alarak incelemiştir. Aynı yazarın bir diğer eseri (2024b), “İran Kaynaklarına Göre Kerim Han Zend-Osmanlı Mücadelesi (1774-1779)” adlı çalışmadır. Bu makale, Osmanlı ile Kerim Han arasındaki mücadeleyi,

kutsal şehirler sorunu, Baban Aşireti meselesi ve Zendlerin Basra'yı kuşatmaları bağlamında ele almıştır. Ayrıca, Sümbülzade Vehbi Efendi'nin Kerim Han'a elçi olarak gönderilişi ve Basra'nın Zend yönetimi altındaki durumunu da değerlendirmiştir.

Dönemi ele alan bir diğer çalışma, Abdurrahman Ateş (2008) "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)" adlı eserinde, bu savaşın sebeplerini ve İran'ın bölgedeki faaliyetlerini incelemiştir. Ateş, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi zorluklara rağmen bu dönemde sergilediği büyük devlet refleksini vurgulamaktadır. Bunların dışında, Sıtkı Uluerler'in (2009) "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)" adlı doktora tezinin ilk bölümünde, Osmanlı Devleti ile İran/Zend Hanedanlığı arasındaki mücadele Osmanlı arşiv kaynakları ışığında detaylı biçimde ele alınmıştır. Son olarak, John R. Perry'nin (1979) "Karim Khan Zand: A History of Iran, 1747-1779" adlı çalışması, Nadir Şah'ın ölümünden Kerim Han'ın vefatına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Eserin ikinci bölümünde, "The Siege of Basra" başlığı altında Osmanlı ve İran'ı karşı karşıya getiren krizin nedenleri ve gelişmeleri derinlemesine incelenmiştir. Bu çalışmalar, Osmanlı-İran ilişkilerinin dinamiklerini ve dönemin kritik meselelerini anlamak için zengin bir literatür sunmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, bahsedilen çalışmaların hem Türk hem de İran arşiv kaynaklarını ve devlet raporlarını esas alarak olayları sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde detaylı bir şekilde ele aldıkları görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, Kerim Han Zend döneminde İran ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan sorunların tarihi bir anlatımı yapılmayacaktır. Bu çalışmanın amacı, Kerim Han Zend ile Osmanlı Devleti arasındaki olayları dış politikada *Kriz Yönetimi Süreç Analizi* çerçevesinde değerlendirmektir ki, çalışmanın özgün değeri buradan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Soğuk Savaş dönemi sonrası uluslararası ilişkiler disiplininin bir alt dalı olarak gelişen dış politika analizi yaklaşımı temel alınarak, Osmanlı ve İran/Zend Hanedanlığı arasındaki 1774-1779 yılları arasında yaşanan dış politika krizi ile bu krizin karar alma ve kriz yönetimi süreçleri analiz edilecektir. Çalışma, iki devlet arasında yaşanan krizin türlerini, kriz yönetim aşamalarını ve bu süreçlerde benimsenen stratejileri inceleyecektir. Böylece, Osmanlı ve İran arasında yaşanan meselelerin neden savaşa varmadan çözülemediği, kriz yönetiminin hangi aşamalarında hatalar yapıldığı ve bu hataların çözüm süreçlerine etkileri detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu

yaklaşım, iki devlet arasındaki sorunların yönetim eksikliklerini tespit ederek kriz yönetimi bağlamında yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve: Dış Politikada Kriz Yönetimi Süreç Analizi Nedir?

Kriz kavramı, literatürde farklı tanımlamalarla ele alınmakla birlikte, bu tanımlar arasında bazı ortak unsurlar bulunmaktadır. Tehdit algısı, krizin ani bir şekilde ortaya çıkması ve karar almada kısıtlı süre/zaman baskısı, askeri çatışma riskinin varlığı ve karar alıcılar üzerinde stres yaratması bu ortak unsurlar arasında sayılabilir. Kriz gibi çözülmesi güç bir durumun tanımı, farklı analiz seviyelerinin yanı sıra çeşitli teorik ve pratik yaklaşımların geliştirilmesini de teşvik etmektedir (Hermann, 2001, s. 182). Dış politika bağlamında kriz kavramı, özellikle Soğuk Savaş döneminde akademik çevrelerde önem kazanmaya başlamıştır. Michael Brecher ve Jonathan Wilkenfeld, dış politika krizini, “iki veya daha fazla devlet arasında, sözlü ya da fiziksel etkileşimlerle askeri çatışma olasılığının arttığı bir durum” olarak tanımlamışlardır (Brecher ve Wilkenfeld, 2003, s. 4-5). Charles F. Hermann ise krizi şu üç temel parametre çerçevesinde ele almaktadır: (1) karar biriminin yüksek öncelikli amaçlarını tehdit eden bir durumun varlığı, (2) karar vermek için yeterli zamanın bulunmaması ve (3) karar alıcıların beklemediği ani bir olayın ortaya çıkması (Hermann, 1969, s. 414). Hermann, dış politika krizini özetle, “yüksek tehdit”, “kısa süre” ve “sürpriz” unsurlarıyla tanımlamaktadır (Hermann, 1972, s. 187). Bu bakış açısı, dış politika krizlerinin acil müdahale gerekliliğini ve öngörülemez niteliğini vurgulamaktadır.

Dış politikada kriz kavramının tanımı kadar, krizlerin yönetimi ve karar alma süreçleri de son derece önemlidir. Dış politikada kriz yönetimi süreci, özellikle Soğuk Savaş döneminde devletlerin odaklandığı kritik bir alan haline gelmiştir. ABD ile SSCB arasında nükleer çatışma riskinin varlığı, krizlerin daha iyi anlaşılmasını ve etkili şekilde yönetilmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde, karar alma süreçlerine ilişkin akademik çalışmalar hız kazanmış ve çatışmaları önleme ile krizleri çözmedeki önemi vurgulanmıştır. Bu bağlamda kriz yönetimi, “kriz” olarak tanımlanan durumları sistematik bir yaklaşımla ele almayı gerektirmektedir. Öncelikle, kararlar mevcut tüm bilgileri ve olası sonuçları dikkate alarak, adım adım ve metodik bir şekilde alınmalı ve seçenekler belirlenmelidir. Kararlar ve bunlara

dayalı seçeneklerin belirlenmesinden sonra, bu kararları etkin bir şekilde uygulayabilecek bir ekip oluşturulması gerekmektedir. Bu ekip, iyi koordine edilmiş olmalı ve planı hayata geçirmek için gerekli kaynaklarla ve araçlarla donatılmalıdır. Ayrıca, uygulama sürecinde ortaya çıkan gelişmeleri yakından takip ederek metanetli ve esnek bir tutum sergilemek önemlidir. Durum değiştikçe ve uygulama sonuçları netleştikçe, koşullara uygun yeni kararlar alınarak kriz etkili ve verimli bir şekilde yönetilebilir (Vergil Tüz, 2014, s. 83). Bütün bu süreç, kriz yönetiminde başarılı olmak için hem karar alma mekanizmalarının hem de uygulama süreçlerinin önemini açıkça göstermektedir.

Kriz olgusunun ve dış politikada kriz yönetimi süreçlerinin doğru bir şekilde anlaşılması, dış politikada karar alma sürecine de değinilmesini gerektirir. Dış politikada karar alma süreci bir dizi önemli unsuru kapsamaktadır. İlk olarak, kararları alıp uygulayan devletin rolü öne çıkar. Bu süreçte bireyler – yöneticiler, bürokratlar, bakanlar gibi gerçek ve tüzel kişiler – belirleyici aktörlerdir. Karar alma sürecinde bireylerin inançları, kişilikleri, dünya görüşleri ve liderlik özellikleri kriz yönetimi sürecinde ve kararlar üzerinde önemli bir etki oluşturur. Bu nedenle, bu bireysel faktörlerin analiz edilmesi gereklidir. İkinci önemli unsur, devletin iç ve dış çevresidir. Devlet kurumları arasındaki yapısal ilişki ve bu kurumların karar alma sürecindeki aktörlerle olan etkileşimi dikkate alınmalıdır. Karar alma süreçleri, kurumlar ve aktörler arasındaki ilişkilerden büyük ölçüde etkilenmektedir. Ayrıca, siyasi sistem, ekonomik koşullar, askeri kapasite ve kültürel yapı gibi iç faktörler de dış politikadaki karar alma süreçlerini doğrudan şekillendiren faktörler arasında yer alır. Üçüncü unsur, uluslararası sistemin yapısı ve bu sistemin belirlediği normlardır. Devletlerin dış politikada amaçları doğrultusunda tercih edebilecekleri “tarafsızlık”, “yalnızcılık”, “statükoculuk” veya “ittifaklar oluşturma/ittifaklara dahil olma” gibi temel dış politika stratejileri doğrultusunda nasıl kararlar aldığı bu bağlamda analiz edilmelidir. Aynı zamanda, devletlerin dış politikadaki amaçlarına bağlı olarak sergiledikleri tutum ve davranışlar da dikkate alınmalıdır. Son olarak, devletlerin dış politikadaki nihai kararlarının ve bunlara dayalı uygulamalarının olası sonuçları ve etkileri değerlendirilmelidir. Bütün bu faktörlerin tümünü dikkate alarak yapılacak analizler, devletlerin dış politikada karar alma süreçlerini yalnızca sebep-sonuç ilişkisiyle açıklamamanın ötesine geçerek olayları çok yönlü analitik bir perspektiften inceleme olanağı sunacaktır (Şener, 2021, s. 356-359).

Dış politika analizi, dış politikada birbirini izleyen ve farklı aşamaları içeren süreçleri detaylı bir şekilde incelemektedir. Tarih boyunca devletler arasındaki ilişkiler, zamanın ve koşulların değişimine bağlı olarak sürekli bir dönüşüm geçirmiş ve sıkça çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Çıkar çatışmaları başlangıçta “uyuşmazlık” düzeyinde ortaya çıkmakta, zamanla “çatışma”, “kriz” ve iyi yönetilemezse “savaş” aşamasına kadar evrilebilmektedir. Bu süreçleri kısaca açıklamak gerekirse, devletler arasındaki sözlü anlaşmazlıkları ifade eden “uyuşmazlık”, tarafların çıkar ve amaç farklılıklarının uzlaştırılmadığı ilk aşamadır. Genellikle bu aşama, sorunların çözümünün en kolay olduğu evredir. Ancak “uyuşmazlık” çözüme kavuşmadığında, süreç bir sonraki aşama olan “çatışma” düzeyine ilerler. Bu aşamada, en az bir taraf sözlü tartışma alanından eylemsel alana geçmiştir. “Çatışma” aşaması, siyasi ve diplomatik yöntemlerle sorunun çözülmeye çalışıldığı bir dönemdir. Eğer bu aşamada da bir çözüm sağlanamazsa, süreç ya “kriz” ya da “askeri çatışma (savaş)” boyutuna ulaşabilir. “Kriz” durumu, taraflardan birinin mevcut durumu kendi lehine değiştirmek amacıyla eyleme geçtiği aşamadır. Tetikleyici eylemin ardından, “tırmanma” evresinde kriz iyi yönetilemez ise, süreç “askeri çatışma” veya “savaş” aşamasına varır ya da bu durum taraflar için kaçınılmaz hale gelir. Bu aşamaların her biri, dış politika analizinde devletler arasındaki ilişkilerin dinamiklerini anlamak ve kriz yönetimi süreçlerini değerlendirmek açısından kritik bir öneme sahiptir.

Michael Brecher, kriz ve kriz yönetim sürecini dört temel evrede incelemiştir: kriz öncesi evre, tırmanma evresi, yumuşama evresi ve kriz sonrası evre (Brecher, 2008, s. 10-11). Kriz öncesi evre, uyuşmazlık ve/veya çatışmanın mevcut olduğu aşamadır. Bu evre, tarafların çıkar ayrılıklarının henüz krize dönüşmediği ancak gerilimin belirginleştiği bir süreci ifade eder. Tırmanma evresi, tetikleyici bir olay ya da bu işlevi gören bir durum değişikliği sonucunda krizin ortaya çıktığı ve tarafların kriz yönetimi sürecine geçtiği aşamadır. Bu evrede, taraflar kendi kriz yönetim stratejilerini belirleyip uygulamaya koymaktadırlar. Taraflar arasında karşılıklı sözlü ve eylemsel adımlarla tırmanma sürecinin de başladığı bu aşamada krizin askerileşmesinin artması, güvenlik ikilemini derinleştirir ve askeri çatışma riskini artırır. Bu süreçte eğer kriz yönetimi başarılı bir şekilde yürütülürse süreç yumuşama evresine geçer; aksi halde durum, savaş veya geniş çaplı askeri çatışmaya dönüşebilir. Yumuşama evresi, tarafların krizin çözümü konusunda uzlaşmaya başlamasını ve gerginliğin azalmasını ifade eder. Bu

evre, krizin kontrol altına alındığı ve çözüm yollarının arandığı ve kararlaştırıldığı bir süreci temsil eder. Kriz sonrası evre ise, krizin çözümüne ilişkin alınan kararların uygulamalarının takip edildiği ve krizin ortaya çıkardığı sonuçların taraflar arasındaki ilişkilerdeki etkilerinin gözlemlendiği evredir. Kriz yönetim süreci bu evrelerden sadece tırmanma ve yumuşama evrelerini kapsar. Bu süreçte karar alıcılar, bir yandan ulusal çıkarlarını korumaya çalışırken diğer yandan askeri çatışma veya savaş riskini en aza indirmeyi hedefler. Şüphesiz, dış politikada kriz durumlarında karar alma sürecinin psiko-politik boyutu öne çıktığından, kriz yönetimi süreci aynı zamanda, karar alıcıların başta zaman baskısı olmak üzere çok çeşitli iç ve dış faktörlerin oluşturduğu baskı altında kararları nasıl aldıkları ve yürüttüklerinin merkezde olduğu bir süreçtir. Bu süreçte, karar alıcıların stresle başa çıkabilmesi ve rasyonel bir şekilde hareket edebilmesi, kriz yönetiminin başarısında belirleyici bir rol oynar.

Tablo 1

Kriz Evreleri

Kriz Analizi				
Kriz Öncesi Evre		Kriz Yönetimi Süreci		Kriz Sonrası Evre
		Tırmanma	Yumuşama	
Uyuşmazlık	Çatışma	Kriz		Kriz Sonrası

Not. Tabloda kriz öncesi evre, kriz evresi ve kriz sonrası evre gösterilmektedir (Aksu, 2017, s. 35).

3. Safevi Hanedanlığının Çöküşü ve İran'da Zend Hanedanlığının Kuruluşu

18. yüzyılda Batı dünyası genel olarak bir yükselme dönemi yaşarken, Doğu dünyası ise çeşitli krizlerle karşı karşıya kalıyordu. Osmanlı Devleti, 1699 Karlofça Antlaşması ile Avrupa'ya karşı psikolojik ve askeri üstünlüğünü kaybetmiş, Hindistan'daki Babürlü İmparatorluğu ve İran'daki Safevi Devleti ise taht kavgaları ve iç karışıklıklarla mücadele etmekteydi. Bu üç büyük devlet arasında en belirgin değişim, İran'daki Safevi

Hanedanı'nın çöküşü ve yerine Afşar Hanedanı'nın geliyordu. Safevi Şahı Şah Hüseyin'in 18. yüzyılın başındaki istikrarsız yönetimi, ülke içinde huzursuzlukları artırmıştı. Bu dönemde Kandahar'daki Gılzaylar'ın lideri Mahmud, 1722 yılında Safevi Devleti'nin başkenti olan İsfahan'ı ele geçirerek Safevi Hanedanı'na son darbeyi indirmişti (Roemer, 1986, s. 324). İran'daki bu kaos, Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı'nı harekete geçirmiştir. İran'daki durumdan yararlanan Rus Çarı Petro, bölgeye yönelerek bazı topraklar kazanmış (Mustafa Nuri Paşa, 1992, s. 36) ve Osmanlı devlet adamları da, İran'daki iç karışıklıkların kendilerini olumsuz etkileyebileceğini ve Rusların ilerlemesinin bölgedeki güç dengesini değiştirebileceğini düşünerek, bazı bölgeleri ele geçirmiştir (Sırrı Efendi, 2012, s. 5). Bu karışıklıklar sonucunda dönemin Osmanlı Padişahı III. Ahmet, divan toplantılarında alınan karar doğrultusunda, Osmanlı sınırlarında bulunan İran illerine müdahalede bulunmuş ve önemli merkezleri ele geçirmiştir (Aktepe, 1970, s. 12-14).

Safevi Şahı II. Tahmasb (1729-1732), ülkesinin Afgan istilasına altında olduğunu öğrendikten sonra, Afganlarla mücadele etmeye çalışmış fakat başarısız olamayacağını anlayınca, Horasan'da bulunan Nadir'e başvurmuş ve onunla ittifak kurmuştur (Ateş, 2012, s. 97). Nadir'e "Tahmasb-Kulu Han" unvanını vererek onu ordusunun başına getirmiştir. Nadir Kuli, Safevileri toparlayarak 1726 ile 1730 yılları arasında Gılzaylar ve Abdalileri İran'dan çıkarmayı başarmıştır. İran'da yaklaşık on yıl süren kaos, siyasi karmaşa ve otorite boşluğunun ardından, Nadir Kuli, ülke genelinde yeniden otoriteyi tesis etmiş ve güveni sağlamlaştırmıştır. Bununla birlikte, Nadir Kuli, ülke üzerindeki otoritesini pekiştirdikten sonra 1732 yılında, kendi yönetimine karışmaması için küçük yaşta Şah III. Abbas'ı tahta çıkarmıştır. Bu dönemde Nadir Kuli, Osmanlılarla yaptığı savaşlarda zaman zaman üstünlük sağlayarak, Safevileri Osmanlılar karşısında tekrar güçlü bir konuma getirmiştir. Tüm bu başarılarının ardından, ulema ve devletin ileri gelenlerinin desteğini alarak 1736 yılında Mugan Kurultayı'nda İran'ın yeni şahı ilan edilmiştir (Tucker, 2006, s. 32-42). Böylece Nadir Şah, hem kendi Afşarî Hanedanı'nı kurmuş hem de Safevî Hanedanı'nı sona erdirmiştir.

Nadir Şah, yaklaşık 11 yıl süren İran tahtındaki yönetimi sırasında, İran tarihine damgasını vuran önemli adımlar atmıştır. İran'da birliği ve sükûneti sağladıktan sonra, dış politikada Osmanlılar ve Ruslarla uzun süreli mücadeleler vermiş, sonrasında yönünü doğuya, Afganlar üzerine çevirmiş-

tir. 1737 yılında yaklaşık 80.000 adamıyla Kandahar'a sefere çıkan Nadir Şah, bir yıl süren kuşatma sonucunda kenti ele geçirmiştir. Kandahar'ı fethettikten sonra, Afgan komutanlara ve kabile reislerine dostane davranarak, onların desteğini de kazanmıştır. Nadir Şah'ın bir sonraki hedefi ise Hindistan'da siyasi anlamda zor durumdaki Babür İmparatorluğu olmuştur (Sarkar, 2019, s. 14-17). 1739 yılında, Karnal Savaşı'nı kazanarak Babür İmparatorluğu'nun başkenti Delhi'ye muzaffer bir şekilde girmiştir (Avery, 2007, s. 39-40). Bu zafer, Nadir Şah'ın büyük askeri yeteneğini ve stratejik zekâsını ortaya koymuş, aynı zamanda Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nu büyük ölçüde zayıflatmıştır. Nadir Şah'ın bu zaferi, hem Hindistan hem de Orta Asya'da güç dengelerini değiştiren önemli bir gelişme olmuştur.

Nadir Şah'ın Hindistan seferinin ardından tekrar batı İran bölgesine dönmesiyle, Osmanlılar ve Ruslarla olan ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Osmanlı Devleti ile yaşanan mezhep krizinin büyümesi, Osmanlı'nın bölgeye asker sevk etmesiyle birlikte Nadir Şah, Rusya ile olan sorunlarını bir kenara bırakıp Osmanlı İmparatorluğu ile savaşılmaya başlamıştır. Ancak Nadir Şah, Osmanlı'ya karşı başarılı olamayarak, hem prestijini hem de ülkesinin hazinesini tükenme noktasına getirmiştir (Lockhart, 1938, s. 209-211). Bunun yanı sıra Nadir Şah'ın mental rahatsızlıklarının artması ve ülkenin zor durumda olması, halkın tepkisini çekmiş ve Nadir Şah, bu tepkilere sert tedbirlerle karşılık vermeye çalışmıştır. Nihayetinde, hükümetin ileri gelenleri, can güvenliklerinden endişe ederek, onu suikastle öldürmüşlerdir (Axworthy, 2006, s. 275-281).

Nadir Şah'ın 1747 yılında ölmesinin ardından İran'da on yıldan fazla süren bir iktidar mücadelesi başlamıştır. İran'ın önde gelen yerel beylerinden Salih Han, Azad Han Afgan, Kerim Han Zend, Ahmet Han Afgan, Ali Merdan Han ve Mehmed Hüseyin Han Kaçar gibi isimler, bağımsızlıklarını ilan ederek ülkeye hakim olmak için mücadele etmişlerdir (Uzunçarşılı, 1956, s. 313). Şah soyundan olmadığı için Kerim Han Zend, 1751 yılında Safevi Şehzadesi III. İsmail'i tahta oturtmuş (Marcinkowski, 2012, s. 189) ve kendisi de "Vekil-i Reaya" unvanını almıştır. Kerim Han Zend, rakipleriyle yaptığı savaşlarda başarı kazanarak, 1763 yılında İran'da otoriteyi sağlamış ve Zend Hanedanlığı'nı kurmuştur. Bu gelişme, İran'da yeniden bir istikrar dönemi başlatmış ve Zend Hanedanı'nın egemenliği altında yeni bir siyasi yapı ortaya çıkmıştır (Açar, 2024a, s. 23-52).

4. Osmanlı Devleti – İran / Zend Hanedanlığı Krizi ve Savaşı (Ağustos 1774 – 1779)

4.1. Osmanlı Devleti ile İran/Zend Hanedanlığı Arasındaki İlişkiler ve Kriz Öncesi Evre (1765 – Ağustos 1774)

Osmanlı padişahları I. Mahmud (1703-1754), III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) dönemleri, dış politikada dikkatle uygulanan bir tarafsızlık politikasıyla şekillenmiştir.¹ Bu dönemde, Osmanlı Devleti, hem doğuda hem de batıda yaşanan kriz ortamlarını fırsat olarak değerlendirmemiştir. Özellikle Batı devletleri, Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) ile meşgul olurken, Osmanlı Devleti bu savaflara dahil olmamayı tercih etmiştir. Ayrıca, Prusya'nın Orta Avrupa'daki yayılmacı siyaseti de Rusya ve Avusturya'yı meşgul etmekteydi (Yalçınkaya, 2012, s. 403). İran'da yaşanan taht mücadeleleri ve iç karışıklıklar Osmanlı Devleti'nin dikkatinden kaçmamıştır. Ancak Osmanlı, topraklarını genişletmek yerine, uluslararası hukukta “pacta sunt servanda” (ahde vefa) ilkesine sadık kalmayı tercih etmiştir. Bu anlayışla, Osmanlı Devleti, 1746 yılında Nadir Şah ile imzalanan Kerden Antlaşması'na bağlı kalmış ve İran ile olası bir krizin çıkmasını istememiştir (Çiftçi, 2015, s. 74-75). Bu dönemde Osmanlı Devleti, bölgedeki mevcut durumu dengelemeyi ve çatışmalardan kaçınmayı amaçlamıştır. Ancak, Osmanlı padişahlarının bu temkinli tutumuna rağmen, İran'daki kaos ortamını fırsat gören Hindistan'daki Haydarabad Nizamı Kamerüddin Çın Kılıç Han ve Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrani, Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a ve III. Mustafa'ya mektup göndererek birlikte İran'a saldırmayı teklif etmişlerdir. Buna rağmen, Osmanlı padişahları, kısa bir süre önce sona eren ve 20 yıldan fazla süren Osmanlı – İran savaşlarının her iki tarafı da ne kadar yıpratmış olduğunu farkındaydılar. Bu nedenle, teklifleri reddederek, savaşın daha fazla iç ve dış kaynak tüketimine yol açmasını istememişlerdir (Bayur, 1948, s. 403-469; Tucker, 2006, s. 108).

Bölgenin dinamikleri, Osmanlı Devleti'nin izlediği tarafsızlık politikasının aksine gelişmelere yol açmıştır. Osmanlı ve İran arasında yerel kabilelerle ilgili olarak ortaya çıkan uyuşmazlık, önce çatışmaya, sonra krize,

¹ Bu dönemde dış politikada tarafsızlık anlamında istisnai durumlar da yaşanmıştır. I. Mahmud ve III. Mustafa döneminde Lehistan meselesine müdahale edilmiş, Avusturya ve Rusya karşısında, konjonktür ve çıkar ilişkileri doğrultusunda Prusya ve Fransa ile iş birliği yoluna gidilmiştir (Sander, 2016, s. 148).

ardından da savaşa dönüşmüştür. Bu uyuşmazlığın temelleri, 1765 yılına dayanmaktadır. Kerim Han Zend, İran’da birliği sağlamaya çalışırken aynı zamanda Basra Körfezi’ndeki ticareti olumsuz etkileyen yerel kabilelerle de mücadele etmekteydi. Özellikle Beni Ka’b kabilesi, bölgedeki ticarete zarar veren bir unsur olarak ortaya çıkmış ve Kerim Han, bu kabileyi ortadan kaldırmak için Osmanlı Devleti’nin Bağdat Valisi Ömer Paşa ile işbirliği yapmayı önermiştir. Ancak, Ömer Paşa söz vermesine rağmen, Kerim Han’ın Basra’yı işgal etme niyetiyle hareket edeceğini düşünüp yardımda bulunmamıştır. Kerim Han, aynı zamanda Maskat kabilesinin faaliyetlerini durdurmak amacıyla harekete geçmiştir. Basra üzerinden kara yolu ile Maskat’a asker sevk etmeyi planlamış, ancak Ömer Paşa bu teklifi reddetmiş ve hatta Maskat kabilesi Osmanlı Devleti ile stratejik ortaklık sürdürdüğü için lojistik destek sağlamıştır. Bu noktadan itibaren taraflar arasındaki uyuşmazlığın karşılıklı eylemlerle çatışma durumuna evrildiğini söyleyebiliriz. Böylece Osmanlı ve İran arasındaki uyuşmazlık daha da derinleşmiş ve iki taraf arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. Daha sonra, İran’a bağlı Bender-i Rig yöneticisi Mir Mühenna, Kerim Han’a karşı çıkarak bağımsız hareket etmeye başlamış ve yağmacılık faaliyetlerine girişmiştir. Hollandalıların kontrolündeki Harek Adası’nı alıp üç yıl boyunca yönetmiş, ancak 1769 yılında Kerim Han’ın gönderdiği birliklere karşı koyamamış ve Basra’ya kaçmıştır. Bu gelişme, Osmanlı Devleti’nin Bağdat Valisi Ömer Paşa tarafından ciddi bir şekilde ele alınmış ve Mir Mühenna, Ömer Paşa’nın emriyle yakalanıp idam edilmiştir. Kerim Han, Mir Mühenna’nın idam edilmesinin ardından büyük bir öfke duymuş ve Bağdat Valisi Ömer Paşa’yı tehdit etmiştir. Kerim Han, “Bizden kaçan asi kulumuzu sen nasıl olur da idam edersin, bunun hesabını vereceksin” diyerek krizi daha da tırmandırmıştır. Bu olay, Osmanlı Devleti ile İran/Zend Hanedanlığı arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirmiştir (Açar, 2024b, s. 171-173). Bu olayla birlikte uyuşmazlık süreci artık yerini çatışma sürecine bırakmıştır.

Osmanlı – İran/Zend Hanedanlığı arasındaki çatışma sürecini hızlandıran üç önemli mesele bulunmaktaydı. Ömer Paşa tarafından İranlı hacılara gümrük vergisi uygulanması, 1771 yılında Şefi Hand Zend’in Bağdat ve civarındaki köyleri, 1772 yılında Allah Kuluhan’ın Derne şehrini yağmalamaları ve 1772-73 yıllarında vebadan ölen İranlı hacıların mallarının Ömer Paşa tarafından el konulduğu iddiası çatışma sürecini daha da tırmandıran meselelerdir. Kerim Han’ın emriyle Şefi Han Zend 1771 yılında Bağdat ve civarındaki köyleri yağmalayıp halkın bir kısmını esir etmiştir.

Bu olaydan bir sene sonra Kirmanşah Hanı Allah Kuluhan da Osmanlı'ya tabi Derne'yi basıp şehri yakmıştır (Demir, 2023, s. 183). Bu dönemde Osmanlı topraklarında bulunan Şiiler için kutsal olan yerlere İranlı hacıların gidişleri de Daha önce vergi ödemeyen İranlı hacıların, Ömer Paşa'nın emriyle vergi ödemeye başlamaları, İran hükümetinin tepkisini çekmiştir. Bu durumu çözmek adına Kerim Han, durumu Osmanlı'ya iletmek için harekete geçmiştir (Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSNMH.d... 9/76). Ancak bu girişimler, çatışmanın çözülmesindense daha da derinleşmesine yol açmıştır. 1772-1773 yıllarında, kutsal bölgelerde veba salgını ortaya çıkmış ve birçok hacı hayatını kaybetmiştir. Ömer Paşa, ölen hacıların mallarına el koymuş ve bu durum, İranlı hacıların aileleri ve Kerim Han için büyük bir sorun haline gelmiştir. Kerim Han, ölen hacıların mallarının varislere verilmesi için Ömer Paşa'ya 1774 yılı başlarında Haydar Kuli Han Zengene adında bir elçi göndermiştir. Fakat Ömer Paşa, Kerim Han'ın bu talebine aldırış etmemiştir (Açar, 2024b, s. 174). Bu durum, iki devlet arasında gerginliklerin artmasına ve diplomatik ilişkilerin daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Böylelikle, iki devlet arasındaki 1765'ten itibaren süregelen uyuşmazlık ve/veya çatışma, diplomatik ilişkilerin daha da kötüleşmesiyle kriz durumuna doğru evrilmeye başlamıştır. Krizi başlatacak olan tetikleyici olay, Baban Sancağı'ndaki gelişmelerden kaynaklanacaktır.

4.2. Kriz Evresi (Ağustos 1774 – 2 Mayıs 1776)

4.2.1. Krizin Ortaya Çıkışı ve Tırmanma Süreci

Baban Sancağı'nda 1774 yılı içerisinde yaşanan gelişmeler, Osmanlı ile İran arasındaki uyuşmazlığı ve/veya çatışmayı kriz evresine taşıyan önemli bir faktör olmuştur. Osmanlı'ya bağlı olan Baban aşiretinin iç çekişmeleri, bölgedeki siyasi dengeleri etkilemiş ve iki devlet arasında gerilimlere yol açmıştır. Baban Sancağı, asırlardır Osmanlı idaresinde bulunan ve İran sınırındaki bir Ocaklık olarak kurulan bir bölgeydi. Zamanla Baban ailesinin yönetimine geçmiş ve Bağdat Valiliği'ne bağlı bir idare halini almıştır. Dönemin Baban Mutasarrıfı Mehmet Paşa, kardeşi Ahmet Paşa ile yaşadığı ihtilaf sonucunda onu yakalatıp hapse attırmıştır. Bu durum, diğer kardeşi Mahmut Paşa'nın da endişe etmesine yol açmış ve Mahmut Paşa, Bağdat Valisi Ömer Paşa'nın yanına kaçarak sığınmıştır. Bu gelişmeler, Mehmet Paşa ve Ömer Paşa arasındaki ilişkileri germiş ve Mehmet Paşa'nın başıboş hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Ömer Paşa, bu olaylar sonrası

Mehmet Paşa'yı azledip Mahmut Paşa'ya asker vererek Baban Sancağı'na göndermiştir. Mehmet Paşa, Osmanlı ordusunun karşısında direnemeyince Kerim Han'ın yanına kaçmış ve ondan yardım istemiştir. Kerim Han, Ömer Paşa'ya yazdığı bir mektup ile Mehmet Paşa'nın görevine iade edilmesini talep etmiştir. Ancak Kerim Han'ın yapmış olduğu bu teklifi Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma olarak değerlendiren Ömer Paşa, mektuba olumsuz yanıt vermiştir. Bunun üzerine Kerim Han, Mehmet Paşa'yı yeniden görevine getirmek için yeğeni Ali Murat Han komutasında bir orduyu Ağustos 1774'te Osmanlı'ya karşı harekete geçirmiştir. Kerim Han'ın bu eylemi, iki taraf arasında 1765'ten beri süregelen uyuşmazlığı ve/veya çatışmayı kriz evresine taşıyan tetikleyici eylem olarak değerlendirilebilir. Ancak Ali Murat Han, Osmanlı kuvvetleri karşısında başarılı olamayarak Kasım 1774'te esir düşmüştür. Ali Murat Han, Bağdat'a götürülüp Ömer Paşa'nın misafiri olduktan sonra krizin tırmanmaması için İran'a geri gönderilmiştir (Ateş, 2008, s. 69-70; Uzunçarşılı 1956, s. 458). Osmanlı Devleti, Baban Sancağı'ndaki bu iç çekişmeleri kendi yönetiminde tutma çabası gösterirken, İran ise bölgedeki etkisini artırma peşindeydi. Bu karşılıklı hareketler, hem Osmanlı hem de İran için bölgedeki nüfuz mücadelesinin bir simgesi haline gelmiştir.

Bab-ı Ali, Kerim Han'a karşı görece yumuşamaya eğilimli tutumunu sürdürürken, Bağdat Valisi Ömer Paşa da bölgedeki gelişmeleri merkeze bildirmekten geri kalmamıştır. Ömer Paşa, Zendlerin Baban Sancağı'ndaki beylik mücadelesine müdahil olduklarını, Maskat üzerine düzenledikleri harekâta Zend askerlerinin Basra'dan geçişine izin verilmediğini ve İranlı hacılara ve tüccarlara kötü davranılmadığını detaylıca anlatmıştır. Ömer Paşa, Kerim Han'ın Osmanlı hudutlarına doğru bir harekât hazırlığında olduğunu ve bu yüzden Bağdat ile Basra'ya olası bir saldırı tehdidi altında olduklarını belirterek, yardıma ihtiyaç duyduklarını bildirmiştir (BOA, A. {DVNSMHM.d... 166/817). Ömer Paşa'nın merkeze iletği bu kritik bilgiler tırmanma sürecinin doruk noktasına doğru ilerlediğinin kanıtı olmuştur. Zira, bu gelişmenin ardından, Kerim Han, İstanbul'a Abdullah Ağa adında bir elçi göndererek Ömer Paşa'yı şikâyet etmiş ve sıkıntıların giderilmesini istemiştir (BOA, A. {DVNSNMH.d. 9/76; BOA, C..HR. 185/9242). Osmanlı hükümeti durumu öğrenmek için Kars muhafızı Vezir Ahmed Paşa ve Şehr-i Zor valisi Vezir Süleyman Paşa'dan bilgiler almıştır. Gelen yazılarda Vezir Ahmed Paşa Ömer Paşa'nın dediklerine uygun olayı anlatırken, Şehr-i Zor Valisi Vezir Süleyman Paşa kavganın başlamasından Bağdat Valisi Ömer Paşa'yı sebep olarak görmüştür. (Ahmet Cevdet Paşa,

1983, s. 341-342). Ancak, Osmanlı hükümeti tarafından yapılan tahkikat sonucunda Kerim Han'ın şikâyetlerinin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır (BOA, HAT, 7/218). Buradan anlaşılan, Kerim Han'ın gönderdiği elçinin sadece Osmanlı'yı oyalamak amacı taşıdığıydı. Kerim Han, kriz yönetimi sürecinde saldırı hazırlığında olduğu izlenimi vermemek ve askeri hazırlık için zaman kazanma stratejisini işletiyordu.

Tablo 2

Osmanlı – Zend Hanedanlığı Krizi Evreleri

	Zaman Dilimi	Temel Aktörler	Gelişmeler	Sonuç
KRİZ ÖNCESİ (Uyuşmazlık Evresi)	1765-1769	Ömer Paşa Kerim Han Zend	- Korsanlara karşı İttifak kurma ve ortak hareket etme tekliflerine karşı kayıtsızlık	Kerim Han ile Osmanlı arasında gerilimin artması
KRİZ ÖNCESİ (Çatışma Evresi)	1771-1774	Ömer Paşa, Kerim Han, Baban Sancağı Yöneticileri	- Bağdat ve Derne'nin İranlılar tarafından yağmalanması. - İranlı hacıların şikâyetleri. - Vebadan ölen İranlıların malları meselesi. - Osmanlı'nın çözüm odaklı ve diplomatik yaklaşımı.	- Ali Murat Han'ın esir alınması ve bırakılması. - Basra kuşatması.
KRİZ EVRESİ	1774-1776	Ömer Paşa, Kerim Han, Baban Sancağı Yöneticileri Elçi Sünbülzade Vehbi Efendi	- Baban Sancağı'ndaki gelişmeler neticesinde İranlıların askeri harekate geçmesi. - Osmanlı'nın Sükûnet çağırısı	- Krizin derinleşmesi, Basra kuşatılması - Diplomatik görüşmelerin başarısız olması
SAVAŞ EVRESİ	1776-1779	Kerim Han, Sadık Han, İspanakçı Mustafa Paşa, Abdullah Paşa, Hasan Paşa, Basra Mütessellimi Süleyman Paşa	- Kerim Han'ın Basra'yı ele geçirmesi - Osmanlı'nın savaş ilanı - Barış görüşmeleri	- Çözumsuz barış görüşmeleri - Kerim Han'ın Rusya ile ittifak çabası
SONUÇ EVRESİ	1779		Kerim Han'ın ölümü	Osmanlı'nın Basra'yı geri alışı ve krizin bitişi.

Doğu sınırlarında bir savaş istemediği için, bölgedeki krizin savaşa dönüşmeden çözülmesini amaçlayan I. Abdülhamid kriz yönetimi sürecinde, Kerim Han'ın Osmanlı'ya karşı gizlediği başka bir niyetinin olup olmadığını öğrenmek için mesaj gönderme ve müzakere gibi diplomatik yolları kullanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için Divân-ı Hümayûn hâcegânlarından Sümbülzade Vehbi Efendi 26 Eylül 1774 tarihinde elçi olarak görevlendirilmiş ve Kasım 1774'te İstanbul'dan hareket etmiştir. Vehbi Efendi, elçilik görevinde I. Abdülhamid'in tahta geçişini, iki devlet arasındaki dostluğun kuvvetlendirilmesi gerektiğini ve Ruslarla yapılan bir anlaşmanın haberini Kerim Han'a iletmıştır (BOA, TS.MA.e, 731/4). Vehbi Efendi'nin bu ziyareti, tırmanma sürecini yavaşlatmak açısından önemli olduğu gibi, aynı zamanda Kerim Han'ın Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak tanındığını göstermesi açısından dış politikada önemli bir gelişmeydi.

4.2.2. Osmanlı – İran Savaşı (2 Mayıs 1776 – 1779)

Osmanlı hükümetinin Kerim Han ile yaşanan sorunları diplomatik yollarla çözmek maksadıyla görevlendirdiği Sümbülzade Vehbi Efendi Kasım ayı ortalarında yola çıkmasına rağmen 9 Mart 1775 tarihinde İran'a varmış ve Kerim Han tarafından – uygulamakta olduğu zaman kazanma stratejisine uygun olarak- oyalanarak 23 Nisan 1775 tarihinde kabul edilmiştir (Demir, 2023, s. 181). Sümbülzade Vehbi Efendi'nin elçiliği devam ettiği sıralarda Kerim Han, kardeşi Sadık Han'a yaklaşık 30 ile 50 bin asker vererek Basra'yı kuşatmaya göndermiştir. Sadık Han 10 Ocak 1775 tarihinde Şiraz'dan ayrılmış ve 3 Nisan 1775 tarihinde Basra kuşatmasına başlamıştır. Diğer taraftan, eş zamanlı olarak, başka bir 20 bin kişilik kuvveti ise Doğu Anadolu bölgesine yönlendirmiştir (BOA, C. AS. 1101/48664; Açar, 2024b, s. 179). Bu süreçte, Basra mütesellimi Süleyman Ağa, bir yıl boyunca, özellikle Maskat'tan gelen yardımlar ve halkın desteğiyle İran kuvvetlerine direnmeyi başarmıştır (BOA, TS.MA.e, 696/18). Olaylar devam ederken Bağdat Valisi Ömer Paşa azledilip yerine Rakka Valisi Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa atanmıştır (BOA, TS.MA.e. 346/21). Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa, Kerim Han tarafından gönderilen elçi ile beş maddelik bir anlaşma yapmış ve merkeze de herhangi bir sorun olmadığını belirten bir yazı göndermiştir (TS.MA.e, 465/24). Ancak İran tarafının Osmanlı'yı oyalamak için böyle bir harekete başvurduğu Basra'ya daha fazla asker göndermesiyle anlaşılmıştır. Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa İran'a karşı Osmanlı çıkarlarını korumada gösterdiği zafiyet neticesinde Basra, daha fazla

direncini sürdüremeyip 16 Nisan 1776 tarihinde İran güçlerinin eline geçmiştir. Bu gelişme Kerim Han'ın İstanbul'a gönderdiği İbrahim Bey adlı elçi vasıtasıyla bildirilmiş (BOA. HAT. 128/5291) ve Osmanlı Devleti'nin 2 Mayıs 1776 tarihinde İran'a resmen savaş ilan etmesiyle sonuçlanmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1983, s. 343). Böylelikle, iki devlet arasındaki ilişkilerde Ağustos 1774'te tetiklenen kriz durumu tam anlamıyla askerileşerek artık savaş durumuna evrilmiştir. Bu, taraflar arasındaki kriz yönetimi sürecinin de başarısızlığa uğradığı anlamına geliyordu.

Savaş sırasında, Ispanakçı Mustafa Paşa'nın başarısızlığı sonucu azledilmesi ve yerine Abdi Paşa'nın atanmasının ardından, Abdi Paşa'nın Bağdat'ta otoriteyi sağlamada başarısız olması üzerine, Bab-ı Ali, eski Bağdat Valisi Ömer Paşa'nın kethüdası Abdullah Paşa'yı görevlendirmiştir. Aynı dönemde Kerkük ve Şehrizor Valiliği de Hasan Paşa'ya verilmiş ve iki valiye Kerim Han'a karşı harekete geçmeleri talimatı verilmiştir (BOA, C..AS.. 941/40820). Ancak, bu süreçte Osmanlı Devleti için bekleyen bir başka kriz, Abdullah Paşa ile Hasan Paşa arasındaki anlaşmazlık olmuştur. Hasan Paşa, hazırlıklarını zamanında yaparak harekete geçmesine rağmen, Abdullah Paşa'nın ağır hareket etmesi nedeniyle yalnız kalmıştır. Hasan Paşa, Baban Mutasarrıfı Mehmet Paşa ile başarılı seferler yapmış, ancak sonunda İran güçlerine karşı dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır, çünkü Abdullah Paşa ona yardım göndermemiştir. Hasan Paşa'nın merkezden emir almadan harekete geçmesi ve kazandığı zaferler, Abdullah Paşa'nın itibarını zedelemiş ve yardım göndermemesiyle sonuçlanmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1983, s. 354). Abdullah Paşa'nın vefatının ardından Bağdat Valiliği, Hasan Paşa'ya verilmiştir (Bayatlı, 2005, s. 10). 1778 yılında, savaşın uzamaması ve gereksiz yere sürmemesi için Bab-ı Ali, barış girişimlerinde bulunmuş ve Selim Sırrı Efendi'yi barış görüşmeleri için göndermiştir (BOA. HAT. 29/1389). Ancak, Kerim Han, barışa karşı çıkmış ve Osmanlı aleyhine Rus Çariçesi II. Katerina ile ittifak anlaşmaları yapmaya çalışmıştır (Uzunçarşılı, 1956, s. 462). Kerim Han'ın 1779 Mart ayında ölmesi ile bu planlar geçersiz hale gelmiştir. Kerim Han'ın ölümünün ardından İran'da tekrar taht mücadeleleri başlamış ve Osmanlı Devleti, Basra'yı almak için fırsat görmüştür. Hasan Paşa, Numan Efendi'yi Basra'ya göndermiştir. Basra'yı savunan Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han İran'daki taht mücadelesine katıldığında, Numan Efendi 1779 yılında Basra'yı tekrar Osmanlı hakimiyetine sokmuştur (BOA. HAT. 29/1387; BOA. HAT. 29/1388; BOA. HAT. 29/1390). Bu gelişmeyle birlikte taraflar arasında savaşa evrilen kriz durumu sona ermiştir.

5. Krizi Yönetimi Süreç Analizine Göre Osmanlı Devleti – İran / Zend Hanedanlığı Krizinin Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti ile İran/Zend Hanedanlığı arasındaki kriz, Ağustos 1774 – 2 Mayıs 1776 yılları arasında ortaya çıkıp, başarısız sayılabilecek bir kriz yönetimi süreci sonunda savaşa evrilmekle birlikte, krizin uyarılarının belirmeye başladığı 1765 yılı itibariyle kriz öncesi evre de (uyuşmazlık ve çatışma) hesaba katıldığında gelişen bir kriz niteliği göstermektedir. Kriz öncesi evre (1765 – Ağustos 1774), Kerim Han ile Ömer Paşa arasındaki sürtüşmelerle şekillenmiştir. Bu dönemde, Ömer Paşa, Kerim Han'ın korsanlara karşı ortak bir hareket etme çağrılarını kulak tıkamış ve gerekli yardımı sağlamamıştır. Kerim Han, Ömer Paşa'nın, İranlı hacılara ait mallara haksız şekilde el koyduğunu ve fazladan vergi aldığını merkeze bildirmiştir, ancak krizi yatıştıracak adımlar atılamamıştır. Kriz evresinde (Ağustos 1774 – 2 Mayıs 1776) ise, Kerim Han Osmanlı'ya bağlı Baban Sancağı'ndaki Mehmet, Ahmet ve Mahmut kardeşler arasındaki mücadeleye müdahil olarak Osmanlı'nın içişlerine karışmıştır. Kerim Han'ın yeğeni Ali Murat Han'a asker vererek 1774 yılının Ağustos ayında Osmanlı'ya karşı göndermesi taraflar arasındaki süreci kriz durumuna taşımıştır. Osmanlı Devleti, esir alınan Ali Murat Han'ı geri göndererek fiilen başlamış olan askeri çatışmayı yoğunlaştırmadan çözüm arayışını sürdürse de Kerim Han, savaşı daha da yoğunlaştıracak bir adım daha atarak Basra'yı kuşatma kararı almıştır. Basra'daki kuşatma, bir yıldan fazla bir süre devam etmiş ve sonunda İran güçleri tarafından ele geçirilmiştir. Bu gelişme üzerine Tırmanma sürecinin sonunda, kriz yönetilebilir olmaktan çıkmış ve Osmanlı Devleti, zaten fiilen sürdürmekte olduğu savaş durumunu 1776 yılının Mayıs'ında resmileştirerek İran'a savaş ilan etmiştir. Savaş boyunca, Osmanlı Devleti arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, barış yapma girişimlerinde bulunmuşken, Kerim Han, Rus Çariçesi II. Katerina ile Osmanlı'ya karşı ittifak teklifinde bulunmuştur. Ancak Kerim Han'ın 1779 yılında ölmesiyle birlikte, İran-Rusya ittifakı hayata geçememiştir ve Osmanlı, Basra'yı tekrar alarak savaşı sonlandırmıştır. Bu sonuç, taraflar arasındaki krizin de sonlanması anlamını taşımaktadır.

Gerek kriz sürecinin gerekse savaş süreci yönetilmesinde dönemin uluslararası güç dengesinin etkileri de yadsınamaz. Osmanlı Devleti ile İran arasındaki krizin ve savaşın yaşandığı dönemde uluslararası sistemin yapısına bakıldığında, Avrupa'da 1740 – 1748 Avusturya Veraset Savaşları ve 1756

– 1763 Yedi Yıl Savaşları sonrasında şekillenen klasik güç dengesine dayanan çok merkezli bir yapı bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti ise Karlofça Antlaşması sonrası yaşadığı toprak kayıplarını telafi etme derdine düşmüş, fakat başarılı olamayınca imparatorluk Avrupa’da saldırı durumundan savunma durumuna geçmiştir. Krize söz konusu olan dönemin öncesi de Osmanlı Devleti için pek iyi sayılmazdı. 1768 – 1774 Osmanlı Rus Savaşı Osmanlı Devleti’ni maddi ve manevi anlamda yıpratmıştı. Karadeniz’in kuzeyindeki toprakların kaybı, Polonya bölgesinden çekilmesi, donanmasının yakılması ve içeride kendisine bağlı Hristiyan halkın korunması gibi haklar Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya’ya geçmiştir. Avrupa devletleri arasındaki rekabette bir denge faktörü olan Osmanlı Devleti’nin yaşamış olduğu bu olumsuzluklara rağmen Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Prusya’nın başat aktörler olduğu çok merkezli bir uluslararası sistem içerisinde Osmanlı Devleti de önemli bir aktördü.

Krizin yaşandığı bölgesel-alt sistemde, Osmanlı Devleti’nin İran’a kıyasla daha güçlü ve avantajlı bir konumda olduğu görülmektedir. Bölgenin önemli yönetim merkezlerinden biri olan Baban Sancağı, Osmanlı tarafından tanınan kişilerce yönetilmekteydi ve bu durum, bölgedeki aşiretlerin Osmanlı’ya bağlılığını artırarak Osmanlı Devleti’ni siyasi açıdan avantajlı bir konuma taşımaktaydı. Ayrıca Kerim Han’ın yalnızca şah vekili olarak görev yapması, bölgedeki aşiret liderlerini Osmanlı’ya yakınlaştıran bir diğer unsurdu. Yönetimsel açıdan bakıldığında, Osmanlı’nın kurumsallaşmış ve istikrarlı yapısı, Safevi Hanedanı’nın çöküşünden sonra sürekli krizlerle uğraşan İran’a göre daha cazip görünmekteydi. Kerim Han’ın bölgedeki etkisi ise aşiretler tarafından geçici bir durum olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim kriz sonrası dönemde İran askerlerinin bölgeden çekilmesiyle Osmanlı Devleti bölge üzerindeki hakimiyetini kolaylıkla yeniden sağlamıştır. Bununla birlikte, Çarlık Rusyası yavaş yavaş bölgede yükselen bir güç haline gelmiş ve açık denizlere inme stratejisi doğrultusunda bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır. Ayrıca askeri açıdan olmasa da ticari faaliyetler bakımından bölgede bir İngiliz etkisi de hissedilmekteydi. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve İran’ın mücadeleleri sonucu ortaya çıkan güç boşluğu, İngiltere tarafından askeri anlamda da doldurulmaya başlanacaktır.

Dış politika kriz analizlerinde dikkat çeken unsurlardan biri de olayın gerçekleştiği coğrafyadır. Bu kriz, Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu Or-

tadoğu bölgesinde yaşanmıştır. Bölgenin verimli tarım arazilerine sahip olması ve Fırat ile Dicle nehirlerinde taşımacılığın yapılabilmesi, burayı ekonomik olarak canlı tutmuş ve önemli bir gelir kaynağına dönüştürmüştür. Bölgenin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olmasına rağmen, İran için de dini açıdan büyük bir öneme sahipti. Kerbela, Necef ve Samarra gibi şehirler İranlı Şiiler tarafından kutsal kabul edilmekteydi (Açar, 2024b, s. 174). Kerim Han Zend, İranlı hacıların haklarını savunarak ve bu bölgeyi ele geçirmeyi hedefleyerek, hem dini hem de siyasi bir motivasyonla hareket etmekteydi. Bu sayede, şah vekili olarak İran halkı nezdinde meşruiyetini güçlendirmeyi amaçlamıştı.

İran ile yaşanan kriz, aktör sayısı açısından Osmanlı Devleti için çift taraflı bir kriz olarak değerlendirilebilir. Barış görüşmeleri sonuçsuz kaldıktan sonra 1779 yılında Kerim Han'ın bir elçisini Rusya'ya göndererek Osmanlı'ya karşı saldırıyı teşvik etmeye çalışması, ancak ölümünün bu planı engellemesi, krizin ve savaşın çift taraflı olarak kalmasına neden olmuştur. Kriz niteliği itibarıyla, başlangıçta siyasi uyuşmazlıklarla ortaya çıkmıştır. Ömer Paşa'nın Kerim Han'a bağlı olan Mir Mühenna'yı idam etmesi ve Baban Sancağı'nı yöneten kardeşler arasında çıkan sorunlara İran'ın müdahil olması, krize siyasi bir boyut kazandırmıştır. Bununla birlikte, Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han'ı Basra'yı kuşatmakla görevlendirmesi, krizi askeri ve güvenlik boyutuna taşımıştır. Osmanlı topraklarına doğrudan yapılan bu saldırı krizin tırmanmasına yol açmış ve ulusal güvenlik krizi niteliği kazanmıştır.

Krizin ortaya çıkış biçimi, tekrarlayan ve gelişen bir kriz olarak nitelendirilebilir. Zamanla şekillenen, bir süre durağanlaşıp daha sonra yeniden tırmanan krizler tekrarlayan kriz kategorisine girer ve Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorunları bu tanıma uygundur. Safeviler döneminde 1669 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması, sınırları büyük ölçüde belirlemiş, ancak Nadir Şah'ın agresif politikalarıyla bölgede tekrar savaş yaşanmış ve 1746'da Kasr-ı Şirin Antlaşması'na dayalı olarak Kerden Antlaşması imzalanmıştır. Tekrarlayan krizlerin temel özelliği, uyuşmazlığın tamamen çözülememesi nedeniyle zaman zaman sorunların yeniden ortaya çıkabilmesidir. Kerim Han'ın yönetime gelişiyle bu sorunlar tekrar gündeme gelmiş ve İran kuvvetleri Osmanlı toprağı olan Basra'ya saldırmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı-Zend Hanedanlığı Krizi, ani bir kriz olmaktan çok, kademeli olarak gelişen ve bu tür krizlerin belirgin özelliklerini taşı-

yan bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu tür krizler, zamanla şekillenip yoğunlaşır ve tarafların genellikle diplomasi ve müzakere yoluyla çözüm arayışına yönelmesine olanak tanır. Ancak uzun bir zaman dilimine yayılan bu tür durumlar, ilişkilerin giderek kötüleşme riskini de beraberinde getirir. Gelişen krizlerin bir diğer özelliği, karşı tarafın tutumuna bağlı olarak kararların alınması ve stratejilerin şekillenmesidir. Kerim Han, bölgedeki hakimiyetini pekiştirdikten sonra korsanlık faaliyetlerini sona erdiren ticareti korumak amacıyla Osmanlı Valisi Ömer Paşa ile iş birliği yapmayı hedeflemiş, ancak bu çabaları beklediği desteği görmemiştir. Bunun ardından İranlı hacıların şikayetlerini ve Ömer Paşa'nın faaliyetlerini Osmanlı merkezine ileterek, Osmanlı topraklarına yönelik bir saldırıya gerekçe oluşturacak şekilde bir savaş sebebi (casus belli) yaratmaya çalışmıştır. Nihayetinde, Osmanlı elçisi Sünbülzade'yle görüşmeler yaptığı sırada Kerim Han, Basra'ya yönelik bir kuşatma başlatmış ve bir yılı aşkın süren bu kuşatma sonucunda şehri ele geçirmiştir. Bu süreçte, Basra'ya kademeli olarak hakim olmuş ve Osmanlı'yla savaşıma riskini göze almıştır. Osmanlı Devleti ise kriz boyunca barışçıl bir çözüm arayışını sürdürmüş ve Kerim Han ile doğrudan bir savaşa girmekten kaçınmıştır. Bölgedeki valilere çatışmalardan uzak durmaları talimatını vermiş ve diplomasi yoluyla anlaşma sağlanması için elçiler göndermiştir. Hatta Basra'nın kuşatma altında olduğu dönemde dahi sakin bir yaklaşım sergileyerek meseleyi müzakereyle çözme çabalarını sürdürmüştür. Ancak Kerim Han'ın Basra'yı ele geçirmesi, Osmanlı'nın diplomatik çabalarının sonuçsuz kalmasına yol açmış ve bu durum Osmanlı'nın savaş ilan etmesiyle sonuçlanmıştır. Bir yıldan uzun süren kuşatma sırasında Osmanlı Devleti, anlaşmazlığı diplomatik ve siyasi yollarla çözebileceğine inanmış, ancak bu çabalar başarısız olarak kriz durumu savaşa evrilmiştir. Ancak Kerim Han'ın ölümüyle Osmanlı, kaybettiği Basra'yı geri almış ve savaş sonrası kriz öncesi duruma (status quo ante bellum) dönmüştür. Bu durum, krizin ve savaşın sonunda önemli bir değişim yaşanmadığını ve her iki tarafın da eski konumlarına geri döndüğünü göstermektedir. Bu açıdan kriz sonucuna göre ilişkilerde değişime neden olmayan kriz tanımına uygundur.

Osmanlı Devleti ile yaşanan krizi kasıtlı olarak çıkaran aktör Kerim Han'dır. Ömer Paşa ile yaşadığı sorunları gerekçe göstererek Osmanlı topraklarına saldırması, Kerim Han'ın bilinçli bir stratejiyi uyguladığını ortaya koymaktadır. Osmanlı tarafından gönderilen Sünbülzade Vehbi Efendi'nin İran ricali ile yaptığı görüşmelerde İranlı hacılardan vergi alınmasının ferdi

bir hareket olduğunu padişahın rızasına aykırı bir hareket olduğunu ifade edip “kale muhasarasına girişilecek bir nakz-ı ahd olmadığını” belirtmiştir (Demir, 2023, s. 182). İranlılar ise Basra müteselliminin İran’a gemileri vermeyip Maskat imamına yenilmelerinin asıl sulhu bozan gerekçe olduğunu ileri sürdüklerinde Sünbülzade Maskat İmamının Osmanlı ile sıkıntısı olmadığını aksine Osmanlı’nın dostu olduğunu ifade etmiştir. İranlar daha sonra veba nedeniyle vefat edenlerin mallarına el koyulmasını da ileri sürdüklerinde Sünbülzade birkaç istisna ile vefat edenlerin mallarının Beytülmal’a kalmasının hukuk meselesi olduğunu, şeriat üzere varislerin malları zabitan aracılığıyla teslim olabileceğini belirtmiştir. Sünbülzade ayrıca 1771’de Bağdat ve civarındaki köylerin yağmalanmasını, Osmanlı reayasının İran tarafından zorla göç ettirildiğini sorunca İran devlet ricali “Vekil’e arz edelim” diyerek toplantıyı başka bir güne ertelemişlerdir. Sünbülzade, Kerim Han ile görüşmesinde Osmanlı padişahının böyle bir kuşatmayı beklemediğini ileterek Kerim Han yumuşasa da Kerim Han’ın casusları Osmanlı’nın Basra kuşatmasına dair herhangi bir askeri harekatta bulunmadığı bilgisini almasıyla cesaretlenip “sonunda ne olursa olsun Basra’yı almaya muhtacım” diyerek uzlaşmaz tavrını ortaya koymuştur. (Demir, 2023, s. 183-184).

Krizin başlangıcında Kerim Han, zaman kazanmaya yönelik strateji izleyip bu süreçte Osmanlı Devleti’nin zayıf noktalarını hedef alarak adımlarını atmıştır. Bir yandan Osmanlı’ya elçiler gönderirken diğer taraftan da casuslarından aldığı bilgiler doğrultusunda Osmanlı topraklarına saldırılar gerçekleştirmiştir. Osmanlı’nın gönderdiği Sünbülzade Vehbi Efendi’yi iki aya yakın bir süre İran topraklarında oyaladıktan sonra görüşmüştür. Bu sırada Basra kuşatmasında kayda değer ilerleme elde edip bu doğrultuda Sünbülzade ile görüşmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle de Kerim Han Osmanlı Devleti’nin tepkisiz kalmayacağını bilerek kontrollü baskı stratejisi uygulayarak Osmanlı’ya karşı küçük ölçekli ve düşük seviyeli bir zorlama eylemine girişmiştir. Osmanlı Devleti ise krizin ilk aşamalarında itidalli bir yaklaşım sergileyerek doğrudan askeri müdahaleden kaçınmış ve diplomatik yolları tercih etmiştir. Bu açıdan Osmanlı’nın kırmızı çizgi oluşturma stratejisi (Kırmızı hat stratejisi) uyguladığını söyleyebiliriz. Nitekim Basra’nın bir yıldan fazla süren kuşatmasına rağmen İran’a savaş ilan etmemiştir. Ancak Basra İran askerleri tarafından ele geçirildikten sonra savaş ilan ederek kırmızı çizgisini göstermiştir. Sonuç olarak, Kerim Han kısa vadeli kazanımlar elde etse de stratejik hedeflerini sürdürememiş, Os-

manlı Devleti ise diplomasi ve askeri gücü dengeli bir şekilde kullanarak krizden kazançlı çıkmıştır.

Krizin başarılı bir şekilde yönetilmesinde, süreci yöneten aktörlerin rolü oldukça büyüktür. Hem Osmanlı Devleti hem de Zend Hanedanlığı, egemen devlet anlayışına sahip monarşik yapılarla yönetiliyordu, bu nedenle her iki tarafın karar alma mekanizmalarında sırasıyla Osmanlı’da Sultan, İran’da ise Şah yer alıyordu. Ancak İran tarafında Şah III. İsmail’in olmasına rağmen, asıl süreci yöneten ve baskın bir karakter olan Kerim Han, tüm krizi şekillendiren kişiydi. Kerim Han, Osmanlı elçilerini karşılayarak Osmanlı’ya karşı ittifak kurma girişiminde bulunmuş ve akrabalarına asker vererek Osmanlı topraklarına saldırılarını sağlamıştır. Ayrıca Osmanlı’ya saldırmak için çevresindeki Hanların “Osmanlı Devleti’nin din düşmanlarıyla mücadele ve savaşı olduğundan bu husus uygun değildir” demelerine rağmen İran’ın Afganlarla savaşırken Osmanlı’nın İran’a saldırmasını ortaya atmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1983, s. 340). Ayrıca, Basra’yı ele geçirerek Osmanlı’ya karşı başarılı askeri saldırılar düzenleyen Sadık Han da krizin önemli aktörlerinden biridir. Osmanlı Devleti’nde ise Kerim Han’a benzer baskın bir figür bulunmamaktadır. Krizin yaşandığı 1765-1779 yılları arasında Osmanlı tahtında sırasıyla III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid padişah olarak hüküm sürmüştür. Krizin coğrafi olarak İstanbul’a uzak bir bölgede gerçekleşmesi nedeniyle, Bağdat Valileri olan Ömer Paşa, Ispanakçı Mustafa Paşa, Abdullah Paşa ve Hasan Paşa sürecin içinde etkili olmuştur. Hatta Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Bağdat Valisi Ispanakçı Hafız Mustafa Paşa’ya gönderdiği yazıda Kerim Han’a karşı ihtiyatlı hareket edilmesini ve “Bağdat uzak olduğundan bütün icraatında müstakilen karar vermesi gerektiğini” belirtmiştir (BOA, TS.MA.e 456/24). Bu sebepten dolayı kriz yönetiminde Osmanlı valilerinin tecrübesizliği kriz tırmanmasında ve savaşa dönüşmesinde öne çıkmıştır. Ömer Paşa, Kerim Han ile krizin patlak vermesine neden olurken, Ispanakçı Mustafa Paşa’nın başarısız yönetimi krizi derinleştirip İran’ı daha agresif bir politikaya yöneltmiştir. Ispanakçı Mustafa Paşa, kendisine gelen İran elçisi ile beş maddelik anlaşma imzalamış bu durumu da merkeze “İran ile sulh ettim. Basra’yı kuşatmaktan ve baskıdan vazgeçtiler” diye bildirmiştir. Fakat bu Kerim Han’ın Osmanlı’nın yardım göndermesini geciktirmek için uyguladığı bir taktikti ve başarılı da olmuştur. İran bunu fırsat bilerek Basra’yı kuşatması için daha fazla yardım göndermiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1983, s. 343). Kerim Han yanlış bir tavır sergile-

miş, Abdullah ve Hasan Paşalar ise Osmanlı zaferi yerine kendi çıkarlarını düşünmüşlerdir. Basra mütesellimi Süleyman Ağa'nın Basra'yı uzun süre başarılı bir şekilde savunması, Osmanlı'nın elini güçlendirmiş ve krizin savaş boyutuna geçmesini geciktirmiştir. Kriz boyunca taraf değiştiren Baban Sancağı mutasarrıfları Mehmet, Ahmet ve Mahmut kardeşler de sürecin derinleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Tablo 3

Osmanlı – Zend Hanedanlığı Krizi Özet Tablo

Tarih	1765 – 1779
Aktörler	Osmanlı Devleti, İran
Üçüncü Aktörler	Yok
Karar Alıcılar	III. Mustafa ve I. Abdülhamid (Osmanlı Padişahları), Kerim Han (İran)
Krizin Türü	İki taraflı, gelişen
Krizi Tırmandıran Gelişmeler	Kerim Han'ın Basra'ya saldırısı
Krizin Tepe Noktası	Osmanlı Devleti'nin resmi savaş ilanı
Osmanlı Devleti'nin Amaçları ve Hedefleri	Basra'yı tekrar ele geçirmek
İran'ın amaçları ve hedefleri	Bağdat'ı almak, bölgede ticareti kontrol etmek, Şiilerce kutsal sayılan bölgeleri almak, prestij kazanıp İran'da hakimiyetini güçlendirmek
Osmanlı Devleti'nin Kriz Yönetim Stratejisi	Müzakere, Ahdi Hukuka Bağlılık, kırmızı çizgi oluşturma stratejisi (kırmızı hat stratejisi), Savaş.
İran'ın Kriz Yönetim Stratejileri	Zaman kazanma stratejisi, kontrollü baskı stratejisi

Kerim Han, Osmanlı Devleti'ne tabi Basra'ya saldırarak ve aynı zamanda Doğu Anadolu'ya asker göndererek, Osmanlı'nın 1768-1774 yıllarındaki Rus savaşlarından yıpranmış durumunu fırsata çevirmeyi hedeflemiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin aldığı darbeyi psikolojik bir zaaf olarak değerlendiren Kerim Han, bu zayıflıkları stratejik bir avantaj olarak kullanmıştır. Osmanlı Devleti ise, Rus savaşlarının yarattığı ekonomik, siyasi ve mali zorlukların etkisiyle, caydırıcı diplomasi stratejisi kullanarak Kerim Han'ı herhangi bir eyleme kalkışmaması için ikna etmeye çalışmıştır. Bu süreçte, Osmanlı Devleti henüz tehdit gerçekleştirmeden önce önleyici tedbirler almayı hedeflemiştir. Kriz Osmanlı'nın

iç politikada bölgeye daha kararlı odaklanmasına neden olmuştur. İleri-
de aynı sorunların tekrar baş göstereceğini düşünen Osmanlı yöneticileri
kriz sonrasında bölgenin elde tutulması için güçlü bir yerel idarenin olması
gerektiğini idrak etmiş ve halkın saygısını kazanmış Basra Mütesellimi
Süleyman Paşa'yı Bağdat'a vali olarak atamıştır. Böylece bölgede idari
gücünü hissettirerek uzun bir süre İran tehdidinden uzak durmuş ve halkı
yanına çekerek Osmanlı etkisi daha fazla hissedilmiştir.

6. Sonuç

Osmanlı–Zend Hanedanlığı Krizi ve Savaşı, tarihsel olarak önemli bir dö-
nemeçte yer alırken, aynı zamanda devletler arası ilişkilerdeki zorlukları
ve dinamikleri derinlemesine anlamamıza olanak tanımaktadır. Bu kriz,
sadece Osmanlı İmparatorluğu ile Zend Hanedanlığı arasındaki toprak an-
laşmazlıkları ve sınır sorunlarıyla değil, aynı zamanda askeri stratejiler,
diplomatik girişimler ve iç yönetim değişikliklerinin birleşimiyle şekillen-
miştir. Her iki taraf da kendilerinin zayıf olduğunu hissettiği bir dönemde
karşı karşıya gelmiş, bu zayıflıklar birbirlerine karşı agresif bir dış politika
izlemelerine sebep olmuştur.

İran tarafında, Kerim Han Zend'in güçlü bir lider olarak hem dış politikada
hem de iç politikada etkin bir biçimde krizi yönettiği görülmektedir. Kerim
Han, sadece askeri alanda değil, aynı zamanda diplomatik stratejilerde de
dikkatle hareket etmiş, Osmanlı'ya karşı askeri saldırılarını da uzun vade-
li stratejik hedeflere dayandırmıştır. Kerim Han'ın Osmanlı topraklarına
yönelik saldırıları, aynı zamanda Osmanlı'nın zayıflığından yararlanmayı
amaçlayan bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1768-1774
Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki ekonomik ve askeri zorluklar, Kerim
Han'ın bu fırsattan yararlanmak istemesine neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu açısından ise, 18. yüzyılın ortalarındaki krizler ve
savaşlar, imparatorluğun uluslararası alandaki gücünü yavaş yavaş zayıflat-
mış, iç yönetimdeki değişiklikler ve askeri başarısızlıklar, Osmanlı'yı daha
temkinli bir dış politika izlemeye zorlamıştır. Bununla birlikte, Osman-
lı yönetiminin kriz karşısında sergilediği diplomatik çabalar ve özellikle
Basra'nın kuşatılmasından sonra yaptığı barış girişimleri, imparatorluğun
savaş yerine diplomasi yoluyla çözüm arayan bir yaklaşım benimsediğini
göstermektedir. Ancak, uzun süren kuşatma ve çözüm bulunamayan mü-

zakereler sonunda, Osmanlı'nın askeri müdahalesi, krizin daha da tırmanmasına yol açmıştır.

Kriz süreci, sadece askeri ve diplomatik açıdan değil, aynı zamanda bölgesel güç dengelerinin nasıl değiştiğini ve bu değişimlerin devletlerin dış politikalarını nasıl şekillendirdiğini de ortaya koymaktadır. Basra'nın alınması, yalnızca askeri bir zafer değil, aynı zamanda bölgesel dengeyi yeniden şekillendiren bir olay olmuştur. Ancak, Kerim Han'ın ölümünün ardından yaşanan gelişmeler, Rusya'nın ve İran'ın ittifak kurma çabalarının başarısız olmasına ve Osmanlı'nın eski topraklarına geri dönmesine yol açmıştır. Bu, krizin sonuçları açısından, devletler arası ilişkilerdeki statükonun tekrar sağlanması anlamına gelmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı ile Zend Hanedanlığı arasındaki kriz, dönemin uluslararası ilişkilerinde ve iç politikadaki zorluklarda büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu kriz, güç dengesinin ve liderliğin ne denli kritik bir rol oynadığını, aynı zamanda devletlerin ulusal güvenliklerini korumak adına kullandıkları askeri ve diplomatik araçların önemini vurgulamaktadır. Krizin sonunda Osmanlı Devleti, kaybettiği toprakları geri almış olsa da, bu olay, bölgedeki güç dinamiklerinin her zaman kırılğan olduğunu ve devletler arasında var olan sınırların genellikle savaşa ve çatışmaya dayalı bir değişim sürecinden geçtiğini gözler önüne sermektedir. Bu tür krizler, sadece bölgesel değil, aynı zamanda küresel anlamda da uluslararası ilişkilerin nasıl şekillendiğini, devletlerin dış politika stratejilerinin nasıl evrildiğini ve liderlerin kararlarının ulusal güvenliği nasıl doğrudan etkilediğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Osmanlı-Zend Hanedanlığı Krizi, Türk dış politikasında geçmişten günümüze uzanan bölgesel güç dengesi, sınır sorunları ve çok taraflı diplomasi konularında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kriz, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki egemenliğini sürdürme çabasının yanı sıra bölgesel güçlerle yaşanan sorunların yönetiminde izlenen stratejilere ışık tutmaktadır. Bu bağlamda kriz, Türk dış politikasının tarihsel süreklilik ve değişim ekseninde değerlendirilmesine olanak sağlar. İlk olarak, kriz, Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliği ve egemenlik iddialarını koruma çabasıyla şekillenen klasik bir dış politika dinamiğini yansıtmaktadır. Osmanlı'nın Basra Körfezi'ni kontrol altına alma ve bölgedeki istikrarı sağlama amacı, Türkiye'nin modern dönemde de bölgesel istikrarı ve sınır güvenliğini koruma politikalarıyla paralellik göstermektedir. Osmanlı'nın krizi çözme

sürecinde diplomasiye öncelik vermesi ve askeri müdahaleyi son çare olarak kullanması, Türkiye'nin günümüzde uluslararası ilişkilerde diplomatik yolları önceleyen yaklaşımıyla benzerlik taşır. İkinci olarak, kriz, Türk dış politikasında bölgesel güç dengesi ve uluslararası rekabet konularını anlamak açısından da önemlidir. Osmanlı Devleti'nin, Zend Hanedanlığı'nın İran-Rusya ittifakı oluşturma çabalarına karşı tedbir alması, günümüzde Türkiye'nin bölgesel aktörlerin oluşturabileceği ittifakları dengeleme stratejilerine benzer bir diplomasi pratiği sergilemiştir. Bu durum, Türkiye'nin hem bölgesel hem de uluslararası alandaki rekabet ortamında kendine manevra alanı yaratma çabalarını yansıtan bir örnek olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, Osmanlı-Zend Hanedanlığı Krizi, Türk dış politikasının bölgesel liderlik, sınır güvenliği ve çok taraflı diplomasi bağlamında tarihsel köklerine işaret eder. Bu kriz, modern Türkiye'nin dış politika davranışlarının Osmanlı mirası ile nasıl şekillendiğini ve tarihsel sürekliliklerin güncel bağlamlarda nasıl yeniden yorumlandığını anlamak açısından kıymetli bir referans noktası sunar.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasında değerli bilgi ve görüşleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Bülent ŞENER'e içten teşekkürlerimi sunarım.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included. I would like to express my sincere thanks to Prof. Dr. Bülent ŞENER who contributed to the preparation of this study with his valuable knowledge and opinions.

Kaynakça

- Açar, C. (2024). İran kaynaklarına göre Kerim Han Zend-Osmanlı mücadelesi (1774-1779). *Mukaddime*, 15(1), 165-188. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.1435965>
- Açar, C. (2024). Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra İran'da iktidar savaşları ve Kerim Han Zend'in iktidar yürüyüşü (1747-1763). *İran Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 23-52. <https://doi.org/10.33201/iranian.1416099>
- Aksu, F. (2017). *Türk dış politikasında karar alma ve kriz yönetimi süreç analizi*. Dış Politika ve Kriz İncelemeleri Yayınları.
- Aktepe, M. (1970). *1720-1724 Osmanlı – İran Münasebetleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ateş, A. (2008). XVIII. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı-İran ilişkileri (1774-1779). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 65-82. <https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/3751>
- Ateş, A. (2012). *Osmanlı – İran siyasi ilişkileri (1720-1747)*. Altınpost Yayınları.
- Axworthy, M. (2006). *The sword of Persia*. I. B. Tauris.
- Bayatlı, N. (2005). Osmanlı döneminde Bağdad valileri (1534-1917). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (158), 189-202.
- Bayur, H. (1948). Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı istilâya kışkırtmak için yapılan iki deneme. *Belleten*, 12(46), 403-470. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3379612>
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. {DVNSMHH.d. 166/817 (tarihsiz).
- BOA, A. {DVNSNMH.d. 9/76 (tarihsiz).
- BOA, C. AS. 1101/48664 H-11-10-1190 (23 Kasım 1776).
- BOA, C. AS. 941/40820 H-29-10-1190 (11 Aralık 1776).
- BOA, C. HR. 185/9242 H-17-07-1189 (13 Eylül 1775).
- BOA, HAT. 128/5291 H-29-12-1190 (8 Şubat 1777).
- BOA, HAT. 29/1387 H-23-04-1193 (10 Mayıs 1779).
- BOA, HAT. 29/1388 H-29-12-1193 (7 Ocak 1780).
- BOA, HAT. 29/1389 H-25-01-1192 (23 Şubat 1778).

- BOA, HAT. 29/1390 H-02-06-1193 (17 Haziran 1779).
- BOA, HAT. 7/218 H-06-10-1189 (30 Kasım 1775).
- BOA, TS.MA.e. 346/21 H-17-09-1189 (11 Kasım 1775).
- BOA, TS.MA.e. 456/24 H-11-01-1190 (2 Mart 1776).
- BOA, TS.MA.e. 465/24 H-01-02-1190 (22 Mart 1776).
- BOA, TS.MA.e. 696/18 H-18-07-1190 (2 Eylül 1776).
- BOA, TS.MA.e. 731/4 H-29-12-1191 (28 Ocak 1778).
- Brecher, M. (2008). *International political earthquakes*. Michigan University Press.
- Brecher, M. and Jonathan W. (2003). *A study of crisis*. Michigan University Press.
- Cevdet Paşa, A. (1983). *Tarih-i Cevdet*. c. 1. (Sad. D. Günday). Üçdal Neşriyat.
- Çiftçi, H. (2015). Siyaset kültürümüzde ahde vefâ ve nakz-i ahd. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 73-84. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/253851>
- Demir, M. (2023). Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi'nin İran elçiliği ve 1775 tarihli sefâret tahrîri. *Mavi Atlas*, 11(1), 173-192. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1264464>
- Hermann, C. F. (1969). International crisis as a situational variable. İçinde James N. Rosenau, (Ed.), *International Politics and Foreign Policy: A Reader in Research and Theory* (s. 409-421). The Free.
- Hermann, C. F. (1972). Threat, time, and surprise: a simulation of international crisis. İçinde C. F. Hermann (Ed.), *International Crises: Insights from Behavioral Research* (s. 187-211), The Free.
- Hermann, C. F. (2001). Crisis. İçinde J. Krieger (Ed.), *the Oxford companion to politics of the world* (s. 182-183). Oxford University Press.
- Lockhart, L. (1938). *Nadir Shah: a critical study based mainly upon contemporary sources*. Luzac&Co.
- Marcinkowski, C. (2012). Persian historical writing under the Safavids (1501–1722/36). İçinde J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, D. Woolf, (Ed.), *the Oxford History of Historical Writing 1400-1800* (s. 173-191). Oxford University Press.

- Murphey, R. (2001). Kasrîşirin antlaşması. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*. (C. 24, s. 575). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (1992). *Netâyic ül-vukuat kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi*, (Haz. N. Çağatay), c. III-IV. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Perry, J. R. (1979). *Karim Han Zend: a history of Iran, 1747-1779*. Chicago University Press.
- Roemer, H. R. (1986). The Safavid period. İçinde P. Jackson (Ed.). *The Cambridge History of Iran*, (s. 189-350). Cambridge University Press.
- Roemer, H. R. (2007). Nadir Shah and the Afsharid legacy. İçinde P. Avery, G. Hambly ve C. Melville *The Cambridge History of Iran*, (s. 3-62). Cambridge University Press.
- Sander, O. (2016). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*. İmge Kitabevi.
- Sarkar, J. (2019). *Nadir Shah in India*. B. R. Publishing.
- Sırrı Efendi. (2012). *Risâletü't-târîh-i Nâdir Şâh (makâle-i vâkı'a-ı muhâsara-i Kars)*. (Haz. M. Y. Ertaş). Kitabevi Yayınları.
- Şener, B. (2021). Dış politikada kriz yönetimi ve bir kriz yönetimi stratejisi olarak zorlayıcı diplomasi. İçinde A. Eminoğlu and M. Ülgül (Ed.), *Uluslararası Güvenliğe Giriş*. (s. 355–412). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tucker, E. S. (2006). *Nadir Shah's quest for legitimacy in post-Safavid Iran*. Florida University Press.
- Uluerler, S. (2009). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1774-1848)* (Kayıt No. 227497) [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1956). *Osmanlı tarihi*, C. 5, (6. Bs.). TTK Yayınları.
- Vergiliel Tüz, M. (2014). *Kriz yönetimi: uygulama için temel adımlar*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yalçınkaya, M. A. (2012). Uyanış ve toparlanma çabaları. İçinde Tufan Gündüz (Ed.), *Osmanlı Tarihi El Kitabı* (355-460). Grafiker Yayınları.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 249-282
Geliş Tarihi: 13.03.2025
Kabul Tarihi: 06.05.2025
DOI: 10.33201/iranian.1656783
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Aksa Tufanı Bağlamında Husilerin İran'la İlişisini Yeniden Okumak: Sponsor-Vekil Modeline Eleştirel Bir Değerlendirme

Talha İsmail DUMAN*

Öz

İran ile Ensarullah (Husiler) arasındaki ilişki, medya ve siyaset söylemlerinde genellikle klasik bir sponsor-vekil bağımlılığı çerçevesinde ele alınmakta, bu yaklaşım Ensarullah'ı İran'ın doğrudan yönlendirdiği bir aktör olarak değerlendirmektedir. Ancak Aksa Tufanı süreciyle birlikte Ensarullah'ın bölgesel güvenlik dinamiklerinde daha belirgin bir aktör haline gelmesi, bu ilişkinin doğası üzerine akademik tartışmaları yoğunlaştırmıştır. Ensarullah'ın İsrail, ABD ve İngiltere hedeflerine yönelik saldırıları ile Kızıldeniz'deki deniz ticaretine müdahaleleri, hareketin karar alma süreçlerinde ne ölçüde bağımsız hareket ettiğini anlamak açısından kritik bir bağlam sunmaktadır. Bu makale, Ensarullah'ın İran'ın kontrolü altında hareket eden sıradan bir vekil mi yoksa ortak stratejik hedefleri doğrultusunda iş birliği yapan bir aktör mü olduğu sorusuna cevap aramaktadır. Nitel vaka analizi yöntemini takip eden çalışma, Ensarullah'ın İran'dan askeri ve lojistik destek almasına rağmen, eylemlerini doğrudan İran'ın yönlendirmesiyle gerçekleştirmediklerini ortaya koymaktadır. Aksine, Gazze Savaşı sırasında zaman zaman İran'ın kontrollü gerilim stratejisinden saparak daha agresif ve doğrudan müdahaleci bir çizgi izlediği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, Ensarullah'ın İran ile ilişkisini hiyerarşik bir vekâlet modeliyle açıklamak yerine, karşılıklı etkileşime ve bağımsız stratejik önceliklere dayalı daha karmaşık bir yapı olarak ele almak gerektiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Ensarullah, Husiler, Sponsor-Vekil Modeli, Aksa Tufanı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları, ismailduman@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-7638-2082

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

Rethinking the Houthi-Iran Relationship in the Context of the Al-Aqsa Flood: A Critical Assessment of the Sponsor-Proxy Model

Talha İsmail DUMAN*

Abstract

The relationship between Iran and Ansar Allah (Houthis) is often framed in media and political discourse through a classical sponsor-proxy dependency, portraying Ansar Allah as a group operating under Iran's direct control. However, with the Al-Aqsa Flood operation, Ansar Allah has become a more prominent actor in regional security dynamics, intensifying academic debates on the nature of this relationship. The group's attacks on Israeli, American, and British targets, as well as its disruptions of maritime trade in the Red Sea, provide a crucial context for assessing its decision-making autonomy. This article examines whether Ansar Allah functions as an ordinary proxy under Iranian control or as an actor cooperating with Iran based on shared strategic objectives. Using a qualitative case study approach, the study finds that while Ansar Allah receives military and logistical support from Iran, its actions are not entirely dictated by Tehran. Instead, during the Gaza War, it occasionally diverged from Iran's controlled escalation strategy, adopting a more aggressive and direct interventionist approach. In this context, the article argues that the Iran-Ansar Allah relationship should not be explained through a rigid hierarchical proxy model, but rather as a more complex interaction based on mutual influence and independent strategic priorities.

Keywords: Iran, Ansar Allah, Houthis, Sponsor-Proxy Model, Al-Aqsa Flood.

* Assistant Professor, Sakarya University, Middle East Institute, Middle Eastern Studies, ismailduman@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0001-7638-2082

1. Giriş

İran ile Ensarullah (Husiler) arasındaki ilişki, özellikle Yemen İç Savaşı'nın başlamasından bu yana akademik ve siyasi tartışmalarda dikkat çeken başlıca konulardan biri olurken, Aksa Tufanı sürecinde Husilerin bölgesel ve küresel ölçekte daha görünür bir aktör haline gelmesi, bu ilişkinin doğasına dair yeni soruları gündeme getirmiştir. Coğrafi olarak Filistin'deki çatışma sahasından uzak olmasına rağmen Aksa Tufanı'na aktif şekilde dahil olması, Ensarullah'ın İran'ın doğrudan kontrolünde hareket eden bir vekil güç mü yoksa özerk bir aktör mü olduğu tartışmasını yeniden alevlendirmiştir. Ensarullah'ı İran'ın sponsorluğuna tamamen bağımlı bir aktör olarak ele alan bazı akademik çalışmalar (Agubamah, 2025), hareketi İran'ın bölgesel nüfuz mekanizmasının bir parçası olarak tanımlamakta ve karar alma süreçlerinde bağımsız hareket edebilme kapasitesini göz ardı etmektedir. Bu yaklaşımın, güncel siyasi anlatıların basitleştirici ve indirgemeci çerçevelerinden beslendiği görülmektedir. Nitekim Ensarullah'ın, İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu tarafından İran'ın temel vekillerinden biri olarak nitelendirmesi (Prime Minister's Office, 2024) ve eski ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı John Bolton tarafından İran'ın bölgesel vekil ağı içinde konumlandırması (Al Arabiya English, 2024), bu yöndeki siyasi söylemlerin akademik tartışmalarda belirli çerçevelerin oluşumunu etkilediğine işaret etmektedir. Ancak, Aksa Tufanı bağlamında Ensarullah'ın sergilediği görece bağımsız eylemler, bu indirgemeci yaklaşımların geçerliliğini sorgulamayı gerektirmektedir.

Bu çalışma, Ensarullah'ın İran'ın bölgesel stratejisinin bir parçası olarak mı hareket ettiği, yoksa bağımsız politik öncelikler belirleyerek yalnızca ideolojik gündemleri ve siyasi hedefleri örtüştüğünde mi iş birliği yaptığı sorusuna yanıt aramaktadır. Bu sorunun analizinde, Husilerin Aksa Tufanı çerçevesindeki açıklamaları ve eylemlerinin incelenmesi kritik bir öneme sahiptir. 7 Ekim 2023'te başlayan süreçle birlikte Husiler, İsrail'e karşı füze ve insansız hava aracı saldırıları düzenlemiş, Kızıldeniz'de İsrail'le doğrudan ya da dolaylı ilişkisi bulunan gemilere operasyonlar gerçekleştirmiş ve bölgesel güç dengelerini etkileyen adımlar atmıştır. Bu eylemler, İran'ın Husilere sağladığı askeri ve lojistik desteğe referans verilerek gündem edilmekle birlikte (Kazdal, 2024, s. 309-310), Ensarullah'ın İran'a mutlak bağımlı olduğu çıkarımını şart koşmamaktadır. Özellikle eylem zamanlamalarının ve stratejik tercihlerin, İran'ın vekilleri olarak adlandı-

rılan diğer aktörlerden kimi durumlarda farklılaşması, bu ilişkinin doğasının daha derinlemesine incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu makale, İran-Ensarullah ilişkilerini bu çerçevede ele alarak, Husilerin Aksa Tufanı sürecindeki stratejik ve operasyonel tercihlerini analiz etmeyi ve İran ile ilişkilerinin sponsor-vekil tartışmaları bağlamında nasıl konumlandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, İran-Ensarullah ilişkilerini değerlendiren çalışmaların sınırlı olduğu Türkçe literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Makalenin genel çerçevesi doğrultusunda, öncelikle araştırmanın metodolojik temelini ortaya koyan yöntem bölümü sunulmaktadır. Bunu takiben, İran-Ensarullah ilişkilerine dair mevcut akademik yaklaşımları değerlendiren literatür taraması bölümü yer almaktadır. Ardından, sponsor-vekil modeline ilişkin tartışmaları ele alan teorik çerçeve sunulmakta ve bu modelin iki aktörün ilişkilerini açıklamadaki işlevselliği değerlendirilmektedir. Bir sonraki bölümde Ensarullah'ın tarihsel arka planı ele alınarak hareketin ideolojik ve siyasi gelişimi özetlenmektedir. Daha sonra, İran-Ensarullah ilişkilerinin Aksa Tufanı öncesindeki dinamiklerini inceleyen bölümde, bu ilişkilerin nasıl şekillendiği ve ne tür faktörlerden etkilendiği irdelenmektedir. Hemen akabinde, Aksa Tufanı bağlamında Ensarullah'ın İran ile ilişkileri detaylandırılarak, hareketin stratejik karar alma mekanizması ve özerklik kapasitesi incelenmektedir. Devamında, bulgular ve tartışma bölümü, elde edilen verileri bütüncül bir çerçevede değerlendirerek teorik ve ampirik çıkarımları tartışmaktadır. Sonuç bölümü ise, çalışmanın genel bulgularını kısaca özetledikten sonra, gelecek araştırmaların odaklanabileceği konulara yönelik öneriler sunmaktadır.

2. Yöntem

Çalışmada, nitel bir yöntem olarak vaka analizinden yararlanılmaktadır. Vaka analizi, belirli bir olay, süreç veya aktör grubunu ayrıntılı bir şekilde inceleyerek neden-sonuç ilişkilerini ortaya koymayı amaçlayan bir araştırma tasarımıdır (Süleymanoğlu-Kürüm, 2021). Uluslararası ilişkilerde nitel yöntemler, özellikle karmaşık ve dinamik siyasi süreçleri anlamada önemli bir analitik araç olarak görülmekte olup (Bennett & Elman, 2007), Ensarullah'ın İran ile ilişkilerini sponsor-vekil paradigması çerçevesinde değerlendirmek için uygun bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, çalışma

araçsal vaka analizi yöntemini benimsemektedir (Stake, 1995). Söz konusu vaka analizi türü, belirli bir olgunun veya sürecin kendisinden ziyade, daha geniş bir fenomeni anlamaya katkı sağlaması amacıyla seçilen vakaların incelenmesine dayanmaktadır. Bu yöntemde araştırmanın temel odağı, tekil bir olayın ayrıntılarından çok, bu olayın sunduğu kavramsal ve teorik çıkarımlar olmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma Ensarullah'ın Aksa Tufanı sürecindeki operasyonel ve stratejik kararlarını, İran ile ilişkilerini anlamada bir analitik araç olarak ele alarak, yalnızca Ensarullah'ın İran ile etkileşimini açıklamayı değil, aynı zamanda sponsor-vekil ilişkilerinin dinamik doğasını daha geniş bir teorik çerçevede değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Veri toplama sürecinde çok kaynaklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Araştırmada kullanılan veriler; akademik çalışmalar, uluslararası ve bölgesel raporlar, medya haberleri ve Husi liderlerinin açıklamalarından oluşmaktadır. Ensarullah liderlerinin açıklamaları, hareketin kendi stratejik yönelimini belirleme kapasitesini anlamak açısından önemli birincil kaynaklar arasında yer almakta, ancak bu açıklamalara erişimin sınırlı seviyede kalması nedeniyle araştırmanın ana veri kaynağını oluşturmamaktadır. Bu nedenle, akademik çalışmalar, raporlar ve medya analizleri, Ensarullah'ın İran ile ilişkilerini değerlendirmede temel bilgi kaynakları olarak kullanılmaktadır. Veri çeşitliliği, araştırmanın güvenilirliğini artırmayı ve iki aktör arasındaki ilişkileri farklı perspektiflerden ele alarak daha kapsamlı bir analiz sunmayı amaçlamaktadır.

3. Literatür Taraması

2014'te başlayan Yemen İç Savaşı'nın Suudi Arabistan-İran arasında bir vekâlet savaşı olarak çerçevelenmesi, savaşın ilk dönemlerinde Ensarullah'ın klasik bir vekil olarak görüldüğü bir literatürün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşımı benimseyen çalışmalar, Husiler ile İran arasındaki ilişkilerin mutlak bir bağımlılık ilişkisi olduğunu kanıtlamakta zorlanmış, ancak yine de vekâlet savaşı bağlamında Husileri vekil aktör olarak tanımlamaktan kaçınmamıştır (Carmi, 2017; Seliktar & Rezaei, 2020; Settembrini, 2019; Zimmerman, 2022). Konuya ilişkin daha titiz ve derinlemesine araştırmalar yapıldıkça bu eğilim değişmeye başlamış; sponsor-vekil modelini ve bağımlılık ilişkisini sorgulayan, Husilere özerk-

lik alanı açan, hatta onları vekilden müttefik statüsüne taşıyan yaklaşımlar giderek daha fazla öne çıkmıştır.

İran-Ensarullah ilişkilerinin zaman içinde dinamik bir dönüşüm geçirdiği literatürde yaygın olarak kabul görmektedir. Johnsen ve Juneau (2023), başlangıçta sınırlı olan bu ilişkinin, 2015 sonrası İran'ın artan desteğiyle Husilerin etkisini genişletmesine olanak sağladığı tespitinde bulunmakla birlikte, Ensarullah'ın yalnızca İran'a bağımlı bir vekil olarak görülemeyeceğini savunmaktadır. Matsunaga (2024) ve Erel (2024) de Ensarullah'ın Hizbullah ile kıyaslandığında daha özerk bir aktör olduğunu ve kendisini İran'ın vekili olmaktan ziyade stratejik bir müttefiki olarak konumlandığını ifade etmektedir. Clausen (2022) ise Ensarullah'ın İran ile uyumlu bir dış politika izlemesine rağmen, kendi stratejik önceliklerini bağımsız bir şekilde belirleyebildiğini öne sürmektedir. Benzer şekilde, Zweiri (2016), Ensarullah'ın yalnızca İran'ın çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak değerlendirilemeyeceğini, aksine yerel ve bölgesel hedeflerini gözeterek hareket ettiğini savunmaktadır.

Öte yandan, Saad (2019, s. 629), “vekil” kavramının yalnızca bir analitik kategori olarak değil, aynı zamanda politik bir etiket olarak kullanıldığına ve belirli grupları damgalayarak uluslararası aktörlerin stratejik çıkarlarını meşrulaştırmaya hizmet ettiğine dikkat çekmektedir. Bu argüman, sponsor-vekil ilişkisi bağlamındaki klasik yaklaşımların sorgulanmasına olanak sağlarken, İran-Ensarullah ilişkilerinin doğasına dair eleştirel çalışmalara da rehberlik etmiştir. Juneau (2021), İran ve Husiler arasındaki ilişkinin klasik vekâlet savaşları çerçevesinde tek yönlü bir bağımlılık modeliyle açıklanamayacağını savunmaktadır. Ona göre İran, Husilerden stratejik avantaj sağlarken, Ensarullah da kendi çıkarlarını önceleyen bir politika izlemektedir. Jahanbani ve Levy (2023) ise bu ilişkinin bağımsızlık ve özerklik boyutlarını ele alarak, Ensarullah'ın İran'a tamamen bağımlı bir vekil olarak görülmesinin eksik bir analiz olduğunu ileri sürmektedir.

Türkçe literatürde de son dönemde, İran-Ensarullah ilişkilerini tek yönlü bir vekâlet ilişkisi olarak ele alan yaklaşımlara daha temkinli bakan çalışmalar giderek artmaktadır. Geleneksel vekâlet savaşları kuramının ötesine geçerek ilişkinin karmaşık yapısına vurgu yapan Tinas (2020), Ensarullah'ın İran'ın desteğini kullanarak Yemen İç Savaşı'nda kendi ajandasını şekillendirdiğini ve İran'ı da bu sürecin içine çekerek manevra alanlarını genişlettiğini öne sürmektedir. Sinkaya (2022) ise, iki aktör arasındaki ilişkinin

zamanla daha sıkı hale gelmesine rağmen, Husilerin “brothers in arms” (silah arkadaşları) statüsünde, yani görece eşitler arası bir stratejik ortaklık içinde hareket ettiğini savunmaktadır. Sarı (2023) da Husilerin İran’ın desteğinden faydalandığını ancak tamamen onun yönlendirdiği bir vekil olarak değerlendirilemeyeceğini, aksine yerel dinamiklerin belirleyici bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşımlar, Husilerin İran’dan bağımsız kararlar alabildiğini gösteren analizlerin Türkçe literatürde de giderek daha fazla kabul gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın ana odak noktası olan Aksa Tufanı bağlamında Ensarullah’ın rolüne dair akademik çalışmalar henüz sınırlı olmakla birlikte, mevcut analizlerin önemli bir kısmı Ensarullah’ın İran’ın emir-komuta zinciri içerisinde doğrudan yönlendirilen bir vekil olduğu tezini sorgulamaktadır. Bunun istisnası olarak, Agubamah (2024), Ensarullah’ın Gazze Savaşı’na katılımının İran’ın vekil savaşları stratejisini güçlendirdiğini ve Husilerin Tahran tarafından yönlendirilen bir araç olarak hareket ettiğini iddia etmektedir. Ancak Mazzucco (2024), bu ilişkinin daha kompleks bir yapıya işaret ettiğini savunarak, İran’ın Ensarullah’a gelişmiş silah sistemleri, teknik destek ve askeri danışmanlık sağladığını kabul etmekle birlikte, Husilerin doğrudan İran’ın kontrolü altında olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, Ensarullah İran liderliğindeki “direniş eksen” ile daha entegre hale gelmesine rağmen, emir-komuta yapısı açısından Hizbullah’tan ve Irak’taki Şii gruplardan farklı olup, stratejik önceliklerini bağımsız bir şekilde belirlemektedir. Carlson (2024) ise başka bir perspektif sunarak, Ensarullah’ın Gazze’deki savaşın bir parçası olmasının ardındaki asıl motivasyonun Yemen’deki konumunu güçlendirmek ve bölgesel bir aktör olarak kendisini kabul ettirmek olduğunu savunmaktadır. Carlson’a göre Husiler, Filistin meselesini İran’ın yönlendirdiği bir vekil olarak değil, kendi siyasi meşruiyetlerini tahkim etmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullanmaktadır. Husilerin eylemlerinin yalnızca İsrail’e veya ABD’ye karşı bir direniş göstergesi olmadığını, aynı zamanda Yemen’deki iç dengeleri etkilemeyi amaçladığını vurgulayan Carlson, bu durumun Ensarullah’ı İran’a bağımlı kılmadığını, aksine büyük ölçüde kendi özerk gündemini takip etmesine imkân verdiğini belirtmektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında, çalışma, İran ile Husiler arasındaki ilişkiyi ele alan literatürden yararlanarak, klasik sponsor-vekil modeline yönelik eleştirel yaklaşımları da dikkate almak suretiyle, Aksa Tufanı sürecinde bu

ilişkinin nasıl şekillendiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Türkçe akademik literatürde İran-Ensarullah ilişkilerine dair çalışmaların sınırlı olması bir yana, bu ilişkinin Akse Tufanı bağlamında ele alındığına dair herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu doğrultuda çalışma, Husilerin süreçteki faillik konumunu, İran ile etkileşimlerinin niteliğini ve bu ilişkinin klasik sponsor-vekil modelinin ötesinde nasıl şekillendiğini inceleyerek, Türkçe literatürdeki bu boşluğu doldurmayı ve konuya eleştirel bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

4. Sponsor-Vekil Modelinin Sınırları: Devlet-Dışı Aktörlerle İlişkilerin Kuramsal Açmazları

Sponsor-vekil modeli, Soğuk Savaş bağlamında şekillenmiş ve devletlerin müttefik güçlere sağladığı desteklerle dolaylı çatışmalara katılımını açıklayan bir çerçeve olarak uluslararası ilişkiler literatüründe önemli bir yer edinmiştir. Başlangıçta, iki kutuplu dünya düzeninde büyük güçlerin vekâlet ilişkisini daha çok diğer devletler aracılığıyla yürütmesine odaklanan literatür, aktörleri ve sponsor-vekil ilişkisinin askeri yardım, mali destek ve istihbarat paylaşımı gibi ölçülebilir yönlerini analiz etmiştir (Cırdei vd., 2023, s. 28). Ancak sonraki araştırmalar, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde klasik sponsor-vekil modelinin önemli ölçüde değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Güncel çalışmalar, vekâlet savaşlarının yalnızca büyük güç rekabetinin yan ürünleri olduğu varsayımının ötesine geçerek, devlet dışı aktörlerin vekil olarak rolünü kabul etmekte ve sponsor-vekil dinamiğinin ilişkisel ve müzakereye dayalı doğasını vurgulamaktadır (Mazzucco, 2024, s. 27). Bu bağlamda, Mumford (2013, s. 45) vekâlet savaşlarını dört farklı modele ayırarak sınıflandırmaktadır: bir devletin başka bir devleti desteklemesi, bir devletin devlet dışı bir aktörü desteklemesi, bir devlet dışı aktörün başka bir devlet dışı aktörü desteklemesi ve bir devlet dışı aktörün bir devleti desteklemesi. İlk modelin günümüz koşullarında daha tartışmalı bir hale geldiği kabul edilirken, son modelin ise büyük ölçüde teorik bir karşılığı olduğu varsayılmaktadır (Sozer, 2016, s. 639).

Vekâlet modellerine ilişkin güncel tartışmalar ve farklı yaklaşımlar çoğalmasına rağmen, klasik modellemenin hâlâ realist uluslararası ilişkiler teorisinin etkisi altında olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, sponsor-vekil ilişkileri genellikle hiyerarşik bir düzende ele alınmakta ve vekil aktörün

failliği çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Geleneksel realist anlayış, vekilin sponsora bağımlı olduğunu ve ilişkideki asimetrik güç dengesinin vekili edilgen bir konuma ittiğini varsaymaktadır. Bu perspektif, gücü maddi unsurlarla sınırlandırarak, sponsorun sağladığı desteği askeri, mali, istihbari ve lojistik yardımlarla açıklamakta ve vekili, sponsora hizmet eden bir araca indirgemektedir (Saad, 2019, s. 628). Bu bağlamda, Groh (2019), vekâlet savaşını “hedef devletteki siyasi meseleleri dolaylı olarak etkilemek için politik motivasyona sahip yerel bir aktör tarafından güç kullanımının yönlendirilmesi” olarak tanımlamakta ve sponsor-vekil ilişkisinin doğası gereği hiyerarşik bir yapı oluşturduğunu öne sürmektedir. Söz konusu anlayışa göre, vekil aktör, sponsorun desteğine erişebilmek için kendi özerkliğinden taviz vererek sponsorun çıkarlarını öncellemektedir (Maz-zucco, 2024, s. 27). Ancak, vekilleri ikincil konuma yerleştiren bu indirgemeci yaklaşım, son dönemde yapılan ampirik çalışmalarla giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Bu doğrultuda, Plana (2021), en güçlü sponsor devletlerden biri olan ABD’nin, Suriye’de desteklediği devlet dışı aktörler üzerindeki kontrol mekanizmasının beklenildiği gibi işlemediğini ortaya koymaktadır. Çalışma, devletlerin vekilleri yönlendirmek için vaatler ve tehditler gibi çeşitli araçlar kullandığını, ancak söz konusu araçların her zaman istenen sonucu doğurmadığını vurgulamaktadır. Plana (2021, s. 591-631), bulguların, vekil grupların yalnızca güçlü aktörlerin emirlerine uyan araçlar olmadığını, aksine, zaman zaman sponsorlarının iradesine karşı hareket edebilen bağımsız aktörler olabileceğini gösterdiğini belirtmektedir.

Bununla birlikte, sponsor-vekil modeline yönelik eleştiriler yalnızca hiyerarşik bakış açısından kaynaklanan indirgemecilikle sınırlı kalmamıştır. Saad (2019), modelin bir diğer önemli açmazının vekil kavramının siyasal bir araç olarak kullanılması olduğunu öne sürmektedir. Buna göre vekil kavramı tarafsız bir akademik analiz çerçevesi olmaktan çıkıp, belirli aktörleri itibarsızlaştırma ve suç unsuru haline getirme amacıyla kullanılmaktadır. Saad, ABD’li yetkililerin ve medya kuruluşlarının, İran ile bağlantılı Hizbullah, Haşd-i Şabi ve Husiler gibi grupları sıklıkla vekil olarak tanımlarken, benzer şekilde dış destek alan ancak Batı yanlısı olan Lübnan’daki 14 Mart Hareketi’nin veya Suudi Arabistan’ın finanse ettiği diğer grupların aynı kategoride değerlendirilmediğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, ABD Başkanı Donald Trump’ın Suudi Arabistan’ın ABD desteği olmadan “iki hafta bile dayanamayacağını” söylemesine rağmen, ABD-Suudi Arabistan ilişkisinin hiçbir zaman vekâlet ilişkisi olarak tanımlan-

madığını hatırlatmaktadır. Benzer şekilde, ABD'nin en fazla askeri yardım sağladığı aktörlerden biri olmasına rağmen, İsrail için de vekil teriminin kullanılmaması, kavramın çifte standart içerecek şekilde işlendiğini ortaya koymaktadır (Saad, 2019, s. 629).

Fox (2021), sponsor-vekil ilişkilerine dair mevcut tartışmalara önemli bir katkı sunarak, bu ilişkileri sömürücü, zorlayıcı, sözleşmeli, işlemsel ve kültürel olmak üzere beş model altında sınıflandırmaktadır. Sömürücü model, vekilin tamamen sponsora bağımlı olduğu ve desteği olmadan varlık gösteremediği ilişkilere işaret etmektedir. Bu durumda, sponsor vekilin sürdürülebilirliğini sağlarken, aynı zamanda onun güçlenmesini engellemek için stratejik önlemler alabilmektedir. Rusya'nın Ukrayna'daki vekil gruplara yaklaşımı bu modele örnek olarak gösterilmektedir. Zorlayıcı model ise, vekilin isteksiz bir aktör olduğu ve sponsor tarafından baskıyla kontrol edildiği ilişkileri tanımlamaktadır. ABD'nin Afgan güvenlik güçleri üzerindeki denetimi ya da Nazi Almanyası'nın II. Dünya Savaşı'nda Sovyet savaş esirlerini zorla kendi saflarına katması bu tür ilişkilere örnek verilmektedir. Bunların aksine, sözleşmeli model, vekilin belirli mali veya askeri destek karşılığında sponsorun çıkarları doğrultusunda hareket ettiği ilişkileri açıklamaktadır. Blackwater ve Wagner Grubu gibi özel güvenlik şirketleri bu kapsamda değerlendirilmektedir. İşlemsel model ise sponsor ve vekilin ortak çıkarlar doğrultusunda iş birliği yaptığı, ancak uzun vadeli bir bağımlılık yerine pragmatik bir ortaklık geliştirdiği ilişkilere işaret etmektedir. ABD ile Irak hükümeti arasındaki iş birliği veya Suriye İç Savaşı'ndaki bazı koalisyonlar bu model çerçevesinde ele alınmaktadır. Son olarak, kültürel model, sponsor ile vekil arasındaki dini, etnik veya ideolojik bağların belirleyici olduğu ilişkileri tanımlamaktadır. İran'ın çeşitli devlet dışı aktörlere sağladığı destek bu kapsamda görülmektedir. İdeolojik ve kültürel bağların derinliği, vekilin sponsora uzun vadeli bir bağlılık göstermesine ve risk paylaşımının artmasına imkan sunmaktadır. Bu model, çalışmamız açısından özel bir önem taşımakta olup, İran ile Husiler arasındaki ilişkilerin yalnızca çıkar temelli bir vekâlet ilişkisi olmadığını, aynı zamanda kimliksel ve ideolojik bağlarla şekillenen daha derin bir yapıya sahip olduğunu anlamaya katkı sağlamaktadır.

Saad (2019), "kültürel model"i daha da derinleştirerek klasik sponsor-vekil anlayışına inşacı yaklaşım bağlamında katkı sunmakta ve vekâlet ilişkilerinde ideoloji, kimlik ve normlar gibi kavramsal unsurları gündeme geti-

ren daha kapsamlı bir bakış açısı önermektedir. İran-Hizbullah ilişkilerini analiz ettiği çalışmasında, yalnızca İran'ın askeri ve ekonomik yardımları üzerinden yapılan bir okumanın, bu ilişkinin çok boyutlu doğasını açıklamakta yetersiz kalacağını öne sürerken; vekil aktörlerin özerklik sahibi olabileceklerini, bölgesel etkiler yaratabileceklerini ve hatta sponsorlara karşı belirleyici roller üstlenebileceklerini dile getirmektedir. Geleneksel vekâlet modelinin gücün hiyerarşik ve tek yönlü aktarıldığı yönündeki varsayımına itiraz eden Saad, bu tür ilişkilerin simetrik ya da karşılıklı bağımlılık temelinde de şekillenebileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, İran'ın Hizbullah üzerindeki etkisinin zorlayıcı bir sponsor ilişkisi yerine, ideolojik uyum ve ortak stratejik hedeflere dayalı bir iş birliği olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hizbullah'ın sıradan bir vekil olmaktan ziyade süreç içerisinde bölgesel alt-güç haline dönüştüğü tespitinde bulunulan çalışmada, tek taraflı bir bağımlılık çerçevesinin bu durumu izah etmekte yetersiz kalacağı, ilişkinin karşılıklı etkileşim içinde şekillendiği ve hatta kimi zaman Hizbullah'ın İran'ın bölgesel hamlelerini etkileme kapasitesine eriştiği ifade edilmektedir. Buradan hareketle, İran-Hizbullah ilişkisini açıklamak için biyolojik ekoloji alanında kullanılan “simbiyoz” kavramı önerilmekte; ilişkinin zorunlu bir bağımlılık yerine, karşılıklı fayda sağlayan ancak tercih temelli bir simbiyotik ortaklık olduğu belirtilmektedir (Saad, 2019, s. 644-645). Bu yaklaşım, İran-Ensarullah ilişkilerini anlamlandırmada da faydalı bir çerçeve sunmakta, klasik sponsor-vekil modelinin ötesine geçerek daha karmaşık ve karşılıklı bağımlılığa dayalı bir dinamik üzerinden bu ilişkinin mahiyetini analiz etmemize imkân tanımaktadır.

5. Ensarullah'ın Kısa Tarihi: Zeydi Direnişten Bölgesel Bir Güce Dönüşümü

Ensarullah'ın İran'la ilişkisine dair literatürdeki tartışmaları ve sponsor-vekil ilişkisine yönelik kuramsal yaklaşımları ele aldıktan sonra, hareketin tarihsel gelişimini incelemek, iki aktör arasındaki ilişkilerin dinamiklerini daha iyi kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda, aşağıda hareketin ortaya çıkışı, kurumsal yapısının şekillenmesi ve bölgesel bir aktöre dönüşümü tahlil edilecektir.

Husiler, Yemen'in kuzeyinde ortaya çıkan ve zamanla bölgesel güç dengelerinde önemli bir aktör haline gelen Zeydi bir harekettir. Hareketin köken-

leri genellikle 1990'lı yıllarda Yemen'deki Zeydi siyasi aktivizmin yeniden canlanmasına dayandırılrsa da (Johnston vd., 2020, s. 53), bazı işaretler bu sürecin 1980'lere kadar uzandığını göstermektedir. İran İslam Devrimi'nin ardından Sa'de'de başlayan İslamcı kültürel faaliyetlerin ve Zeydi ulemanın İran ile temaslarının, hareketin fikri altyapısına zemin hazırladığı belirtilmektedir (Lux, 2009, s. 376). Bu süreçte Bedreddin el-Husi, Zeydi kimliğinin direnişçi yönünü koruma çabasının önemli savunucularından biri olarak öne çıkmış, oğlu Hüseyin el-Husi de bu düşünsel ortamda yetişmiştir. 1990'ların başında Suudi Arabistan destekli Selefi akımların etkisinin artması ve merkezi hükümetin politikaları, Zeydiler arasında siyasi ve ekonomik dışlanmışlık hissinin güçlendirmiştir (Johnston vd., 2020, s. 53-54). Bu bağlamda 1990'da kurulan Hak Partisi (Hizbü'l-Hakk), Zeydi kimliğini siyasi alanda temsil etmeye çalışmış, ancak parti içinde zamanla imamet doktrini ve modern siyaset anlayışı konusunda ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bazı yöneticiler rejimle uzlaşmayı savunarak Zeydi hurûc (isyan) doktrinini reddederken, Bedreddin el-Husi gibi isimler buna muhalefet etmiştir. Aynı dönemde, genç Zeydi neslinin eğitime odaklanan Mümin Gençler Hareketi kurulmuş, ancak zamanla hareketin içinde farklı yönelimler gelişmiştir. 1990'ların sonlarına gelindiğinde, hareket içinde geleneksel Zeydi çizgisini savunanlarla, Zeydiliği daha siyasi ve İslamcı bir perspektiften yorumlayanlar arasında keskin bir ayrışma yaşanmıştır (Büyükkara, 2011, s. 128-131).

2000'li yıllarda ise, Mümin Gençler Hareketi içindeki ayrışma derinleşmiş ve Hüseyin el-Husi, kendisine bağlı grupları yanına alarak ileride Ensarullah adını alacak olan Husi Hareketi'ni kurmuştur (Büyükkara, 2011, s. 131-132). Bu dönüşüm, hareketin yalnızca dini ve kültürel bir oluşum olmaktan çıkıp, Yemen hükümeti ve Suudi Arabistan destekli Selefi akımlara meydan okuyan siyasi ve askeri bir yapıya evrilmesini sağlamıştır. 2000'li yılların başında ABD'nin Ortadoğu'daki askeri müdahaleleri Husilerin söylemlerini de etkilemiş, Irak işgalinin ardından ABD karşıtlığı daha belirgin hale gelmiştir (Seliktar & Rezaei, 2020, s. 215). Bu süreçte hareket toplumsal tabanını genişletmiş ve Ali Abdullah Salih Yönetimi'ni, ABD ve Suudi Arabistan'la yakın ilişkileri nedeniyle açıkça hedef almaya başlamıştır (Clark, 2010, s. 249). Husiler ile Yemen hükümeti arasındaki nihai kopuş ise 2003 yılında yaşanmıştır. Şubat ayında Cumhurbaşkanı Salih, hac dönüşü Sa'de'deki İmam Hâdî Camii'nde bir konuşma yapmak istemiş, ancak Husiler tarafından atılan sloganlar nedeniyle konuşmasını

yarıda kesmek zorunda kalmıştır (Büyükkara, 2011, s. 138). Bu olay, hükümetin Husilere yönelik sert tedbirler almasına yol açmış ve 2004 yılında taraflar doğrudan silahlı çatışmaya sürüklenmiştir. Hüseyin el-Husi'nin hükümete yönelik eleştirilerinin yoğunlaşmasının ardından Yemen ordusu onu tutuklamak için bir operasyon başlatmış, fakat bu girişim kısa sürede Sa'de'de geniş çaplı bir isyana dönüşmüştür. Eylül 2004'te Hüseyin el-Husi'nin öldürülmesiyle savaşın ilk aşaması sona ermiş, ancak hareket bu süreçten daha fazla destekçi kazanarak çıkmıştır. 2006'da liderliği devralan kardeşi Abdülmelik el-Husi ise hareketi daha disiplinli ve organize bir yapıya dönüştürmüştür (Johnston vd., 2020, s. 56).

2004-2010 yılları arasında Husiler ile Yemen hükümeti arasında altı savaş yaşanmış, çatışmalar zaman zaman ateşkeslerle kesintiye uğrasa da kalıcı bir çözüm sağlanamamıştır. İlk savaş, Hüseyin el-Husi'nin öldürülmesiyle sona ermiş, buna rağmen Ensarullah hızla toparlanarak merkezi hükümete karşı daha etkili bir direniş sergilemiştir. Yemen hükümeti, 2005 ve 2006'da yeni askeri operasyonlar düzenlemiş, fakat Husilerin aşiretlerden aldığı destek ve gerilla savaşı taktikleri hükümet güçlerini zor durumda bırakmıştır (Lux, 2009, s. 414-415). 2007'den itibaren Husiler daha organize eylemler gerçekleştirmeye başlamış, hükümet ise 2009'da “Yakıp Geçme Operasyonu” adıyla geniş çaplı bir harekât başlatarak Ensarullah'ı tamamen bitirmeyi hedeflemiştir (Johnston vd., 2020, s. 56-57). Aynı yıl Suudi Arabistan da çatışmalara doğrudan dahil olmuş, Yemen hükümetiyle birlikte Husilere karşı hava saldırıları düzenlemiştir. Ensarullah ise Suudi Arabistan sınırına sızarak çatışmaları bölgesel bir boyuta taşımıştır (Büyükkara, 2011, s. 139-141). Yemen hükümeti ve Suudi Arabistan, Husileri İran'ın bir vekil gücü olarak çerçevelemeye başlamış, ancak bağımsız kaynaklar bu dönemde İran'ın doğrudan askeri desteğine dair kesin kanıt bulunmadığını belirtmiştir (Johnston vd., 2020, s. 57).

2010 yılına gelindiğinde, Ensarullah silahlı mücadelede kazandığı tecrübe ve artan askeri kapasitesiyle önemli bir aktör haline gelmiş, Arap Baharı'nın başlamasıyla birlikte Yemen siyasetinde daha etkin bir konuma ulaşmıştır. 2011'de Ali Abdullah Salih karşıtı protestolara katılarak görünürlüğünü artıran hareket, kuzey vilayetlerinde kontrol alanlarını genişletmiştir (Johnston vd., 2020, s. 59). 2012'de Salih'in istifasıyla başlayan geçiş süreci, yerine gelen Abdurabbu Mansur Hadi Yönetimi'ndeki ekonomik ve siyasi reformların yetersiz görülmesi nedeniyle istikrarsız bir döne-

mi beraberinde getirmiştir. 2013'teki Ulusal Diyalog Konferansı'nda önerilen federal yapıyı adaletsiz bulan Ensarullah, 2014'te Hadi hükümetinin zayıflığından yararlanarak San'a'ya ilerlemiş ve Eylül ayında başkenti ele geçirmiştir (Seliktar & Rezaei, 2020, s. 219). Bu gelişme, Husilerin yönetime el koyma girişiminin bir darbe mi yoksa devrim mi olduğu tartışmalarını doğurmuştur. Bir kesim, Husilerin diğer aktörleri devre dışı bıraktığını öne sürerken, bir diğer kesim hareketin statükoyu köklü bir dönüşüme uğratmayı hedeflediğini savunmuştur (Dursunoğlu, 2015). 2015'te Hadi, Suudi Arabistan'a kaçarak meşru yönetimin kendi liderliğinde devam ettiğini ilan etmiş, ardından Suudi Arabistan öncülüğündeki bölge ülkelerinin katılımıyla Mart 2015'te Ensarullah'a yönelik "Kararlılık Fırtınası Operasyonu" başlatılmıştır (Montgomery, 2021).

Koalisyon saldırılarına rağmen Husiler, kuzeydeki hakimiyetlerini koruyarak devrik Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih ile pragmatik bir ittifak yapmış; ancak bu birliktelik 2017'de Salih'in öldürülmesiyle sona ermiştir (BBC, 2017). 2018'de Hudeyde Ateşkesi'nin ardından çatışmalar farklı cephelerde sürmüş, Ensarullah başkent San'a dahil Yemen'in çeşitli kentlerini kontrol altında tutarak ülke nüfusunun önemli bir kısmını yönetmeye devam etmiş ve uluslararası kamuoyunca meşru kabul edilmese de sahada alternatif bir devlet yapısı oluşturmuştur. 2019'da Suudi petrol tesislerine yönelik saldırılar, Husilerin yalnızca Yemen'de değil, bölgesel dengelerde de etkili bir aktör haline geldiğini göstermiştir (Montgomery, 2021). 2023'te İran ve Suudi Arabistan arasındaki normalleşme sonrası Yemen'de ateşkes görüşmeleri hız kazanmış (Khoury, 2023), ancak Ensarullah, Yemen'e ilişkin kararlarında bağımsız hareket ettiğini göstermeye çalışmıştır. Öte yandan, Husiler koalisyon güçleriyle yürüttükleri savaş sırasında bölgesel bir aktöre dönüşse de 7 Ekim Aksa Tufanı sonrası sürece dahil olmaları hareketin gelişiminde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Bu kapsamda Ensarullah, Yemen sınırlarını aşan operasyonlarıyla küresel ve bölgesel güç dinamiklerinde etkili bir aktör haline gelerek yerel bir yapıdan öteye geçtiğini kanıtlamıştır.

6. Aksa Tufanı Öncesinde İran-Ensarullah İlişkileri

İran ile Ensarullah arasındaki ilişkiler, büyük ölçüde bölgesel ve uluslararası dinamikler doğrultusunda şekillenmiştir. 2010 öncesinde İran'ın Ye-

men'deki varlığı oldukça sınırlı kalmış, doğrudan siyasi veya askeri bir angajman içinde olduğuna dair kesin bir bulguya rastlanmamıştır (Sarı, 2023, s. 73). 1979 İslam Devrimi sonrasında bazı Zeydiler İran'daki gelişmelere ilgi göstermiş ve 1980'lerden itibaren Kum'daki dini eğitim merkezlerini ziyaret etmiştir. Bu süreç, ilerleyen yıllarda Husilerin düşünsel çerçevesini etkilemiş ve 1990'larda öncülleri olan Mümin Gençler Hareketi'nin bir kanadının devrimci fikirlerden esinlenmesine katkı sağlamıştır. Ancak bu etkileşim ideolojik ve kültürel düzeyde kalmış, uzunca bir süre herhangi bir maddi ya da lojistik desteğe dönüşmemiştir (Juneau, 2021, s. 280). 2004'te Yemen merkezi hükümeti ile Husiler arasındaki çatışmaların başlamasıyla birlikte, İran'ın Husilere destek sağladığına dair iddialar ortaya atılmış, fakat bu dönemde de İran'ın doğrudan bir yardım mekanizması kurduğunu gösteren somut veriler bulunamamıştır (Sinkaya, 2022, s. 83). 2009 yılı İran-Ensarullah ilişkilerinin algılanışında önemli bir kırılma noktası olmuştur. Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih, Suudi Arabistan'ı çatışmaya dahil etmek ve uluslararası desteğini artırmak amacıyla İran'ın Husilere yardım ettiği anlatısını öne sürmüş, bu söylem Suudi Arabistan'ın Yemen'e doğrudan askeri müdahalede bulunmasını kolaylaştırmıştır (Juneau, 2021, s. 280). Riyad Yönetimi, Yemen ordusuna destek vererek Ensarullah'a karşı hava saldırıları düzenlerken, İran'a yakın medya organları bu müdahaleyi eleştirmiştir (Johnston vd., 2020). Bu dönemde, İran'ın Ensarullah'a silah sağladığı iddiaları yeniden gündeme gelmiştir. 2010 yılında ABD'li yetkililer İran'ın, Husilere otomatik silahlar, el bombaları ve milyonlarca dolarlık nakit para sağladığını öne sürerken, 2015 yılında BM Güvenlik Konseyi'nin İran Yaptırımları Komitesi'ne sunulan bir rapor, bu iddiaları destekler nitelikte olup, İran'ın 2009'dan itibaren Husilere küçük çaplı silah desteği sağlamaya başladığını öne sürmüştür (Juneau, 2021, s. 280-281). Ancak, bu süreçteki söylemlerin büyük ölçüde Ortadoğu'daki güç rekabeti ve buna ilişkin siyasi anlatılar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla 2010 yılı öncesinde İran'ın, Ensarullah'a desteğinin oldukça sınırlı kaldığını ve Yemen'in İran'ın dış politika öncelikleri arasında ikincil bir konumda yer aldığını söylemek mümkündür.

İran'ın Ensarullah'la ilişkileri açısından ikinci önemli dönüm noktası, 2011-2014 yılları arasında yaşanmıştır. 2011'de Arap Baharı'nın etkisiyle Yemen'de gerçekleşen liderlik değişimi, zamanla İran ile Suudi Arabistan arasında var olan bölgesel rekabetin bu coğrafyaya taşınmasına neden olmuştur. Mansur Hadi döneminde artan iç çekişmeler devletin kırılğan

yapısını daha da zayıflatmış, bu durum Ensarullah'ın kuzeydeki gücünü pekiştirmesine ve nüfuz alanını genişletmesine olanak tanımıştır. Ancak bu süreçte İran'ın Ensarullah'la kurduğu ilişkiler belirli sınırlar içinde devam etmiş ve kapsamı çok fazla genişlememiştir (Johnston vd., 2020). Sağlanan yardımlar büyük ölçüde siyasi ve ideolojik destekten oluşurken, askeri yardımlar oldukça kısıtlı ölçekte gerçekleşmiştir. İran'ın Ensarullah'a silah tedarik ettiğine dair ilk somut kanıt, 2013 yılında Yemen sahil güvenliği tarafından ele geçirilen Cihan-1 adlı gemi olmuştur. Gemide Ensarullah'a gönderildiği iddia edilen 40 ton silah bulunmuş, bu da İran'ın harekete doğrudan askeri destek sağlamaya başladığına dair önemli bir gösterge olarak yorumlanmıştır. Fakat Juneau'nun (2021, s. 281) da vurguladığı gibi, bu yardımın kapsamı oldukça dar bir çerçevede kalmış, esas olarak küçük çaplı silah ve mühimmat desteği şeklinde tezahür etmiş; Ensarullah'ın kendi stratejik önceliklerini belirleme ve sahada bağımsız hareket etme kapasitesi üzerinde kayda değer bir değişim yaratmamıştır.

Bununla birlikte Ensarullah'ın 2014 yılında Yemen'in başkenti San'a'yı ele geçirmesi ve ardından Suudi Arabistan öncülüğündeki askeri müdahalenin başlaması, İran'ın Yemen'e yönelik ilgisini artırmış ve harekete sağladığı desteğin niteliğini değiştirmiştir. Mart 2015'te Riyad liderliğinde başlatılan hava saldırıları, Ensarullah'ı İran'a daha fazla yakınlaştırmış, İran'ın desteğini de daha görünür hale getirmiştir. Bu dönemle birlikte, Suudi Arabistan ve Batı medyasında Ensarullah'ı İran'ın bir vekil gücü olarak damgalayan söylemlerin artmasına karşın (Clausen, 2022, s. 274), ilk günlerden itibaren İran'ın Yemen'deki etkisinin sınırlı olduğunu ve Husilerin kendi siyasi ajandası doğrultusunda hareket ettiğini savunan çalışmalar var olmuştur (Juneau, 2016). San'a'nın ele geçirilmesi sonrası İran'ın Ensarullah'a desteği silah sevkiyatları, eğitim ve danışmanlık faaliyetleri gibi daha somut boyutlar kazansa da Yemen'in Ali Abdullah Salih döneminden miras kalan Sovyet ve Amerikan yapımı ağır silahları ve füzeleri envanterinde bulundurması, İran'ın sağladığı desteğin savaşın ilk yıllarında belirleyici bir etki yaratmadığını göstermiştir (Lackner, 2024). Bu bağlamda, 2015 yılı itibarıyla İran Devrim Muhafızları ve Hizbullah'ın Husilere eğitim verdiği ve Yemen'e yönelik silah sevkiyatlarını arttırdığı iddiaları yaygınlaşmasına rağmen, bu desteğin daha çok ortak çıkarlar ve stratejik hesaplarla şekillenen sınırlı bir angajmana işaret ettiği vurgulanmıştır (Juneau, 2016). Nitekim İran'ın Yemen'deki varlığı, Suudi Arabistan'ı sınırlarında meşgul etme ve bölgedeki nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçası

olmakla birlikte, Ensarullah'a sağlanan destek Hizbullah gibi diğer devlet dışı aktörlerle kıyaslandığında dolaylı ve temkinli biçimde yürütülmüştür (Johnston vd., 2020, s. 66-67). Her şeye rağmen, Suudi Arabistan'ın 2015'te başlattığı askeri müdahalenin, Ensarullah'ın dış destek arayışını güçlendirdiği genel kabul görmektedir.

İran'ın Yemen İç Savaşı'nın şiddetlenmesiyle birlikte Ensarullah'a verdiği desteği aşamalı olarak artırdığı açıkça görülmektedir. Bu destek en çok askeri alanda kendini göstermiş; ekonomik, siyasi ve diplomatik boyutlarıyla da dikkat çekmiştir (Zimmerman, 2022, s. 21-39). İran Devrim Muhafızları Kudüs Gücü, Ensarullah'a çeşitli yollarla askeri ve lojistik destek sağlarken, insani yardım adı altında da finansal destek sunmuştur. İran hükümet yetkilileri ise Ensarullah'a diplomatik ve siyasi destek sağlayarak hareketin uluslararası meşruiyet kazanmasını hedeflemiştir. Askerî açıdan değerlendirildiğinde, İran'ın Ensarullah'a sağladığı kabiliyetler, özellikle 2018 yılı sonrasında Yemen İç Savaşı'nın seyrini değiştiren önemli bir unsur haline gelmiştir. Ensarullah, 2015 yılı öncesinde daha çok gerilla savaşı yürüten bir hareketken, İran'dan temin ettiği balistik füzeler, insansız hava araçları (İHA) ve su altı el yapımı patlayıcı düzenekler (Water-borne improvised explosive device - WBIED) gibi sofistike sistemlerle Suudi Arabistan'a yönelik sınır ötesi saldırılar gerçekleştirebilecek kapasiteye ulaşmıştır (Juneau, 2021, s. 283). Suudi petrol şirketi Aramco'ya yönelik saldırılar ve Suudi Arabistan'daki havalimanları ile askeri tesislere düzenlenen operasyonlar, Ensarullah'ın artan taarruz kapasitesini ortaya koymuştur.

Ensarullah'ın İran'dan aldığı yardımların zirveye ulaştığı bu dönemde dahi, hareketin tamamen İran'ın kontrolü altında hareket eden bir vekil güç olduğunu söylemek güçtür. Husiler, kendisini İran ile aynı eksende konumlandırırsa da ilişkide hiyerarşik bir yapıdan kaçınarak özerkliğini koruma çabası içinde olmuştur (Saif, 2023). İran'ın olumsuz yaklaşımına rağmen 2019'da Suudi Arabistan ile tek taraflı ateşkes imzalaması ve Suudi petrol tesislerine yönelik saldırıların zamanlamasını İran'dan bağımsız şekilde tayin etmesi, hareketin özerk karar alma kapasitesini gösteren önemli örneklerdir (Minor, 2024). Bu bağlamda Ensarullah'ın, Yemen İç Savaşı'nda üstünlüğü büyük ölçüde ele geçirdiği 2020 yılı sonrasında İran'a olan bağımlılığını azaltma çabalarına dair analizler de gündeme gelmiştir. Husilerin silah tedariki konusunda Çin ve Rusya gibi alternatifleri değerlendirmesi, bağımsız finans kaynakları oluşturma girişimleri ve Ye-

men içerisinde kendi silah üretim tesislerini kurma çabaları, İran'a olan bağımlılığı sınırlamaya yönelik stratejik hamleler olarak öne çıkmaktadır (Minor, 2024). Quincy Enstitüsü'nden Trita Parsi'nin şu sözleri, İran-Ensarullah ilişkilerini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır: "Suudi anlatısının aksine, İran'ın Husilerle ilişkisi oldukça yeni bir olgudur ve doğrudan Suudi Arabistan'ın Yemen'e müdahalesinin bir sonucudur. Dahası, 2010'dan önce Suudiler Ensarullah'ı Şii bir grup olarak bile tanımlamıyordu" (Falk, 2022).

Tüm bu veriler, İran ile Ensarullah arasındaki ilişkinin bölgesel gelişmeler ve ortak düşman algısı etrafında şekillendiğini; klasik sponsor-vekil modelinden ziyade ideolojik yakınlık ve çıkarlar doğrultusunda gelişen bir müttefiklik ilişkisine dönüştüğünü göstermektedir. İran'ın sahip olduğu asimetric güce ve sağladığı desteğe rağmen, Ensarullah'ın özerk karar alma mekanizmasını koruma konusundaki kararlılığı bu ilişkinin dinamiğini belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Bu ilişkinin hiyerarşik bir emir-komuta zinciri çerçevesinde işlemediğinin en belirgin göstergelerinden biri, Ensarullah'ın Aksa Tufanı sürecinde üstlendiği görece bağımsız pozisyonda ortaya çıkmıştır.

7. Aksa Tufanı Sürecinde Ensarullah: İran ile Eşgüdüm mü, Bağımsız Strateji mi?

7 Ekim 2023'te başlayan Aksa Tufanı Operasyonu ve ardından patlak veren Gazze Savaşı, İran liderliğindeki direniş eksenli bileşenlerinin tedricen çatışmaya dahil olduğu bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu sürecin en dikkat çekici aktörlerinden biri ise Yemen'deki Ensarullah hareketi olmuştur. Husiler, bir yandan İsrail'e doğrudan saldırılar düzenlemiş, diğer yandan ise Kızıldeniz'de İsrail ile bağlantısı olan gemileri hedef alarak bölgesel deniz ticaretini sekteye uğratmıştır. Bu saldırılar, Ensarullah'ın Gazze'deki savaşa yönelik misillemede bulunma kabiliyetini göstermesinin yanı sıra, küresel deniz ticareti açısından kritik bir geçiş noktası olan Babu'l Mendebe Boğazı'nda kriz yaratabilme potansiyelini de ortaya koymuştur (Mazzuc-co, 2024). Ensarullah, saldırıların ölçeğini ve hedeflerini Gazze'deki gelişmelere paralel olarak belirlemiş, zamanla yalnızca İsrail'e değil, Batılı askeri varlıklara da yönelerek bölgesel güvenlik dinamiklerinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Bu süreç, askeri denklemleri ve uluslararası ticari

rotaları doğrudan etkilemiş, Ensarullah'ın jeopolitik önemini artırmıştır.

Ensarullah, Ekim ve Kasım 2023'te İsrail'e karşı sınırlı sayıda füze ve İHA saldırısı düzenleyerek ilk aşamada daha temkinli bir askeri strateji izlemiştir. Ancak, ABD donanmasına ait savaş gemisinin Yemen'den İsrail'e fırlatılan seyir füzelerini ve çok sayıda İHA'yı engellemesi, Ensarullah'ın saldırı stratejisini genişletme sürecini hızlandırmıştır. 19 Kasım'da İsrail bağlantılı Galaxy Leader adlı kargo gemisini ele geçirerek mürettebatını rehin alan Ensarullah, böylece deniz taşımacılığına doğrudan müdahale etmeye başlamıştır (The Guardian, 2023). Aralık ayına gelindiğinde Ensarullah, yalnızca İsrail'e ait veya İsrail'le doğrudan bağlantılı gemileri değil, İsrail limanlarına uğrayan ya da geçmişte İsrail ile ticari bağlantıları bulunan gemileri de hedef almıştır. Bu dönemde, Kızıldeniz'de üç farklı ticari gemiye balistik füze saldırısı düzenlenmiş, kısa bir süre sonra ise iki Liberya bayraklı tanker İHA'lar ve balistik füzelerle vurulmuştur. Bu gelişmelerin ardından, ABD öncülüğünde başlatılan "Refah Muhafızı Operasyonu" adlı çok-uluslu deniz görev gücü ise Ensarullah'ı saldırılardan vazgeçirmekte caydırıcı olamamıştır (Wilson Center, 2024).

Ocak 2024 itibarıyla Husiler, saldırılarını daha geniş bir çerçevede sürdürerek ABD ve İngiltere'ye ait askeri ve ticari varlıkları da doğrudan hedef almaya başlamıştır. 9 Ocak'ta düzenlenen büyük çaplı operasyonda; 18 İHA, iki anti-gemi seyir füzesi ve bir anti-gemi balistik füzeyle ABD ve İngiltere'ye ait deniz unsurlarına yönelik koordineli bir saldırı gerçekleştirilmiştir (United States Central Command, 2024). 13-14 Nisan 2024'te ise Ensarullah, Yemen'in Cevf ve el-Beyda vilayetlerinden İsrail'e yönelik onlarca İHA ve füze saldırısı düzenlemiştir. Bu saldırılar, İran'ın İsrail'e karşı gerçekleştirdiği büyük çaplı misillemeyle eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Bu dönemde, uluslararası ticaret hatlarına yönelik tehdit seviyesini artıran Husiler, Kızıldeniz'deki deniz taşımacılığını neredeyse felç etme noktasına getirmiştir. Haziran ve Temmuz aylarında gelişmiş İHA'larla İsrail'in hava savunma sistemlerinin zayıf noktalarını test eden Ensarullah, 19 Temmuz'da Tel Aviv'de ABD Konsolosluğu yakınlığında gerçekleştirdiği bir saldırıyla bir kişinin ölümüne ve ondan fazla kişinin yaralanmasına yol açmıştır (Yosef vd., 2024). Ensarullah'ın saldırı kapasitesini giderek artırması, ABD ve İngiltere'nin hareketi engellemeye yönelik çabalarının başarısız olduğunu ortaya koymuştur. Aksine, Temmuz ayından sonra Gazze'deki savaşın şiddetlenmesiyle birlikte Ensarullah, İsrail ve Batılı askeri

varlıklara yönelik saldırılarını daha da genişletme kararı almıştır.

Ağustos 2024 sonrası dönemde ABD ve İngiliz savaş gemilerini hedef alma sıklığını yoğunlaştıran Ensarullah, ilerleyen aylarda Tel Aviv, Yafa ve Aşkelon gibi şehirlerdeki stratejik konumları vurmayı başarmıştır. Kasım ayının sonunda Lübnan’da ateşkes sağlanmasıyla birlikte Hizbullah’ın ve Irak’taki silahlı grupların saldırılarında ciddi bir azalma yaşanmasına karşın, Ensarullah’ın operasyonları Ocak 2025’te Gazze’de ateşkes ilan edilene kadar aralıksız sürmüştür (BBC, 2024). Ateşkesle birlikte hem Kızıldeniz’deki saldırılarına hem de İsrail, ABD ve İngiliz hedeflerine yönelik operasyonlarına ara veren hareket, ateşkesin bozulması veya Yemen’e yönelik dış aktörlerin askeri müdahalesi durumunda saldırılara yeniden başlayacağını duyurarak bölgesel güvenlik dinamiklerinde etkili bir aktör olmaya devam edeceğini ilan etmiştir. Bu süreç, Husilerin yerel bir aktör olmaktan çıkıp, bölgesel ve uluslararası güvenlik bağlamında etkili bir güç haline dönüştüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Ensarullah’ın saldırılarını Gazze’deki gelişmelere paralel olarak artırıp azaltması, hareketin İsrail’e karşı yürütülen geniş çaplı direniş ekseninde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymasının yanı sıra, Filistin’e atfettiği ideolojik ve jeopolitik öneme dair İran’ın ve direniş ekseninin diğer bileşenlerinin benimsediği tutumu aşan daha sert ve özerk bir çizgiyi takip ettiğini göstermiştir.

Ensarullah’ın görece bağımsız tavrı, İsrail basınında da oldukça tartışılmıştır (Harel, 2024). 27 Kasım 2024’te varılan ateşkesin ardından pek çok cephede sakinleşme yaşanmasına rağmen Husilerin farklı bir pozisyon takip ederek İsrail’e yönelik saldırılarına hız kesmeden devam etmesi, Ensarullah’ın “İran yanlısı bir milis gücünden bağımsız bir milis gücüne mi dönüştüğü” sorusunu gündeme taşımıştır. Bu bağlamda, yapılan analizlerde, Ensarullah’ın, 2023 yılındaki İran-Suudi Arabistan normalleşmesinin ardından İran’ın Suudi Arabistan’a yönelik saldırıların hafifletilmesi çağrısının aksine hareket ederek kendi çıkarlarını öncelediği hatırlatılarak, Husilerin ‘İranlılaşma’ sürecine itiraz edip Zeydi kimliklerini öne çıkardığı, bağımsızlıklarını her zaman korumaya gayret gösterdikleri ve İran’ın onlar üzerinde kapsamlı bir kontrol mekanizması işletmeyi başaramadığı vurgulanmıştır. Tüm bunlardan yola çıkarak, Ensarullah’ın bölgesel bir sorun olmaktan çıkıp “küresel bir tehdit”e dönüştüğü dile getirilmiştir (Elmas, 2024). Ensarullah’ın bu bağımsız tavrının bir diğer yansımasının

ise, direniş cephesi bağlamında ortaya çıkması muhtemel görünmektedir. Hareketin, İran'ın bölgesel stratejisinde önemli bir konuma sahip olmasına karşın, Aksa Tufanı sürecinde kendi özerkliğini söylemleri ve fiilleriyle daha fazla vurgulaması, kimi zaman İran'ın kontrollü savaş stratejisini de zorlamasına neden olmuştur.

Ensarullah'ın Kızıldeniz'de açtığı yeni cephe ve İsrail'i hedef alma konusundaki ısrarı, hareketi yalnızca İran liderliğindeki direniş ekseninin bir parçası olmaktan çıkarak, Filistin davası ve anti-emperyalist söylem etrafında daha bağımsız bir aktör olarak konumlandırmıştır. Bu süreçte Husiler, İran'ın geleneksel müttefiklerinin Amerika ve İsrail karşıtı söylemlerini sahiplenmekle kalmayıp, kendilerini bu eksenin “en etkili” ve “en cesur” unsuru olarak öne çıkarmışlardır. Ardemagni (2024)'ye göre Ensarullah, Aksa Tufanı bağlamındaki performansı ile İran'ın erişebildiği çevrenin ötesine geçerek, daha geniş bir İslamî kitleye hitap etme ve böylece kendi ‘markasını’ inşa etme fırsatı yakalamıştır. Bu popülarite, hareketin, Zeydi isyan geleneği ve anti-emperyalist söylem gibi iki temel motivasyondan beslenerek devrimci mesajlarını güçlendirmesine olanak tanımıştır. Geçmişten beri ödediği ağır bedeller ve uluslararası izolasyon süreci, Husilerin Gazze Savaşı'nda yüksek riskler üstlenme konusunda daha az çekingen davranmasına ve bu süreçte daha fazla kazanım sağlamasına zemin hazırlamıştır. Ancak, Ensarullah'ın ‘kontrollü’ ve/veya ‘yıpratma’ odaklı savaş yerine “saldırı savaşı” stratejisini benimsemesi, direniş eksenini içindeki rekabeti körüklerken, İran'ın bölgesel stratejisi için de yeni bir meydan okuma oluşturmaktadır. Ensarullah, bir yandan İran'ın kontrollü çatışma politikasını daha gerilimli bir seviyeye taşıyarak diğer devlet dışı aktörleri harekete geçmeye teşvik ederken, diğer yandan da bağımsız hareket ettikleri söylemine rağmen, ABD tarafından İran'la doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu durum, Washington Yönetimi'nin Husilerin saldırılarına misilleme olarak İran topraklarını doğrudan ya da dolaylı olarak hedef alma ihtimalini artırarak, Tahran'ın bölgesel nüfuz stratejisini zorlayabilir ve Husilerin bağımsız ajandası, İran'ın verdiği desteğin maliyetini yükseltebilir (Ardemagni, 2024). Diğer bir ifadeyle, Ensarullah'ın aktif operasyonları, İran'ın bölgesel savunma stratejisinin temel taşlarından biri olan, uygun zaman gelene kadar ABD ve İsrail ile doğrudan askeri çatışmadan kaçınma politikasını riske atma potansiyeline sahiptir (Mazzucco, 2024, s. 37).

Ensarullah'ın klasik sponsor-vekil söylemini sarsan saldırı mekanizmalarının ardındaki motivasyonlara dair farklı yaklaşımlar bulunsa da genel olarak üzerinde uzlaşılan bazı temel vurgular, Ensarullah'ın İran ile ilişkisi bağlamında özerk bir aktör olarak hareket etme kapasitesinin Aksa Tufanı süreciyle birlikte daha görünür hale geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Husi saldırılarında muharrik unsurların; ideolojik söylemlerini pekiştirmek, Yemen iç siyasetinde destek toplamak ve kendilerini bölgesel bir güç olarak konumlandırmak olduğu belirtilmiştir (Minor & Huggard, 2024). Ensarullah'ın söylemi, kuruluşundan itibaren ABD ve İsrail karşıtlığı üzerine şekillenmiş; hareket, Filistin meselesine olan bağlılığını ideolojik bir zeminde pekiştirmiştir. İsrail karşıtlığı, Batı emperyalizmine karşı mücadelenin önemli bir parçası olarak sembolleştirilmenin yanı sıra, özellikle dini bir tutum olarak öne çıkarılmıştır. Hareketin liderleri, Siyonizm'i İslam dünyasını bölmeye ve Müslümanların birliğini zayıflatmaya yönelik bir proje olarak değerlendirmiş ve bu düşüncüyü söylemlerinin merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla Ensarullah, Filistin meselesini salt bir bölgesel çatışmadan ziyade, İslam ümmetinin varoluşsal mücadelesinin bir parçası olarak görmekte ve kendisini de bu mücadelenin bir aktörü olarak konumlandırmaktadır (Weissenburger, 2024, s. 5). Bu çerçevede, Ensarullah lideri Abdülmelik el-Husi, hareketin Filistin davasına verdiği desteği vurgularken, aynı zamanda Husilerin İran'dan bağımsız bir özne olduğunu da savunmaktadır. El-Husi'ye göre Ensarullah'ın İsrail ve Batı karşıtı konumlanması, yalnızca politik bir tercih değil, iman temelli bir sorumluluktur:

Bizi diğerlerinden ayıran şey, duruşumuzun tamamen inancımıza dayanmasıdır. Bize yönelik 'İran'ın bir koluyuz' suçlamaları yanlıştır. İran İslam Cumhuriyeti ile aramızdaki ortak nokta, onların da Filistin halkını destekleme konusunda inanç temelli bir tutum benimsemesidir. Bu, tüm İslam ümmetini birleştirmesi gereken bir duruştur. Filistin meselesi, Müslümanların ortak sorunudur ve bizim bu konudaki kararlılığımız herhangi bir siyasi hesap ya da çıkar kaygısından bağımsızdır (Al-Houthi, 2025).

Bununla birlikte, Ensarullah'ın Filistin davasına verdiği desteğin yalnızca ideolojik bir tutumdan ibaret olmadığı, aynı zamanda Yemen iç siyasetinde meşruiyet sağlama ve halk desteğini konsolide etme amacı taşıdığı da iddia edilmiştir (Weissenburger, 2024, s. 5-6). Bu bağlamda, Husilerin Gazze'deki savaş üzerinden, kendilerini yalnızca Filistin'in değil, daha geniş

anlamda İslam dünyasının savunucusu olarak konumlandırarak iç siyasetteki baskıları bertaraf etmeye çalıştığı öne sürülmüştür. Buna göre, ABD ve İsrail karşıtlığı, sadece dış politik bir söylem olarak değil, aynı zamanda Suudi Arabistan ve Batı destekli aktörlere karşı yürütülen iç mücadelenin de bir parçası olarak inşa edilmiştir (Carlson, 2024, s. 102-106). Bu da Ensarullah'ın, saldırılarını Yemen'deki toplumsal tabanını sağlamlaştırma ve savaş yorgunu halkı harekete geçirme aracı olarak kullanmasını mümkün kılmaktadır (Weissenburger, 2024, s. 6). Dolayısıyla, ideolojik motivasyon ile iç politik meşruiyet arasındaki sınırın bulanıklaştığı ve Ensarullah'ın bölgesel çatışmalara müdahil olma stratejisinin, kendi yönetimini tahkim etme çabasının bir uzantısı olarak şekillendiği dile getirilmiştir. Ancak, bu bulanıklaşmaya rağmen, söz konusu motivasyon Ensarullah'ın İran'a bağımlı olduğunu değil, aksine saldırı kararlarında yerel dinamikleri merkeze aldığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, bu iddialar, ideolojik boyuta ilişkin çeşitli soru işaretleri doğursa da Ensarullah'ın hareket tarzının klasik vekil tanımını aşındırdığı yönündeki argümana katkı sunmaktadır.

Üçüncü motivasyon olarak, Ensarullah'ın bölgesel bir güç olarak konumlanma çabası, hareketin Gazze Savaşı'yla birlikte uluslararası alanda görünürlüğünü artırma stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, Ensarullah, yalnızca Yemen'deki iç dengeleri etkileme değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel düzeyde kendisini önemli bir aktör olarak kabul ettirme hedefi gütmektedir. Bu bağlamda, hareketin Kızıldeniz'deki saldırıları, uluslararası toplumun dikkatini çekme ve müzakere masasında daha güçlü bir konum elde etme girişimi olarak yorumlanmıştır. Nitekim, Gazze Savaşı öncesinde ve sırasında Ensarullah'ın Rusya ile daha yakın ilişkiler geliştirdiğine ve askeri kapasitesini artırmak için farklı dış destekler aldığına dair raporlar, bu iddialara kanıt olarak sunulmuştur (Weissenburger, 2024, s. 6-7). Bu doğrultuda, Ensarullah'ın İran ile yakın stratejik ilişkilere sahip olmasına rağmen eylemlerinde tamamen İran'ın yönlendirmesi altında olmadığına dair söylemleri, hareketin uluslararası tanınma ve bölgesel nüfuz kazanma yönünde bağımsız bir ajandaya sahip olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Hareketin Tel Aviv'e yönelik saldırıları da bu iddiayı güçlendiren örneklerden biri olarak öne çıkmıştır. Üst düzey Ensarullah yetkilisi Nasreddin Amir, Temmuz 2024'te Tel Aviv'e düzenlenen İHA saldırısının ardından yaptığı açıklamada, "Tel Aviv'e saldırı kararında İran'ın hiçbir rolü yoktu. Onları daha sonra bilgilendirdik" (Middle East Monitor, 2024) ifadelerini kullanarak, İran tarafından desteklenip silah-

landırılmalarına rağmen büyük ölçüde bağımsız hareket ettiklerini ve doğrudan Tahran'ın kontrolünde olmadıklarını vurgulamıştır. Bölgesel rol ve özerklik iddiasına dair önemli bir diğer açıklama ise, Gazze ateşkesindeki tikanıklık sürecinde Ensarullah lideri Abdulmelik el-Husi tarafından yapılmıştır: “Dört günlük bir süre vereceğiz. Bu süre arabulucuların çabaları içindir. Dört günün sonunda düşman İsrail, Gazze'ye insani yardım girişini engellemeye ve geçişleri tamamen kapatmaya devam ederse, İsrail'e karşı deniz operasyonlarımızı yeniden başlatacağız. Onların ablukasına ablukayla karşılık vereceğiz” (Xinhua, 2025).

Bu açıklamalar, Ensarullah'ın Gazze'de doğrudan çatışan Hamas ve İslami Cihad gibi saha aktörleriyle benzer bir konumlanma içinde kendini gördüğünü gösterirken, Gazze dışındaki diğer bölgesel aktörlerin temkinli tutumlarına karşın daha agresif bir politika izlediğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, Husiler yalnızca İran'ın direktiflerine tabi bir güç olmaktan ziyade, kendi stratejik ajandası doğrultusunda hareket eden ve bölgesel dinamikleri şekillendirmeye çalışan bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak, Aksa Tufanı süreci, Husilerin İran'la olan tüm siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerine rağmen özerklik alanlarını daha da genişlettiğine dair genel bir kanaat oluşturmaktadır. Bu durum, Ensarullah'la mücadelenin İran'a baskı yaparak çözülebileceği yönündeki varsayımları zayıflatmakta ve bu yaklaşımın etkisiz olduğuna dair analizlerin öne çıkmasına neden olmaktadır (Minor, 2024). Nitekim, Suudi Arabistan'ın 2023'te İran ile vardığı normalleşme anlaşmasının Yemen'deki çatışmaları sona erdireceği beklentisi boşa çıkmış, çözümün Tahran'dan değil, doğrudan Husilerle yürütülecek müzakerelerden geçtiği anlaşılmıştır. İsrail ve Batılı aktörler hala Ensarullah'ı İran'ın bir uzantısı olarak görerek baskı stratejisine odaklansa da Gazze Savaşı sürecinde Husilerin kendi önceliklerine göre davrandığı ve İran'ın doğrudan yönlendirmesiyle hareket etmediği yönündeki değerlendirmeler giderek güçlenmektedir.

8. Bulgular ve Tartışma

Çalışmanın bulguları, en güncel aşaması Aksa Tufanı bağlamında şekillenen İran-Ensarullah ilişkilerine dair hem bu vaka özelinde hem de genel olarak sponsor-vekil modeli tartışmaları çerçevesinde çeşitli çıkarımlar sunmaktadır. Öncelikle, İran'ın Ensarullah'a desteği, Yemen İç Savaşı'nın

başlamasıyla birlikte kademeli olarak artmıştır. Ancak bu artış, beklendiği gibi Ensarullah'ın İran'a bağımlılığını artırmak yerine, zamanla özerklik vurgularını daha görünür hale getirmiştir. Husiler, İran'ın desteğini kullanırken diğer dış aktörler ve yerel dinamiklerle ilişkilerini çeşitlendirerek bağımsız karar alma mekanizmalarını güçlendirmiştir. Bu süreçte, İran ile aralarındaki asimetrik güç ilişkisini bir bağımlılık modeline dönüştürmek yerine, Saad'ın (2019) Hizbullah için tanımladığı 'simbiyotik ilişki' modelini benimsemişlerdir. İran'ın Ensarullah'a duyduğu stratejik ihtiyaç, bir yandan desteğin devamlılığını sağlarken diğer yandan da hareketin faillik alanını korumasına ve genişletmesine olanak tanımıştır. Aksa Tufanı sürecinde Ensarullah, bu bağımsızlığını daha belirgin bir şekilde ortaya koyarak İran'ın doğrudan yönlendirdiği bir vekil güç olmadığını göstermiştir. Nitekim, başta İsrail ve ABD basını olmak üzere Batı medyasında Husiler, uzun süredir İran'ın kontrolündeki bir vekil güç olarak tanımlanırken, Aksa Tufanı sürecinde sergiledikleri performans bu algıyı değiştirmiş ve İran'dan bağımsız, 'ayrı bir tehdit' haline geldiklerini kabul eden yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Ensarullah, artan İran desteğine rağmen kendi ajandasını takip ederek, hiyerarşi ve bağımlılık esasına dayanan klasik vekil-sponsor modeline meydan okuyan bir örnek teşkil etmektedir. Saif'in (2023) belirttiği gibi, İran ile Husiler arasındaki ideolojik ortaklık mezhepsel farklılıkları aşan bir bağ kurmuş, bununla birlikte hareket, İran'ın bölgesel ajandasına tam anlamıyla entegre de olmamıştır.

Bulguların bir diğer önemli boyutu; Ensarullah'ın yalnızca bağımsız hareket etme kapasitesine sahip olması değil, aynı zamanda sponsor aktör üzerinde baskı kurabilecek bir konuma ulaşmasıdır. Aksa Tufanı süreci, Husilerin klasik modelin sınırlarını aşarak, İran'ın daha temkinli ve kontrollü dış politika çizgisinin ötesinde hareket edebildiğini göstermiştir. Tahran Yönetimi'nin rasyonel ve hesaplı bir strateji izlediği bu süreçte, Ensarullah savaşın eşliğini yükselten hamlelerde bulunmuş ve kimi zaman İran'ı da zorlayan bir pozisyon almıştır. Bu durum, vekil aktörlerin sadece sponsorlardan yönlendirme bekleyen edilgen yapılar olmadığını, aksine kendi inisiyatifleri doğrultusunda hareket ederek sponsorlarını belirli kararlar almaya zorlayabileceklerini ortaya koymaktadır. Ensarullah, İran'dan bağımsız olarak savaşın gidişatını şekillendiren kararlar almış ve bu kararlar her zaman İran'ın stratejik öncelikleriyle örtüşmemiştir. Böylece Ensarullah, yalnızca İran'dan destek alan bir yapı olmanın ötesine

geçerek bölgesel stratejilerde belirleyici bir güç olarak konumlanmıştır. Nitekim, Aksa Tufanı sürecinde İran'a yakın gruplar arasında en agresif stratejiyi izleyen yapı Ensarullah olmuştur. Dahası, Husiler yalnızca İran'ı değil, diğer vekil grupları da harekete geçmeye zorlayan bir etki yaratmıştır. Özellikle Hizbullah ve Irak'taki Şii grupların çatışmalardaki angajman seviyelerinin Ensarullah'ın sert çıkışlarıyla birlikte değişmesi, bu etkinin somut bir göstergesidir. Bu gelişmeler, geleneksel vekil-sponsor modelinin sınırlarını zorlayan yeni bir dinamiği ortaya koymaktadır: Vekil güçler yalnızca sponsorlarının yönlendirmesiyle hareket etmekle kalmaz, aynı zamanda sponsorlarını ve diğer vekil grupları daha fazla aksiyon almaya zorlayabilir. Böylece vekil-sponsor ilişkisi, tek yönlü bir hiyerarşi olmaktan çıkarak, karşılıklı etkileşimin belirleyici olduğu daha karmaşık bir yapıya dönüşmektedir.

Üçüncü olarak, Ensarullah'ın Aksa Tufanı sürecinde üstlendiği pozisyon ve bağımsız karar alma mekanizmalarını devreye sokma kapasitesi, hem ideolojik motivasyonlarıyla hem de yerel siyasi dinamiklerle şekillenmiştir. Klasik modelin varsayımlarının aksine, Ensarullah, ideolojiyi ve yereldeki çıkarlarını birbirini dışlamayan unsurlar olarak bir araya getiren, faal ve özerk bir aktör profili çizmektedir. Zeydi kimliğini muhafaza eden Ensarullah, İran'ın Şii anlayışına tam entegrasyonu reddederek kendi varoluşsal çerçevelerini koruma refleksi göstermektedir. Aynı zamanda, Filistin davasını İran'ın bölgesel stratejisinin bir parçası olarak değil, bağımsız bir öncelik olarak ele almakta ve bunu kendi siyasi ajandasının merkezine yerleştirmektedir. Bu durum, Ensarullah'ın İran'ın çıkarlarını takip eden pasif bir vekil olmaktan öte, bölgesel siyasette kendi stratejisini inşa eden bağımsız bir aktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Husiler, ideolojik duruşlarını siyasi çıkarlarıyla dikkatle bütünleştirerek Yemen iç siyasetinde ve bölgesel arenada kendilerini güçlendirme stratejisi izlemektedir. Diğer yandan, Ensarullah, Aksa Tufanı sürecindeki performansıya, yalnızca Zeydi ve Şii sosyolojisiyle sınırlı kalmayıp daha geniş Arap ve Müslüman dünyasına hitap eden bir ivme yakalamış ve bölgesel meşruiyetini artırmaya yönelmiştir. Tüm bu bulgulardan yola çıkarak, İran-Ensarullah ilişkilerinin klasik sponsor-vekil modelinin ötesine geçerek daha karmaşık ve karşılıklı etkileşime dayalı bir yapı sergilediğini, bu vakanın da ilgili teorik tartışmalara önemli ampirik katkılar sunduğunu söylemek mümkündür.

9. Sonuç

Bu çalışma, Ensarullah'ın İran'ın bölgesel stratejisinin sıradan bir uzantısı mı yoksa bağımsız karar alma mekanizmasına sahip bir fail mi olduğu sorusunu ele alarak, klasik sponsor-vekil modelinin sınırlarını test etmiştir. Elde edilen bulgular, Ensarullah'ın İran'dan destek almasına rağmen, eylemlerinin tamamen İran tarafından yönlendirildiğini düşünmenin eksik ve indirgemeci bir yaklaşım olacağını göstermektedir. Aksa Tufanı sürecinde Ensarullah'ın, İran'ın belirlediği kontrollü gerilim politikasının dışına çıkarak daha cüretkâr ve sert bir tavır sergilemesi, hareketin özerk karar alma kapasitesine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle İsrail, ABD ve İngiltere hedeflerine yönelik saldırılarını genişletmeleri ve Kızıldeniz'deki deniz ticaretine müdahalelerini artırmaları, Ensarullah'ın bölgesel dengeleri kendi stratejik önceliklerine göre şekillendirmeye çalıştığını göstermektedir. Bu durum, geleneksel sponsor-vekil ilişkisi içerisinde düşünülen hiyerarşik bağımlılık modelinin, Ensarullah'ın hareket tarzını açıklamak için yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. İran ile Ensarullah arasındaki ilişkiyi daha esnek, karşılıklı etkileşime ve bağımsız stratejik önceliklere dayalı bir yapı olarak ele almak, bu ilişkinin dinamik doğasını anlamada daha sağlıklı bir çerçeveye sunmaktadır.

Ensarullah'ın Aksa Tufanı sürecindeki eylemleri, sponsor-vekil modeli üzerine yürütülen akademik tartışmalara yeni bir boyut kazandırmaktadır. Ancak bu ilişkinin daha geniş bir perspektiften ele alınması için gelecekte yapılacak çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Özellikle Aksa Tufanı sürecinde İran-Hizbullah ilişkisini sponsor-vekil modeli perspektifinden analiz etmek, İran'ın farklı vekil aktörlerle kurduğu ilişkilerin mahiyetini anlamak açısından önemli olacaktır. Ayrıca, vekiller arası etkileşimi daha iyi kavrayabilmek adına, Ensarullah'ın 7 Ekim sonrasında Hizbullah ve Irak'taki gruplarla nasıl bir koordinasyon içinde hareket ettiğini incelemek, söz konusu tartışmalara yeni bir boyut kazandıracaktır. Öte yandan, ideoloji merkezli vekalet/ittifak ilişkileri ile çıkar merkezli vekalet/ittifak ilişkileri arasındaki farkları ortaya koymak açısından karşılaştırmalı bir analiz yapmak faydalı olabilir. Bu bağlamda, Yemen'de ayrılıkçı grupların Birleşik Arap Emirlikleri ile ilişkisini, Husilerin İran'la olan ilişkisiyle karşılaştırmak; farklı vekalet ya da ittifak ilişkilerinin benzer ve ayrışan yönlerini ortaya koyarak vekil-sponsor dinamiklerini daha kapsamlı bir çerçevede değerlendirmeye olanak tanıyacaktır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Agubamah , E. (2025). The role and implications of Houthis action in Israel-Hamas War 2023-2024. *Kashere Journal of Politics and International Relations*, 3(1), 360–367. <https://journals.fukashere.edu.ng/index.php/kjpir/article/view/450>
- Al Arabiya English. (2024, Mart 17). “These attacks are long overdue... the Houthis are a terrorist proxy group for Iran.” <https://www.facebook.com/alarabiya.english/videos/john-bolton-these-attacks-on-the-houthis-is-long-overdue/3142462105918878/>
- Ardemagni, E. (2024, Şubat 15). Beyond the axis: The Houthis now are selling their own “brand”. *Italian Institute for International Political Studies (ISPI)*. <https://www.ispionline.it/en/publication/beyond-the-axis-the-houthis-now-are-selling-their-own-brand-163922>
- BBC. (2017, Aralık 4). *Ali Abdullah Saleh, Yemen's former leader, killed in Sanaa*. <https://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-42225574>
- BBC. (2024, Aralık 27). *Houthis vow to continue attacking Israel despite strikes on Yemen*. <https://www.bbc.co.uk/news/articles/cx27rnjg3qvo>
- Bennett, A., & Elman, C. (2007). Case study methods in the international relations subfield. *Comparative Political Studies*, 40(2), 170–195. <https://doi.org/10.1177/0010414006296346>
- Büyükkara, M. A. (2011). Sosyal, siyasî ve dinî yönleriyle Yemen Hûsî hareketi. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 16(30), 115–152. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/divan/issue/25959/273501>
- Carlson, J. (2024). Houthi motivations driving the Red Sea crisis: Understanding how Ansar Allah's strategic culture goes beyond Gaza and Iran. *Journal of Advanced Military Studies*, 15(2), 94–114. <https://muse.jhu.edu/article/938385>
- Carmi, O. (2017, Ekim 16). Deconstructing and countering the Iran threat at network. *The Washington Institute for Near East Policy*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/deconstructing-and-countering-iran-threat-network>
- Cîrdei, A., Tudorache, P., & Ispas, L. (2023). Functional models of the sponsor-agent relationship in proxy warfare. *International Conference*

- Knowledge-Based Organization*, 29(1), 27–33. <https://doi.org/10.2478/kbo-2023-0005>
- Clark, V. (2010). *Yemen: Dancing on the heads of snakes*. Yale University Press.
- Clausen, M. L. (2022). More than a proxy? The Huthis as a non-state actor with a foreign policy. İçinde A. Hamidaddin (Ed.), *The Huthi movement in Yemen: Ideology, ambition and security in the Arab Gulf* (s. 273–285). Bloomsbury Publishing.
- Dursunoğlu, A. (2015, Şubat 8). Yemen’de darbe mi oldu devrim mi? *Yakın Doğu Haber*. <https://ydh.com.tr/makale/447/d/24930/d/24937/lubnan-da-isgal-guclerine-karsi-halk-direnisi>
- Elmas, D. S. (2024, Aralık 22). Houthis threaten independently of Iran. *Globes*. <https://en.globes.co.il/en/article-houthis-threaten-independently-of-iran-1001497374>
- Ereli, G. (2024, Şubat 19). Houthis are Iran’s pragmatic partners, not just a proxy. *TRT World*. <https://www.trtworld.com/opinion/houthis-are-irans-pragmatic-partners-not-just-a-proxy-17043150>
- Falk, T. O. (2022, Mart 8). The limits of Iran’s influence on Yemen’s Houthis rebels. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/8/the-limits-of-irans-influence-on-yemens-houthi-rebels>
- Fox, A. C. (2021). Strategic relationships, risk, and proxy war. *Journal of Strategic Security*, 14(2), 1–24. <https://www.jstor.org/stable/27026631>
- Groh, T. L. (2019). *Proxy war: The least bad option*. Stanford University Press.
- Harel, A. (2024, Temmuz 22). Explained: Who are the Houthis and why are they attacking Israel? *Haaretz*. <https://www.haaretz.com/haaretz-explains/2024-07-22/ty-article-magazine/.premium/explained-who-are-the-houthis-and-why-are-they-attacking-israel/0000018b-a4da-da24-a1cb-b7de6c5f0000>
- Jahanbani, N., & Levy, S. W. (2023). Iran’s proxy war strategy. İçinde A. Moghadam, V. Rauta, & M. Wyss (Ed.), *Routledge handbook of proxy wars* (s. 340–353). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003174066>

- Johnsen, G. & Juneau, T. (2023). Proxy war dynamics in Yemen. İçinde A. Moghadam, V. Rauta & M. Wyss (Ed.), *Routledge handbook of proxy wars* (s. 366–375). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003174066>
- Johnston, T., Lane, M., Casey, A., Williams, H. J., Rhoades, A. L., Sladden, J., Vest, N., Reimer, J. R., & Haberman, R. (2020). Could the Houthis be the next Hizballah? Iranian proxy development in Yemen and the future of the Houthi movement. *RAND Corporation*. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2551.html
- Juneau, T. (2016, Mayıs 16). No, Yemen's Houthis actually aren't Iranian puppets. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/05/16/contrary-to-popular-belief-houthis-arent-iranian-proxies/>
- Juneau, T. (2021). How war in Yemen transformed the Iran-Houthi partnership. *Studies in Conflict & Terrorism*, 47(3), 278–300. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1954353>
- Kazdal, M. (2024). Iran's security strategy: Balancing defensive deterrents and offensive proxy warfare. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 14(2), 303–319. <https://doi.org/10.31679/adamakademi.1573096>
- Khoury, N. A. (2023, Mart 22). Yemen and the Saudi-Iran rapprochement. *Arab Center Washington DC*. <https://arabcenterdc.org/resource/yemen-and-the-saudi-iran-rapprochement/>
- Lackner, H. (2024, Şubat 1). “The Houthis are not Iranian proxies”: Helen Lackner on the history & politics of Yemen's Ansarallah. *Democracy Now*. https://www.democracynow.org/2024/2/1/yemen_strikes
- Lux, A. (2009). Yemen's last Zaydī Imām: the shabāb al-mu'min, the Malāzim, and 'hizb allāh' in the thought of Ḥusayn Badr al-Dīn al-Ḥūthī. *Contemporary Arab Affairs*, 2(3), 369–434. <https://doi.org/10.1080/17550910903106084>
- Matsunaga, Y. (2024). The myth of vertical integration in regional conflict: Iran and the “Axis of Resistance”. İçinde H. Suzuki & K. Sakai (Ed.), *Gaza Nakba 2023–2024* (s. 123–140). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-97-4868-6_8

- Mazzucco, L. J. M. (2024). Iran and the Houthis' asymmetric maritime warfare campaign in the Red Sea: A study of the sponsor-proxy model. *Journal for Iranian Studies*, 8(20), 25–48. <https://rasanah-iiis.org/english/wp-content/uploads/sites/2/2024/11/IRAN-AND-THE-HOUTHIS-ASYMMETRIC-MARITIME-WARFARE-CAMPAIGN-IN-THE-RED-SEA.pdf>
- Middle East Monitor. (2024, Temmuz 21). *Yemen's Houthis insist Iran had no involvement in Tel Aviv drone attack*. <https://www.middleeastmonitor.com/20240721-yemens-houthis-insist-iran-had-no-involvement-in-tel-aviv-drone-attack/>
- Minor, A., & Huggard, K. (2024, Ocak, 31). How the Houthis joined the Israel-Gaza crisis. *Brookings Institution*. <https://www.brookings.edu/articles/how-the-houthis-joined-the-israel-gaza-crisis/>
- Minor, A. (2024, Eylül 3). The danger of calling the Houthis an Iranian proxy. *Brookings Institution*. <https://www.brookings.edu/articles/the-danger-of-calling-the-houthis-an-iranian-proxy/>
- Montgomery, M. (2021, Şubat 19). A timeline of the Yemen crisis, from the 1990s to the present. *Arab Center Washington DC*. <https://arab-centerdc.org/resource/a-timeline-of-the-yemen-crisis-from-the-1990s-to-the-present/>
- Mumford, A. (2013). *Proxy warfare*. Polity Press.
- Plana, S. C. (2021). *The proxy paradox: Explaining (lack of) control over state-sponsored proxy armed groups* [Yayımlanmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology]. <https://hdl.handle.net/1721.1/150912>
- Prime Minister's Office. (2024, Ocak 13). Statement by PM Netanyahu. *The Israeli Government Website*. <https://www.gov.il/en/departments/news/spoke-press130424>
- Saad, A. (2019). Challenging the sponsor-proxy model: The Iran–Hizbullah relationship. *Global Discourse*, 9(4), 627–650. <https://doi.org/10.1332/204378919X15718898344883>
- Saif, M. (2023, Ocak 11). Shades of grey: The evolving links between the Houthi and Iran. *Clingendael – Netherlands Institute of Internati-*

- onal Relations. <https://www.clingendael.org/publication/shades-grey-evolving-links-between-houthi-and-iran>
- Sarı, İ. (2023). Yemen'de Ensarullah Hareketi: Husi-İran ilişkilerinin değerlendirilmesi. İçinde R. Karakoç (Ed.), *Güncel uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi araştırmaları* (s. 69–88). Duvar Yayınları.
- Seliktar, O., & Rezaei, F. *Iran, revolution, and proxy wars*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-29418-2_7
- Settembrini, M. M. (2019). *The proxy war between Iran and Saudi Arabia: The case of the Yemeni Civil War* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ISCTE – Instituto Universitário de Lisboa].
- Sinkaya, B. (2022). Houthi–Iran relations: Distant relatives turn brothers in arms. *Turkish Journal of Iranian Studies*, (2), 76–93. <https://tiad-dergi.com/en/manuscript/houthi-iran-relations-distant-relatives-turns-brothers-in-arms-11>
- Sozer, B. (2016). Development of proxy relationships: A case study of the Lebanese Civil War. *Small Wars & Insurgencies*, 27(4), 636–658. <https://doi.org/10.1080/09592318.2016.1189495>
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Sage.
- Süleymanoğlu-Kürüm, R. (2021). Uluslararası ilişkilerde nitel yöntemlerle makale yazımı: Vaka analizi ve incelikleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 149-169. <https://doi.org/10.30794/pausbed.801518>
- The Guardian*. (2023, Kasım 20). *Yemen's Houthi rebels seize cargo ship in Red Sea and call Israeli vessels 'legitimate targets'*. <https://www.theguardian.com/world/2023/nov/20/yemen-houthi-rebels-seize-cargo-ship-galaxy-leader-red-sea-israel>
- Tınas, M. (2020). Yemen İç Savaşı'nda Husiler: Vekâlet ilişkisinin karmaşık yapısı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 117-136. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.763491>
- United States Central Command (USCENTCOM). (2024, Ocak 9). *US CENTCOM statement on 26th Houthi attack on commercial shipping lanes in the Red Sea*. <https://www.centcom.mil/MEDIA/STATEMENTS/Statements-View/Article/3639970/us-centcom-statement-on-26th-houthi-attack-on-commercial-shipping-lanes-in-the/>

- Weissenburger, A. (2024). Yemen's Islamists and the War in Gaza: The interplay of ideology, context, and strategy. *Mediterranean Politics*, 1–10. <https://doi.org/10.1080/13629395.2024.2439691>
- Wilson Center. (2024, Temmuz 26). *Timeline: Houthi attacks*. <https://www.wilsoncenter.org/article/timeline-houthi-attacks>
- Xinhua. (2025, Mart 8). *Yemen's Houthis set 4-day deadline for Israel to lift Gaza aid blockade*. <https://english.news.cn/20250308/b2ac14a57e924f7b93ad05d5a0871bf3/c.html>
- Yosef, E., Hansler, J., Kourdi, E. & Magramo, K. (2024, Temmuz 19). Israel investigates security failures around deadly Tel Aviv drone strike. *CNN International*. <https://edition.cnn.com/2024/07/19/middleeast/israel-tel-aviv-explosion-us-embassy-intl-hnk/index.html>
- Zimmerman, K. (2022). Yemen's Houthis and the expansion of Iran's axis of resistance. *American Enterprise Institute*. <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2022/03/Yemen%E2%80%99s-Houthis-and-the-expansion-of-Iran%E2%80%99s-Axis-of-Resistance.pdf?x85095>
- Zweiri, M. (2016). Iran and political dynamism in the Arab world: The case of Yemen. *Digest of Middle East Studies*, 25(1), 4–18. <https://doi.org/10.1111/dome.12078>

Nüzhetü'l-kulüb'da Faziletli Şehirler: İranlı Şâir Hamdullah Müstevfî'nin Gözünden Mekke, Medine ve Kudüs

Aslınur ÖZCAN KOCABEY* Sedat KOCABEY**

Öz

Hamdullah Müstevfî XIV. yüzyılda yaşamış İranlı tarihçi, coğrafyacı ve şâirdir. Aslen Kazvinli olan Müstevfî'nin meşhur tarih eseri Tārīḥ-i Güzide'nin yanı sıra coğrafya ve kozmografyaya dair Nüzhetü'l-kulüb adlı bir eseri de bulunmaktadır. Nüzhetü'l-kulüb eseri giriş, üç bölüm ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zooloji, ikinci bölümde insan vücudunun yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekeleri, üçüncü bölümde ise coğrafya konu edinmektedir. Coğrafyaya ayrılan bu bölüm ise kendi içinde dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgiler ihtiva eden birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksâ; ikinci kısımda İran'ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü bölümde komşu ülkeler, son bölümde de diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu incelenmektedir. Hâtime bölümünde ise acâibü'l-mahlûkât konularına yer vererek eser nihâyete erdirmiştir. Çalışmamızın konusu, Nüzhetü'l-kulüb eserinin coğrafya bölümünün ilk kısmı olan Mekke, Medine ve Kudüs'tür. Eserin yazılış amacı İran coğrafyasını yazmak olsa da yazar, Belh ekolüne mensup coğrafyacıları takip eden yazar onların yaptığı gibi esere kutsal şehirlerden cihânın en faziletli şehirleri diye tasvir ettiği Mekke, Medine ve Kudüs'ü konu edinerek başlamış ve daha sonra önem sırasına göre diğer şehirleri incelemiştir. Bu üç şehrin âyet ve hadislerde zikredilmesi, onun bu şehirleri faziletli görmesinde önemli bir sebeptir. XIV. yüzyıl Şam ve Hicaz coğrafyasının tasvir edildiği bu kısım orijinal bilgiler içermektedir. Aynı zamanda eserde bahsi geçen şehirlerin İran coğrafyasına uzaklıkları, coğrafi olarak enlem ve boylam gibi bilgilerinin verilmesi ve şehirlerin kapladığı yüz ölçümlerinin ayrıntılı şekilde belirtilmesi bu eseri değerli kılan özelliklerdendir. Peygamberlerin zikri geçtiği yerlerde kısca ve menkıbelere de yer verilmesi, şehir tarihi açısından önemli isimlerin zikredilmesi de diğer unsurlardır. Bu çalışma ile bahsi geçen eserde İranlı ve Şii bir tarihçi tarafından XIV. yüzyıl coğrafyasında Mekke, Medine ve Kudüs'ün nasıl konu edildiği, bu şehirlere bakış açısı ve ne gibi bilgiler sunduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mekke, Medine, Kudüs, Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-kulüb.

* Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslâm Edebiyatı, aslinurozcan.tie@gmail.com, Ordu, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6978-6676

* Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, sedatkocabey@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-0528-3324

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Virtuous Cities in Nuzhat al-Qulub: Mecca, Medina and Jerusalem from the Perspective of the Iranian Poet Hamdullah Mustawfi

Aslınur ÖZCAN KOCABEY* Sedat KOCABEY**

Abstract

Hamdullah Mustawfi was a 14th-century Iranian historian, geographer, and poet. Originally from Qazvin, in addition to his renowned historical work *Tārīkh-i Guzīda*, he also authored a work on geography and cosmography titled *Nuzhat al-Qulūb*. This work consists of an introduction, three main sections, and a conclusion. The first section deals with minerals, botany, and zoology; the second discusses the structure of the human body, moral characteristics, and faculties; and the third section is dedicated to geography. This geographical section is itself divided into four parts. The first part, which includes original information, focuses on Mecca, Medina, Jerusalem, and al-Masjid al-Aqsa. The second part covers the fiscal system and geography of Iran, including its provinces, districts, sub-districts, villages, routes and stations, mountains, rivers, seas and lakes, as well as its mines and minerals. The third part examines neighboring countries, while the final part addresses the geographical status of several other countries. The work concludes with a *khātima* section that discusses marvels of creation (*‘ajā’ib al-makhlūqāt*). The subject of our study is the first part of the geographical section of *Nuzhat al-Qulūb*, which addresses Mecca, Medina, and Jerusalem. Although the author’s initial purpose was to document the geography of Iran, following the tradition of geographers associated with the Balkh school, he begins his work—just as they did—with the sacred cities he describes as the most virtuous in the world: Mecca, Medina, and Jerusalem. He subsequently examines other cities according to their degree of significance. The frequent mention of these three cities in the Qur’an and Hadith literature is a major reason for his attribution of their exceptional status. This part of the work, which describes the 14th-century geography of the Levant and the Hijaz, contains original content. Among the distinctive features that enhance the value of this work are the details provided regarding the distances between the mentioned cities and the Iranian territories, their geographical coordinates such as latitude and longitude, and precise information on the area each city occupies. The inclusion of narratives and legends in sections referring to prophets, as well as the mention of historically significant figures, are additional noteworthy elements. Through this study, we aim to examine how Mecca, Medina, and Jerusalem are addressed in *Nuzhat al-Qulūb*, how these cities are perceived by a 14th-century Iranian Shi’i historian, and what kind of information is presented about them.

Keywords: Mecca, Medina, Jerusalem, Hamdullah Mustawfi, *Nuzhat al-Qulūb*.

* Res. Asst. Dr. Ordu University, Faculty of Theology, Turkish Islamic Literature, aslinurozcan.tie@gmail.com, Ordu, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6978-6676

* Lec. Dr., Sakarya University, Turkish Language Teaching Application and Research Center, sedatkocabey@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-0528-3324

1. Giriş

Tarih boyunca şehirler, sadece fiziksel yapıları ve coğrafi konumlarıyla değil, aynı zamanda manevî, kültürel ve tarihî anlamlarıyla da büyük önem taşımışlardır. Bazı şehirler, barındırdıkları kutsal mekânlar, peygamberlerin izleri ve manevî atmosferleri nedeniyle “faziletli şehirler” olarak anılmış ve dinî gelenekler içinde özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bu tür şehirler, sadece inanç sistemleri açısından değil, aynı zamanda toplumların kimlik inşâsında ve tarihî hafızalarında merkezi bir rol oynamıştır. Özellikle İslâm medeniyeti açısından bakıldığında, bazı şehirlerin faziletleri, Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilmeleri, hadis-i şeriflerde övülmeleri yahut peygamberlerin ve sahabenin izlerini taşımaları sebebiyle ayrıcalıklı bir konumda değerlendirildiği görülmektedir. Mekke-i Mükەرreme, Medîne-i Münevvere ve Kudüs-i Şerîf gibi şehirler, ilâhî vahyin indiği, risâletin tebliğ edildiği ve mukaddes hatıraların yaşandığı beldeler olarak İslâm tarihinde “belde-i tayyibe”, “dârü’s-selâm” ve “harem-i ilâhî” gibi kavramlarla anılmış; bu yönleriyle ümmetin ortak düşünce düzleminde önemli bir yer edinmiştir.

Fazilet kavramı, kelime anlamıyla fazl (f-ż-l) kökünden türemiş olup değer, erdem, meziyet, üstünlük ve yücelik gibi anlamlar taşımaktadır (Sâmî, 1989, s. 999). Bir şehrin faziletli olarak nitelendirilmesi ise onun, tarihî olaylar, dinî inançlar ve kültürel miras açısından taşıdığı değerlere dayanmaktadır. İslâm coğrafyasında faziletli şehirler, aynı zamanda kutsal merkezler olarak kabul edilmekte ve bu şehirlerin fazileti, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan âyetler ve hadislerde belirtilen üstünlüklerle desteklenmektedir. Bu anlayış çerçevesinde, faziletnâme adı verilen edebî türler, şehirlerin kutsallığını, tarihî önemini ve manevî derinliğini anlatan eserler olarak ortaya çıkmıştır. Şehir faziletnâmeleri, belirli şehirlerin tarihî, dinî ve kültürel yönlerini yücelten eserler olup genellikle söz konusu şehrin kutsallığını, önemli şahsiyetlerini ve İslâm dünyasındaki yerini anlatır. Bu tür eserler, İslâmî edebiyat içerisinde sahip oldukları nitelikler doğrultusunda, bu alanda gerçekleştirilen araştırmalarda özel bir konuma sahiptir. (Özcan Kocabey, 2023). Faziletnâmelerde ele alınan şehirlere bakıldığında Mekke, Medine ve Kudüs’ün en önemli konular arasında yer aldığı görülmektedir. Yazıldıkları dönemin koşulları ve ihtiyaçlarına bağlı olarak muhtevası değişiklik gösterebilen şehir faziletnâmeleri genel itibarıyla cihat, ziyaret ve imar konuları ağırlıklı olmak üzere kaleme alınmıştır. Bu eserlerde şehir-

lerle ilgili bilgiler çoğunlukla tarihî kaynaklara dayandırılmakla birlikte, özellikle coğrafi tasvirlerde -dağlar, ovalar, su kaynakları gibi- gözleme dayalı anlatımlara da yer verilmektedir. Bazı faziletnâmelerde ölçümler, mesafeler ve yapılar gibi ayrıntılı bilgiler dikkat çekerken; şehirde yer alan yapılar ve bunların dinî/sosyokültürel önemleri detaylı biçimde işlenmektedir. En dikkat çekici unsurlardan biri ise, bu şehirlerde medfûn bulunan dinî şahsiyetlerin zikredilmesidir. Zira bir şehrin fazileti, yalnızca mekânın geçmişteki olaylarla ilişkilendirilmesiyle değil; aynı zamanda o topraklarda yaşamış ve vefat etmiş kimselerle irtibatlandırılmasıyla da pekiştirilmektedir. Böylelikle faziletli şehirler; dağları, ovaları, su kaynakları, tarihi, sakinleri ve toprağında medfûn bulunan zatlarla birlikte bir bütün olarak değerlendirilmektedir.

Mekke, İslamiyet'in doğduğu yer ve Kâbe'yi barındıran kutsal bir merkez; Medine, Hz. Muhammed'in (s.a.s) hicret ettiği, İslam devletinin temellerinin atıldığı ve Mescid-i Nebvî'nin bulunduğu bir şehir; Kudüs ise hem İslam hem de diğer ilahî dinler açısından büyük öneme sahip, Mescid-i Aksâ'yı barındıran kutsal bir belde olarak faziletli şehirler arasında sayılmıştır. Bu şehirler, sadece inanç merkezleri olmalarıyla değil, aynı zamanda tarih boyunca büyük medeniyetlerin kesişim noktalarında bulunmasıyla da dikkat çekmiştir. Şehir tarihi açısından bakıldığında, faziletli olarak kabul edilen bu şehirlerin sadece dinî değil, aynı zamanda siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan da merkezî roller üstlendikleri görülmektedir. Mekke, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş; Medine, erken İslam tarihinde siyasî ve sosyal bir dönüşümlerin yaşandığı yer olmuş; Kudüs ise yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlerin kesintisiz bir şekilde ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle, bu şehirler üzerine yapılan tarihî ve coğrafi çalışmalar, sadece dinî metinlerle sınırlı kalmayıp, şehirlerin gelişimi, mimari özellikleri, sosyo-ekonomik yapıları ve siyasal tarihleri gibi çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

İranlı tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah Müstevfî'nin XIV. yüzyılda kaleme aldığı *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseri, bu kutsal şehirleri detaylı bir şekilde ele alan önemli kaynaklardan biridir. Müstevfî, eserinde Mekke, Medine ve Kudüs'ü cihanın en faziletli şehirleri olarak tasvir etmekte ve bu şehirlerin dinî ve tarihî önemine vurgu yapmaktadır. Onun aktardığı bilgiler, yalnızca coğrafi ve tarihî verilerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda bu şehirlerin manevî atmosferini ve İslam dünyasındaki yerini anlamak açısından da bü-

yük önem taşımaktadır. Bu çalışma, *Nüzhetü'l-kulüb*'da bu şehirlerin nasıl ele alındığını ve ne tür bilgilerin aktarıldığını inceleyerek, XIV. yüzyıl coğrafyacılığında kutsal şehir algısının izlerini İranlı, Şii bir alimin eserinde yer verdiği menkıbeler üzerinden sürmeyi amaçlamaktadır.

2. Müellifin Hayatı ve İlmî Çevresi

Çalışmamıza konu olan eserin müellifinin tam adı, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvîni'dir. 680/1281 yılında Kazvin'de dünyaya gelmiştir (Özaydın, 1997, s. 454). Büyük dedesi Eminüddin Nasr ve babası Irak'ın müstevfisi olduğu için bu aile “Müstevfiyân” lakabıyla anılır. Müstevfî ise devletin mâli işler divanı başkanı ve memurları için kullanılan bir terimdir. Hamdullah Müstevfî, Olcaytu zamanında İlhanlıların meşhur veziri Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından aile geleneğine uygun biçimde müstevfî olarak tayin edilmiştir. 711/1311'de kaptıplık yaptığı sırada Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn'in mâli işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Bu görevi vesilesiyle bulunduğu Sultâniye, Tebriz, Bağdat, İsfahan gibi şehirlerin kütüphanelerinde de incelemelerde bulunmuştur (Özaydın, 1997, s. 454).

Gençliğinde tarih kitaplarına ilgi duyduğu bilinen Müstevfî, özellikle Reşidüddin'in meclisleri başta olmak üzere, âlim, edip ve şâirlerin meclislerine katılmaktan hoşlanırdı. Reşidüddin'in öldürülmesiyle devrin bütün âlim ve düşünürleri gibi o da gözden düştü. Ancak Ebû Said Bahadır Han devletin giderek çöküşe sürüklendiğini görünce kâbiliyetli ve dirâyetli insanları tekrar göreve getirme ihtiyacını hissetmiştir. Bu doğrultuda, 728/1328 yılında Reşidüddin'in oğlu Gıyâseddin Muhammed'i vezir olarak atamış; böylece inzivaya çekilmiş yetkin kişilerin yeniden görevlendirilmesinin önü açılmıştır. Bu süreçte Hamdullah Müstevfî de onun hizmetine girmiştir (Günaltay, 1991, s. 311). Hayatına dair soy kütüğü, kardeşleri ve görev yaptığı şehirler gibi pek çok ayrıntılı bilgiye, *Târîh-i Güzide* adlı eserinde bizzat kendisinin verdiği bilgiler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Her ne kadar Hamdullah Müstevfî'nin tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmese de *Nüzhetü'l-kulüb* adlı eserini 740/1340 yılında tamamlamasının ardından başka bir eserinin bulunmaması, vefatının bu tarihten sonraki bir döneme rastladığını düşündürmektedir. Gümbet-i Dirâz adıyla şöhret bulan kabri Kazvin'dedir (Müstevfî, 1393/2018, s. XXXIX,XLIII).

Hamdullah Müstevfî'nin çalışmamıza konu olan eseri *Nüzhetü'l-kulüb* dışında kaleme aldığı ve günümüze ulaşan iki eseri daha bulunmaktadır. Bu eserlerin ikisi de birçok kitaba kaynaklık etmiş tarih kitaplarıdır. İlki *Tārîh-i Güzîde*'dir. İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin teşvikiyle yazmıştır ve vezirin idamından sonra 730/1330 yılında tamamlayarak yerine geçen oğlu Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim etmiştir. Müstevfî'nin bir diğer eseri *Ẓafernâme*'dir. Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sine nazîre olarak manzum bir tarih olarak kaleme almıştır (Günaltay, 1991, s. 311). Müellif kırk yaşında yazmaya başladığı bu eserini 735/1335'te tamamlamıştır. Eserinin üçte ikisini tamamladıktan sonra bir diğer önemli eseri *Tārîh-i Güzîde*'ye başlayan yazar önce onu bitirmiş ardından beş yıl kadar daha çalışıp *Ẓafernâme*'yi nihayete erdirmiştir (Günaltay, 1991, s. 312).

3. *Nüzhetü'l-kulüb*; Muhtevası ve Genel Özellikleri

Müstevfî'nin kaleme aldığı üçüncü ve son eser olan *Nüzhetü'l-kulüb*, coğrafya, ilm-i heyet ve dünyadaki olağan dışı şeyler hakkında yazılmıştır. Ön sözünde yazılış sebebine değinen müellif, daha önce bu konularla ilgili kaleme alınan eserlerin çoğunlukla Arapça olduğunu ve İran coğrafyasında, Acemler arasında bu alanda yazılmış bir eserin bulunmadığını ifade etmiştir. Eserdeki konuların büyük kısmının halk tarafından bilinmediğini belirten Müstevfî, dostlarının “Sen İran coğrafyasına hâkimsin; eğer bu bilgileri Farsça bir kitapta toplarsan, bu eser dostların için insanîyet meclisinde mum işlevi görür.” şeklindeki ricaları üzerine bu eseri telif etmeye başlamıştır. (Müstevfî, 1393/2018, s. XLVI, XLVII). Müstevfî, kendi verdiği bilgilere göre, bu kitabı kaleme alırken Ahmed b. Ebû Abdullah'ın *et-Tibyân*, İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Şuverü'l-eḳâlîm*, Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*, Zekerîyyâ el-Kazvîni'nin *Acâ'ibü'l-mahlûkât*, *Âşârü'l-bilâd* ve *aḥbârü'l-'ibâd*, İbnü'l-Belhî'nin *Fârsnâme* adlı eserlerinden ve birçoğu günümüze ulaşmayan *Risâle-i Melikşâhî* ve *Risâletü's-Senceriyye* gibi çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Müstevfî, bu kaynaklardan derlediği bilgileri kendi gözlemleri ve ilâveleriyle zenginleştirerek *Nüzhetü'l-kulüb* isimli eserini meydana getirmiştir (Özaydın, 1997, ss. 454, 455).

740/1339'da tamamlanan *Nüzhetü'l-kulüb*'un yazıldığı dönemde iktidar

değişikliklerinden kaynaklı karışıklıklar ve fitnelerin olması sebebiyle yazar kendini bu konulara değinme mecburiyetinde görmüştür. Bu konulara değinmesi, yaptığı hata ve yanlışlardan ötürü okuyucularından şu şekilde özür dilemesine sebebiyet vermiştir: “Bu kitabı gözleriyle şerefliendirecek olan büyüklerin ve fazilet sahiplerinin -ümit edilmektedir ki- bu kitaba iyi gözle bakarak hoş görüyle okumaları, eğer onda hata ve eksiklik görürlerse, onu gaddar zamanın sebep olduğu akıl karışıklığına, yıkımların yoğunluğuna ve kutlu padişahın -Allah delilini aydınlatsın ve rahmet eylesin- yokluğuna saymaları ümit edilir.” (Müstevfî, 1393/2018, s. XLVIII, XLIX).

Müellifin eserine *Nüzhetü'l-kulüb* adını vermesi de mânidardır. Arapça kökenli olan “nüzhet” kelimesi; dinlenme, ferahlık, iç açıcı gezinti veya ruhu dinlendiren sohbet gibi anlamlara gelir (*Kubbealtı Lugatı*, t.y.). Bu bağlamda, “Nüzhetü'l-kulüb” (Gönüllerin Ferahlığı) başlığı, eserin sadece bilgi sunmakla kalmayıp aynı zamanda okuyucunun zihnini ve kalbini tatmin etmeyi amaçlayan, yani ruha hitap eden bir metin olduğunu îmâ eder. Coğrafya gibi teknik bir alanı bile edebî, ahlaki ve manevi değerlerle süsleyerek “nüzhet” vadetmesi, okuyucunun hem aklına hem gönlüne hitap etmeyi amaçladığını gösterir. Bu vaadini ise dünyanın en faziletli beldeleri saydığı Mekke, Medine ve Kudüs’ü anlatmaya başlamakla gerçekleştirmeye bir adım atar.

Nüzhetü'l-kulüb, kozmografya ile ilgili bir girişin ardından üç esas bölüm (makale) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili çeşitli bilgilere yer verilirken; ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlâkî vasıfları ve melekeleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölüm ise bütünüyle coğrafyaya tahsis edilmiştir ve dört kısımdan oluşmaktadır. Orijinal bilgileri içeren birinci kısımda Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri incelenmekte; ikinci kısımda İran’ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köyleri ile yol ve menzilleri, dağları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır. Üçüncü kısım komşu ülkelerin, son kısım ise diğer bazı ülkelerin coğrafi durumunu konu edinmektedir. Eserin hâtimesinde, dünyadaki tuhaf ve garip şeylere (acâibü'l-mahlûkât) de yer verilmiştir. Bu yönüyle *Nüzhetü'l-kulüb*, tarihî coğrafya ve sosyal tarih açısından dikkate değer bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. (Özaydın, 1997, ss. 454-455). *Târih-i Güzîde* ile birlikte sözlerinin sadeliği ve konularının yeniliği se-

bebiyle müsteşriklerin ilgisini çeken eserin bazı kısımları, bu ilginin bir sonucu olarak Türkçeye ve birçok yabancı dile çevrilip orijinal dili olan Farsçası ile birlikte yayımlanmıştır (Müstevfî, 1393/2018, s. L). Nitekim XVII. yüzyılda Bitlis Beyi Abdal b. Ziyâeddin Han'ın (ö. 1078/1668) talebi doğrultusunda eserin tamamı Türkçeye çevrilmiş ve bu çeviri kendisine ithaf edilmiştir. Söz konusu tercümenin coğrafya bölümü ise 2020 yılında akademik bir tez çalışmasına konu olmuştur (Ekmekçi Aşan, 2020).

3.1. Eseri Önemli Kılan Özellikler

İran tarih yazıcılığı içinde *Nüzhetü'l-kulüb* içerik ve yöntem bakımından Moğol öncesi tarih yazımı ile coğrafi tarih yazıcılığının etkisinde kalmış ansiklopedik bir eserdir. Eserin kaynaklarına ve muhtevâsına baktığımızda *Nüzhetü'l-kulüb*'un kendinden önceki coğrafya eserlerinden etkilendiği ve bu çizgiyi devam ettirdiği görülmektedir. Esasen müellifin sebeb-i telif kabilinde belirttiği üzere bu konularda mevcut olan Arapça kaynaklara karşın Farsça eserlerin yetersizliği ve yakın çevresinin ricaları, eserin kaleme alınmasında belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Müstevfî'nin kaleme aldığı eserin Arapça kaynaklardan beslendiği aşîkârdır. Ancak müellifin neşir üslubu sayesinde bu kaynaklardan yararlanma biçimi, derleme bir eserden ziyâde onu telif niteliğinde bir esere dönüştürmüştür.

Eserin takip ettiği geleneği ortaya koyması açısından şu örnekleri serdetmek açıklayıcı olacaktır. *Nüzhetü'l-kulüb*'un Mekke bölümünün girişinde Cezâir-i Hâlidât ve hatt-ı istivâ terimleri geçmektedir. İslam coğrafyacılarına göre Cezâir-i Hâlidât yani Kanarya Adaları meridyenlerin başlangıç noktasıdır. Hatt-ı istivâ ise ekvator yani enlemlerin başlangıcıdır. Müstevfî'nin konum bilgilerini İslam coğrafyacılarının benimsediği yöntemle aktarması, onun İslamî coğrafya geleneğini takip ettiğini gösteren önemli göstergelerden biridir. Yazım geleneği açısından değerlendirildiğinde, Müstevfî'nin ele aldığı şehirlerin yeryüzü şekilleri-dağlar, ovalar ile iklim özelliklerine ve su kaynaklarına yer vermesi; ayrıca yedi iklim teorisini esas alarak bu şehirlerin ölçümlerini doğuya doğru sıralaması, onun klasik İslam coğrafya geleneğini sürdürdüğünü gösteren önemli unsurlardandır. (Ekmekçi Aşan, 2021, s. 505). Fakat her ne kadar geleneğin devamı niteliğinde bilgiler serdetse de bu onun sorgulamadan bilgileri derlediği anlamına gelmemektedir. Nitekim enlem ve boylam kavramları-

nı İslam coğrafyacılarından almasına rağmen, Moğolların Çin üzerinden benimsediği ve enlem ile boylam çizgilerinin kesiştiği ancak ekvatorunda birleşmediği bir ölçüm sistemini kullanır. Bu durum, onun hem önceki eserlerinden edindiği tecrübe hem de artan bilgi ve deneyimi sayesinde kendine özgü bir zihin ve bilgi dünyası inşa ettiğini göstermektedir. Kendi gezi ve gözlemlerini içeren bilgileri vermesi gitmediği yerlerde kaynakları karşılaştırıp kendi süzgecinden geçirmesi de aynı minvâldedir. Ayrıca Müstevfî'nin İlhanlı dönemine ait birinci el kaynaklardan yararlanması, *Nüzhetü'l-kulüb*'u yalnızca içerik bakımından değerli kılmakla kalmamış; aynı zamanda, tecrübeli bir tarih yazarının kaleminden çıkan sade ve açık üslup sayesinde eseri, dil ve kültür tarihi açısından da kıymetli bir kaynak hâline getirmiştir (Ahmad, 1993, s. 59; Çiftçi, 2016, s. 12).

Müstevfî'nin yedi iklim teorisini esas alması, İran'ı merkez kabul eden bu sistemde siyasî etkilerin de eserine yansıdığını göstermektedir. Her ne kadar söz konusu teori İranlı coğrafyacıların katkılarıyla şekillenmiş olsa da, Batlamyus'un etkisiyle dünya merkezinin belirlenmesi meselesi ortadan kalkmış; böylece coğrafya zamanla dinî ve siyasî etkilerden arındırılmaya başlamıştır (Çiftçi, 2016, s. 17).

3.2. Eserde Ele Alınan Temel Konular

Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulüb* adlı eseri, XIV. yüzyıl İslam coğrafyası ve şehir tarihi açısından önemli bilgiler sunan bir kaynak niteliğindedir. Eserin coğrafya bölümü, dönemin şehirlerini detaylı bir şekilde ele almakta ve çeşitli açılardan değerlendirmektedir. Müstevfî, şehirleri yalnızca fiziksel ve coğrafi özellikleriyle ele almakla kalmamış, aynı zamanda tarihî, kültürel ve ekonomik açılardan da incelemiştir.

Eserin bu bölümü genel itibarıyla üç ana başlık altında yapılandırılmıştır: kutsal şehirler olarak Mekke, Medine ve Kudüs; İran coğrafyasındaki önemli şehirler ve İran dışındaki komşu ülkelerde yer alan şehirler. Çalışmamızın odak noktası olan kutsal şehirler, yani Mekke, Medine ve Kudüs, eserin coğrafya bölümünün ilk kısmında detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Müstevfî, bu üç şehri “cihânın en faziletli şehirleri” olarak nitelendirmekte ve onları diğer şehirlerden ayıran dinî, tarihî ve coğrafi özellikleri dikkatle vurgulamaktadır. Müstevfî'nin bu şehirlerle ilgili tasvirleri, çeşitli kategorilere ayrılarak çok yönlü bir değerlendirme sunmaktadır. İlk ola-

rak, coğrafi konum ve fiziki özellikler bakımından şehirlerin bulunduğu bölgeler detaylandırılmış, enlem-boylam bilgilerine yer verilmiş, iklim koşulları, çevresel faktörler ve doğal kaynaklar açıklanmıştır. Su kaynakları, toprak verimliliği, tarımsal ürün çeşitliliği ve öne çıkan sebze-meyve türleri de bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Tarihî ve etimolojik bilgiler başlığı altında, her bir şehrin kuruluş süreci, tarih boyunca hangi hükümdarlar ya da topluluklar tarafından yönetildiği ve geçirdiği önemli tarihî dönüşümler ele alınmıştır. Ayrıca şehir isimlerinin kökenlerine ilişkin açıklamalara, bu isimlerin anlamlarına ve etimolojik bağlamlarına da bu başlık altında verilmiştir. Ekonomik ve ticari yapı açısından ise şehirlerin gelir kaynakları, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumları, bölgesel ticarete oynadıkları roller ve vergi sistemleri ele alınmıştır. Hangi ürünlerin ticaretinin yapıldığı ve önemli pazar yerlerinin nelerde bulunduğu gibi ayrıntılar da sunulmuştur. Kültürel ve sosyal hayata ilişkin olarak, şehir halkının yaşam tarzları, gelenekleri, mezhep ve dinî aidiyetleri, etnik çeşitlilikleri ve toplumsal etkileşim biçimleri kapsamlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Müstevfî'nin şehir halkının fiziki özellikleri, ten renkleri ve mizaçlarına dair aktardığı gözlemler, dönemin toplumsal algısını ve tasavvurunu yansıtmaları bakımından dikkat çekici niteliktedir. Dinî mekânlar ve fazilet unsurlarına ayrılan bölümde, İslam dünyası açısından merkezi öneme sahip olan Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ gibi ibadet yerleri ayrıntılı biçimde tasvir edilmiş; bu yapıların Kur'ân âyetleri ve hadislerde yer alan faziletleri vurgulanmıştır.

Mimari ve şehir planlamasına dair kısımlarda, cami, medrese, han, kervansaray gibi yapılar açıklanmakta; şehirlerin fiziki yapıları, çarşıları, yolları ve mahalle düzenlerine dair ayrıntılar verilmektedir. Ayrıca, şehirlerle ilgili anlatılan tarihî olaylar, menkıbeler ve kıssalar da değerlendirilerek peygamberlerin ve İslam büyüklerinin bu şehirlerde yaşadığı hadiseler aracılığıyla, söz konusu olayların şehirlerin manevî tarihine katkıları izah edilmiştir. Bu kategoriler ışığında değerlendirilen Mekke, Medine ve Kudüs, Müstevfî'nin gözünden sadece birer coğrafi yerleşim alanı değil; aynı zamanda İslam dünyasında merkezî bir konuma sahip, dinî anlamlarla örülmüş kutsal şehirler olarak tasvir edilmiştir. Müstevfî'nin bu şehirlere dair ayrıntılı ve çok boyutlu tasvirleri, XIV. yüzyıl İslam coğrafyacılığı açısından olduğu kadar, dönemin kutsal şehir algısının nasıl şekillendiğini anlamak bakımından da büyük bir önem taşımaktadır.

3.3. Eserin Yöntemi (*Kişver* Metodu)

Burada eserin yazım yöntemini oluşturan *Kişver* metoduna ayrıntılı olarak değinmek İranlı bir yazarın bakış açısından incelediğimiz bu şehirleri anlamamızda kolaylık sağlayacaktır. Hamdullah Müstevfî'nin eserinin bilgi ağını ördüğü bu usûl *Kişver* metodu olarak adlandırılmaktadır. Coğrafyacıların çalışmalarında kullandığı iki metoddan biri olan *Kişver*, yeryüzünün yedi iklim bölgesine ayrılması ile meydana getirilen bir sistem olup İran-şehr (Irak) bölgesini temele almasıyla bilinir (Ahmad, 1995, s. 281). İran merkezli bu coğrafya ekolü 4. iklim olan İran'ın merkezde olup çevresinde ise 6 iklimin bulunduğu bir sistemdir. Bu sistemde yeryüzünün uç bölgeleri önem arz etmektedir. Cezâir-i Hâlidât yani Kanarya Adaları ölçümlerde kullanılan batı sınırını teşkil etmektedir. Coğrafya ve iklimler, şehirleri ve şehirlerde yaşayan her türlü canlıyı etkilemektedir. Burada oluşan hava, su kişilerin fiziki özelliklerinin oluşumunun esasını oluşturmaktadır (Kaya Ünal, 2024, s. 180).

Müstevfî de yaşadığı coğrafya olan İran'ı esas alan *Kişver* metodunu benimseyerek eserini kaleme almış İran temelli bir coğrafya anlatısını bizlere sunmuştur. Bu anlatıda değerli olan bir diğer husus sınır olarak *Kişver* metodunda yer alan Cezâir-i Hâlidât'ın yanı sıra hatt-ı istivâ yani ekvatoru da sınırlarına eklemesidir. Zira *Kişver* metodunda enlem yer almaz. Fakat Müstevfî şehirlerin konum bilgilerini verirken boylam olarak Cezâir-i Hâlidât'ı; enlem olarak ise enlemlerin başlangıç noktası olan hatt-ı istivâyı kullanır. Böylelikle geleneksel İran coğrafyacılarının üslubunu temel aldığı metoduna eklemeler ve yenilikler yapmayı ihmal etmez.

İslam coğrafyacılarından Belh ekolü temsilcilerinden İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), *Mesâlikü'l-memâlik* adlı eserinde “İslam ülkelerini yirmi iklime ayırdım ve Arap diyarlarından başladım. Bu bölgeyi tek bir iklim olarak kabul ettim; zira şehirlerin anası olan Mekke ve Kâbe buradadır. Bunun dışında Arap bölgesi bu iklimin ortasında bulunmaktadır.” (İstahrî, 1967, s. 3) diyerek Hamdullah Müstevfî'nin de devam ettirdiği anlayış doğrultusunda, İslam ülkelerini esas alan bir tasnif ortaya koymuştur. Bu ifadesinden, İstahrî'nin “Yedi İklim” teorisini bildiği ancak eserini kaleme alırken bu metoda başvurmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Irak ekolünün ilk temsilcileri olan İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13) ve Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) de eserlerinde bu teoriye yer vermemiştir. İbn Hurdâzbih eserinde tasnifini yaparken Ka'be ve Mekke eksenli bir yol izler. Eserine “Bütün

Ülkelerin Halklarının Kıblesi” başlığı altındaki bilgilerle başlar (Ağarı, 2007, s. 173). Bununla birlikte, söz konusu teori Müslüman âlimler tarafından bilinen bir yaklaşımdır. Nitekim ekolün daha sonraki mensupları olan İbn Rüsteh (ö. 300/913’ten sonra), Kudâme b. Ca’fer (ö. 337/948 [?]), İbnü’l-Fakîh (III-IV./IX-X. yüzyıl) ve Mes’ûdî (ö. 345/956) gibi müellifler eserlerinde bu teoriye yer vermişlerdir. Ancak İstahrî’nin, “Yedi İklim” olarak bilinen tasnifin dışına çıkarak İslam ülkelerini kendi sistematığı içerisinde sınıflandırması, bu yaklaşımın ayrı bir ekol olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Ağarı, 2007, s. 186). Hamdullah Müstevfî’nin eserinin kaynakları arasında İbn Hurdâzbih’in el-*Mesâlik ve ’l-memâlik* eserinin yer alması İslam şehirleri ve özelde faziletli şehirler olan Mekke, Medine, Kudüs odaklı yedi iklim teorisini benimsediğini göstermektedir.

Yedi iklim teorisi sadece coğrafya konusu olmanın ötesinde sembolik bir örüntü çerçevesinde Kur’ân-ı Kerîm’de “yedi kat gök”, Kitab-ı Mukaddes’te “yedi aşamalı yaradılış” başta olmak üzere edebiyatta birçok örneği muhtevidir. İran edebiyatında *Heft Peyker* adıyla müstakil bir hikaye şeklinin oluşması bu etkinin devamı niteliğindedir (Gökcan, 2020, ss. 138-139, 145-146). İslam kültüründe yedi iklim anlayışı yalnızca coğrafya alanıyla sınırlı kalmamış, edebiyat dâhil olmak üzere pek çok sahayı etkilemiştir. Bu anlayışın edebî alandaki yansımalarından biri olan yedi iklim manzumesinde Mekke, Medine ve Kudüs’ün yer aldığı ikinci ve üçüncü iklim ile ilgili şu beyitler yer almaktadır:

İklim-i Düvüm

İkinci Müşterî hükmindedür hem
Ol iklim dahı şutmamışdur âdem
Sekiz bin altmış mîldür uzunı
Çalab andan aşağı itmiş anı
Var elli şehr ulu hem on yedi sağ
Olur ol yirde dahı bağçe vü bağ
Kara yağız olur ol yirde âdem
‘İbâdet ehlidür ol kavm her dem

İklîm-i Sivüm

Üçüncü iklîme Mirrîh hâkim

Yidi bîn iki yüz mildür iy 'âlim

Otuz üç sağ yigirmi iki ırmak

Aña hep halkı buğdây ahlîdur aķ (Tan, 2020, s. 193,194)

Manzumede tasvir edilen iklim bölgeleri, İslam coğrafyacılarının yaklaşımına paralel biçimde, belirli gök cisimleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, ikinci iklim bölgesi Müşteri (Jüpiter) ile irtibatlandırılmaktadır. Müellif, bu iklimin uzunluğunu mil birimiyle belirtmekte ve bu coğrafi kuşakta yer alan şehirlerin sayısını da ifade etmektedir. Bölgenin doğal yapısına dair, bağ ve bahçelerin bulunduğu belirtilir. Nüfus yapısına ilişkin olarak ise, bu bölgede yaşayan insanların ten renginin kara yağız olduğu, burada mukim toplulukların ise ibadete düşkün kimseler olduğu vurgulanmaktadır. İslam coğrafyacıları ise ikinci iklimle ilgili şu bilgileri kaydetmektedir: İbn Rüsteh'e (ö. 300/913'ten sonra) göre Çin, Hind, Sind, Arap yarımadası, Mısır, Suayd, Berberî toprakları ve Afrika sınırlarıdır. Şehirleri Mansûra, Nîrûn, Deybul, Necid, Tihâme, Yemâme, Bahreyn, Hecer, Yesrib (Medine) el-Câr, Mekke, Taif, Cidde, Kûs, İhmîm, İsneley, Ensînâ ve Usvan'dır. Hazar Denizi, Basra Denizi (İran Körfezi) ve Mağrib Denizi (Atlas Okyanusu) bu iklimde yer alır (Ağarı, 2006, s. 201). Kudâme b. Ca'fer'e göre Asvan bölgesidir (Ağarı, 2006, s. 203). İbnü'l-Fakîh'e göre Serendib'den başlayıp Habeş'te bitmektedir. Bu iklimde Zeberced madeni bulunmaktadır. Papağan kuşu yaygın olup gözü dönmüş yırtıcı hayvanlar da bulunmaktadır. Birinci iklim insanları gibi çirkin yüzlü olup boyca onlardan kısıadırlar. Burada da sihir ve efsun vardır (Ağarı, 2006, s. 205). Mes'ûdî'ye göre Hind ve Sind'i içine alan bölge olup Cedy (Oğlak) burcunun etkisindedir (Ağarı, 2006, s. 207). Makdisî bu bölgeye Rabeze, Feyd, Sa'lebiye, Nûbe, Yemâme'yi de ilave eder (Ağarı, 2006, s. 212).

Manzumede üçüncü iklim bölgesine kısaca yer verilmiştir. Merih (Mars) gezegeninin etkisi altında olduğu belirtilen bu iklimin uzunluğu 7200 mil olarak kaydedilmiştir. Su kaynakları bakımından zengin olan bu bölgede yaşayan halk, buğday tenli olarak tasvir edilmiştir. İslam coğrafyacılarının üçüncü iklim hakkında verdikleri bilgiler ise şöyledir: İbn Rüsteh'e göre Çin'in kuzeyi, Hind beldeleri, Irak, Şam beldeleri, Aşağı Mısır, Berka ve Afrika beldeleri sınırladır. Şehirleri Kandehâr, Kâbul, Kirman, Sicistan,

Sîrecân, Istahr, Cuver, Fesâ, Sâbûr, Şiraz, Sîrâf, Cenâbâ, Sînîz, Mâhirûbân, Ahvaz, Basra, Bağdat, Vâsıt, Kûfe, Anbar, Hit, Hıyâr, Selemiyîye, Hıms, Dimaşk, Suver, Akka, Taberiyye, Kayseriyye, Rasûf, Beyti'l-Makdis (Kudûs), Remle, Askalan, Gazze, Medyen, Kulzum, Feramâ, Tennîs, Dimyat, Fustat, Feyyû, İskenderiye ve Kayrevân'dır. Basra Körfezi (İran Denizi) ve Mağrib Denizi (Atlas Okyanusu) bu iklimde de yer alır (Ağarı, 2006, s. 202). Kudâme b. Cafer'e göre Mısır bölgesidir (Ağarı, 2006, s. 203). İbnü'l-Fakîh'e göre Cürcan ve Sogd'dan başlayıp Türk topraklarında bitmektedir. Ayrıca Çin sınırından Batı'da Sind üzerinden Mısır bölgesine uzanır ve Şam arazisi, Fâris toprakları ve İsfahan da içerisinde. Yönetici vasfına sahip insanların diyarı olup en ve boyca insanları birinci iklimin kiyle benzerdir (Ağarı, 2006, s. 205). Mes'ûdî'ye göre Mekke, Medine, Yemen, Taif ve Hicaz'ı içine alan bölge olup Akrep burcu etkisindedir (Ağarı, 2006, s. 207).

XVI. yüzyılda Âşık Mehmed (ö. 1006/1598'den sonra) *Menâzirü'l-'Avâlim* adlı eserinde İslam coğrafyacılarından intikal eden ve kendi bilgileri doğrultusunda iklimleri ele almıştır. Asıl olarak *Nüzhetü'l-kulûb*'un da kaynak eserlerinden olan Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-Buldân*'ın tasnifini kullansa da eksik kalan kısımları *Nüzhetü'l-kulûb* ve *Âsârü'l-bilâd* gibi eserlerden tamamlamıştır (Ak, 2000, s. 29,30) (Bknz. Ek 2).

4. Eserde Mekke, Medine ve Kudûs

Hamdullah Müstevfî, her ne kadar eserini fazilet sahibi kimselerin istifadesine sunmak ve eksik gördüğü bir alanda, kendi dili olan Farsça'da bir boşluğu doldurmak amacıyla kaleme almış olsa da konusunun dışında kalan Mekke, Medine ve Kudûs gibi şehirleri de eserine dahil etmesi, *Nüzhetü'l-kulûb*'u benzerlerinden ayıran önemli bir unsurdur. Zira eserin temel amacı İran coğrafyasını tanıtmaktır. Bu vesile ile kendi dönemine kadar getirdiği tarihi olaylara ve XIV. yüzyıl coğrafyasına ve döneminin gerekliliği olarak siyasetine de yer verdiği görülmektedir.

Müstevfî üçüncü bölümün girişinde “İlk önce bu şehirleri yazayım ki bütün ahvâlî şâmil olsun ve sözler tamam olsun.” diyerek eserin yazılış sebebini açıklamaktadır. Birçok âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde de bahsi geçen memleketlerin zikredilmesinin temel amacı, her ne kadar İran diyarını şerh etmek olsa da Mekke, Medine ve Kudûs'ün “efdal-i bukâ-i cihan” (dünya-

nın en faziletli beldeleri) olarak kabul edilmesi ve Müstevfî'nin bu bölgeleri “kıble-i ehl-i iman” şeklinde nitelendirmesi, onu teberrüken ve öncelikle bu kutsal şehirleri zikretmeye sevk etmiştir. Müellif, bu şehirlerin bereketi ve faziletine olan inancıyla, onların zikrinin daha evlâ olduğunu belirterek eserine bu üç kutsal beldeyi dâhil etmiştir (Müstevfî, 1362, s. 1). Tüm bu saikler bize İranlı alimlerin kutsal kabul edilen beldelere dair bakış açıları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Onun için İran coğrafyasına duyduğu aidiyet, Müslüman kimliğinin önüne geçmemiş; aksine, eserini ve memleketini bu kimliği tamamlayan unsurlar olarak değerlendirmiştir.

Müstevfî, Mekke'nin tasvirine geçmeden önce bu kutsal beldelerin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde zikredildiğini ifade etmektedir. Akabinde İsrâ Sûresi'ndeki “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي”¹ âyetini zikretmiştir. Âyetin akabinde Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından yaptığı derleme hadis eseri *Mesâbîhü's-sünne*'ye işaretle Hz. Peygamber'in “Üç mescidden başkasına yolculuk yapılmaz: Mescid-i Haram, Mescid-i Aksâ ve benim mescidim (Mescid-i Nebevî).” hadisini zikreder.

Bu bölümde, şehirlerin tasvirinde kullanılan unsurlar daha önce belirlenen tasnif doğrultusunda ele alınacak ve müellifin anlatımının elverdiği ölçüde sistematik bir çerçevede incelenecektir. Şehirlerin coğrafi konumu ve fiziki özellikleri, tarihî arka planları ve etimolojik kökenleri verilirken, şehirlerin ekonomik yapıları, ticaret hayatı, kültürel ve sosyal dinamikleri, dinî mekânlar ve bunlara atfedilen fazilet unsurları ele alınacaktır. Ayrıca, mimari yapıları ve şehir planlamasına ilişkin bilgiler de sunulacaktır. Tüm bu unsurlar analiz edilirken, müellifin söz konusu bilgileri aktarırken başvurduğu tarihî anlatılar ve rivayetler üzerinden verilecektir. İnceleme sürecinde, ilgili ifadelerin Farsça asıllarından örnekler de verilmesiyle, müellifin dil kullanımı ve üslubunu görme imkânı da ortaya çıkacaktır. Müstevfî'nin şehirler ile ilgili bilgileri verirken hızlı geçişler yapması bu geçişler ile bilgileri bağlaması anlatımda kopukluk gibi gözükse iç bağlantıları sağlamaktadır. Örneğin, Kâbe'nin etrafında medfun bulunan zatlardan bahsederken tarihi bir şahsiyetin ismi geçmesiyle onun yaptıklarını anlatmaya başlamış ve Hâcerü'l-esved'i götürüşünden bahsetmiştir. Bu-

¹ “Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” İsrâ Sûresi 17/1

radan Hâcerü'l-esved ile ilgili bilgilere geçiş yapmıştır. Ancak bu anlatım tarzı, her ne kadar tasnifi bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılsa da müellifin her şehir için coğrafi konum ve mesafeleri zikretmesi ya da tarihî olaylara değinmesi, bazı bilgilerin net şekilde ayrıştırılmasını güçleştirmiştir.

4.1. Mekke

Müellif, bütün şehirlerden bahsederken yaptığı gibi öncelikle şehri içinde bulunan en önemli yapıyla tanımlamıştır. Şüphesiz bu Mekke şehri için Kâbe'dir.

خانه کعبه در مسجد حرام است . آن مسجد در شهر مکه است²

Coğrafi konumunu ve fiziksel özelliklerini coğrafya yazım geleneğine göre aktaran müellif, Mekke şehrinin Hicaz vilayetinde ve ikinci iklimde yer aldığından bahsetmiştir:

آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دوم است .³

Yine aynı geleneğin devamı olarak meridyenini Kanarya Adaları'na; enlem bilgisini ise ekvatora göre vermiştir. Şehrin sınırlarını verirken bilinen dağ, ova gibi fiziki şekiller ile tarif etmesi onun takip ettiği usûlün gereğidir. Bu minvalde Mekke'nin doğusunda Ebû Kubey's ve Kuaykân dağı, batısında Mina ve Sebîr dağının bulunduğunu zikreder. Hemen burada sınırlardan birini tasvir ederken Hz. İsmâil'in kurbanının nâzil olduğu dağı da belirtir. Yine kuzeyinde Safâ güneyinde ise Merve tepeleri olan bu büyük şehrin adım cinsinden ölçülerini zikretmiştir.

طولش از جزایر خالادات عز و عرض از خط استوا کام و نیک و مناسب افتاده که در طول و عرض مرتبه عز و کام دارد و در دره است که طرف شرقی آن کوه ابو قبیس و کوه قعیقان است. و ابو قبیس بزرگتر است. و طرف غربی آن کوه منی و کوه ثبیر و آن کوه بلند است. مشرف بر منی و مزدلفه و کبش قربان اسماعیل عم از او فرود آمد و طرف شمالی آن کوه صفا و طرف جنوبی آن کوه مروه است. شهری بزرگ است. دورش زیاده از ده هزار گام بود. اما در اندرونش خراب و عاطل و جبال و تله بسیار است.⁴

² Kâbe'nin evi Mescid-i Haramdır. Bu mescid Mekke şehridir.

³ Bu şehir Hicaz vilâyetinde ikinci iklimdedir.

⁴ Boylamı Kanarya Adaları'ndan, enlemi Ekvatordan oldukça iyi, uygun ve yerinde düşmüştür. Öyle ki, boylam ve enlem bakımından değerli ve uğurlu konumdadır. Bir vadide yer alır. Doğu tarafında Ebû Kubey's Dağı ve Kuaykân Dağı vardır; bunlardan Ebû Kubey's daha büyüktür. Batı tarafında Mina Dağı ve Sebîr Dağı bulunur; bu dağ

Müellifin şehrin ekonomik ve ticari yapısına dair bilgiler de verdiği bununla birlikte delillendirme olarak âyet ve hadislerle başvurduğu örnekte ise Mekke'nin topraklarının ziraat için uygun olmadığından bahsettiği bölümdür:

و أن زمین محل زرع و کشت نیست. كما قال الله تعالى (بوادٍ غير ذي زرع عند بيتك المحرم)⁵

Müstevfî, Mekke şehrinin topraklarının verimli olmaması sebebiyle sekiz fersah uzaklıkta bulunan Tâif şehrine gidildiğinden ve bu şehrin Mekke'nin çevresinde karın yağdığı tek yer olduğundan bahseder. Bu sebeple Tâif'i, hem havası güzel hem de meyveleri çok olan bir şehir diye tasvir eder.

Şehrin ve içinde bulunduğu faziletli yapının tarihi bilgilerini verirken eserin kaynakları arasında zikredilmese de çokça istifade edilen İbn Kuteybe'nin tarih ve ensab ağırlıklı eseri *el-Maârif* ten kıssalar aldığı tespit edilmiştir. İbn Kuteybe'nin *el-Maârif* eserinden nakille şöyle bir hâdis anlatılmaktadır: “Âdem aleyhisselam cennetten kovulduktan sonra Serendib Dağı'na indi ve orada yüzyıl pişmanlıkla yalvarıp yakarmasının ardından tevbesi kabul oldu ve cennetten çıktığına çok üzüldüğü için Allah teâla ona cennetten yekpâre yakuttan zerrîn kandilleri olan bir çadır gönderip Kâbe'de kurdurdu.” Bu yapının Beyt-i Mâ'mûr olduğu, Hz. Adem'in orayı ziyaret etmesi emredildiği ve orada kalarak cennet hasretini teskin ettiği de ilave edilmiştir.

Faziletli mekanların tarihi anlatılarla desteklendiği Kâbe'nin tarihi ile ilgili bir rivayette “Hz. Âdem vefat ettiğinde Kâbe'yi cennete götürdü ve Adem oğulları onun yerine taş ve çamurdan bir ev inşa ettiler. Nuh tufanında ise bu bina yıkıldı. Hz. İbrâhim ve İsmâil yeniden inşâ edene kadar harap halde kaldı.” Yine bu bölümde tarihi bilgileri serdetmeye devam eden müellif zemzemin çıkış bahsini ele alır. Hz. İbrâhim Hz. Hâcer'i oğlu İsmâil ile

yüksektir ve Mina ile Müzdelife'ye hâkimdir. İsmâil (a.s.) kurbanlık koçu bu dağdan indirilmiştir. Kuzey tarafında Safâ Dağı, güney tarafında ise Merve Dağı yer alır. Büyük bir şehirdir. Çevresi on bin adımdan fazladır. Ancak iç kısmı harap ve ıssızdır; birçok dağ ve tepeyle doludur.

⁵ Ve o toprak ziraat ve ekim yeri değildir. Nitekim Allah teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını **senin Beyt-i Harem'inin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye** yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler.” İbrâhim 14/37.

birlikte bıraktıktan sonra ortaya çıkan zenzem suyundan bahsederken Hz. Hâcer'in zenzem suyunun önüne toprak attığından dünyadaki en büyük nehir olabilecek suyu durdurduğu bilgisini verir. Şayet o yerin ahâlisi kafir olmasaydı suyun ortaya çıkacağını ama ahâlisi o dönemde kâfir oldukları için yerin altına doğru gittiğini aktarır. Hz. İbrâhim'in duası ve Allah'ın buyurması ile harem olan şehrin harem sınırlarının mikat bölgelerine döken millerle belirlendiği bilgisini aktarır. Yedi mili hangi bölgeden gelenlerin kullandığı bilgisini de zikrederek ölçümleriyle birlikte verir.

Kâbe'nin civarında medfun bulunan kişileri zikreden müellif; peygamberleri, çocuklarını, sahabe ve ulemâyı zikrettikten sonra Ebû Saîd Cennâbî Karmatî'nin (ö. 301/913-14) ismini lanet ile anar. Devamında tarihi bilgiyi aktarırken niçin lanet ile andığını açıklar:

در عهد مقتدر خلیفه عباسی در سنه تسع عشر و ثلاثمائه در مکه بوقت حج با مسلمانان جنگ عظیم و قتل عام کرد.⁶

Mekke; o tarihte zenzem kuyusu ve tavaf alanı ölümlerle dolacak kadar büyük bir katliam ve yıkımdan geçmiş ardından Hâcerü'l-esved'i kendisiyle götüren Karmatîler 20 yıl onu saklamış, 339/950 senesinde ise Kufe'de Halife Mutî'-Lillâh, vekilleri aracılığıyla otuz bin dinara satın alarak geri yerine göndermiştir. Burada ise Halife Mutî'i dualarla anarak kıyamete kadar Allah'ın onu korumasını diler.

Mimari ve şehir planlaması tasnifinde değerlendirebileceğimiz bilgilerde ise şehrin harem sınırlarından, kapılarından bahseder. Sınırları ve uzaklıkları verirken İran coğrafyasında bulunan şehirlerin yollarının Mekke'ye olan mesafelerini tek tek verir. Devamında şehrin şark, garb, şimal ve cennup yönlerinde derece ve fersah birimleriyle ölçümlerini verir. Şehri kimler inşa etmiş kimler yıkmış bunlardan bahseder. Kültürel ve sosyal hayatı anlattığı bölümde ise Mekke halkını ekser siyah çehreli ve ticaretle meşgul olarak niteler. Bir diğer önemli bilgi ise Hanefî mezhebine mensup olduklarını konu edinmesidir. (Müstevfi, 1362, ss. 1-11).

⁶ Abbâsî Halifesi Muktedir döneminde, h. 319 yılında hac zamanı Mekke'de Müslümanlarla büyük bir savaş yaptı ve toplu katliam gerçekleştirdi.

4.2. Medine

Medine şehrinin Mekke'ye göre eserde bahsi daha az geçmektedir. Mekke'de olduğu gibi Medine de içinde bulundurduğu faziletli yapı ile tanımlanarak Resûl'ün ravzasının bulunduğu şehir olarak tasvir edilir. Şehrin isminin etimolojik bilgilerini verirken önceden Yesrib iken Hz. Peygamber'in Medine olarak ad verdiği bu şehri Allah'ın Tâbe olarak isimlendirdiğini bildirir:

روضه رسول صلى الله عليه و آله در شهر مدینه است و آن شهر را اَوَّل یثرب می گفتند.
رسول صلعم اورا مدینه خواند.⁷

Müstevfî yine usulü gereği coğrafi konumunu verdiği Medine'nin ikinci iklimde yer aldığını zikrederek Cezâir-i Hâlidât ve hatt-ı istivâya göre ölçümünü verir. Şehrin coğrafi sınırlarını dağ ve nehirlerle veren müellif, bahsi geçen Medine ve Mekke'nin Hicaz mülkünde Uhud dağının eteklerine düştüğünü, doğusunda rûd-i akîk, kuzey ve batısında ise Uhud dağının bulunduğunu belirtir. Sınırları verirken uzaklıkları fersah ölçü birimiyle aktarır. Mekke'nin bu yönde bir buçuk fersah yol aldığını batı tarafında ise Sel' dağı, kuzey tarafında Uhud dağının Medine'ye iki fersah uzaklıkta yer alıp ondan daha yakın dağ bulunmadığı bilgisini verir. Şehrin temel coğrafi özelliklerini verirken Müstevfî yine tarihî bir bilgiyi serdetmektedir. Hazret-i Resûl'ün Ahzâb harbinde Selmân-ı Fârisî'ye hendek kazmasını buyurduğundan ve Adudüddeve'nin (ö. 372/983)⁸ de Selmân için bârû çektiğinden (kale yaptığından) bahseder. *Nüzhetü'l-kulüb*'a göre Medine şehrinin yüzölçümü Mekke'nin yarısı kadardır. Ama Medine'de daha az atıl zemin bulunmaktadır.

Şehrin adı, sınırları, tarihi bilgisi, yüzölçümü hakkında genel bir tasvir oluşturduktan sonra kültürel ve sosyal hayattan bahsettiği kısımda halkın ekserisinin siyah çehreli ve ticaretle meşgul olduğunu belirtir. Hz. Peygamber Medine'ye gelmeden önce şehirde yaşayan halk hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmez. Beni Kurayza ve Beni Nadîr kavimlerinin şehrin hâkimleri olduğundan bahseder. Şehrin meşhur bir özelliğinden haber verir ki o da şehre sık gelip gidenlerin terinin hoş kokulu hâle gelmesidir. Şehrin havası gayet ılımandır. Akarsuları, bağ-bahçeleri çoktur. Acve ve hurma-

⁷ (Peygamber (Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun) Medine şehrindeydi. Bu şehre önceden Yesrib denilirdi. Peygamber (s.a.s) ona Medine adını vermişti.

⁸ Irak-Mekke hac güzergahını yapan Büveyhî hükümdarı.

ların en iyisi olarak nitelendirilen bürdî hurması diğer şehirlere göre orada daha iyi olur.

Müstevfî, aynı zamanda fazilet unsurlarından da sayılan Medine şehri ile ilgili hadis rivâyetlerine yer vermektedir. Medine şehri hakkında vârid olan birçok hadisi yine Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derleme yaptığı hadis eseri *Mesâbîhü's-sünne*'yi kaynak göstererek verir. Hadiste Hz. Peygamber, “İbrâhim'in Mekke'yi harem kıldığı gibi ben de Medine'yi iki kara taşın arasında harem kıldım.” diyerek Medine'de kan dökülmeyeceğini, öldürmek için silah taşınmayacağını buyurur. Bir başka hadiste ise Medine'nin melekler tarafından korunduğu ve ne tâûn ne de deccalin oraya giremeyeceği zikredilir. Ayrıca müellif Medine'de vefat edenlere Hz. Peygamber'in şefaati olacağına dâir riva-yeti de burada verir. Hadislerle delil getiren Müstevfî, ardından Medine hakkında Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Fazl b. Abbas (ö.13/634?) ve Sermet Ensârî'den Arapça mısralar ve bir de ensardan bir kişiden Farsça mısra zikretmiştir. Fazl b. Abbas Medine hakkında şu mısrayı söylemiştir:

و على طيبة التي بارك الله عليها لخاتم المرسلينا⁹

Şehrin en önemli mimari yapısı olan Ravza-i şerîfe, Hz. Aîşe'nin evinde Hz. Resûl'ün kabri olarak tanımlanırken onun imareti hakkında kimlerin katkısının olduğu tek tek belirtilir. Hz. Peygamber'in kabri, yanında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın bulunduğu ravza hadisi zikredildikten sonra anlatılır. Ravzanın mimarisi ve imaretiyle ilgili bilgilerin yanında tarihi anlatı olarak Hz. Peygamber'in naaşının kaçırılma teşebbüsünü anlatırken bir Alevî'nin evinden tünel kazıldığını fakat şehirde yıldırım ve kasırgaların izhar olmasıyla Alevî şahsın sırrı açıklamasıyla şehrin sükûnete erip bu musibetten kurtulduğunu aktarır. Şehirde ortaya çıkan bu alametleri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in vefatlarından dört yüz yıl sonra gerçekleş-tirdikleri keramet olarak nitelemektedir.

Şehrin fazilet unsurlarından biri de şehirde medfun bulunan zâtlardır. Bu bölümde Hz. Ali'den ve on iki imamdan olup Medine'de Bakî' kabrista-nında medfûn bulunanlardan ihtiramla bahsetmesi bize mezhebî bağlılığını da gösteren bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹ Allahü teâlanın nebîlerinin sonuncusu ile mübarek kıldığı şehir

...و در او قبور ابراهيم ابن رسول صلعم و بنات مصطفى صلعم و عثمان بن عفان و امير المومنين حسن و عباس بن عبد المطلب و امام زين العابدين و امام محمد باقر و امام جعفر صادق صلوات الله عليهم اجمعين در آنجا مدفونند.¹⁰

Medine'nin çevresinde bulunan Kubâ, Hayber, Vadi'l-Kurâ, Fedek gibi yerleşim yerlerini tarihi öneminden de bahsederek zikreder. Coğrafi bilgileri aktardıktan sonra Medine'nin üç fersah uzaklığında Feyd Kalesinin bulunduğu köyden bahsettiği esnada tarihteki yerine işaretle Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'nin mihrine bedel olarak verdiğini fakat sonrasında Hz. Ali'nin bu toprağı ona teslim etmediğini dile getirir (Müstevfî, 1362, ss. 11-15).

4.3. Kudüs

Diğer şehirlerde olduğu gibi Müstevfî, Kudüs'ü de içinde bulunduğu meşhur yapısıyla tanımlayarak Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu şehir olarak betimlemiştir. Bir diğer tasnifte ise şehrin isminin etimolojik bilgisini aktarırken “Uruşalim diye bahsettiği şehrin Arapçası Beytü'l-Mukaddes, İbranicesi İlyâ diye söylenir” demektedir:

آن مسجد در شهر اورشلם است و آن شهر را بعربي بيت المقدس ر بعبري ايليا خوانند.¹¹

Müstevfî'nin şehirleri anlatma yöntemi olan coğrafi konum ve fiziksel özellikleri burada da aynı şekilde vermektedir:

از ولایت شام و زمین فلسطین و اقلیم سیم است.¹²

Geleneğin devamı olarak şehrin uzunluğunu Cezâir-i Hâlidât ve genişliğini hatt-ı istivâya göre vermektedir. Tarihi anlatılarla zenginleştirdiği dini mekanların tasviri ve fazilet unsurları Kudüs şehri için şu şekilde yer alır: Diğer bölümlerde olduğu gibi yine İbn Kuteybe'nin tarih ve ensab ağırlıklı eseri *el-Maârif*'ten alıntıyla, “İshak peygamber, oğlu Yâ'kûb peygambere dayısının kızlarından Lâbân b. Nâher b. Âzer'le nikahlanmasını söyledi. Bu amaçla dayısının evine yöneldi ve bu yolda Yâ'kûb (a.s) Uruşalim

¹⁰ Ve orada (Bakî' kabristanında) Peygamber'in (s.a.s) oğlu İbrâhim'in, Peygamberimiz Mustafa'nın (s.a.s) kızlarının, Osman bin Affân'ın, Emîrû'l-Müminin Hasan'ın, Abbas bin Abdülmuttalib'in, İmam Zeyne'l-Âbidîn'in, İmam Muhammed Bâkır'ın ve İmam Ca'fer-i Sâdık'ın (Allah'ın selamı hepsinin üzerine olsun) medfunlardır.

¹¹ O mescit, Uruşalim şehridir. O şehre Arapça'da 'Beytü'l-Mukaddes', İbranice'de ise 'İlyâ' denir.

¹² Şam vilayetinde Filistin topraklarında ve üçüncü iklimdedir.

merhalesinde konakladığında bir rüya gördü. Başının üstünde gökyüzünde bir kapı açılmış ve bir merdiven konulmuştu. Melekler oradan girip çıkıyorlardı. Hak teâla ona vahyetti ve buyurdu” ki diyerek Tevrat’ta Allah’ın Yakup peygambere vahyettiği söylenen sözleri nakletmiştir. Bu sözlerde Tevrat’ta Allah’ın Yâ’kûb ve atalarını ve bu toprakları mübarek kıldığına dâir ifadeler mevcuttur. “Bu sebepten oraya Kudüs dediler ve İsrailoğulları da oraya Uruşalim şehrini kurdu” demektedir. “Yâ’kûb’un merdiveni” olarak geçen bu hâdiseyi şehrin isminin nereden geldiğini açıklayan bir olay olarak zikreder. Yâ’kûb (a.s) Nahel’den sonra üç fersah uzaklıktaki Ken’an şehrinde makam kurmuş İsrailoğulları da orada Uruşalim şehrini kurmuştur.

En önemli bakış açılarından biri ise Kudüs şehrinin faziletli olmasının temellerinden biri olan miraç hadisesidir. İslamda Kudüs denilince miraç hadisesinden bahsetmemek olmaz. Müstevfî de miraç hadisesine Hazret-i Peygamberin ayağını bastığı kayayla ilgili menkıbeyi zikrederek yer vermiştir. Kayanın miraca yükselirken Hz. Peygamberle birlikte yükselmek istediğini ve Peygamberimiz ona “dur” deyince yarı havada kaldığını tasvir eden rivayet anlatıldıktan sonra burasının gâyet müteber bir ziyaretgâh olup meşhur peygamberlerin orada medfûn olduğunu ve her birinin mihrâbının bulunduğunu da zikreder:

و سنگ صخره که رسول صلعم در شب اسری ازو بمعراج رفت و آن سنگ بموافقت رسول صلعم ده گزی بک طرفش از زمین بر خواست و چون رسول صلعم گفت که قف همچنان نیم خیز بماند.¹³

Yine miraç hadisesinin gerçekleştiği Mescid-i Aksâ’nın mimari bilgileri ve inşası hakkında tarihi anlatılar verilmektedir. Menkıbe ise Dâvud (a.s) zamanında Mescid-i Aksâ’nın imar faaliyetlerine dâirdir. “Hazret-i Dâvud’un zamanına gelince o, Mescid-i Aksâ’yı bina etti. Hazret-i Süleyman, babası Hazret-i Dâvud’dan sonra mescidi tamamlıyordu. Mescidi temâşâ ederken bir asâya dayanmış dururken Azrâil canını aldı ve bir sene boyunca mescit tamam olana kadar o şekilde kaldı. Mescid bitince asâyı kurt yiyip asâ kırıldı ve bedeni yere düştü ve vefât ettiğini anladılar.” Tarih boyunca Mescid-i Aksâ’nın geçirdiği yıkım ve imar faaliyetlerini anlattığı bu bölümde İran yöneticilerinden Gûderz neslinden bir melikin gelip eski haline çevirdiğini anlatır:

¹³ Ve Sahre kayası -ki Peygamber (s.a.s) İsra gecesi oradan miraca yükseldi-, Peygamberimiz’le (s.a.s) birlikte on arşın kadar yerden yukarı kalktı. Fakat Peygamber (s.a.v.) ‘Dur’ buyurunca, olduğu hâlde yarı yükselmiş şekilde kaldı.

... تا ملکی از ملوک فارس که بنی اسرائیل اورا کوشک و فارسین گودرز اشغانی خوانند۔ آنرا بحال عمارت آورد.¹⁴

Mescid-i Aksâ'nın iki fersah uzaklığında günümüzde el-Halil ya da Nâsıratu'l-Halil denilen bir köyde Hazret-i İbrâhim'in makamı olduğunu da zikreder. Müstevfî, tam konumu ve iklimini verdiği bu şehircik/köy hakkında "Hazret-i İsa doğduğu için Nasrânî de derler" demiştir (Müstevfî, 1362, ss. 16-18). Burası ise fazilet-nâmelerde el-Halil şehriyle birlikte zikredilen Doğuş Kilisesi'nin yer aldığı Beytülâhm şehri olmalıdır.

5. Sonuç

XIV. yüzyılda yaşamış Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî'nin coğrafyaya dair kaleme aldığı *Nüzhetü'l-kulüb* eseri, temel olarak İran coğrafyasını tanıtmayı amaçlasa da Mekke, Medine ve Kudüs gibi İslam dünyasının kutsal şehirlerine de geniş yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Müstevfî, bu şehirleri zikretmenin yalnızca coğrafi bir gereklilik değil, aynı zamanda dinî ve manevi bir sorumluluk olduğuna inanmış ve bu şehirlerin anlatımının eserin bütünlüğünü tamamlayıcı bir unsur olduğunu düşünmüştür. Eserin asıl konusu İran coğrafyası olmasına rağmen, Müstevfî'nin faziletli gördüğü bu şehirleri ayrıntılı biçimde ele alması, onun dini hassasiyetini ve tarihsel bakış açısını yansıtan önemli bir tercih olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, eserde yalnızca İslam kaynaklarına değil, İsrailiyat ve Tevrat rivayetlerine de yer vermesi, bazı olayları İslam geleneğinden farklı bir perspektifle aktarmasına ve kişi isimlerinde birtakım farklılıklar bulunmasına neden olmuştur. Bu durum, Müstevfî'nin eserinin sadece bir coğrafya kitabı olmanın ötesine geçerek, İslam dünyasının tarihi ve kültürel mirasına da ışık tutan bir metin hâline gelmesini sağlamıştır.

Nüzhetü'l-kulüb'da Mekke, Medine ve Kudüs'ün nasıl ele alındığı ayrıntılı olarak incelenmiş; bu şehirlerin coğrafi konumları, fiziksel özellikleri, tarihî süreçleri, etimolojik kökenleri, ekonomik ve ticari yapıları, kültürel ve sosyal hayatları, dini mekânları ve mimari özellikleri üzerinde durulmuştur. Müstevfî, şehirlerin enlem ve boylam bilgilerini verirken klasik İslam coğrafyacılığı geleneğini takip etmiştir. Bunun yanı sıra, şehirlerin ticari hayatı, halkın fiziksel ve kültürel özellikleri gibi unsurlar da eserde

¹⁴ İsrailoğullarının Köşk; Farsların ise Güderz Eşgânî olarak adlandırdığı, Fars yöneticilerinden bir melik, onu eski halinde imar etti.

işlenmiştir. Müstevfî'nin kutsal şehirleri ele alırken yalnızca coğrafi veriler sunmakla kalmayıp, peygamber kıssaları, menkıbeler, Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler ve hadislerle de desteklediği görülmektedir. Özellikle İsrâ ve Miraç hadisesi, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in Kâbe'yi inşa etmesi, Kudüs'ün Hz. Ya'kûb ve Hz. Süleyman'la ilişkisi gibi anlatılar, onun coğrafya anlayışının dini boyutlarını da gözler önüne sermektedir. Bu anlatılar, eserin yalnızca bir coğrafya kitabı olmaktan çıkıp, İslam dünyasında kutsal şehirlerin nasıl algılandığını ortaya koyan bir kaynak niteliği kazanmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda, *Nüzhetü'l-kulûb*, XIV. yüzyılın siyasî, coğrafi ve dinî yapısını bir arada sunan kıymetli bir eser olarak değerlendirilmelidir. Müstevfî'nin coğrafi bilginin yanında dinî ve kültürel unsurlara da geniş yer vermesi sayesinde, klasik faziletnâme geleneği ile tarih ve coğrafya yazıcılığı arasında özgün bir konuma sahiptir. Bu durum, Müstevfî'nin hem döneminin bilimsel anlayışını yansıttığını hem de İslam dünyasına olan bağlılığını vurguladığını göstermektedir. Sonuç olarak, *Nüzhetü'l-kulûb*, yalnızca bir coğrafya kitabı olmanın ötesinde, XIV. yüzyıl İslam dünyasında kutsal şehir algısını, dinî ve kültürel mirası da içeren kapsamlı bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Müstevfî'nin eseri, tarih ve coğrafya yazıcılığı arasındaki ilişkiyi gözler önüne seren önemli bir çalışma olup, İslam dünyasında kutsal şehirlerin nasıl algılandığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ağarı, M. (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı. *AÜİFD*, 47(2), 195-214.
- Ağarı, M. (2007). Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî. *Journal of Turkish Research Institute*, 34, 169-169. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat658>
- Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 50-62). TDV Yayınları.
- Ahmad, S. M. (1995). *A history of Arab-Islamic Geography: (9 th-16 th century a.d.)*. Al al-Bayt University [Camiatu Al-i'l-Beyt].
- Ak, M. (2000). İklim. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 28-30). TDV Yayınları.
- Çiftçi, F. (2016). *Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhetü'l-Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu* (Kayıt no. 452067) [Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ekmekçi Aşan, G. (2020). *Tercüme-i Nüzhetü'l-Kulûb (vr. 188a-308b) Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin* (Kayıt no. 638287) [Doktora tezi, Dicle Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Ekmekçi Aşan, G. (2021). Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhet'ül Kulûb İsimli Eserinin 17. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 13(1), 500-520. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.863173>
- Gökcan, M. (2020). Bilim Tarihi Perspektifinden 'Yedi İklim' Nazariyesi ve Kültür ve Edebiyatımızdaki Yansımaları. *Erdem*. <https://doi.org/10.32704/erdem.749088>
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*. Endülüs Yayınları.
- İstahrî, E. İ. İ. b. M. el-Farisi el-Kerhi. (1967). *Mesâlikü'l-memâlik* (Haz. M.J de Goeje) E.J. Brill.
- Kaya Ünal, Z. (2024). İslâm Tarihçiliğinde Toplumlara Şekillendiren Bir Unsur Olarak Coğrafya: Mes'ûdî Örneği. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 23(Din ve Coğrafya), 175-189.

- Kubbealtı Lugatı*. (t.y.). Geliş tarihi 18 Mayıs 2025, gönderen <https://luga-tim.com/s/n%C3%BCzheth>
- Müstevfî, H. (1362). *Nüzhetü'l-kulûb: El-Makâletü's-sâlise* (s. 278). Dünya-yı Kitab.
- Müstevfî, H. (2018). *Târih-i Güzide* (Haz. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu. (1393).
- Özaydın, A. (1997). Hamdullah el-Müstevfî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 454-455). TDV Yayınları.
- Özcan Kocabey, A. (2023). *Türk Edebiyatında Fazilet-nâmeler ve Seyyid Alâeddin'in Cevâmi'u'l-Fezâ'il fî Mesâcidi'l-Ğabâil'i (Metin-İnceleme)* (Kayıt no. 838748) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Sâmî, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. Enderun Kitabevi.
- Tan, B. (2020). İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 184-198. <https://doi.org/10.47948/efad.794590>

Ekler

Ek 1

مقاله سیم

در صفت بلدان و ولایات و بقاع و آن بر چهار قسم است

قسم اول، در ذکر حرمین شریفین شرفها الله تعالى و مسجد اقصی

اگرچه آن موضع از ملک ایران نیست و بیشتر غرض از تألیف این کتاب شرح احوال ایران است اما چون افضل بقاع جهان و قبله اهل ایمان است تبیین و تیرک را ابتدا کردن بلدان و قسیمی علیهم در شرح احوال آن بقاع نوشتن اولی است تا این کتاب اکثر احوال را شامل باشد و در اقوال کامل و ذکر این بقاع شریفه در قرآن و حدیث بسیار آمده منها قوله تعالى ^(۱) سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ و در مصابیح ^(۲) از رسول صلعم مرویست لا تشد الرجال الا الى ثلثة مساجد مسجد الحرام و مسجد الاقصی و مسجدی هنا

حرم ^(۳) الکعبة المعظمة عظم الله قدرها خانه کعبه در مسجد حرام است و آن مسجد در شهر مکه است و آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دوم است و طوایف از جزایر خالدهات عز و عرض از خط استوا کام و نیک و مناسب افتاده که در طول و عرض مرتبه عز و کام دارد و در دره است که طرف شرقی آن کوه ابو قیس و کوه قعبعان است و ابو قیس

(۱) Qur'ān XVII, 1.

(۲) Cf. Bokh. I. 290.

(۳) Here and

throughout حرم or حرام indifferently.

Ek2

Menâzirü'l-avâlim'de yedi ana iklim ve bunların kısımlarını gösteren şekil (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 616, vr. 148^a)

Kitap İncelemesi/ Book Review

Sino-Iranian and Sino-Arabian Relations in Late Antiquity: China and the Parthians, Sasanians, and Arabs in the First Millennium

Jeffrey Kotyk., Leiden: Brill, 2024, XII + 337 sayfa. ISBN 978-90-04-69543-6

Değerlendiren: Muammer İSKENDEROĞLU*

Günümüz dünyasında değişik toplumların birbirleriyle ilişkilerini anlamak bu toplumların tarihsel ilişkilerini anlamaya bağlıdır. Her ne kadar bir süredir dünya düzeni Batı merkezli işliyorsa da yakın zamana kadar bu işleyiş çok farklıydı ve pek yakında da bu eski işleyişin tekrar başat konuma gelmesi muhtemeldir. Yükselen bir güç olarak Çin'in Kuşak ve Yol projesinin tarihi arka planını İpek Yolu bağlamında okunması önemlidir. Eski dünyanın doğusunda yer alan Çin'in tarih boyunca batıdaki toplumlarla ilişkileri ve onlar hakkındaki bilgileri kendi kaynaklarında günümüze kadar korunurken, değişik nedenlerle diğer toplumların kayıtlarının çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu açıdan Jeffrey Kotyk'ın bu eseri okuyucuya Çin kaynaklarının dil engeli nedeniyle kapalı kalmış İran ve Arap toplumları ile ilgili kayıtlarının kapılarını açıyor. Sekiz bölümden oluşan eserde yazar Çin'in İran coğrafyası ile en eski etkileşiminden başlayarak Abbasi hakimiyeti dönemi Arap ve İslam etkileşimine kadar uzun bir tarihsel süreçle ilgili Çin kaynaklarının tasvirini sunuyor.

İlk bölümde Kotyk, Çin'in batısındaki İran ve diğer devletlerle tarih boyunca kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde olduğunu, ancak bu ilişkile-

* Prof. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
iskenderoglumuammer@gmail.com, Bolu, Türkiye,
ORCID: 0000-0003-1857- 9826

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

rin yeterince akademik çalışmalara konu olmadığını ifade ediyor. Yazara göre, Klasik Çin ve Japon kaynakları İran çalışmalarına zengin katkılarda bulunabilir. Elde mevcut Orta Farsça ve Süryanice metinlerde Çin'e dair dağınık ve içerik olarak da çok sınırlı bilgiler vardır. Bu konudaki güncel akademik literatürü değerlendiren yazar, eserinde özellikle Çin ile bu literatürde ihmal edilmiş bölgeler arasındaki ilişkilere odaklanıyor ve diplomasi, kültür, din, ticaret ve maddi alışverişler açısından birinci bin-yıldaki Çin-İran ilişkilerinin tarihini tasvir ediyor. Bu bağlamda yazar Çin kaynaklarında şu soruların cevabını arıyor: Partlar Çinliler için ne anlama geliyordu? İran, Çin aydınları için nasıl bir alemdi ve bu görüşler Taoist ve Budist yazarların görüşlerinden ne derece farklıydı? Çinliler, Sasanileri ortadan kaldıran Arapları ilk olarak nasıl algıladılar?

İkinci bölümde Kotyk, Çin ve Partların ilişkilerini ele alıyor. Çinli diplomat Zhang Qian'ın (ö. MÖ 114) batıya seyahati, Çin sarayı ile uzak batıdaki ülkeler arasındaki resmi ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilir. Bölgenin daha önceki tarihiyle ilgili bilgiler eski Çin kaynaklarında kaydedilmemiştir. Parthlı diplomatların da Çin'i ziyaret ettiği bu kayıtlardan bilinmektedir. Roma İmparatorluğu'na kadar ulaşan tekstil, özellikle de ipek ihracatı nedeniyle Çin, Partlar ve daha sonra Sasaniler için önemli bir ticaret ortağıydı. Diplomatik ve ekonomik bağlantıların yanı sıra, Partlar tarafından kontrol edilen topraklar ile Çin arasında bazı dini etkileşimler de vardı. Budizm, Partların topraklarında yalnızca bir azınlık dini olmasına ve özellikle Orta Asya'da yayılmasına rağmen, erken Çin Budizm'ini İran coğrafyası üzerinden etkilemiştir.

Üçüncü bölümde Kotyk, Sasaniler döneminde Çin-İran ilişkilerini inceliyor. Yazar modern çalışmaların Sasanilerin Bizans ile ilişkilerine odaklandığını, ancak Çin ile sıkı etkileşimlerini göz ardı ettiğini vurguluyor. Yazara göre Sasanilerin bu sağlam bağlantıları, Çinlilerin Persleri Batı'da büyük bir güç olarak ciddiye almasına neden olmuştur. Bu nedenle Çinliler muadillerinin kültürünü, dinini, mallarını ve yönetimini belgeleriştir. Benzer şekilde, Sasaniler de Çin'i iyi biliyorlardı. Yazar bu bölümde Çin perspektifinden Sasani İran'ını keşfetmeye odaklanıyor. İslam öncesi Pers hakkında en önemli bilgiler, 554 tarihli *Wei shu*'da bulunmaktadır. Bu kaynak Persler hakkında Yunan ve Arap kaynaklarında bulunmayan bir dizi bilgi içermektedir. Eser Pers ülkesinin genel manzarası, tarım ve hayvancılık gibi temel bilgilerin yanı sıra Pers takvimi ve festivalleri, Sasani hu-

kuku ve Zerdüştlerin dini gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Sasani imparatorluğunun çöküşü, soyluların ve bazı sıradan insanların Çin'e göçü, sonrasında bazı ailelerin Çin ordusunda, diğerlerinin çeşitli ticaret ve mesleklerde kendilerine yer bulması da sonraki Çin kaynaklarında zikredilmiştir. Çin kaynaklarındaki Pers ile ilgili ayrıntılı bilgiler, kısmen iki devlet arasında var olan zengin diplomatik ilişkilerle açıklanabilir.

Çin'de geç antik çağda ve orta çağda iki farklı tarih yazımı ve etnografya geleneğinin varlığından söz edilebilir. Yukarıdaki bölümlerde incelenen devlet resmi kayıtlarına ilaveten Budistler tarafından üretilen materyaller ele alınmalıdır. Dördüncü bölümde Kotyk, Çin Budistlerinin altıncı yüzyılın başlarından itibaren ürettiği kaynaklarda Perslerle ilgili bilgi ve yorumları karşılaştırmalı olarak inceliyor. Yazara göre Çin Budistlerinin Persler ve Pers dini hakkındaki görüşleri, esas olarak başlangıçta Hint Budizm'inden edinilen önyargılar ve klişeler tarafından şekillendirilmiştir. Budizm İran'ın batı yarısında sadece küçük bir azınlık dini olmasına rağmen, Doğu İran'da ve Orta Asya'da Budizm ve Zerdüştlük arasında dolaylı ve doğrudan etkileşimler vardı. Geçmişte bazı akademisyenler Budizm'deki bazı unsurların İran dinlerinden ilham aldığını ve bunun sonuçlarının Çin Budizm'inde yeniden üretildiğini öne sürmüşlerdir. Çin Budist kaynakları, özellikle Zerdüştlük konusunda bu konuyu aydınlatacak değerli bilgiler sunar.

Beşinci bölümde Kotyk, Çin'de İran dinlerinin kurumsallaşması ve bu din mensuplarının kendilerini yeni ortama uyarlama ve entegrasyonunu ele alıyor. Bu bağlamda yazar şu sorulara cevap bulmaya çalışıyor: İran dinlerinin Çin'deki etki düzeyleri nedir? Çinliler bu dinlere nasıl baktılar? İran dinleri Çin'e nasıl uyum sağladı? Birkaç yüzyıldır yerleşik olan diğer baskın yabancı din olan Budizm ile nasıl etkileşime girdiler? Yazara göre bu süreçte sadece Zerdüştlük, Maniheizm ve Hristiyanlığın Çin'in dini manzarasını etkilememiş, aynı zamanda bazı gizli öğretiler de Budizm ve Taoizm'e sızmıştır.

Yazara göre, her ne kadar daha önce Çin'de varlıklarından söz edilebilirse de Hristiyanlar ve Zerdüştler ve daha sonra Maniheizmlerin Çin'de devlet tarafından tanınmış kurumsal yapıya kavuşması, İslam'ın İran'ı fethetmesi, diasporanın Orta Asya, Hindistan ve Doğu Asya'ya doğru daha da hızlanmasının ardından gerçekleşmiştir. Bu din mensupları yeni çevreye değişen derecelerde başarıyla uyum sağlamışlar ve yerleştirme konusun-

da koordineli çabalar göstermişlerdir. Bu kurumlardaki din adamları ayrıca Budistler ve Taoistlerle etkileşime girerek Tang döneminde Çin dinlerinin evrimi üzerinde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Zerdüştlarin, Çin yasalarınca kendi hukuklarını uygulama hakları olmasına rağmen aile içi evlilik gibi uygulamalardan vazgeçmeleri, cenaze törenlerini yerelleştirmeleri ve eskiden benimsedikleri kıyamet beklentilerini de terk ederek iyimser bir gelecek düşüncesini benimsemeleri dikkat çekicidir.

Tang dönemi Çin'deki Hristiyanlık, Zerdüştlükten daha iyi belgelenmiştir. Çin kaynakları Zerdüştlüğü Bizans, Pers, Sogd ve diğer birçok kültür ve bölgeden insanları içerebilen belirsiz *Hu* etnik kökenine daha yakından bağlantılı olarak tasvir ederken, başlangıçta Hristiyanlığı Pers dini olarak tasvir etmekteydi ve ancak Sasanilerin yıkılışı sonrası onu Roma ile ilişkilendirmeye başlamıştı. Bu süreçte Eski Ahit'in bazı kitaplarının Çinceye çevrilmesine rağmen, Çin'de Yahudiler hakkında çok az şey bilinmekteydi.

Altıncı bölümde Kotyk, Çin'de astroloji ve astral büyü konusunu ele alıyor. Yazara göre uzak antik çağlardan itibaren Çin'in kendine has astrolojisi vardı ve bu, Mezopotamya astrolojisinden farklı değildi ancak Çin modeli ve gezegen bilgisi başlangıçta Mezopotamya etkisinden bağımsız olarak ortaya çıkmıştı. Sonrasında Çin astrolojisi, sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Hint ve İran astrolojisinden önemli ölçüde etkilendiği anlaşıyor, ancak bu etki kesin olarak tek bir dinle ilişkilendirilemez. Yazara göre yabancı astroloji başlangıçta Budizm nedeniyle gelişmiş, ancak sonraki nesillerde Taoistler de dahil olmak üzere herkes arasında bu tür bilgilere karşı açıkça büyük bir ilgi oluşmuştur.

Yedinci bölüm Kotyk, maddi ve ticari kültür konusunu ele alıyor. Çin'den Akdeniz'e giden İpek Yolu, Sasanilerin topraklarından geçmekteydi ve Sasaniler Asya'daki en kazançlı ticaret yollarından birini kontrol etmekteydi. Pers ve Çin arasındaki alışverişler, beşinci yüzyıldan itibaren gelişmişti. Yukarıda zikredilen *Wei shu*'daki emtia listesi metalleri, değerli taşları, mineralleri, tekstilleri, aromatik maddeleri, baharatları ve tüketim maddelerini içermektedir. Örnek olarak, geç antik çağda, büyük miktarlarda Çin ipeği batıya doğru Hindistan'a ve oradan da İran'a ticaretle satılıyordu. Persler de Çin'e bazı tekstil ürünleri ihraç ediyorlardı ve bunlar Çin pazarında onları belirtmek için ödünç kelimelerin kullanılmasını gerektirecek kadar yaygındı. Pers topraklarından ithal edilen bazı baharatların mutfakta kullanılmaktan ziyade tıp ve eczacılıkta kullanıldığı, yine bir kısım bahara-

tın Budizm ve Taoizm’de dini işlevler için kullanıldığı söylenebilir. Sasani imparatorluğunun yedinci yüzyılın ortalarında sona ermesinden sonra, İran topraklarıyla ticaret devam etti.

Sekizinci bölümde Kotyk, Çin kaynaklarında Arap-İslam devletleri ile ilgili kayıtların izini sürüyor. Yazara göre modern araştırmacılar, İslam’ın erken tarihiyle ilgili iç ve dış kaynakların azlığına dikkat çekiyorlar. Bu bağlamda, Çin kaynakları erken dönem İslam hakkında yazılan hem coğrafi hem de dilsel olarak en uzak belgeler olmalarına rağmen yeterince takdir edilmemektedirler. Bu eksikliği dikkate alarak yazar, dönemin diğer kaynakların çoğuna göre benzersiz oldukları için bu Çin anlatılarını inceleyeceğine ifade ediyor. Ayrıca, bu kaynakların Sasanilerin nasıl sona erdiğine ve Çin perspektifinden İran’ın başına neler geldiğine dair bir tasvir elde etmek için de gerekli olduğunu vurguluyor.

Kotyk’ın ifadesine göre belgelenmiş Çin-Arap temasları, İslam’ın ortaya çıkışından nispeten kısa bir süre sonra Çin tarihi kayıtlarında yer almıştır. Buna göre, Çinliler, 651 yılından itibaren *Tāzīk* dedikleri Araplardan elçiler almışlardır. Çinlilerin Araplar ve dinleri hakkındaki anlayışının en çarpıcı özelliği, İslam’ın geleneksel anlatımından kökten farklı olması, ancak ilginç bir şekilde İslam’a aşina olan herkesin tanıyabileceği birçok unsuru da barındırmasıdır. Bu Çin kayıtlarının başlangıçta varsayıldığı kadar batıdaki olaylardan kopuk olmadığını gösterir, çünkü yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Batı ve Doğu Asya arasında iletişim hatları sürekli açıktı.

Çin anlatısı, Arapların yükselişini dini bir hareket olarak değil, başlangıçta isimsiz bir tanrı tarafından desteklenen, Perslere karşı bir isyan olarak tanımlamaktadır. Bu tanrı, isimsiz bir deve çobanını bir silah deposuna yönlendirmiştir. Bu çoban da Arapların ilk hükümdarı olmuştur. Eldeki Çin kaynaklarında sadece 801 tarihli bir belgede Muhammed isminden Hira ve Şam’ın fetihlerine katılan, Peygamber olarak değil, bir savaşçı olarak bahsedilmekte ve o ayrıca Abbasilerin selefi olarak zikredilmektedir.

Çin anlatısına göre Arap devletinin doğuşu, yaklaşık olarak 617 yılına denk gelmektedir. Daye saltanatının son yıllarında [605-618] Batı Türk Yabgu Kağan ülkeye defalarca saldırmış, Pers kralı Hüsrev, Batı Türkleri tarafından öldürülmüştür. Çin olay kronolojisine göre, Persler kısa bir süre Türkler tarafından saldırıya uğramış ve hatta bir dereceye kadar boyunduruk altına alınmış ve Araplar da bu sıralarda Perslere karşı isyan etmişlerdir.

Cefu yuangui'de Arapların ortaya çıkışı şöyle anlatılır:

“Tāzīk’lerin ülkesi: Onlar Büyük Pers’in ayrı bir ırkıdır. Sui’nin Daye döneminde [605–618], Pers Hu’sundan bir adam vardı. Qubā’ Medine dağlarında deve güdüyordu ki, aniden yerden bir aslan sıçradı. Birisi Hu’lu adama, ‘Bu dağın batısında üç mağara var. Mağaralarda çok sayıda silah var. Onları alabilirsin’ dedi. Mağaralara vardıklarında, içeride çok sayıda bıçak ve mızrak vardı. Bir taşın üzerinde ona isyan etmesini söyleyen bazı kelimeler vardı. Bunun sonucunda [bazı insanları] bir araya topladı ve sürgüne gitti. Dicle’nin sularını geçtiler ve tüccar gezginleri yağmaladılar. Grupları giderek sayıca arttı. Pers’in batı sınırını başarıyla işgal ettiler. [Liderleri] kendini kral olarak ilan etti. Hem Pers hem de Roma onlara saldırmak için asker gönderdi, ancak yenildiler. Krallarının soyadı Tāzīk’tir. Adı *emīr el-mu’minīn*’dir. Tang Gaozong [imparator, hükümdarlık dönemi 649–683] zamanında sarayımıza haraç sunma amacıyla geldiler. Kendileri ülkelerinin otuz dört yıldır var olduğunu ve şimdiye kadar üç kralın birbiri ardınca tahta geçmiş olduğunu söylediler.” (271) *Jiu Tang shu* gibi başka kaynaklarda konu ile ilgili anlatılarda bazı farklılıklar vardır.

Kotyk’a göre, Araplar Çinlilerle karşılaştıklarında eğer Kur’an ve İslam inancının yayılması onlar için kritik önem taşıyorsa, Çin tarafının da buna benzer bir şey kaydetmesi beklenebilirdi. Çünkü, 635’teki Hristiyan misyonu kutsal metinlerinden bir kısım çeviriler yapıp daha sonra bunları 638’de saraya sunmuştu. Dolayısıyla, eldeki Çin kaynakları, Muhammed’i herhangi bir dini hareket veya peygamberlikle ilişkilendirmez.

Onuncu yüzyılda Arap dini kültürüne ilişkin materyal sağlayan bir diğer kaynak olan Li Fang *Taiping yulan*’ında şu bilgiler aktarılır:

“Longshuo döneminde [661–663], [Tāzīk’ler] Pers ve Roma’yı yok etti ve ülke ilk kez tahıl ve una sahip oldu. Ayrıca Brahmanları istila etmek için güneye birlikler gönderdiler. 400.000’den fazla üstün askere sahip olduklarından çeşitli Hu [halklarını] yuttular. Chang’an döneminde [701–704], [Tāzīk’ler] bir elçi gönderdiler ve kaliteli atlar sundular. Jingyun 2. yılında [711] yine yerel ürünlerini sundular. Kaiyuan döneminin başlarında [713–741], sarayımıza bir heyet gönderdiler ve atların yanı sıra mücevherli bir kemer ve altın kakma gibi yerel eşyalarını verdiler. Bu heyet [tahtın huzuruna] çıktılar. Burada sadece dik durdular ve secde etmediler. Adli Komiser onları azarlamak istedi. Sekreterlik Müdürü Zhang Yue tahtta şöyle hitap

etti: ‘Tāzīklerin farklı gelenekleri vardır. Onlar uzaklardan [majestelerinin] doğruluğunu takdir etmek için geldiler, bu davranış bir ihlal olarak kabul edilemez. Taht tarafından özel bir muafiyet verilmesini talep ediyorum.’ Yine, haraç ödemek için sarayımıza bir heyet gönderdiler. ‘Bizim ülkemizde sadece Tanrı’ya secde ederiz. Bir kralla karşılaştığımızda bile secde için bir yasa yoktur.’ dediler. Saray bakanları onları defalarca azarladılar. Heyet daha sonra talep edildiği gibi Çin kuralına göre secde etti.” (280)

Kayıtlara göre Çin sarayına ilk Arap elçisi 651 yılında gönderilmiştir. Bu muhtemelen Sasani topraklarının devam eden fetihleri sırasında gerçekleşmiştir ve amacı, büyük ihtimalle genişleyen Arap krallığı ile Sasanilerle diplomatik temasları olan doğudaki büyük güç arasında bir miktar karşılıklı anlayış elde etmektir. Tang dönemindeki Çin-Arap temaslarının 651’den 798’e kadar sürdüğü anlaşıyor. Bu resmi temasların yanı sıra, Emeviler dönemiyle aynı zamana denk gelen 724 ila 727 yılları arasında seyahat eden Hyecho’dan da bazı değerli gözlemler Çin kayıtlarında mevcuttur. Hyecho’nun yolculuğundan birkaç on yıl sonra, Çin sarayı Arap krallığının ‘Beyaz Cübbeli Tāzīkler’ dedikleri Emevilerden ‘Siyah Cübbeli Tāzīkler’ dedikleri Abbasilere geçişine tanık olmuştur. Bu süreçte diplomatik alışverişler jeopolitik düzeyde açıkça anlamlı ve önemliydi. Emeviler ve Abbasiler Çin’e heyetler göndermişti. Yedinci yüzyılın ortalarında Sasanilerin çöküşü jeopolitiği bozmuş ve sonunda İslam’ın hızla yayılmasına yol açmıştı, ancak Tang dönemi Çin kaynakları bu halifelikleri teokratik yönetimli devletler olarak değerlendirmemiştir.

Kotyk’ın da ifade ettiği gibi Çin kaynaklarındaki bazı bilgiler sorunlu olmakla beraber, en azından Çinli yazarların uzak batıda gerçekleşen olayların uzak ama dikkatli tanıkları olduğu kabul edilmelidir. Onlar Batı Asya’daki yedinci ve sekizinci yüzyıllardaki çalkantılardan kesinlikle kopuk değillerdi. Batı Asya’daki kurumlarla dini bağlarını sürdüren Süryani Kilisesi ve Maniheizm topluluğu üyeleri de dahil olmak üzere, Tang dönemi Çin’de Batı Asya’dan gelen halklara ilaveten Çin sarayına gelen çok sayıda Arap heyeti vardı; bunlar doğrudan Çin yetkilileriyle iletişim kurmaktaydılar. Çin kaynakları sınırlı kalsa da, tarihçilerin İslam’ın erken tarihini yeniden inşa etmeye çalışırken sıklıkla kullandıkları İbranice, Süryanice, Yunanca ve Latince gibi diğer yabancı kaynakları tamamlayacak niteliktedirler. İdeal olarak, gelecekteki arkeolojik veya metinsel keşifler muğlak hususları daha fazla açıklığa kavuşturabilir.

Müslüman araştırmacılar tarihte de günümüzde de yabancı toplumlarla ilgili araştırma yapmaya çok az ilgi göstermişlerdir. Hindistan'ı inceleyen Biruni gibi Çin'i inceleyen bir araştırmacı çıkmamıştır. Bu farklı toplumların İslam toplumuyla tarihi etkileşimlerine dair kayıtları da günümüz Müslüman araştırmacılarının ilgi alanına girmemiştir. Bu açıdan Jeffrey Kotyk'ın çalışması ve benzer çalışmalar yapan araştırmacıların eserleri önemlidir. Çince bilen Türkler veya o bölgeden Türkiye'ye akademik çalışma amacıyla gelenler benzer araştırmalara yönlendirilebilir.

İran Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İran Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayınlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığınız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7’ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılabacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)’a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)’ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)’e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)’e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). *İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi*. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) ‘ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barişa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture*, 8(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission*, (231), 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) ‘e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadieu, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) ‘e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) ‘e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) ‘e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y. ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi bas-kı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.”, “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynaktan nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

THE JOURNAL OF
IRANIAN STUDIES
İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

VOL: 9 NO: 1 2025

E-ISSN: 2651-4370

Kurban Durmuşoğlu

Religious Life and Sufism in Horasan: The Ilkhanid Period

Masoud Sadrmohammadi

Kāve Newspaper's Reporting Policy on the Ottoman Empire (1916-1918)

Ömer Doru

The Resource Curses Hypothesis and The Effect of Trade Openness in
The Iranian Economy: An ARDL Bounds Testing Approach

Elif Yazıcı

Reading the Iranian Revolution from Turkey: A Comparative Analysis
of the Journals Yeniden Milli Mücadele and Tevhid

Melike Şeker

Constitutional Period in Iran in Gulām Huseyn Sâidi's novel named " The Cannon"

Oğuzhan Özoğlu

The Dilemma of Nowruz in Zoroastrian Tradition: A Pahlavi Text and its
Turkish Translation on the Day of Khordad of the Month of Farvardin

Ersin Aksoy & Harun Çoban

Migrations From the Ottoman Empire to Iran During the Period of Abdulhamid II in the
Ottoman Archives

Alper Kasımoğlu

The Evolving Dynamics of Political Struggle Between Conservatives
and Reformists in Iran

Emre Yürük

Crisis Management in Ottoman Foreign Policy:
The Ottoman – Iran/Zand Dynasty Crisis (1765-1779)

Talha İsmail Duman

Rethinking the Houthis-Iran Relationship in the Context of the Al-Aqsa
Flood: A Critical Assessment of the Sponsor-Proxy Model

Aslınur Özcan Kocabey & Sedat Kocabey

The Virtuous Cities in Nuzhat al-Qulub: Mecca, Medina and Jerusalem
from the Perspective of the Iranian Poet Hamdullah Mustawfi

